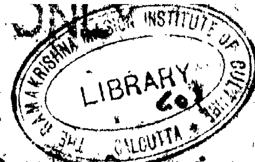
গাদাধরী।

শ্রীগদাধরভট্টাচার্য্য চক্রবর্ত্তীকৃতা

Vol. III

Complete Contents with Vol. V

ज्ञानमात्रानुभविकं तथा तज्ज्ञानस्यैव विशिष्टवैशिष्ट्यबोधप्रतिबन्धकत्वं वाच्यम् । एवं कदाचित् संयोगेनैव दण्डादिविशिष्टस्य प्रकारता कदाचित्सम्बन्धान्तरेणेति तद्विशिष्टस्येव्यत्राननुगतनियामककल्पनमपेक्ष्य तत्सम्बन्धेन तत्तद्विशिष्टविषयकज्ञानस्य तादृशविशिष्टप्रकारकज्ञानेहेतुत्वकल्पनमुचितम् । एवं च किञ्चिद्विशिष्टविषयकज्ञानादिकल्पनागौरवं फलमुखतया न दोषायेत्यत आह अस्तु वेति ।

(दी०) अस्तु वा दण्डीत्यादिमत्पक्षे दण्डत्वादिना दण्डसंयोगवानित्यादौ च दण्डसंयोगत्वादिना यत्किञ्चिद्व्यक्तिज्ञानं कारणम् । दृष्टान्ताभावादिति । विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वस्य विशेष्यज्ञानादेरपि कारणत्वापत्त्या मानाभावेन च निरस्तत्वादिति ।

(गा०) दण्डीत्यादौ दण्डत्वादिना यत्किञ्चिद्व्यक्तिज्ञानं कारणं न तु फलीभूतग्रहविशेषणव्यक्तिज्ञानपर्यन्तम् एतच्च दृष्टान्तविघयोक्तम् । नानाव्यक्तिविशेषणतावच्छेदकदण्डसंयोगवानित्यादौ अपूर्वदण्डादिज्ञानानपेक्षाया एवं प्रकृतत्वात् । दण्डसंयोगत्वादिनेति । दण्डत्वसंयोगत्वादिनेत्यर्थः । तेन दण्डत्वादिना फलीभूतग्रहविशेषणतावच्छेदकदण्डादिव्यक्तिज्ञानानपेक्षालाभः । यथाश्रुते फलीभूतज्ञानविशेषणसंयोगादिव्यक्तिज्ञानानपेक्षामात्रलाभेनासङ्गतिप्रसङ्गात् । संयोगत्वादिना यत्किञ्चिज्ज्ञानकारणत्वाभिधानं तु पूर्ववत् दृष्टान्तविधया विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुतायां तद्विशेषणाविषयकत्वनिवेशे वह्निमानित्याद्यनुमितौ अपूर्ववह्न्यादिरूपविशेषणभानार्थमेव सामान्यप्रत्यासत्तेरावश्यकतया तन्निवेशस्य प्रागेव व्यवस्थापितत्वादिदानीं दृष्टान्तता ।

मूले विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वादिति । विशिष्टप्रकारकज्ञानत्वादित्यर्थः । विशेषणान्तरविशेष्यताप्रकारकज्ञानत्वादिति यावत् । अतो दण्डत्वादिविशिष्टप्रतियोगिकत्वानवच्छिन्नवैशिष्ट्यविषयताशालिनो दण्डी पुरुष इति ज्ञानस्यापि सङ्ग्रहः । तदसङ्ग्रहे तादृशज्ञाने विशेषणज्ञानजन्यत्वानभ्युपगमात् हेत्वनभिधाने न्यूनतापातात् । न च तत्र विशेषणज्ञानजन्यतानभ्युपगमोऽपि न विवक्षित इति

वाच्यम् । तथा सति तादृशबुद्धेर्दृष्टान्तत्वाप्रतिक्षेपात् ।

यद्यपि विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यत्वमेव विशेषणज्ञानजन्यत्वानभ्युपगमे बीजं विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य च विशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहिन्यामेव बुद्धौ हेतुता न तु विशिष्टविशेषणकज्ञानमात्रे । मणिकृता अवान्तरवाक्यार्थज्ञानं विनापि युगपत् सकलपदार्थसंसर्गावगाहिरक्तदण्डवान् पुरुष इत्यादिशाब्दबोधस्योपगमात् । स्वप्रकाशग्रन्थे ज्ञानत्वानिर्विकल्पकानन्तरं व्यवसायतृतीयक्षणे विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्या जानामीत्याकारकविशिष्टज्ञानविशेषणकानुव्यवसायस्योपगतत्वाच्च । काञ्चनमयत्वादिविशिष्टवह्निप्रसिद्धिं विनापि काञ्चनमयवह्निमानित्यादिबुद्धेर्विशेष्ये विशेषणमित्यादिन्यायेन सम्भवस्य दीधितिकृता हेत्वाभासे वक्तव्यत्वात् । विशिष्टव्याप्तिज्ञानं विनापि विशिष्टपरामर्शोत्पादस्य मिश्रप्रभृतिभिः परामर्शग्रन्थे कथनात् । लाघवोपनीतयदर्थविशिष्टसाध्यप्रसिद्धिं विनापि तद्विशिष्टसाध्यविशेषणकानुमितेरुपगमाच्च । तथापि प्राचीनैर्विशिष्टोपस्थितिं विना विशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यविषयकमपि विशिष्टविशेषणकज्ञानं नोपेयते मणिकृता विशिष्टाप्रसिद्ध्यैव काञ्चनमयत्वविशिष्टवह्न्यनुमित्यसम्भवस्य हेत्वाभासे कथनादिति नासङ्गतिः । अत एव साध्याप्रसिद्धिस्थले साध्यविशेष्यिकैवानुमितिरुपेयते न तु विशेष्ये विशेषणमित्यादिन्यायेनापि साध्यप्रकारिकेति ।

ननु तद्विशिष्टज्ञानत्वेन तज्ज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुकत्वानुमाने मूलोक्तदृष्टान्ताभावो ज्ञानप्रत्यासत्तिस्वीकर्तृमते न सङ्गच्छते उपनीतभानस्यैव दृष्टान्ततासम्भवात् अतः स्वयं तत्र दूषणान्तरमाह । विशेषणेति । हेतुत्वस्येति । निरस्तत्वादित्यग्रिमेणान्वयः । कारणत्वापत्त्येति । तद्विशेषणकबुद्धित्वस्यैव तद्विशेष्यकबुद्धित्वादेरपि तद्विशेष्यकोपनीतभाने तज्ज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुकत्वसहचरितत्वाल्लौकिकविशिष्टबुद्धिपूर्वं विशेषणगोचरस्यैव विशेष्यगोचरस्यापि निर्विकल्पकस्य नैयायिकसंमततया व्यभिचारनिर्णयाविषयत्वाच्च तज्ज्ञानत्वावच्छिन्नजनकत्वानुमापकत्वसम्भवादिति भावः ।

प्रतिबन्देरनुत्तरतया दोषान्तरमाह । मानाभावेन चेति विशिष्टज्ञानत्वे विशेषणज्ञानजन्यत्वानुमापकतौपयिकतर्काभावे

त्यर्थः । मानाभावपर्यन्तानुसरणबीजं प्रतिबन्धकाकिञ्चित्करत्व-
मित्युपपत्त्यादिना दर्शयति ।

(दी०) एतेनास्तु विशेष्यज्ञानमपि कारणम्, अन्यथा नि-
र्विकल्पकमपि सामान्यलक्षणया सर्वज्ञत्वापत्त्या तस्यास्तदजन-
कत्वे तु तत एव बाधकान्न तत् कारणमिति निरस्तम् ।

(गा०) एतेनेति । ननु विशेष्यज्ञानत्वेन हेतुत्वे सामान्यलक्षणायां-
ऽपि निर्विकल्पकस्वीकारप्रसङ्गः अज्ञातातीतानागतघटादिव्यक्तीनां
प्रथमतो विशेष्यतया भानासम्भवादित्यत्रापीष्टापत्तिमाह । अन्य-
था चेति । सामान्यलक्षणायाः सामान्यप्रकारकसामान्याश्रयविष-
यकप्रत्यक्षत्वं जन्यतावच्छेदकं न तु सामान्यप्रकारतानिरूपित-
सामान्याश्रयविषयताकप्रत्यक्षत्वमतो ज्ञातधर्म्यंशे सामान्यप्रकारक-
प्राथमिकसामान्यजज्ञानीयाज्ञातसामान्याश्रयनिष्ठप्रकारस्य विशेष्य-
तात्मकविषयताया अपि सामान्यप्रत्यासत्तिनियम्यतेति भावः ।
एतन्मते च संसर्गतानिरूपकतदीयविषयताशालिज्ञानत्वमेव तज्ज्ञा-
नस्य जन्यतावच्छेदकं न तु तद्विशेष्यकज्ञानत्वतत्प्रकारकज्ञानत्वे
कार्यकारणभावद्वयापत्तेः । संसर्गतानिरूपकत्वस्य प्रकारताविशे-
ष्यतासाधारणत्वेनोक्तधर्मेणोभयसङ्ग्रहः । सौरभाद्यप्रकारकतन्मान-
सानुरोधेनापि ज्ञानप्रत्यासत्तेः स्वतन्त्रकारणत्वमेतन्मते नास्ति ईदृ-
शकारणतयैवोपपत्तेः ।

न च विशेष्यज्ञानाहेतुतामतेऽपि तत्र सामान्यलक्षणया सौरभ-
मानसम्भवात्तदनुरोधेन न ज्ञानप्रत्यासत्तिहेतुतेति वाच्यम् । यत्र
नेत्यत्वादिना सौरभत्वादिकमेवोपस्थितं न तु सौरभादिकमपि तत्र
कश्चिद्विशेष्यभासकप्रत्यासत्त्यन्तराभावेन सामान्यप्रत्यासत्त्यापि
मानससौरभभानाजननात् सौरभत्वादिसामान्यलक्षणया मानस-
ज्ञाने जननीये यत्किञ्चित्सौरभादिज्ञानसहकारिताया आवश्यक-
त्वात् तदनुरोधेनैव ज्ञानप्रत्यासत्तेरेतन्मते हेतुत्वान्तरस्यावश्यक-
त्वादित्यवधेयम् ।

ननु सामान्यलक्षणया निर्विकल्पकजननाभ्युपगमे जातित्वादिसा-
मान्यलक्षणया अज्ञातनिखिलजातिनिर्विकल्पकं जनयित्वा स्वरूपसत्-

सत्ताजातिप्रकारकज्ञानं जनयिष्यते स्वरूपतस्तद्विशिष्टबुद्धिहेतुभूतस्य स्वरूपतस्तज्ज्ञानस्य सत्त्वात् । तादृशं च ज्ञानमसर्वज्ञस्यानुभवविरुद्धमत आह । सार्वज्ञापत्त्येति । यावत्प्रमेयभासकप्रमेयत्वादिसामान्यज्ञानतृतीयक्षणजातसंशयधर्मितावच्छेदकसत्तादिविशिष्टधर्मिज्ञानानन्तरं यत्र घटत्वादिरूपकोट्युपस्थितिस्तदुत्तरं स घटो न वेत्यादिसंशयः तत्र धर्मिज्ञाने सामान्यलक्षणाजन्यघटत्वादिनिर्विकल्पकात् घटत्वाद्यंशेऽन्याप्रकारकात् स्वरूपतोऽपि धर्मितावच्छेदकसत्तादिविशिष्टे घटत्वादिभानसम्भवेन समानप्रकारकनिश्चयसत्त्वेन स घटो न वेत्यादिसंशयानुपपत्त्येत्यर्थ इति सम्प्रदायः ।

अत्रेदं चिन्त्यते । सामान्यलक्षणया निर्विकल्पकाजननेऽपि यत्र धर्मिज्ञानात् पूर्वं स्वरूपतो घटत्वादिप्रकारिका उपस्थितिः सत्ताविशिष्टधर्मिधीरेव वा द्रव्यत्वादिविशिष्टे घटत्वाद्यंशे अन्याप्रकारकतत्प्रकारकसमूहालम्बनरूपा तत्रापि धर्मिज्ञानानन्तरं घटभेदाद्युपस्थित्या स घटो न वेत्यादिसंशयः कदाचिदनुभूयते तदनुपपत्तिर्दुर्वारैव सत्ताविशिष्टेऽपि तत्र घटत्वादेः स्वरूपतो भाने बाधकाभावात् ।

यदि च दूरत्वादिरूपसंशयजनकदोषात्तत्र सत्ताविशिष्टे स्वरूपतो घटत्वादेर्न विशिष्टधीरित्युच्यते तदा सामान्यलक्षणया निर्विकल्पकजननेऽपि तत एव सत्ताविशिष्टे घटत्वादेरभानान्न स घटो न वेति संशयानुपपत्तिः ।

वस्तुतस्तूपनीतभाने दूरत्वादिदोषो न प्रतिबन्धकः तथा सति दूरस्थे धर्मिणि घटत्वादिसंशयस्याप्यनुपपत्तेः । न हि निश्चयत्वं दोषप्रतिबध्यतावच्छेदकं तस्य कार्यतानवच्छेदकत्वात् । तथा च दर्शितस्थले सत्ताविशिष्टे घटत्वादेरुपनीतभानात्मकनिश्चये बाधकाभावः ।

न च धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुतायाः संशयत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वानभ्युपगन्तृभिरनभ्युपगमादुक्तधर्मिज्ञानमेव संशयरूपं भविष्यतीति न संशयानुपपत्तिरिति वाच्यम् । विपरीतकोट्युपस्थितेः प्रागसत्त्वेन प्रथमं संशयासम्भवात् । तस्माद्धर्मिविशेषे स्वरूपतो घटत्वाद्युपनीतभाने अननुगततत्तदुपनायकज्ञानव्यक्तीनामेव हेतुत्वं स्वीकरणीयमिति सामान्यलक्षणया निर्विकल्पकजननेऽपि तत्र

स्वरूपतो घटत्वाद्युपनायकतानभ्युपगमात्प्रोक्तसंशयानुपपत्तिरिति तस्मात् सार्वज्ञापत्त्यर्थस्य प्रमेयत्वादिसामान्यज्ञानतृतीयक्षणे घटत्वादिरूपयावदखण्डधर्माणां स्वरूपतः प्रकारतया भानापत्त्यर्थः । येन पुंसा लौकिकसन्निकर्षेण घटत्वादिकं कदापि न गृहीतं घट इत्याद्याकारकतदीयज्ञानस्यानुभवविरुद्धतया इष्टापत्तेरयोगात् ।

न च उपनायकज्ञानस्योक्तयुक्त्या अननुगतरूपेण हेतुत्वे अस्या अव्यापत्तेर्नावकाशः । स्वरूपतो विशेषणाविषयकधीसहकृतज्ञानप्रत्यासत्तिबलादेव तादृशज्ञानस्यापादनीयत्वात् । सामान्यलक्षणाघटितायाः सामग्र्याः सामान्याश्रयप्रकारताप्रयोजकत्वानभ्युपगमात् ज्ञातसामान्याश्रयप्रकारकज्ञानस्य ज्ञानप्रत्यासत्तित एव सर्वत्र निर्वाहात् कथञ्चिदुक्तापत्तिसम्भवे संशयानुपपत्तेरपि दुर्वारत्वादिति वाच्यम् । यतो धर्मिज्ञानात् पूर्वं यत्राविशेषितघटत्वादिकमेवोपस्थितं तादृशोक्तस्थले संशयधर्मितावच्छेदकतत्ताविशिष्टे निर्विशेषणकघटत्वाद्युपनीतभानवारणाय सधर्मितावच्छेदकक एव तादृशोपनीतभाने उपनायकज्ञानस्याननुगतरूपेण हेतुता स्वीक्रियते न तु निर्धर्मितावच्छेदकके तत्रानुगतसामग्रीस्वीकारे संशयानुपपत्त्यादिरूपानिष्टप्रसङ्गविरहात् । तथा च सामान्यलक्षणाया निर्विकल्पकजनकत्वमते निर्धर्मितावच्छेदककोक्तज्ञानापत्तिर्दुर्वारैव ।

न च निर्धर्मितावच्छेदककोपनीतभानसामग्र्या अपि नानुगमसम्भवस्तथा सत्युपस्थितानां वस्तूनां सन्निकृष्टयावद्वस्तुष्वेव उपनीतभानापत्त्या उपनीतभानमात्रस्यैव भ्रमत्वप्रसङ्गादिति वाच्यम् । एतादृशातिप्रसङ्गवारणाय यत्र यस्य बाधितत्वं तत्र तदुपनीतभानसामग्र्या अनुगमासम्भवेऽपि तदाश्रयधर्मिकतदुपनीतभानसामग्र्या अनुगमोपगमे बाधकाभावात् ।

एतेन लौकिकप्रत्यक्षे स्वरूपतो घटत्वादिभासकं तद्व्यञ्जकसन्निकर्षविशेषादिकमेव केवलजातिमानित्याकारकघटत्वादिलौकिकप्रत्यक्षानुपगमात् । अन्यथा जातिमत्त्वाद्युपस्थितिसत्त्वे प्रहरावधि निरीक्ष्यमाणेऽपि घटे अयं घटो न वेति संशयविच्छेदानुपपत्तेः । उपनीतभानसामग्री चाननुगतैवेति घट इत्याकारकोपनीतभाने अविषम इति स्वरूपतस्तत्प्रकारकबुद्धौ स्वरूपतस्तज्ज्ञान-

हेतुत्वं तदेकयुक्तिकं निर्विकल्पकं च विलीयेतेति निरस्तम् । बाधितस्थलेऽननुगतत्वेऽपि अबाधितस्थले तस्यानुगतत्वात् । एवं च स्वरूपतस्तत्प्रकारकोपनीतभाने स्वरूपतस्तद्विषयकज्ञानहेतुत्वे सिद्धे तत्रैव लाघवाल्लौकिकान्यत्वमनिवेश्य स्वरूपतस्तत्प्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति स्वरूपतस्तद्विषयकज्ञानत्वेन हेतुत्वं कल्प्यते प्रथमतो जातित्वाद्युपस्थितिस्थले लौकिकसामग्रीतो जातित्वेन घटत्वप्रत्यक्षेऽपि निर्विकल्पकीयघटत्वविषयत्वोपगमे बाधकाभावात् तन्मूलिकैवायं घट इति धीः स्वरूपतस्तद्विषयकज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति स्वरूपतस्तद्विषयकज्ञानत्वेन हेतुत्वे निर्विकल्पकास्वीकारे प्राथमिकविशिष्टबुद्धौ व्यभिचारः, निर्विकल्पकस्वीकारे च तत्रैव व्यभिचार इति स्वरूपतस्तत्प्रकारकत्वमेव कार्यतावच्छेदकमिति ।

तस्याः । सामान्यलक्षणायाः । तज्जनकत्वे । तन्निर्विकल्पकाजनकत्वे । तत एव बाधकात् । सामान्यप्रत्यासत्तिजप्राथमिकाज्ञातविशेष्यकप्रत्यक्षे व्यभिचारात् । तत् । विशेष्यज्ञानम् । न कारणम् । न सम्भवत्कारणताकम् । तथा च तावतैव प्रतिबन्द्युद्धार इति विशेषणज्ञानहेतुत्वं निष्प्रत्यूहमिति भावः ।

निरस्तमिति । यद्यपि विशेषणज्ञानहेतुत्वे ज्ञानलक्षणायाः स्वतन्त्रकारणता नास्तीति लाघवं तन्मुख्यविशेष्यकमानसतदुपनीतभानेऽपि नियमतः स्वांशे तादात्म्यसम्बन्धेन तत्प्रकारकत्वोपगमात् । तत्प्रकारकत्वे लौकिकविषयतान्यतद्विषयताया एव ज्ञानलक्षणाजन्यतावच्छेदकत्वावश्यकत्वात् । सामान्यस्य प्रत्यासत्तितामते सामान्यप्रत्यासत्तिज्ञातत्तद्विशेष्यकमानसे व्यभिचारेण ज्ञानप्रत्यासत्तिहेतुताया एवासम्भवात् । तथापि विशिष्टप्रत्यक्षत्वस्यैव विशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वसम्भवेन विशिष्टबुद्धित्वस्यानुमित्यादिसाधारणस्य तज्जन्यतावच्छेदकत्वमप्रामाणिकमित्यनुमित्यादावपूर्वभानानुरोधेन न सामान्यप्रत्यासत्त्यादर इत्यवधेयम् । ननु प्रसिद्धधूमेऽव्यभिचारनिश्चयसत्त्वेन तत्र व्यभिचारसंशयायोगात् धूमान्तरधर्मिक एव व्यभिचारसंशयो वाच्यः । तादृशस्य च धर्मिणो भानं न सामान्यप्रत्यासत्तिमन्तरेणेति मूर्लासद्धान्तो धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुतायामेवोपपद्यते सैव मीमांसकानां नानुमता अत एव तेषां स्वतःप्रामाण्यवादिनामध्यक्षात एव ज्ञानरूपे धर्मिणि प्रामाण्य संशयानिर्वाहः ।

न च तुरगादौ वेगेन गच्छत इन्द्रियसन्निकर्षादिशालिनामनन्तधर्मिणां क्वचिदेव धर्मिणि संशयो न सर्वत्रेति नियमानुरोधात्तद्धर्मिकसंशये तत्र धर्मिज्ञानहेतुत्वमावश्यकमिति वाच्यम् । इन्द्रियसन्निकर्षादिसत्त्वे कस्यचिदेव धर्मिणो ज्ञानमित्यत्र नियामकस्य दुर्वचतया धर्मिज्ञानहेतुतयापि उक्तस्थले संशये धर्मिणि नियमस्योपपादयितुमशक्यत्वात् ।

न च तत्तत्सन्निकर्षादिव्यक्तीनां तत्तद्धर्मिज्ञाने विशिष्य हेतुताकल्पनाद्धर्मिणां संशयजनकज्ञानविषयतानियम इति वाच्यम् । तथा सति संशयीयधर्मिविषयताया अपि तत एव नियमोपपत्तेर्धर्मिज्ञानहेतुत्वासिद्धेः ।

न च संशयात्मकधर्मिज्ञाने अननुगततत्तत्सन्निकर्षादिव्यक्तीनां हेतुतापेक्षया लाघवेन तत्रानुगतधर्मिज्ञानहेतुत्वे सिद्धे तद्बलात् संशयपूर्वं तद्विषयधर्मिविषयकज्ञानान्तरसिद्धौ तत्र संशयाविषयधर्मिविषयतावारणाय तत्र तत्तत्सन्निकर्षादिव्यक्तीनां हेतुताकल्पने गौरवं फलमुखतया न दूषणमिति वाच्यम् । सन्निकृष्टेष्वनेकधर्मिषु यत्र न संशयः तादृशधर्मिणां कियतामपि भानस्यानुभविकतया अनुगतधर्मिज्ञानहेतुतया संशये धर्मिविषयतानियमानुपपत्तेः ।

अथ साधारणादिधर्मवद्धर्मिज्ञानं संशये धर्मिविषयतानियामकं साधारणधर्मवत्त्वेन धर्मिभाने च नियामकान्तरमुभयसिद्धमेव अत एव ज्ञातेष्वपि धर्मिषु क्वचिदेव धर्मिणि कस्यचिदेव धर्मस्य संशय इति नियमोऽप्युपपद्यते तत्तद्भावसहचरितधर्मवत्ताज्ञानविषयतायास्तत्संशयविषयताप्रयोजकत्वात् ।

एतेन न तत्तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नबुद्धित्वावच्छिन्नोत्पत्तौ तत्तद्विशेष्यभासकसामग्रीणां चाक्षुषस्पार्शनादिभेदेनाननुगतानां गुरुशरीराणां च प्रयोजकत्वमपेक्ष्य तत्तद्विशेष्यविषयकज्ञानाव्यवहितप्राक्क्षणवृत्तित्वविशिष्टस्यानुगतरूपेण हेतुतां कल्पयित्वा प्रयोजकत्वकल्पनमेव तद्धेतोरेवेति न्यायात् लाघवादुचितमिति तत एव संशये विशेष्यभाननियम इति मिश्रानुसारेण धर्मिज्ञानहेतुताखण्डनमप्यपास्तम् । तावता साधारणधर्मदर्शनाद्यविषये ज्ञायमाने धर्मिणि संशयाविषयत्वानिर्वाहात् ।

न च तद्धर्मिकसाधारणधर्मवत्ताज्ञानसामग्रीत्वेनैव तद्धर्मिकसं-

ज्ञायहेतुत्वमास्तामिति वाच्यम् । तादृशज्ञानसामग्रीत्वापेक्षया तादृशज्ञानत्वस्यातिलघुत्वात् ।

न चैतादृशसामग्रीत्वस्य गुरुशरीरत्वेऽपि तदवच्छिन्नस्य नियतपूर्ववर्तितायाः क्लृप्तत्वात्तदनन्यथासिद्धत्वमात्रं कल्पनीयमिति लाघवं तादृशज्ञानस्य तु उभयमेव कल्पनीयमिति सामग्रीहेतुत्वमेवोचितमिति वाच्यम् । साधारणधर्मदर्शनादिविशिष्टसंशयत्वरूपतत्कार्यतावच्छेदकाभिमतधर्मावच्छिन्नं प्रति तादृशज्ञाननियतपूर्ववर्तिताया अप्युभयवादिसिद्धत्वात् ।

न च संशये साधारणधर्मादिज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि उक्तस्थले सन्निकर्षादिशालिसकलधर्मिषु प्रत्येकं तत्तत्कोटिविशिष्टबुद्ध्यापत्तिर्दुर्वारैवेति तत्तद्धर्मिकतत्तद्धर्मविशिष्टबुद्धौ अननुगतनियामककल्पनमावश्यकं तत एव च तत्तद्धर्मिकसंशयस्यापि नियमनिर्वाहात् संशयसाधारणधर्मवत्ताज्ञानहेतुताकल्पनमयुक्तम् । अत एव संशयत्वस्य सामग्रीसमाजनियम्यतया न कार्यतावच्छेदकत्वमिति नवीनमतनिर्वाह इति वाच्यम् । संशयत्वावच्छिन्नं प्रति साधारणादिधर्मवत्ताज्ञानस्याहेतुत्वेऽपि आरोपसाधारणतत्तद्धर्मिकतत्तत्कोटिविशिष्टबुद्धौ तत्तत्कोटिसहचरितधर्मादिमत्तत्तद्धर्मिज्ञानस्य हेतुतायाः आरोपे धर्मिभाननियमावश्यंकल्पनीयतया तत एव संशये धर्मिज्ञानस्यापेक्षणीयत्वात् । मैवम् । संशये धर्मितावच्छेदकभाननियमाय तत्तद्धर्मावच्छिन्नधर्मिकसंशये तत्तद्धर्मावच्छिन्नधर्मिकसाधारणादिधर्मज्ञानस्य हेतुताया आवश्यकत्वात् यादृशधर्मावच्छिन्ने क्वचिद्धर्मिणि साधारणादिधर्मदर्शनं तत्तद्धर्माश्रयेन्द्रियसन्निकर्षादिशालिसकलधर्मिणामेव तेन रूपेण संशयविषयतोपगमात्तत्तद्धर्मिविषयकत्वमन्तर्भाव्य साधारणादिधर्मिज्ञानस्य हेतुताया अकल्पनात् ।

(चि०) उच्यते । यदि सामान्यलक्षणा नास्ति तदा अनुकूलतर्कादिकं विना धूमादौ व्यभिचारसंशयो न स्यात् । प्रसिद्धधूमे वह्निसम्बन्धावगमात् कालान्तरीयदेशान्तरीयधूमस्य मानाभावेनाज्ञानात् ।

सामान्येन तु सकलधूमोपस्थितौ धूमान्तरे विशेषादर्शनेन संशयो युज्यते ।

(दी०) प्रसिद्धधूम इत्यादि । धर्मिज्ञानस्य संशयहेतुत्वानङ्गीकारेऽपि संशये एव धर्मिभानार्थं सा स्वीकार्या धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वाभ्युपगमे त्वविवादात् । तद्धर्मप्रकारकज्ञानस्य तद्धर्माश्रयप्रत्यासत्तित्वोपगमात् ।

(गा०) समानधर्मिकसाधारणादिधर्मज्ञानाद्यनुरोधेन सामान्यप्रत्यासत्तिसिद्धेरयोगात् धूमत्वादिना प्रसिद्धधूमादिषु साधारणादिधर्मज्ञानादेवाप्रसिद्धधूमादौ धूमत्वादिना व्यभिचारसंशयोपपत्तेरित्यालोच्य धर्मिज्ञानहेतुत्वेऽपि सामान्यप्रत्यासत्तेरावश्यकतामाह । धर्मिज्ञानस्येति । सा । सामान्यप्रत्यासत्तिः । स्वीकार्येति । संशयस्यापि प्रत्यक्षतया तत्राप्रत्यासन्नस्य भानासम्भवादिति भावः ।

ननु विशिष्टानुयोगिकवैशिष्ट्यबोधे विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानहेतुत्वमावश्यकं तत्र च सधर्मितावच्छेदककबुद्धित्वमेव कार्यतावच्छेदकमुपेयते लाघवात् । एवं च सामान्यप्रत्यासत्त्यनभ्युपगमेऽपि न क्षतिः । धर्मितावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदकगर्भे एव तत्तद्धर्मावच्छिन्नधर्मिविषयतानिवेशात्तज्ज्ञानस्यैव धर्मिभासकप्रत्यासत्तित्वसम्भवादत आह । धर्मितावच्छेदकेति । अविवादमेव स्फुटयति । तद्धर्मेति ।

न चैवमपि संशयान्यव्याप्तिज्ञाने यावद्धूमादिविषयकत्वं न सिद्ध्यतीति वाच्यम् । धूमत्वप्रकारकज्ञानस्य धूमभासकतायां विपरीतकोटिभानसामग्र्याः प्रयोजकत्वाकल्पनेन निश्चयेऽपि तद्बलात् सकलधूमभाने बाधकाभावात् विपरीतनिश्चयस्य धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिविशिष्टधीप्रतिबन्धकतायां तत्समानविषयकत्वमात्रं तद्धर्मितावच्छेदकघटितधर्मावच्छेदेन विरोधिविषयकत्वविशिष्टं तत्समानविषयकत्वं वा न प्रयोजकं अपि तु शुद्धधर्मितावच्छेदकावच्छेदेन विरोध्यवगाहित्वमेवेति व्यवस्थापयन् संशयानुपपत्तिरूपमूलोक्तसामान्यप्रत्यासत्तियुक्तिं दूषयितुमुपक्रमते । अत्र वदन्तीति ।

(दी०) अत्र वदन्ति । प्रसिद्धधूमे धूमत्वेन व्याप्तिज्ञानमेतद्धूमत्वेन वा ? आद्ये संशयोऽसिद्धः । द्वितीये धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तिग्रहस्यैव तद्विरोधितया संशयो नानुपपन्नः । कथमन्यथा पृथिव्यादिरूपे वायुत्वाभावव्याप्यतानिर्णयेऽपि रूपं वायुत्वाभावव्यभिचारि न वेत्यादिसंशयः । न चातिरिक्तसम्भावनया तथा, विशेषतश्चोपस्थितानामातिरिक्तानां विशेषदर्शनाक्रान्ततया अतिरिक्तान्तरोपस्थितये अवश्यं सा स्वीकरणीयेति वाच्यम् ।

(गा०) धूमत्वेन । शुद्धधूमत्वावच्छेदेन । एतद्धूमत्वेन । महानसीयधूमत्वावच्छेदेन । व्याप्तिज्ञानमिति । प्रसिद्धधूमधर्मिकव्यभिचारसंशयविरोधितया अभिमतमिति शेषः । आद्ये । प्रसिद्धधर्मिकव्याप्ति(१)निश्चयकाले । संशयोऽसिद्ध इति । तादृशनिश्चयस्य यावद्धूमविषयकत्वे समानविषयकत्वमात्रेण विरोधितामतेऽपि अमीदृशधूमरूपधर्मिणो दुर्लभतया संशयाप्रसक्तेः । प्रसिद्धधूममात्रविषयकत्वेऽपि धूमत्वव्यापकताया विरोधिन्या अवगाहनेन धूमत्वपुरस्कारेण स्वाविषयधूमधर्मिकमपि संशयं प्रति तस्य विरोधित्वौचित्यात् । यथा एकधर्मिणि विरोधिद्वयसत्त्वे विरोधभङ्गप्रसङ्गस्तत्र समानधर्मिकाविरोधिज्ञानप्रतिबन्धकतायां बीजम् । तथा तत्समानाधिकरणधर्मं प्रति तद्विरोधिनो व्यापकत्वेऽपि विरोधभङ्गप्रसङ्गस्य उक्तज्ञानप्रतिबन्धकताबीजत्वादिति भावः ।

धूमत्वावच्छेदेन । शुद्धधूमत्वव्यापकत्वेन । एतत्कारेण तादृशव्यापकतानवगाहिसमानविषयकज्ञानव्यवच्छेदः । तद्विरोधितया । धूमत्वसामानाधिकरण्यमात्रेण व्यभिचारविषयकसंशयविरोधितया । स नानुपपन्नः । संशयो नानुपपन्नः ।

ननु दर्शितबीजेनोक्तव्यापकतानवगाहिनोऽपि समानविषयकज्ञानस्य विरोधित्वमावश्यकम्, प्रतिबध्यप्रतिबन्धकतयाभिमतधियोर्विषयाविरोधभङ्गप्रसङ्गेऽपि प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावानुपगमे धर्मिता-

---

(१) प्रथमोक्तव्याप्तीति २ पु० पाठः ।

वच्छेदकव्यापकतावगाह्यपि भिन्नधर्मिकं ज्ञानमविरोधि तदनव-वगाह्यपि समानधर्मिकं ज्ञानं विरोधीति विपरीतमेव कुतो न स्यात् । व्यापकतावगाहित्वेन विरोधित्वे अवच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण विरोधिनिश्चयस्य प्रति-बन्धकत्वान्तरस्य कल्पनया गौरवं चेत्याशङ्क्याह । कथमन्यथेति । अन्यथा । समानविषयतामात्रेण निश्चयस्य संशयविरोधित्वे । पृथिव्यादिरूप इति । सर्वत्र पार्थिवरूपत्वादिनेति शेषः । कथं संश-य इत्यन्वयः । प्रसिद्धरूपातिरिक्तस्य रूपस्याप्रसिध्या प्रसिद्ध-रूपाणां च विपरीतनिश्चयविषयतया संशयधर्मिणः सामान्यप्र-त्यासत्तिमतेऽपि दुर्लभत्वादिति भावः । अतिरिक्तसम्भावनया । प्रसिद्धरूपातिरिक्ते रूपत्वसम्भावनया । तथा । विशेषरूपेण सर्व-त्र व्याप्तिनिश्चयेऽपि सामान्यरूपेण संशयः । विशेषधर्मपुरस्कारेण निश्चयस्य सामान्यधर्मपुरस्कारेण संशयं प्रति प्रतिबन्धकतायां तद्विशेषधर्मशून्ये सामान्यधर्मसम्भावनाया उत्तेजकत्वोपगमादिति भावः । सम्भावनायाश्च निश्चयसाधारणेन ज्ञानत्वेनैवोत्तेजकत्वात् पार्थिवाद्यतिरिक्तमपि रूपमस्तीति भ्रमेऽपि रूपं वायुत्वाभावव्य-भिचारि न वेति संशयस्योक्तनिश्चयदशायामुत्पत्तेः ।

नन्वेवं सामान्यस्याप्रत्यासत्तित्वेऽपि व्याप्तिनिश्चयविषयप्रसि-द्धधूम एव अतिरिक्तसम्भावनया व्यभिचारसंशयोपपत्तेः प्रकृता-सिद्धिरित्यत आह । विशेषतश्चेति । लौकिकसन्निकर्षादितः । उपस्थितानाम् । प्रसिद्धधूमरूपातिरिक्तानाम् । घटगुणादिद्रव्यरसा-दीनाम् । विशेषतः । विशेषधर्मघटत्वादिपुरस्कारेण । विशेषद-र्शनाक्रान्ततया । धूमत्वरूपत्वाद्यभावनिश्चयविषयतया तेषु धूमत्वरू-पत्वादिसम्भावनाया असम्भवात् । प्रसिद्धधूमाद्यतिरिक्तत्वेन रूपेण विशेषदर्शनाविषयतया अनुपस्थितवस्त्वन्तरमेवातिरिक्तसम्भाव-नायां धर्मितया विषयो वाच्यः । तादृशातिरिक्तोपस्थितिश्च सा-मान्यलक्षणां विना नेति तदर्थमेव तस्याः प्रत्यासत्तित्वं स्वीका-र्यमित्यर्थः ।

अतिरिक्तसम्भावनापक्षार्थं यथासम्भवं विकल्प्य दूषयति । यत इति ।

(दी०) यतो रूपेषु नातिरिक्तत्वसम्भावना तेषु वि-

शेषदर्शनात् । नाप्यतिरिक्ते रूपत्वसम्भावना रूपान्यत्र रूपं द्रव्यादयो रसादयश्च न रूपं प्रसिद्धरूपभिन्नं यद्रूपभिन्नं द्रव्यं रसादि वा तत् सर्वं न रूपं रूपत्वाभाववच्चेत्यादिविशेषदर्शनेन तस्या अप्ययोगात् । तदानीञ्चोक्तसंशयस्य सर्वजनानुभवसिद्धत्वात् अतिरिक्तसम्भावनाया गौरवेणाप्रयोजकत्वाच्च । तस्मात्तत्रैव धूमे रूपे वा धूमत्वेन रूपत्वावच्छेदेन व्याप्तेरग्रहाद् व्यभिचारसंशयो नायुक्तः ।

(गा०) अतिरिक्तत्वसम्भावना । प्रसिद्धरूपातिरिक्तत्वकोटिकसम्भावना । प्रकृते उत्तेजिका भवितुमर्हतीति शेषः । तेषु । सर्वेषु रूपेषु । विशेषदर्शनात् । विशेषतोऽनतिरिक्तत्वनिश्चयात् । समानविषयकत्वमात्रेण विरोधितामते रूपधर्मिकसम्भावनाया एवोत्पादासम्भवादिति शेषः । न रूपमित्यन्तत्रयं इत्यादीत्यन्तेतिपदेन प्रत्येकं सम्बध्यते । रूपान्यरूपमित्यादिविशेषदर्शने सामान्यप्रत्यासत्तिपक्षे तद्बलात् सर्वेषामेवातिरिक्तानां धर्मितया रूपत्वसम्भावनाधर्मिणो दुर्लभतया तस्या अयोगादित्यर्थः । रूपभिन्ने रूपभिन्नत्वेन सामान्यतो विशेषदर्शनमुक्त्वा विशेषतो द्रव्यत्वादिनापि तदुक्तं द्रव्यादय इति । समानविशेष्यकत्वेन विरोधितामतेऽपि समानप्रकारकत्वस्य तन्त्रत्वे प्रसिद्धरूपातिरिक्तत्वेन प्रकारेणातिरिक्तधर्मिकसम्भावनायां केवलरूपान्यत्वादिप्रकारेणातिरिक्तधर्मिकविशेषदर्शनस्याविरोधित्वसम्भवात् । सामान्यतो विशेषतश्च विशेषदर्शने प्रसिद्धरूपभिन्नत्वमपि धर्मितावच्छेदके अन्तर्भावयति । प्रसिद्धेति । प्रसिद्धरूपभिन्नं सर्वं न रूपमिति विशेषदर्शने प्रसिद्धरूपेषु सर्वत्र वायुत्वाभावव्याप्तिनिश्चये च सति रूपे तद्व्यभिचारसंशयाभावस्यानुभविकतया तदानीं तादृशसम्भावनाविरह इष्ट एवेति रूपभिन्नत्वमपि सामान्यतो विशेषतश्च विशेषदर्शनस्य धर्मितावच्छेदकेऽन्तर्भावितम् । सर्वमिति च सर्वेषां विशेषदर्शनविषयत्वलाभाय न तु तस्य व्यापकतावगाहित्वलाभाय एतन्मते तदवगाहिताया अकिञ्चित्करत्वात् । रूपभेदनिश्चयस्य यदि तादात्म्येन रूपकोटिकमेव संशयं प्रति विरोधिता न तु समवा-

येन रूपत्वकोटिकं तदभिप्रायेण रूपत्वाभावनिश्चयोऽपि दर्शितः। तादृशविशेषदर्शनदशायां संशयोऽप्यपलपनीय इत्यत आह । तदानीं चेति । उक्तसंशयस्य । रूपं वायुत्वाभावव्यभिचारि न वेति संशयस्य । रूपं वायुत्वाभावव्यभिचारि न वेति संशयस्य अनुभवे विवदमानं गौरवेण निराकरोति । अतिरिक्तेति । गौरवेण । प्रतिबन्धकतावच्छेदक-गौरवेण । तत्तद्विशेषधर्मपुरस्कारेण निश्चयत्वेन प्रतिबन्धकतायां तत्त-द्विशेषधर्मशून्ये सामान्यधर्मसम्भावनाया विशिष्य उत्तेजकतया प्र-तिबन्धकताधिक्येन वा । अप्रयोजकत्वात् । अनुत्तेजकत्वात् । तथा च तद्धर्मसामानाधिकरण्येन विशेषणावगाहिज्ञाने शुद्धतद्धर्मावच्छे-देन तद्धर्मावच्छेदेन विशेषणाग्रहे च तद्धर्मसामानाधिकरण्येन वि-परीतनिश्चयो विरोधी न तु तद्धर्मसामानाधिकरण्यमात्रेण विशेषण-ग्रहे तद्धर्मसामानाधिकरण्यमात्रेण विपरीतनिश्चय इति भावः । उप-संहरति । तस्मादिति । मायुक्त इति । तथा च नोक्तयुक्त्या सामा-न्यप्रत्यासत्तिसिद्धिरिति भावः ।

सामान्यप्रत्यासत्तौ युक्त्यन्तरं निराकर्तुमुपन्यस्यति । यत्त्विति ।

(दी०) यत्तु सामान्याभावभानार्थं सा स्वीकार्या तां विना सकलतत्प्रतियोगिज्ञानासम्भवादिति । तन्न । न हि अभा-वस्य ज्ञानमात्रे लौकिकप्रत्यक्षे वा प्रतियोगिज्ञानं कारणं तत्र सामान्यलक्षणया इदन्त्वादिना च भाने व्यभिचारान्मा-नाभावाच्च ।

(गा०) सामान्याभावभानार्थम् । घटादिसामान्याभावभानार्थम् । घटादिसामान्याभावभासकसकलघटादिभानार्थम् । सा । सामान्यप्र-त्यासत्तिः । सकलप्रतियोगीति । घटादिसामान्याभावीयसकलप्रति-योगीत्यर्थः । इदं च सकलप्रतियोगिज्ञानत्वेनाभावधीहेतुता तत्तद्घ-टादिव्यक्तिप्रतियोगिकाभावबुद्धौ तत्तद्घटादिव्यक्तिज्ञानत्वेन वा हे-तुतेत्यभिमानेन स चाग्रे निराकरणीयः । प्रथमतः प्रतियोगिज्ञानस्य स्वातन्त्र्येणाभावधीहेतुतामेव खण्डयति । न हीति । ज्ञानमात्र इति । लौकिकालौकिकसाधारणप्रत्यक्ष इत्यर्थः । अभावप्रत्यक्षत्वं अभाव-लौकिकप्रत्यक्षत्वं वा प्रतियोगिज्ञानजन्यतावच्छेदकमित्युभयमपि

नेति फलितम् । स्वमते सामान्यप्रत्यासत्त्यभावेन तज्जन्याभावप्रत्यक्षे व्यभिचारोऽसम्भवदुक्तिक इत्यत उक्तवेति । सामान्यलक्षणयेति । अग्रिमेण भाने व्यभिचारादित्यनेन सम्बध्यते ।

द्वितीयपक्षेऽभावत्वादिसामान्यजप्रतियोगिज्ञाननिरपेक्षाभावप्रत्यक्षे लौकिकत्वविरहेण व्यभिचारानवकाशात् पक्षद्वये दोषमाह । इदन्त्वादिनेति । तेजोरूपप्रतियोगिज्ञानशून्यकालीने इदं नीलमिति तमःप्रत्यक्षे इत्यर्थः । प्रतियोगिविशेषिताभावविषयकप्रत्यक्षत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वोपगमे उक्तव्यभिचारानवकाशात्तन्मते दोषान्तरमाह । मानाभावादिति । प्रतियोगिज्ञानशून्यकाले प्रतियोग्यविशेषिताभावविषयकस्य नेत्याकारकाभावप्रत्यक्षस्य सर्वानुभवविरुद्धस्य वारणायैव प्रतियोगिज्ञानहेतुतामङ्गीकरोषि प्रतियोग्युपरागावगाहित्वस्य प्रतियोगिज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वोपगमे च प्रतियोग्यनुपरक्ताभावप्रत्यक्षापत्तौ प्रतियोगिज्ञानविरहस्याकिञ्चित्करतया प्रकारान्तरेणैव तस्य वारणीयतया प्रतियोगिज्ञानहेतुतायां मानाभावादित्यर्थः ।

ननूक्तप्रतीतिविषयस्तमोनिष्ठमिदन्त्वं तेजोभावत्वमेव तेन रूपेण ज्ञानं च तेजोज्ञानं विना न कस्याप्यनुमतमिति प्रतियोगिप्रकारकत्वस्य प्रतियोगिज्ञानजन्यतावच्छेदककोटावनिवेशेऽपि न व्यभिचार इत्यत आह ।

(दी०) अत एवेदन्त्वादिनोपस्थिते तमसि भावत्वाभावत्वसंशयः तेजोभावत्वेनोपस्थिते तदयोगात् । प्रतियोगिविशेषिततज्ज्ञानं तु विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादां नातिशेते, सकलप्रतियोगिविषयत्वं तु तस्यासिद्धम् , प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टयत्किञ्चित्प्रतियोगिज्ञानादेव तत्सम्भवात् यावत्प्रतियोगिज्ञानत्वेन गौरवेणाहेतुत्वात् ।

(गा०) अत एवेति । तेजोज्ञानं विनापि तेजोभावत्वानात्मकेन इदन्त्वेन तमःप्रत्यक्षोत्पत्तेरेवेत्यर्थः । इदन्त्वादिनोपस्थिते । इदन्त्वादिरूपधर्मितावच्छेदकप्रकारेण प्रत्यक्षतः प्रतीते । तेजोभावत्वेनोपस्थिते । तेजोभावत्वरूपधर्मितावच्छेदकविशिष्टे । तदयो-

गात् । भावत्वसंशयायोगात् । तद्व्यावर्तकधर्मस्य तत्संशयधर्मिताव‌च्छेदकताया अनुभवविरुद्धत्वादिति भावः ।

ननु प्रतियोगिज्ञानहेतुतामते तज्जन्यतावच्छेदके प्रतियोगिप्रकारतानिवेशे प्रतियोगिज्ञानशून्यकाले न प्रतियोग्यनुपरक्ताभावप्रत्यक्षापत्तिः, तादृशाभावलौकिकप्रत्यक्षस्याप्रसिद्धेः प्रतियोगिज्ञानकारणत्वानुपपत्तेश्च प्रतियोगिज्ञानशून्यकाले प्रतियोगिज्ञानदशाप्रसिद्धस्यैवाभावप्रत्यक्षस्यापत्तिरिति तत्कारणत्वमावश्यकमित्यत आह । प्रतियोगिविशेषितेति । तज्ज्ञानम् । अभावभानम् । विशिष्टवैशिष्ट्यबोधमर्यादाम् । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिताम् । नातिशेते । नातिक्रामति । तच्छून्यं न भवतीति यावत् । तथा च तत्र विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधयैव प्रतियोगितावच्छेदकप्रकारकप्रतियोगिज्ञानमपेक्षितं किं तत्र स्वतन्त्रप्रतियोगिज्ञानहेतुतयेति भावः ।

ननु मा भूदभावबुद्धौ स्वातन्त्र्येण प्रतियोगिधीः कारणं तथापि सामान्याभावबुद्धौ प्रत्यासत्त्यन्तराभावेन सकलप्रतियोगिभानमनुपपन्नमिति तदुपपत्तये सा स्वीकार्येत्यत आह । सकलेति । तस्य । सामान्याभावप्रत्यक्षस्य । असिद्धमिति । घटो नास्तीति सामान्याभावबुद्धौ घटत्वादिसामान्यधर्मे प्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्याप्तिभानान्निलघटो नास्तीति बुद्धौ च तत्र तदभावादेव तयोर्वैलक्षण्योपपत्तेरिति भावः । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्य स्वतन्त्रहेतुतामभ्युपेत्यापि पूर्वोपदर्शिताभिमानं निराकृत्य सामान्यप्रत्यासत्तिं खण्डयति । प्रतियोगिज्ञानस्येति ।

(दी०) न च तदभावबुद्धौ तज्ज्ञानहेतुत्वात् यावत्प्रतियोगिज्ञानस्य हेतुत्वमर्थायातम् । मानाभावात्, ध्वंसप्रागभावात्यन्ताभावाश्च प्रतियोग्यादित्रितयप्रतियोगिकाः द्वयाग्रहेऽप्येकग्रहादेव गृह्यन्ते इत्यभ्युपगमाच्च । अन्धकारस्तु तेजोविशेषसामान्याभावो नाभावसमुदायः यावत्तदभावानामेकत्रासम्भवात् अननुगमात् गौरवात्तेजोविशेषत्वादिज्ञानस्य तेजःसामग्र्याश्च विरहेऽपि तेजोविशेषात्यन्ताभावप्रागभावानां प्रत्यक्षानभ्युपगमाच्च प्राग-

भावप्रत्ययोऽपि च प्रतियोगिवृत्तिघटत्वादिप्रकारकज्ञानसाध्यो न प्रतियोगिज्ञानमपेक्षते ।

(गा०) न चेत्यनन्तरं यावत्त्वस्य कारणतावच्छेदककोटावप्रवेशोऽपीति पूरणीयम् । तदभावबुद्धौ । तत्तद्व्यक्तिप्रतियोगिकाभावबुद्धौ । तज्ज्ञानत्वेन हेतुत्वात् । तत्तद्व्यक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वात् तत्तदभावप्रत्यक्षे तत्तदभावीयप्रतियोगिज्ञानत्वेन हेतुत्वे चाभावानामेकप्रतियोगिकानामपि सम्बन्धादिभेदेन नानात्वेन प्रतियोग्यपेक्षया बहुतरतया कार्यकारणभावबाहुल्यमिति भावः । मानाभावादिति । एकधर्मप्रकारकप्रतियोगिज्ञानादन्यधर्मावच्छिन्नाभावप्रत्यक्षवारणाय तत्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावबुद्धौ तत्तद्धर्मप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुताया आवश्यकत्वे उक्तकार्यकारणभावे मानाभावादित्यर्थः ।

ननु ध्वंसप्रागभावयोः सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाभावात् घटो ध्वस्त इत्यादिप्रत्यक्षानुरोधेन तत्तद्घटादिव्यक्तिप्रतियोगिकाभावप्रत्यक्षे तत्तद्व्यक्तिज्ञानत्वेन कारणत्वमावश्यकमित्यत आह । ध्वंसेति । घटध्वंसस्य घटात्यन्ताभावविरोधितया स एव घटात्यन्ताभावस्यात्यन्ताभावः प्रागभावध्वंसस्य प्रतियोगितद्ध्वंसस्वरूपतया स घटप्रागभावस्य ध्वंसोऽपीति घटतदत्यन्ताभावतत्प्रागभावत्रयप्रतियोगिकः । एवं घटप्रागभावो घटात्यन्ताभावस्यात्यन्ताभावः घटध्वंसस्य प्रागभावश्च ध्वंसप्रागभावस्य प्रतियोगितत्प्रागभावात्मकत्वादिति सोऽपि घटादित्रयप्रतियोगिकः । घटात्यन्ताभावोऽपि तद्ध्वंसतत्प्रागभावात्यन्ताभावसमानियततया तदभिन्न इति घटादित्रयप्रतियोगिकः अथ चैकैकप्रतियोगिज्ञानादेव गृह्यते इत्यभ्युपगमेन तत्प्रत्यक्षे परापरप्रतियोगिज्ञानस्य व्यभिचारादित्यर्थः । स्वमते समनियतसंख्यापरिमाणाद्यभावस्याभिन्नतया संख्यादिज्ञानजन्ये तदभावप्रत्यक्षे परिमाणादिज्ञानस्य व्यभिचारोऽपि बोध्यः । तथा चागत्या प्रतियोगिज्ञानहेतुतामते तदभावप्रत्यक्षे तत्तदभावीयप्रतियोगिज्ञानत्वेनैव हेतुता वाच्येति न सामान्याभावप्रत्यक्षे यावत्प्रतियोगिज्ञानापेक्षेति भावः ।

अथाभावाभेदेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकादिभेदेनानुयोगिताभेदात् तत्तद्व्यक्तिनिरूपितानुयोगिताप्रत्यक्षत्वस्य तत्तद्व्यक्तिज्ञानजन्यता-

वच्छेदकत्वाच्च व्यभिचारः । अत एवेदन्त्वादिनानुयोगिताविशेषविषयकतमःप्रत्यक्षेऽपि न व्यभिचारः । एवं च सामान्याभावीयघटत्वादिसामान्यधर्मावच्छिन्नसकलप्रतियोगिनिरूपितानुयोगिताया ऐक्यात् तत्प्रत्यक्षानुरोधेन यावद्घटादिज्ञानमावश्यकमिति चेन्न । तत्तद्व्यक्तिनिरूपितानुयोगिताप्रत्यक्षे तत्तद्व्यक्तिज्ञानहेतुत्वेऽनन्तप्रतियोगिभेदादनन्तकार्यकारणताप्रसङ्गेन विषयतया अनुयोगिताप्रत्यक्षं प्रति स्वविषयनिरूपितत्वसम्बन्धेन ज्ञानत्वेनैव हेतुताया ध्वंसादिप्रत्यक्षानुरोधेन कल्पनीयत्वात् यत्किञ्चिद्घटादिज्ञानादेव सामान्यधर्मावच्छिन्ननिरूपितानुयोगिताप्रत्यक्षोपपत्तेः ।

उद्भूतानभिभूतरूपवत्तेजःसामान्याभावो नान्धकारपदार्थः तेजोध्वंसप्रागभावाधिकरणे तत्सामान्याभावासत्त्वेन तमःप्रतीत्यनुपपत्तेः । किं तु तादृशतत्तत्तेजोव्यक्तीनां विशेषाभावसमुदाय एव, स च प्रतियोगिज्ञानहेतुतामते यावत्तादृशतेजोज्ञानग्राह्य इति सामान्यप्रत्यासत्त्यादर इति मिश्रमतं दूषयति । अन्धकारस्त्विति । तेजोविशेषेति । उद्भूतानभिभूतरूपवत्तेज इत्यर्थः । अभावः संयोगसम्बन्धेन ग्राह्यः तेन सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभावमादाय नातिप्रसङ्गः । न वा सम्बन्धसामान्येनाभावविवक्षाधीनोऽसम्भवः । न चैवमालोकसमवधानेऽपि रूपादौ तमःप्रत्ययापत्तिः । संयोगसम्बन्धावच्छिन्नतेजोभावस्य तत्र सर्वदा सत्त्वादिति वाच्यम् । तत्र तेजोविशेषसामान्याभावग्रहस्य सर्वसंमतत्वात् । रूपे तम इति व्यवहारापत्तेश्च तमःप्रभृतिपदसमभिव्याहारे सप्तम्यर्थादेर्द्रव्यानुयोगिकविशेषणतावच्छिन्नाधेयतायां व्युत्पन्नत्वादसम्भवात् ।

यत्तु तेजःसामान्याभावविशिष्टद्रव्यत्वमेवान्धकार इति । तन्न । तथा सत्यालोकं विनान्धकारप्रत्यक्षं न स्यात् द्रव्यत्वलौकिकप्रत्यक्षेऽपि तस्य हेतुत्वात् । इदं तु ध्वंसादेः सामान्याभावाविरोधित्वाभिप्रायेण ।

अत्र च तादृशसमुदायस्य एकैकप्रतियोगिकयावत्तादृशतेजोभावत्वेन तमःप्रतीतिविषयता एकैकव्यक्तिप्रतियोगिकत्वनिवेशाच्च सामान्याभावस्य यावत्तदन्तर्गतत्वम् । अभावे यावत्त्वानिवेशाच्च ता-

दृशतेजस्विनि देशे यत्किञ्चित्तेजोऽभावमादायातिप्रसङ्गः । किं वा यावतीनां तादृशतेजोव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावानां तत्तद्व्यक्त्य-भावत्वेन(१) तमःप्रतीतिविषयता प्रतियोगिनि यावत्त्वनिवेशाच्च तेजोविशेषाधिकरणे तमःप्रत्ययः तत्तेजोव्यक्तेरेव तत्राभावासत्त्वात् । व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नस्य किञ्चिद्विशेषणविशिष्टस्य च तेजस-स्तेजस्विन्यप्यभावस्याक्षतत्वादतिप्रसङ्ग इति तत्तद्व्यक्तित्वेनेति ।

ध्वंसप्रागभावप्रतियोगितायां प्रतियोगिवृत्तिधर्मविशेषावच्छिन्न-त्वस्याप्रामाणिकत्वे तत्सङ्ग्रहाय तत्तद्व्यक्तित्वान्यधर्मानवच्छिन्नत्व-मेव प्रतियोगितायां निवेशनीयं सम्बन्धान्तरावच्छिन्नाभावमादाया-तिप्रसङ्गस्य वारणाय संयोगसम्बन्धावच्छिन्नत्वं संयोगान्य-सम्बन्धानवच्छिन्नत्वं वा प्रतियोगितायां निवेश्यम्, अनयोः प्रथमं पक्षं दूषयति । यावत्तदभावानामिति । एकत्रासम्भवादिति । ध्वंस-प्रागभावयोः प्रतियोगिदेश एव सत्त्वेन व्यधिकरणतेजसोर्ध्वंसद्वयस्य प्रागभावद्वयस्य चैकाधिकरण्यासम्भवादिति भावः ।

ननु स्ववृत्तिसमानकालीनयावदभावस्य स्वाधिकरणकतमः-प्रत्ययविषयत्वोपगमे नोक्तदोषः समानकालीनत्वनिवेशात्स्ववृ-त्त्यतीतानागतप्रागभावध्वंसघटितसमुदायस्य स्वस्मिन्नेकदाऽसत्त्वे-ऽपि न क्षतिरित्यत आह । अननुगमादिति । तथा च नानाधिकरणे एकाकारतमःप्रत्ययानुपपत्तिर्विषयाननुगमादिति भावः । ध्वंसप्राग-भावादिघटिताभावसमुदायस्य एकत्रासम्भवेऽपि एकैकव्यक्तेरेकै-काभावघटितसमुदायस्य सर्वत्र तमःप्रत्यक्षदशायामक्षतत्वाद्द्विती-यपक्षे नोक्तदोष इत्यतः पक्षद्वये दोषमाह । गौरवादिति । अनन्तानामभावानां तमःप्रतीतिविषयताकल्पने इत्यादिः । दोषा-न्तरमाह । तेजोविशेषेति । सामान्यप्रत्यासत्त्याप्यनुपपद्यमानं स्व-प्रतियोगितावच्छेदकतेजोनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वप्रकारकज्ञानमन्तरेण तत्त-द्व्यक्तित्वावच्छिन्नतेजोत्यन्ताभावस्य प्रतियोगिसामग्रीव्यंग्यतया तेजःसामग्रीविरहं तत्प्रागभावस्य च प्रत्यक्षानभ्युपगमादित्यर्थः । तथा च तदानीमप्यनुभूयमानस्य तमःप्रत्यक्षस्य तेजोभावकूट-विषयकत्वासम्भव इति भावः ।

---

(१) तत्तद्व्यक्तित्वेनेति-२ पु० पा० ।

ननु सामान्याभावप्रत्यक्षस्य यत्किञ्चित्प्रतियोगिज्ञानात् सम्भवेन तदनुरोधात् सामान्यप्रत्यासत्तेरनावश्यकत्वेऽपि प्रागभावप्रत्यक्षजनकतत्प्रतियोग्यनागतव्यक्तिज्ञानार्थं तदावश्यकतेति युक्तिं प्रतियोगिज्ञानहेतुतामनङ्गीकुर्वन् दूषयति । प्रागभावप्रत्ययोऽपीति । प्रतियोगिविशेषितप्रागभावप्रत्ययोऽपीत्यर्थः । घटत्वादेः सामान्यधर्मस्य प्रागभावादिप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् प्रतियोगिवृत्तीत्युक्तम् । घटत्वादिप्रकारकज्ञानस्य तद्विशिष्टघटाद्युपरक्तप्रागभावप्रत्यक्षेऽपि विशिष्टविशेषणकधियो हेतुत्वेनापेक्षा तज्जन्यतावच्छेदककोटौ घटत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यतावच्छिन्नघटादिनिष्ठप्रकारताशालिबुद्धित्वस्य विशेष्ये विशेषणमिति रीत्या ज्ञानसाधारणस्य तद्यावृत्तस्य घटत्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वरूपघटत्वविशिष्टप्रकारताकत्वस्य घटत्वघटोभयपर्याप्तप्रकारताकत्वरूपघटत्वविशिष्टपर्याप्तप्रकारताकत्वस्य वा निवेशात् न तु तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशिष्टसंसर्गकत्वरूपतद्विशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यावगाहित्वस्य येन घटत्वादेरतिप्रसक्ततया ध्वंसप्रागभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन तत्प्रतीतौ प्रतियोग्यंशे उपलक्षणतयैव भानेन तस्या घटत्वविशिष्टप्रतियोगिकवैशिष्ट्यानवगाहित्वेनासङ्ग्रहः स्यादिति ध्येयम् ।

यद्यपि विशिष्टप्रतियोगिकत्वेन वैशिष्ट्यानवगाहिविशेषणान्तरविशेष्यतापन्नप्रकारकेऽपि ज्ञाने न विशिष्टविशेषणज्ञानत्वेन हेतुता दीधितिकारसम्मता एकत्वविशिष्टकर्त्रादिज्ञानं विनापि विशिष्टप्रकारककर्त्राद्यनुमितेस्तेनोपगमात्तथापि प्रत्यक्षे विशिष्टप्रकारके एव विशिष्टविशेषणज्ञानं पूर्वोक्तयुक्त्या हेतुः विशिष्टप्रतियोगिकत्वेन वैशिष्ट्यावगाहिता क्वचिद्विशिष्टप्रकारकज्ञानेन सर्वत्रान्यत्र नियामकं बाधविशेषाभावादिकमेवेत्यभिप्रायेणेदम् ।

केचित्तु विशेषणान्तरप्रकारतानिरूपिताविशेष्यतावच्छिन्नप्रकारता न विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानजन्यतावच्छेदिका अत एकत्वविशिष्टकर्त्रादिज्ञानं विनापि लाघवोपनीतैकत्वादिविशेष्यतापन्नकर्त्रादिप्रकारिकानुमितिर्ज्ञानत्वादिनिर्विकल्पकात्तद्विशेष्यतापन्नज्ञानादिप्रकारकानुव्यवसायश्चोत्पद्यते नापि विशिष्टप्रतियोगिकत्वेन वैशिष्ट्यावगाहित्वं तथा घटत्वादिनिर्विकल्पकादुपलक्षणीभूतघट-

त्वादिविशेष्यतापन्नप्रतियोग्युपरागेण ध्वंसप्रागभाव(१)प्रत्यक्षापत्तेः। किं तु विशिष्टप्रकारकत्वं तथा विशिष्टप्रकारकत्वं च विशेषणविशेष्योभयपर्याप्तप्रकारताकत्वं विशेषणनिरूपितावच्छेद्यताख्यसम्बन्धवत्प्रकारकत्वं वा घटत्वाद्युपलक्षितघटादिप्रतियोगिकानुयोगिताविशेषरूपवैशिष्ट्यावगाहिन्यपि प्रागभावादिप्रत्यक्षे तादृश्येव घटत्वादिप्रकारितोपेयते अतो न घटादिनिर्विकल्पकात्तादृशप्रागभावप्रत्यक्षमित्याहुः। तच्चिन्त्यम्। तद्धर्मविशिष्टविशेषणज्ञानपूर्वकतद्धर्मोपलक्षितवैशिष्ट्यावगाहिज्ञाने तद्धर्मनिर्विकल्पकानन्तरजातघटवद्भूतलमित्यादिज्ञाने ऽवर्त्तमानाया व्यासज्यवृत्त्यादिप्रकारताया आनुभविकत्वविरहेणाप्रामाणिकत्वात्। ज्ञानवैलक्षण्यानुभवविरहे कार्यतावच्छेदकत्वेनातिरिक्तविषयतास्वीकारेऽपसिद्धान्तात्।

अत एव षट्साध्यकानुमानव्याख्यावसरे संवादिप्रवृत्तित्वावच्छिन्ननिरूपितजनकतारूपहेतुग्रहः तादृशजनकतावच्छेदकप्रमात्वग्रहं विना न सम्भवतीत्याक्षिप्य द्वयी संवादित्वविशिष्टप्रवृत्तिविशेषितजनकताग्रहसामग्री एका विशिष्टविशेषणज्ञानघटिता अपरा तदघटिता जनकत्वरूपविशेष्ये प्रवृत्तिं प्रवृत्तौ चोपलक्षणतया संवादित्वमवगाहमानाया धियः सामग्री तत्राद्यसामग्रीजन्यज्ञाने जनकतायां संवादित्वविशिष्टप्रवृत्तिप्रतियोगिकनिरूपितत्वरूपवैशिष्ट्यविषयकत्वेन प्रमात्वावच्छिन्नजनकताया एव विषयतया प्रमात्वाग्रहात्तदसम्भवेऽपि तद्ग्रहं विनापि संवादित्वोपलक्षितप्रवृत्तिनिरूपितसामान्यजनकताविषयको हेतुग्रहः सम्भवतीति मिश्राणां समाधानमपि सङ्गच्छते संवादित्वोपलक्षितप्रवृत्तिवैशिष्ट्यावगाहिग्रहेऽपि विशिष्टविशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकप्रकारतोपगमे तादृशज्ञानसामग्र्या अपि विशिष्टविशेषणज्ञानघटिततया विशिष्टज्ञानघटितसामग्र्याः प्रामाण्यरूपावच्छेदकाग्रहप्रयुक्तासम्भवाभिधानासङ्गतेः।

अभावबुद्धौ प्रतियोगिज्ञानस्य स्वातन्त्र्येणाहेतुत्वेऽपि प्रतियोगिविशेषितप्रागभावप्रत्यक्षे प्रतियोग्युपनायकतज्ज्ञानापेक्षावश्यं-

---

(१) स्वप्रागभावेति–२ पु० पा०।

रैव तथा चानागतप्रतियोगिभानार्थं सामान्यप्रत्यासत्त्यादर इत्याशङ्कते । अथेति ।

(दी०) अथ घटो भविष्यतीति प्रत्यक्षं प्रतियोगिविशेषितं प्रागभावमवगाहते, न च प्राचीनास्तत्प्रतियोगिनस्तत्प्रतियोगित्वावगाहने च भ्रमत्वम्, न चानागते घटे प्रत्यासत्त्यन्तरमस्ति अतः सामान्यप्रत्यासत्त्या घटत्वेनानुभूतं स्मृतश्च तं तदालम्बते । न च चरमकारणरूपसामग्रीव्यंग्यः प्रागभावो वाच्यः अन्यदा तदप्रत्यया त्तस्याः स्वरूपसत्याः स्वरूपेण वा ज्ञातायास्तथात्वेऽतिप्रसङ्गात् व्याप्यत्वेन गृहीतायास्तथात्वं वाच्यम् तथा च तद्धेतुका प्रागभावस्यानुमितिरेव तावत्कालं प्रागभावस्यासत्त्वेन प्रत्यक्षायोगाच्चेति वाच्यम् ।

(गा०) घटो भविष्यतीति प्रत्यक्षमिति । घटो भविष्यतीति व्यवहारप्रयोजकं प्रागभावप्रत्यक्षमित्यर्थः । तच्च इदानीमत्र घटो नास्ति इदानीमत्र घटप्रागभाव इत्याकारकं तावतैवोपनीतानागतघटस्य प्रकारतासम्भवात् तस्य तथाविधव्यवहारप्रयोजकता यथाकथञ्चिद्वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वरूपभविष्यत्त्वविषयकतया तथाविधप्रत्यक्षस्योक्तव्यवहारापेक्षणीयत्वाभिधानं चापलापनिराकरणायेत्यवधेयम् । प्राचीनाः । प्रत्यक्षपूर्वकालीनाः । तत्प्रतियोगिनः । तत्प्रत्यक्षविषयवर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगिनः । येन लौकिकसन्निकर्षेण तज्ज्ञानसम्भवास्तत्सामान्यप्रत्यासत्तिःस्यात् ।

ननु प्राचीनानामप्रतियोगित्वेऽपि प्रतियोगितया तेषामेव भानमङ्गीकार्यं न त्वनागतानामित्याशङ्कायामाह । तत्प्रतियोगिकत्वेति । भ्रमत्वमिति । नियमेन प्रागभावप्रत्यक्षस्येत्यादिः । स्यादिति शेषः । प्रत्यासत्त्यन्तरादेवानागतप्रतियोगिज्ञानं भविष्यतीत्यत आह । न चेति । सामान्यप्रत्यासत्त्या घटत्वेनेति । घटत्वरूपसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्येत्यर्थः । प्रागभावप्रत्यक्षे सामान्यप्रत्यासत्त्याप्यज्ञातप्रतियोगिनः प्रकारतया भानासम्भवादनुभूतमिति । अनुभवोपनीतमित्यर्थः । प्रत्यासत्त्येत्यस्यानुभवेनान्वयः । घटाभ्यन्तरेणापि सन्निकर्षविरहे घटत्वसा-

मान्यलक्षणया अनागतघटज्ञानासम्भवात् सर्वत्र प्रागभावप्रत्यक्षे अनुभवोपनीतानागतप्रतियोगिभानासम्भवात् । स्मृतं चेति । कथंचित्सामान्यप्रत्यासत्तिजप्राचीनानुभवमूलकस्मरणोपनीतमपीत्यर्थः तम् । अनागतघटम् । तत् । प्रागभावप्रत्यक्षम् । आलम्बते । अवगाहते ।

प्रागभावप्रत्यक्षमेव न भवतीत्याशङ्कते । न चेति । चरमकारणरूपेति । विलक्षणकपालसंयोगादिरूपेत्यर्थः । अन्यदा । तादृशसामग्र्यसमवधानदशायाम् । तदप्रत्ययात् । अत्र घटो भविष्यतीत्याद्यनिश्चयात् । स्वरूपसत्याः । स्वज्ञानानपेक्षायाः । स्वरूपेण ज्ञातायाः । कारणतावच्छेदकविलक्षणसंयोगत्वादिप्रकारकज्ञानमात्रापेक्षायाः । तथात्वे । प्रागभावव्यञ्जकत्वे । अतिप्रसङ्गात् । तादृशसामग्र्या कार्योत्पत्तेः प्रागभावस्य वा व्यभिचारस्य धर्म्यवृत्तित्वस्य वा ग्रहदशायामपि प्रागभावप्रत्ययप्रसङ्गात् । तत्र चेह घटो भविष्यति न वेत्यादिसंशयस्यानुभविकतया प्रागभावप्रत्यक्षे नेष्टापत्तिसम्भव इति भावः । व्याप्यत्वेन प्रागभावव्याप्यत्वेन । धर्मिवृत्तित्वेन चेत्यपि द्रष्टव्यम् । तद्धेतुका । सामग्रीहेतुका । अनुमितिरेव सम्भवति । व्याप्यवत्ताज्ञानघटिततत्सामग्रीसत्त्वादिति शेषः । तथा च किं तत्प्रत्यक्षोपगमेन अनुमितौ चानागतभानं पक्षधर्मताबलादेवेति न सामान्यप्रत्यासत्तिसिद्धिरिति भावः ।

अनुमितिसम्भवेऽपि साक्षात्करोमीत्यनुव्यवसायानुरोधेन तत्प्रत्यक्षमवश्यमङ्गीकर्तव्यमित्याशङ्क्याह । तावदिति । तावत्कालम् । सामग्रीज्ञानपर्यन्तम् । प्रागभावस्यासत्त्वेनेति । प्रागभावस्य प्रतियोगिकाले असत्त्वनियमात् सामग्रीसमवधानोत्तरं तज्ज्ञानोत्पत्तिसमये प्रतियोग्युत्पत्त्यावश्यकतया तत्प्रागभावावस्थानासम्भवेनेत्यर्थः । प्रत्यक्षायोगादिति । विषयस्य प्रत्यक्षहेतुत्वादिति भावः । प्रागभावव्याप्यत्वेन सामग्रीज्ञानं न व्यञ्जकं येन प्रागभावानुमितिसामग्री नियता स्यात् अपि तु कार्योत्पादव्याप्यत्वेनैव न हि कार्योत्पत्तिव्याप्यवत्तानिश्चये इह घटो भविष्यति न वेत्यादिसंशय आनुभविको येन तादृशनिश्चयदशायामपि प्रागभावव्याप्यवत्तानिश्चयं विनापि प्रागभावप्रत्यक्षस्वीकारो न सम्भवेत् ।

न च कार्योत्पादव्याप्यवत्तानिश्चये भिन्नविषयकानुमितिसामग्री-

सत्त्वाच्च प्रागभावप्रत्यक्षसम्भव इति वाच्यम् । येन रूपेण व्याप्तिर्गृहीता तेन रूपेण धर्मिवृत्तिताज्ञानस्यैव व्यञ्जकत्वोपगमात्तादृशव्यञ्जकसमवधानस्य च ज्ञानद्वयदशायामपि सत्त्वेन तदानीमेव प्रागभावप्रत्यक्षसम्भवात् व्याप्तिविशिष्टवत्ताज्ञानस्यैवानुमितिसामग्रीत्वात् ।

न चैवं प्रागभावव्याप्यत्वेन गृहीताया एव सामग्र्याः प्रागभावव्यञ्जकता किमोपेयते इति वाच्यम् । स्वतन्त्रप्रागभावव्याप्तिज्ञानधर्मिवृत्तिताज्ञानापेक्षायामपि क्षणकव्याजेन विशिष्टज्ञानोत्पत्त्या प्रागभावानुमितिसम्भवेन तत्प्रत्यक्षापलापसम्भवात् सामग्र्या ज्ञानमात्रं हेतुर्न तु लौकिकप्रत्यक्षमेव अतः सामग्रीपूर्वं सामग्रीक्षणे च उपनीतभानादिरूपतज्ज्ञानसम्भवात् न सामग्रीज्ञानपर्यन्तप्रागभावानवस्थानरूपोक्तदोषावसरः सामग्रीपूर्वं सामग्रीक्षणेऽपि उक्तव्यञ्जकबलात् प्रागभावप्रत्यक्षमिष्टमेव अन्यथा पुनः स्वरूपसत्या अपि सामग्र्या उक्तव्यञ्जकसहकारिता वाच्येति समाधत्ते । यादृशेति ।

(दी०) यादृशकारणकलापानन्तरं कार्योत्पादो दृष्टस्तद्बुद्धेरेव व्यञ्जकत्वाभ्युपगमात् । अनुयोगिताविशेषरूपप्रागभावत्वादेः क्वचिदप्रतीतौ तादृग्रूप्येणानुमानासम्भवाच्चेति चेत् ?

(गा०) यादृशकारणकलापानन्तरम् । यद्रूपावच्छिन्नकारणकलापानन्तरक्षणे । दृष्ट इत्यस्य नियमेनेत्यादिः । अनन्तरमित्यत्यन्तसंयोगार्थकद्वितीयाबलादेव वा नियमलाभः । तद्बुद्धेः । तद्रूपावच्छिन्नबुद्धेः ।

ननु सामग्र्याः कार्योत्पत्तिव्याप्यत्ववत्प्रागभावव्याप्यत्वमपि सुग्रहमिति प्रागभावप्रतीतिपूर्वं प्रागभावव्याप्तिज्ञानकल्पना सम्भवतीति किं प्रागभावप्रत्यक्षोपगमेनेत्यत आह । अनुयोगितेति । प्रागभावस्यातीन्द्रियत्वे प्रागभावत्वस्य क्वचिदप्रतीत्या तेन रूपेण व्यापकताग्रहासम्भवेन तद्रूपावच्छिन्नस्यानुमानासम्भवादित्यर्थः । अत्यन्ताभावान्यावभावत्वं घटादौ च विनाशित्वं प्रतीत्यविनाश्यभावत्वरूपं प्रागभावत्वं सामान्यप्रत्यासत्त्या प्रतीयमाने तदनभ्युपगमे कथंचिदनुमानेनोपस्थिते प्रागभावे प्रत्येतुं शक्यते इति अनुयोगिताविशेषरूपेत्युक्तम् । विनाश्यभावत्वं न प्रागभावत्वं घटादेर्घटात्यन्ताभावाद्यभावत्वात् विनाशित्वाच्च घटा-

त्वन्ताभावादिप्रागभावत्वापत्तेः, किं तु प्रागभावत्वमनुयोगिता-विशेष एवेति भावः। प्रमेयत्वादिना सामान्यलक्षणया प्रागभावत्वादेः प्रतीतिसम्भवेऽपि प्रमेयत्वाद्यनवच्छिन्नतत्प्रकारकविलक्षणप्रतीति-र्दुरुपपादेति ध्येयम्।

घटो भविष्यतीत्यादिव्यवहारविषयकं प्रागभावप्रत्यक्षं न स-म्भवति तादृशव्यवहारविषयस्यातीन्द्रियत्वात् किं त्वनुमित्यादिरूप-मेव तज्ज्ञानम्, आनुमानिकादिज्ञाने चाज्ञातस्यापि पक्षधर्मताबला-ज्ज्ञानसम्भव इति न दर्शितव्यवहारमूलभूतज्ञानेऽनागतभानानुरो-धेन सामान्यप्रत्यासत्तिरिति दूषयितुं वर्तमानप्रागभावप्रतियोगि-त्वमात्रस्य तद्व्यवहारविषयतां निराकरोति। भविष्यत्त्वं हीति।

(दी०) भविष्यत्त्वं हि न वर्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं श्वो भाविन्यद्य भविष्यतीति प्रत्ययप्रसङ्गात्, किं तूत्पत्स्यते भ-विष्यतीत्यादेः समानार्थकत्वाद्वर्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिक-त्वं वर्तमानकालोत्तरकालोत्पत्तिकत्वं वा तत्त्वम्, न चेदम-ध्यक्षम्, उत्पत्तेरतीन्द्रियत्वात्। इहाद्य घटो भविष्यतीत्यादौ च तादृशोत्पत्तेर्देशविशेषः कालविशेषश्चाधिकरणत्वेन प्रतीयते न तु प्रागभावस्योत्पत्तिमतो वा।

(गा०) अद्य भविष्यतीति प्रत्ययप्रसङ्गादिति। एतन्मते च प्राग-भाव एवाद्यादिकालान्वयस्योपगन्तव्यत्वात् श्वोभाविनः प्रागभावे-ऽप्यद्यतनत्वस्याबाधितत्वादिति भावः। इदमुपलक्षणम्, उपदर्शित-भविष्यत्वस्याख्यातार्थस्य धात्वर्थ एवान्वयस्य व्युत्पन्नतया घटादौ नामार्थे तदनन्वयप्रसङ्गोऽपि द्रष्टव्यः।

न च कालसम्बन्धरूपसत्ता भूधातोरर्थः तत्रैव वर्तमानप्रा-गभावप्रतियोगित्वरूपानागतत्वस्यान्वयः स्वीक्रियते तथा च वर्त-मानप्रागभावप्रतियोगिसत्ताकत्वमेव भविष्यत्त्वं तादृशसत्तायामे-वाद्यादिकालान्वयः। श्वोभाविनः सत्तायां चाद्यतनत्वस्य बा-धान्नोक्तातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। एवं सत्यपि श्वोभाविनि परश्व-स्थायिनि घटादौ परश्वो भविष्यतीति प्रयोगस्य दुर्वारत्वात्

परश्वःकालसम्बन्धस्य वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगिनः परश्वस्तत्त्वात् कालसम्बन्धत्वावच्छेदेन कालान्वयोपगमे च तादृशघटादौ श्वो भविष्यतीति प्रयोगानुपपत्तिः । तदीयकालसम्बन्धसामान्ये परश्वः-कालवृत्तित्वस्येव श्वस्तनत्वस्यापि बाधात् । समानार्थकत्वादिति । तथा च उत्पत्स्यमानत्वं भविष्यत्वं तच्चानागतोत्पत्तिकत्वं लृट्प्रत्ययेन धात्वर्थोत्पत्तावनागतत्वप्रत्यायनादिति भविष्यत्त्वमपि तथा, अनाग-तत्वं च प्रागभावस्य प्रामाणिकत्वे वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वं त-दप्रामाणिकत्वे वर्तमानकालध्वंसाधिकरणकालीनत्वमिति तदुत्पत्ति-कत्वमेव भविष्यत्वमिति भावः । प्रागभावे वर्त्तमानत्वं तत्तच्छब्द-प्रयोगाधिकरणक्षणवृत्तित्वं काले वर्त्तमानत्वं च तत्तच्छब्दप्रयोगा-धिकरणत्वमेव प्रागभावाघटितानागतत्वे उत्तरकालः क्षणरूपो ग्राह्यस्तेनातीतानुत्पत्तेरपि वर्तमानकालध्वंसाधिकरणमहाकालादि-वृत्तितया अतिप्रसङ्गस्य नावकाशः ध्वंसस्यापि कालोपाधितया वर्तमानकालध्वंसवृत्तित्वमेव वा विवक्षणीयम् ।

उत्पत्तेरतीन्द्रियत्वादिति । तद्घटकस्वाधिकरणकालध्वंसाधि-करणत्वसामान्याभावस्यातीन्द्रियस्यापि स्वाधिकरणकालस्य स-म्भवेनातीन्द्रियतद्ध्वंसप्रतियोगिकत्वेनायोग्यत्वादिति भावः

अथातीन्द्रियतया भविष्यत्त्वस्य लौकिकप्रत्यक्षासम्भवेऽपि घटो भविष्यतीति व्यवहारप्रयोजकमानसादिज्ञानेऽनागतघटादि-भानार्थं सामान्यप्रत्यासत्तेरावश्यकता । न चोत्पत्तिशरीरे उत्पत्ति-मतः स्वपदार्थस्य तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रविष्टतया अनागतव्यक्तीनां च विशिष्य तेन रूपेण ज्ञानस्य सामान्यलक्षणासहस्रेणाप्यसम्भवा-दुत्पत्तिघटितभविष्यत्त्वस्य मानसादिज्ञानमपि न सम्भवतीति वाच्यम् । सामान्यलक्षणया प्रमेयत्वादिप्रकारेण यावद्वस्तुज्ञानज-न्यसंस्कारात्प्रमेयत्वादिमोषदशायां स्वरूपतस्तत्तद्व्यक्तित्वादिना अ-नागतस्यापि भानमङ्गीकृत्य तन्मूलकमानसादिज्ञानस्यावश्यमुप-पादनीयत्वात् अन्यथा व्यवहारविलोपप्रसङ्गादिति चेन्न । विशिष्ट-प्रकारकसंस्काराद्विशेषणमोषवशेन स्वरूपतस्तत्प्रकारकस्मरणस्योप-नीतभानस्य चोपगमे सामान्यलक्षणानुपगमेऽपि प्रमेयत्वादिनाऽना-गतयावद्वस्तुप्रकारकानुमित्यादिजन्यसंस्कारात् स्वरूपतस्तद्व्यक्ति-त्वादिप्रकारकस्मरणसम्भवेनानागतघटादिज्ञानस्य च सम्भवेन व्य-

व्यवहारजनकविशिष्टगोचरमानसादिज्ञानोपपत्तेः । भविष्यत्वस्योत्पत्तिघटितत्वे पूर्वोक्तं श्वोभाविन्यद्य भविष्यतीति प्रयोगातिप्रसङ्गं वारयति । इहाद्य इति । तादृशोत्पत्तेरिति । देशविशेषः कालविशेषश्च तादृशोत्पत्तेरधिकरणत्वेन प्रतीयते इत्यन्वयः देशविशेषोपादानं दृष्टान्तार्थं उत्पत्तौ तदन्वयस्योक्तातिप्रसङ्गवारणानुपयुक्तत्वात् । न तु प्रागभावस्येति । येनोक्तातिप्रसङ्गः स्यादिति शेषः । घटादौ देशकालान्वयेऽपि उक्तातिप्रसङ्गवारणसम्भवादुत्पत्तिघटनानर्थक्यमित्याशङ्क्य तदपि निराकरोति । उत्पत्तिमतो वेति ।

दृष्टान्तदार्ढ्याय प्रागभावे देशान्वये अतिप्रसङ्गं प्रथमतो दर्शयति । कपालनाशेति ।

(दी०) अत एव कपालनाशजन्यघटनाशस्य घटाद्यात्मकतत्प्रागभाववत्यपि तत्र कपाले नेह घटध्वंसो भविष्यतीति बुद्धिः, न वा भवने श्वः समुत्पद्य प्राङ्गणे परश्वो गमिष्यति मैत्रे प्राङ्गणे परश्वो भविष्यतीति धीः ।

(गा०) तत्कपालसत्त्वे घटनाशे तत्र कपाले घटध्वंसो भविष्यतीति प्रयोगस्येष्टत्वात् कपालनाशजन्येति । प्रागभावप्रतियोगिनि घटादौ देशकालान्वये अतिप्रसङ्गं दर्शयति । न वेति । प्राङ्गण इति । तादृशमैत्रे प्राङ्गणवृत्तित्वस्य परश्वःकालवृत्तित्वस्य चाबाधात् अतिप्रसङ्गः, उत्पत्तौ देशकालान्वयोपगमे तत्र तत्तद्देशकालान्वयबाधान्नातिप्रसङ्गः ।

न च प्रागभावे तत्प्रतियोगिनि चोभयत्र कालाद्यन्वयस्वीकाराच्च कोऽप्यतिप्रसङ्गः अद्यतनत्वस्य श्वोभाविनि विनष्टकपालवृत्तित्वस्य तन्नाशजन्यघटध्वंसे परश्वस्तनत्वप्राङ्गणवृत्तित्वयोर्दर्शितमैत्रप्रागभावेऽसत्त्वादिति किमुत्पत्त्यन्तर्भावेणेति वाच्यम् । कालस्योभयत्रान्वयोपगमे दर्शाद्यक्षणे भविष्यतो मैत्रस्य प्रागभावे दर्शवृत्तित्वबाधेन दर्शे मैत्रो भविष्यतीति प्रयोगानुपपत्त्या उत्पत्त्यन्तर्भावस्यावश्यकत्वात् उभयत्र देशान्वयापेक्षया लाघवेनोत्पत्तिमात्रे देशान्वयस्याप्युचितत्वात् निरुक्तभविष्यत्वस्य भविष्यदर्थकलृट्प्रत्ययाद्यर्थत्वे धातुवैयर्थ्यं उत्पत्तेः प्रत्ययार्थे एवान्तर्भावात्तदुत्पत्तावुत्पत्तिमानो-

पगमे चानुभवविरोध इत्युत्पत्तिघटितभविष्यताया: प्रकृतिप्रत्ययो-भयलभ्यतामाह । अत्र चेति

(दी०) अत्र च धातुनोत्पत्तिः प्रत्याय्यते प्रत्ययेन च धा-त्वर्थनिष्ठं तादृशप्रतियोगित्वं तादृशकालीनत्वं वा नङ्क्ष्यति न-श्यति नष्ट इत्यादौ च प्रत्ययेन यथायथमनागता वर्तमानातीता चोत्पत्तिः तस्यामेव च कालविशेषादिर्विशेषणत्वेनान्वेति ।

(गा०) अत्र । निरुक्तभविष्यत्त्वे । घटकत्वं सप्तम्यर्थः । तादृशप्र-तियोगित्वम । वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वम् । तादृशकालीनत्वम् । वर्त्तमानकालोत्तरकालीनत्वम । उत्पत्तिघटितमपि भविष्यत्त्वं क्वचित् प्रत्ययार्थ इति दर्शयति । नङ्क्ष्यतीति । कालान्तरविहितलडादेरुत्प-त्तिघटितार्थकत्वं च दृष्टान्तत्वेनोक्तम् । अतीता । वर्त्तमानध्वंसप्र-तियोगिनी । तस्यामेवेत्येवकारेण नाशादिक्रियाव्यवच्छेदः । तद्व्य-वच्छेदप्रयोजनं दर्शयति । एतेनेत्यादिना परास्तमित्यन्तेन ।

(दी०) एतेन श्वोभाविनाशके परश्वो नङ्क्ष्यतीति नष्टे च नश्यतीति च व्यवहारः स्यात् न स्याच्च नाशस्य विद्यमानत्वा-त् नष्ट इत्यादिव्यवहारः । न च तत्रातीतकालसम्बन्धित्वं वर्त्त-मानत्वं वा निष्ठादेरर्थः, चिरविनष्टेऽपि पूर्वेद्युर्नष्टोऽधुना वेति व्यवहारप्रसङ्गादिति परास्तम् ।

(गा०) व्यवहारः स्यादिति । श्वोभाविनोऽपि नाशस्य परश्व-स्तनत्वात् अतीतोत्पत्तिकनाशस्यापि वर्तमानत्वादिति भावः । न स्यादित्यत्रापि नष्ट इत्यनुषज्यते । तथा च नष्टेऽपि नष्ट इति व्यवहारो न स्यात् नाशेऽतीतत्वस्य बाधादित्यर्थः । एतदनुपपत्ते-रुद्धारमाशङ्कते । न च तत्रेति । तत्र । नष्ट इत्यादौ । अतीतकाल-सम्बन्धित्वं वर्तमानध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वम् । लाघवादाह । वर्तमानत्वं वेति । नाशोत्पत्तिक्षणेऽपि नष्ट इति व्यवहारस्ये-ष्टत्वात् इति हृदयम् ।

व्यवहारप्रसङ्गादिति । उत्पत्त्यमन्तर्भावे उक्तनिष्ठार्थस्यैव काल-

रूपाधिकरणस्यापि नाश एवान्वयस्योपगन्तव्यत्वात् । चिरातीतोत्पत्तिकेऽपि च विनाशे पूर्वदिनवृत्तित्वस्य अद्यतनत्वादेश्चाबाधादिति भावः । देशस्य नाशान्वये गृहोत्पन्नप्रागभावनाशात्मकघटादिमति प्राङ्गणे घटप्रागभावो नङ्क्ष्यतीति प्रयोगापत्तिर्बोध्या । परास्तमिति । उत्पत्तौ कालान्वयोपगमे श्वस्तनोत्पत्तिकनाशादौ परश्वस्तनोत्पत्तिकत्वादेर्बाधेन नाशस्य विद्यमानत्वेऽपि तदुत्पत्तेरतीतत्वेनोक्तातिप्रसङ्गाप्रसङ्गयोरनवकाशादिति भावः ।

यद्यपि कारकविभक्त्यर्थस्यान्यत्र क्रियायामेवान्वयो दृष्टस्तथापि अगत्या व्युत्पत्तिवैचित्र्येणात्र क्रियान्वितप्रत्ययार्थेऽपि तदन्वय उपेयते इदं च नाशत्वमनुयोगिताविशेषरूपं नशधातुवाच्यमित्याशयेनाभिहितम् । नशधातोरुत्पत्तिमद्भावत्वरूपनाशत्वावच्छिन्नवाचकत्वे तु अनागतत्वादिकमेव नङ्क्ष्यतीत्यादावपि प्रत्ययार्थः, तस्य कालविशेषदेशविशेषयोश्चोत्पत्तिरूपधात्वर्थैकदेशान्वयेनैव सामञ्जस्यात्, किं तु दर्शान्त्यक्षणाद्युत्पन्नप्रतिपदादिपर्यन्तस्थायिस्पन्दादिकमादाय प्रतिपदि गमिष्यतीत्यादिव्यवहारस्याप्रामाणिकत्वे तत्रातिप्रसङ्गवारणाय तत्रोत्पत्तिघटितं भविष्यत्त्वादिकं लृडादिप्रत्ययार्थो वाच्य इत्यवधेयम् ।

ननु भविष्यति नङ्क्ष्यतीत्यादौ प्रत्ययार्थस्यानागतत्वादेरनागताद्युत्पत्तेर्वा धात्वर्थविशेषणत्वेनान्वये धात्वर्थस्योत्पत्तेराश्रयतासम्बन्धेन नाशस्य च प्रतियोगितासम्बन्धेन साक्षादेव नामार्थे स्वाश्रये प्रतियोगिनि चान्वयो वाच्यः स चायुक्तः नामार्थधात्वर्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नत्वात् प्रतियोगितासम्बन्धस्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकतया न नङ्क्ष्यति इत्यादावगतिश्चेत्यत आह । कर्त्तरि विहितेन चेति ।

(दी०) कर्त्तरि विहितेनाख्यातेन कृता वा यथायथमाश्रयत्वप्रतियोगित्वलक्षणं कर्तृत्वं आश्रयप्रतियोगिरूपश्च कर्त्ताऽभिधीयते । कार्यानुत्पाददशायां चाभावधीः सामयिकात्यन्ताभावमवगाहते । न च प्रतियोगिसमवायिनि समयावच्छेदेनात्यन्ताभाववृत्तौ मानाभावः, भाविनि नष्टे वा घटे इह कपाले

घटो नास्तीति प्रत्ययात् । न ह्ययं घटप्रतियोगिकमभावमात्रम-
वगाहते, यत्किञ्चिद्घटवत्यपि तादृशप्रत्ययप्रसङ्गात् । परं तु
घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकम्, न च ध्वंसप्रागभावौ तथा
सम्भवतो वा न तत्र कपाले ततः पूर्वं परतश्च बहूनां घटानां
नष्टत्वादुत्पत्स्यमानत्वाच्च ।

(गा०) आख्यातेन भविष्यतीत्यादावाश्रयत्वरूपं नङ्क्ष्यतीत्यादौ
प्रतियोगित्वरूपं भाक्तकर्तृत्वं कर्तरिकृता भविष्यन्नित्यादौ आश्रयरूपः
कर्त्ता नङ्क्ष्यन्नित्यादौ प्रतियोगिरूपः कर्त्ता ऽभिधीयते इत्यर्थः ।
तथा च धात्वर्थविशेषिततादृशप्रत्ययार्थयोरेव साक्षाद्भेदाभेदाभ्यां
नामार्थे ऽन्वयान्नोक्तव्युत्पत्तिविरोध इति भावः ।

ननु माभूद्भविष्यतीत्यादिव्यवहारप्रयोजकं लौकिकप्रत्यक्षं तथा-
पि कार्यानुत्पाददशायां कपालादौ घटो नास्तीदानीमित्यादिलौ-
किकप्रत्यक्षे प्रागभावविषयके ध्वंसप्रागभाववत्यत्यन्ताभावासत्त्व-
नियमेनासम्भवद्घटत्वाद्यवच्छिन्नसामान्याभावविषयताकानागत-
प्रतियोगिभानार्थं सामान्यप्रत्यासत्तेरावश्यकतेत्याशङ्कां ध्वंसप्राग-
भावयोरत्यन्ताभावाविरोधितां व्यवस्थापयन्निराकुरुते । कार्यानुत्पा-
देत्यादिना । सामयिकेति । समयविशेषावच्छेदेन प्रतियोगिमद्वृत्ती-
त्यर्थकम् । अत्यन्ताभावमवगाहते इति । प्रतियोगिमत्यत्यन्ताभावस्य
विरोधिनोऽपि ध्वंसादिमत्समयविशेषावच्छिन्नवृत्तौ बाधकाभा-
वादिति भावः । तथा च प्राचीनघटादिरेव तत्र प्रतियोगितया
भासते तेषामपि घटादिसामान्याभावप्रतियोगित्वादिति नानागत-
भानानुरोधेन सामान्यप्रत्यासत्तिसिद्धिरित्याशयः

साधकाविरह एव बाधक इति शङ्कां निराकुरुते । न चेति । अभाव-
म् । ध्वंसादिरूपम् । तादृशप्रत्ययप्रसङ्गादिति । ध्वंसादिकमादाय घटो
नास्तीति प्रत्ययप्रसङ्गात् । घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकं अभावम-
वगाहते इत्यनुषङ्गेणान्वयः । न च । न हि । तथा च घटत्वावच्छिन्नप्र-
तियोगिताकौ ध्वंसप्रागभावप्रतीयोगितायामतिप्रसक्तस्य सामान्य-
धर्मस्यानवच्छेदकत्वात् । प्रत्येकं ध्वंसादिप्रतियोगितायां अतिप्रस-
क्तस्यापि घटत्वादेरनुगतकिञ्चिद्रूपावच्छिन्नानतिप्रसक्ततया अव-

च्छेदकत्वसम्भवः प्रतीतिबलेनातिप्रसक्तेऽपि स्वरूपसम्बन्धरूपाव-च्छेदकत्वकल्पना सम्भवत्येवेत्यत आह । सम्भवतो वेति । तत्र कपाले इति । तथा ध्वंसप्रागभावावित्यनुषञ्जनीयम् । कुत इत्याकाङ्क्षायामाह तत इति । अत्रापि तत्रेत्यनुषञ्जनीयम् ।

नष्टत्वादुत्पत्स्यमानत्वाच्चेति । ध्वंसप्रागभावयोः सामान्याभावत्ववादिनापि समानाधिकरणसामान्यधर्मावच्छिन्नसमानकालीने ध्वंसादौ सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं नाभ्युपगम्यते तथा सति तमादाय घटादिसत्त्वदशायामपि घटो नास्तीति प्रत्ययापत्तेरिति भावः ।

नन्वस्मन्मते प्रतियोग्यत्यन्ताभावस्य ध्वंसादिविरोधित्वेन ध्वंसात्यन्ताभावत्वात् तस्यैव ध्वंसो नास्तीत्यादिबुद्धिविषयत्वं भवन्मते तस्य तदविरोधित्वात् कपालादौ पटध्वंसो नास्तीत्यादिबुद्धेः को विषयः ? न हि तदविरोधिन्यपि तदत्यन्ताभावत्वं स्वीकर्तुं शक्यते अतिप्रसङ्गात् ध्वंसप्रतियोगिकाभावस्वीकारे चाभावप्रतियोगिकोऽतिरिक्ताभावो नाङ्गीक्रियते इति सिद्धान्तभङ्गप्रसङ्ग इत्याशङ्कते । अथेति । 3159।

(दी०) अथैवं कपालादौ कथं घटध्वंसादिशून्यताबुद्धिः, अत्यन्ताभावस्य ध्वंसाद्यविरोधित्वादिति चेत् ? तत्तदधिकरणस्वरूपादतिरिक्तादेवानुगतादभावाद्वा इहेदानीं घटप्रागभाव इति च प्रत्ययो न लोकानाम् ।

(गा०) एवम् । ध्वंसादिविशिष्टेऽप्यत्यन्ताभावोपगमे । ध्वंसाद्यविरोधित्वात् । भवन्मते ध्वंसाद्यविरोधित्वेन तदभावप्रत्ययविषयत्वासम्भवात् । अनवस्थाप्रसंगेनाभावाभावो(१) नातिरिक्त इति सिद्धान्तमनुरुध्य समाधत्ते । तत्तदधिकरणस्वरूपादिति । लाघवमनुरुध्याह । अतिरिक्तादेवेति । अनुगतादित्यनेन पूर्वमते 'ऽननुगतभूयोधिकरणे ऽभावत्वकल्पनायां गौरवमिति सूचितम् ।

नन्वत्यन्ताभावप्रतीतिविलक्षणे इहेदानीं घटप्रागभाव इति प्रत्यये प्रतियोगिभानार्थं सामान्यप्रत्यासत्तेरावश्यकता तादृशप्रत्यये

(१) ध्वंसात्यन्ताभाव इति--२ पु० पा० ।

प्रसिद्धस्य प्रतियोगितया भानासम्भवादित्यत आह । इहेदानीमिति । प्रत्ययः । अत्यन्ताभावप्रतीतिविलक्षणः । एतावता प्रागभावस्य कथञ्चिदपि न लौकिकप्रत्यक्षमिति पर्यवसित प्रागभावे युक्तिप्रदर्शनासमर्थः प्रागभावस्य प्रत्यक्षतामेव स्वीकरिष्यतीत्यभिसन्धिना प्रागभावस्याप्रत्यक्षत्वे तस्याप्रामाणिकत्वं प्रसञ्जयति । अथेति ।

(दी०) अथैवं जातो घट इत्यादिवदुत्पन्नो घटध्वंस इत्यादिविलक्षणप्रत्ययबलेन नाशोऽतिरिच्यतां न तु प्रागभावः, पूर्वत्वतत्पूर्वत्वादिव्यवहारश्चातीतकालवृत्तित्वतदुत्पत्तिकालीनध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वादिविषयक एवास्तु दुःखात्यन्ताभावस्य स्वस्मिन्नुत्तरकालानुवृत्तिं दुःखसाधनध्वंसं वा समुद्दिश्य क्रियाविशेषे प्रवृत्तिरस्तु मानान्तरसिद्धं हि प्रयोजनमुद्दिश्य पुमांसः प्रवर्तन्ते न तु प्रवृत्त्यैव तत्सिद्धिः, उत्पन्नस्य पुनरुत्पादप्रसङ्गश्च लाघवात् कार्यादेः प्रतिबन्धकत्वेनापि निरसनीयः ।

(गा०) प्रागभावो नातिरिच्यतामित्यनेनान्वयः प्रमाणान्तरस्याप्रे खण्डनीयत्वादिति भावः । ननु कार्यानुत्पाददशायामिव कार्योत्तरमपि तदधिकरणेऽभावप्रत्ययस्य सामयिकात्यन्ताभावविषयकत्वसम्भवादतिरिक्तसंसर्गाभावखण्डनमेव सम्भवति किं तु ध्वंसप्रागभावान्यतरं विना उत्तरत्वपूर्वत्वादिकं न शक्यते निर्वक्तुमिति अन्यतरस्वीकार आवश्यकस्तथा च विनिगमनाविरहादुभयमेव सेत्स्यतीति शङ्काव्युदासाय ध्वंसस्यातिरिक्तत्वमन्तरा व्यवस्थापयति । जात इति । उत्पत्त्यंशे उपनीतभानात्मकादपि प्रत्ययाद्यथा उत्पत्तिविशिष्टो घटादिः सिध्यति तथा तादृशप्रत्ययादुत्पत्तिविशिष्टोऽभावः सेत्स्यति एतावतैवातिरिक्तध्वंसः सिद्धः अत्यन्ताभावस्यानुत्पन्नत्वात न च सामयिकात्यन्ताभाव एवोत्पादविनाशशील इति मतमवलम्बनीयम्, प्रतियोग्युत्तरकालीनस्याभावस्याविनाशित्वे बाधकाभावात्तस्य विनाशकल्पनायां गौरवादविनाशिजन्याभावसिद्धावेव समीहितनिर्वाहात्तस्यात्यन्ताभावत्वे नास्त्येव विवाद इत्यर्थः प्रागभावो नष्ट इत्यादिप्रत्ययश्चासिद्ध इत्याशयः । पूर्वत्वतत्पूर्वत्वतदुत्तरत्वव्य-

वहारस्य प्रागभावकालीनत्वतत्प्रागभावकालीनत्वतत्कालीनप्राग-
भावप्रतियोगित्वविषयकत्वेन शब्द एवातिरिक्तप्रागभावे मानमिति
शङ्कया ध्वंसमन्तभाव्यं तन्निर्वक्ति । पूर्वत्वेति । अयं पूर्व इति सामा-
न्यतोऽवधिविनिर्मुक्तव्यवहारस्य ध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वं च-
रमध्वंसव्यावृत्तं विषयः, तद्वृत्तित्वं तदनुयोगिकसम्बन्धप्रतियो-
गित्वं स च सम्बन्धः कालिको ग्राह्यः, अन्यथा ध्वंसप्रतियो-
गित्वविषयकज्ञानरूपकालनिष्ठविषयितासम्बन्धप्रतियोगिनि चर-
मध्वंसेऽतिप्रसङ्गः एतल्लाभायैव कालपदम् । प्रतियोगित्वं ध्वंस-
त्वनिरूपकं ग्राह्यम् । अन्यथा ध्वंसरूपकालस्यापि प्रागभावध्वंसा-
त्मकप्रतियोगिरूपप्रागभावप्रतियोगितया अतिप्रसङ्गात् प्रागभावा-
स्वीकारेऽपि ध्वंसस्य स्वभेदात्मकघटादिध्वंसप्रतियोगित्वेनातिप्रस-
ङ्गात् घटात् पूर्व इत्यादिव्यवहारस्य च घटाद्युत्पत्तिकालीनध्वंसप्र-
तियोगिकालवृत्तित्वं विषयः स्वस्य स्वोत्तरोत्पन्नस्यापि कस्यचि-
त्स्वसमानकालीनध्वंसप्रतियोगिस्वोत्पत्तिक्षणादिवृत्तित्वादतिप्रसङ्ग
इत्युत्पत्तिनिवेशनम् । स्वोत्पत्तिक्षणादेरपि स्वोत्पत्त्यधिकरणमहा-
कालादिवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वादुत्पत्तिकालपदेन उत्पत्त्यधिकरणक्ष-
णो विवक्षणीयः ।

वस्तुतस्तु महाप्रलयानङ्गीकारे तदधिकरणकालध्वंसानधिक-
रणकालः तदङ्गीकारे तद्वृत्तित्वनिष्ठध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वाभा-
भावकः कालस्तदुत्पत्तिकालस्तदुत्पत्तिद्वितीयक्षणपर्यन्तस्थायि-
स्थूलकालादिस्तु न तथा तथाविधकाले तदधिकरणाद्यक्षणध्वंस-
स्य सत्त्वात्तादृशकालवृत्तिध्वंसप्रतियोग्याद्यक्षणादिवृत्तितद्घटादौ
तद्घटादिपूर्वत्वव्यवहारप्रसङ्ग इति क्षणत्वमनुपादेयमेव ।

(१)[तदधिकरणकालध्वंसानाधिकरणत्वं तद्वृत्तित्वनिष्ठध्वंसप्र-
तियोगिवृत्तित्वाभावकत्वमेव वा कालशतसमुदायाधिध्वंसस्य का-
लतया तदीयाद्यक्षणादिध्वंसेऽपि तदधिकरणकालध्वंसस्य वृत्ते-
स्तादृशध्वंसे न तथाविधतदुत्पत्तिकालीनताप्रसङ्गः ।]

अत्र चोत्पत्तिकालीनत्वस्य पृथगेव पूर्वपदार्थत्वमतो-
ऽवधिविनिर्मुक्तव्यवहारस्य न तद्विषयकत्वं उत्पत्तिप्रतियोगिनो

---

(१) [ ]पाठोऽयं पुस्तकान्तरयोर्नास्ति ।

घटादेः स्वशब्दादेव लाभ इति तद्विनिर्मोकेणैव शक्तिः कल्प्या। पञ्चम्यर्थप्रतियोगित्वस्य घटादिविशेषितस्य निरुक्तोत्पत्तिकाल-घटकवृत्तावन्वयः । अथ वा ध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तित्वमेव पूर्व-पदार्थः, उत्पत्तिकालीनत्वं पूर्वपदयोगानुशिष्टपञ्चम्या पदार्थ इति बोध्यम् । आदिपदाभ्यां तदुत्तरत्वव्यवहारस्य ध्वंसा-धिकरणकालवृत्तित्वतदधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालोत्पत्तिक-त्वविषयकत्वस्य च परिग्रहः ।

ननु प्रागभावानङ्गीकारे प्रायश्चित्तवैफल्यप्रसङ्गः । तथा च तत्प्रवृत्त्यनुपपत्त्या दुःखप्रागभावसिद्धिः । पापध्वंसस्य सुखदुःखा-भावान्यत्वेन स्वतःप्रयोजनतायास्तद्साधनतया गौणप्रयो-जनतायाश्चासम्भवात् अतो दुःखानुत्पादस्य तत्प्रागभावरूपस्यैव प्रायश्चित्तफलत्वमावश्यकं(१) अत एव दुःखं मे मा भूत् इति कामनयैव तदाचरणं न तु पापं नश्यत्विति कामनया ।

न च दुःखात्यन्ताभाव एव दुःखानुत्पादः स च सिद्धोऽप्य-ग्रिमकालसम्बन्धरूपासिद्धविशेषणविशिष्टः प्रागभाववत् प्रयोजनी-भवितुमीष्टे अत एवासिद्धस्वत्वाद्युपरागेण सिद्धग्रामादाविच्छे-ति वाच्यम् । तदात्मनि दुःखस्यातीततया प्रायश्चित्तानन्तरं पुन-र्निषिद्धाचरणस्थले दुःखस्योत्पत्स्यमानतया च तदत्यन्ताभावास-म्भवादिति ध्वंसप्रागभावयोरत्यन्ताभावविरोधितावादिनां प्राचां प्रागभावयुक्तिं प्रतियोग्यधिकरणेऽपि समयभेदेनात्यन्ताभाववृत्ताव-विरोधः, अन्यथा प्रतियोग्युत्पादपूर्वकाले तद्वृत्त्यभावप्रत्ययबलेनैव प्रागभावसिद्ध्या युक्त्यन्तरानुसरणवैयर्थ्यात् इत्याशयेन तदविरो-धितामतमवलम्ब्य दूषयति । दुःखात्यन्ताभावस्येति । स्वस्मिन्नुत्त-रकालानुवृत्तिम् । स्वात्मावच्छेदेनोत्तरकालसम्बन्धम् । इदं च दुःखा-भाववत्तत्सम्बन्धस्यापि स्वतःप्रयोजनत्वमित्यभिप्रायेण, स्वस्मिन् उत्तरकालानुवर्तमानदुःखाभावमित्येव वार्थः दुःखाभावस्य तत्स्व-रूपतत्सम्बन्धस्य वा नित्यत्वेऽपि प्रायश्चित्ते क्षेमसाधारणतत्सा-धनत्वमव्याहतमेवेति भावः । आत्मतत्त्वविवेकटीकायां स्वयं क्षे-मसाधारणफलसाधनताज्ञानस्य प्रवर्तकतां निराकृत्य दुःखसाध-नगोचरद्वेषाभिष्फलेऽपि तदभावे इच्छा सम्भवति शत्रुवधादौ का-

(१) प्रायश्चित्तफलत्वात्-इति २ पु० पा० ।

नवस्था दुरपह्नवत्वात् इति युक्त्या पापध्वंसस्यापि प्रयोजनताया व्यवस्थापितत्वात् तन्मतमनुवर्त्तमान आह । दुःखसाधनेति । प्रवर्त्तनक्रियया समानकर्तृकतया उद्दिश्येति क्त्वाप्रत्ययः प्रायश्चित्तवैफल्ये तत्प्रवृत्त्यनुपपत्तेः प्रागभावसिद्धिरन्योन्याश्रयादसम्भवदुक्तिकैवेत्याह । मानान्तरेति । प्रवृत्तौ सत्यामेव तदनुपपत्तिर्ग्राह्या प्रवृत्तिश्च प्रयोजनसिद्ध्यधीना प्रमाणान्तरात् प्रयोजनसिद्धावेव सम्भवतीति प्रयोजनमन्तरेणानुपपद्यमानापि सा न प्रयोजनकल्पनायामुपयुज्यते अन्योन्याश्रयादित्यर्थः ।

न चान्यदीयप्रवृत्तिमवगत्य तदन्यथानुपपत्त्या प्रयोजनं परिकल्प्यान्यः प्रवर्त्तते इति नान्योन्याश्रय इति वाच्यम् । तथाप्यनवस्थाया दुर्वारत्वात् अन्यस्य प्रायश्चित्तप्रवृत्तिमजानतोऽपि तत्प्रवृत्तेश्च । इदन्त्वापाततः, प्रयोजनासिद्ध्या प्रवृत्त्युदयेऽपि विधितः प्रायश्चित्ते प्रवृत्तिसाध्यतामवगत्य तदन्यथानुपपत्त्या प्रयोजनकल्पनायां निराबाधत्वात् अन्यथा पापस्याप्रामाणिकत्वापत्तेः निषिद्धकर्मणः स्वध्वंसद्वारापि दुःखसाधनत्वसम्भवेन प्रायश्चित्तफलध्वंसप्रतियोगितयैव तत्सिद्धेः किं तु दुःखात्यन्ताभावादेः फलत्वसम्भवेन प्रागभावरूपफलापर्यवसाने एव निर्भरः ।

न चैवमपि पापध्वंसस्य फलत्वपक्षे पापे युक्त्यन्तराभावेन पापं कल्पयित्वा तद्ध्वंसस्य फलत्वमुपेयते दुःखप्रागभावं कल्पयित्वा तस्य नेत्यत्र विनिगमनाविरहात् प्रागभावसिद्धिरिति वाच्यम् । यतो दुःखप्रागभावानुवृत्तेः फलत्वेऽपि पापध्वंसस्य तन्निर्वाहकस्य फलत्वमावश्यकं पापसत्त्वे दुःखोत्पत्तेरावश्यकतया तदनिर्वाहादिति पापध्वंसफलत्वध्रौव्ये किं प्रागभावेन पापध्वंसस्येष्टान्तरासाधनत्वेऽप्याहृतोपपत्तेर्दर्शितत्वात् । एवं प्रायश्चित्तोत्तरं निषिद्धानाचरणस्थले प्रागभावोऽपि न सम्भवति प्रतियोगिनो दुःखस्यानुत्पत्स्यमानत्वात् । न चान्यत्रोत्पत्स्यमानं दुःखं प्रतियोगि, प्रागभावस्य प्रतियोगिसमानदेशवृत्तित्वादित्यादि तत्त्वम् ।

ननु प्रागभावानङ्गीकारे जातेऽपि घटज्ञानशब्दादिरूपकार्ये तदुत्पत्त्यादिप्रयोजकतत्सामग्र्या अक्षतत्वात् पुनस्तत्कार्योत्पत्तेस्तत्कार्यस्यैव वा आपत्तिरिति तदानीं सामग्र्यभावनिर्वाहकव्यतिरेकप्रतियोगिनः प्रागभावरूपकारणस्य कल्पनमावश्यकमिति युक्ति

दूषयति । उत्पन्नपुनरुत्पादेति । तत्र कार्ये तदुत्पत्त्यनन्तरोत्पादापत्ति-रित्यर्थः । आपाद्यप्रसिद्धिश्च कार्यान्तरे । प्रसङ्गाकारस्तु अयं घटो यदि तदुत्पत्तिक्षणवृत्तिसामग्रीकः स्यात् तदा तत्क्षणान्तर-मुत्पद्येतेति ।

न चोत्पत्तेः स्वत्वघटितत्वेनाननुगततया आपादकानुगमे मूल-शैथिल्यं आपादकस्य स्वसामग्रीघटिततया अननुगमे च दृष्टा-न्तासिद्धिस्वरूपासिद्ध्योरन्यतरप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एतत्क्षणावृत्ति-स्वसामग्रीकं यद्यत्तद्भेदकूटेनानुगतेन एतत्क्षणानुत्तरस्वोत्पत्तिकं यद्यत्तद्भेदकूटस्यापादनीयत्वात् ।

केचित्तु उत्पन्नस्य कार्यस्य द्वितीयादिक्षणे उत्पादप्रसङ्ग उत्पन्न-पुनरुत्पादप्रसङ्गः । आपादनाकारश्च एतद्घटाद्युत्पत्तिर्द्वितीयादिक्षणो यद्येतदुत्पत्तिप्रयोजकसामग्र्युत्तरः स्यात् एतदुत्पादाधिकरणं स्यात् प्रथमक्षण एव चापाद्यप्रसिद्धिरित्याहुः । कार्यादेः प्रतिबन्ध-कत्वेन कार्याभावादेर्हेतुत्वोपगमेन घटादिरूपकार्यस्य सामान्यतः कार्यत्वेन प्रतिबन्धकत्वमसम्भवि तत्पूर्वं तदधिकरणे संयोगादिरूप-कार्यस्यावश्यकत्वात् अपि तु समवायेन जन्यद्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वादिना ज्ञानादिरूपकार्यं प्रति च ज्ञानत्वादिना अनुगतरूपेण प्रतिबन्धकत्वासम्भवादगत्या तत्तद्व्यक्तित्वेनैव प्रतिबन्धकता वाच्या घटादिनाशोत्तरं तदधिकरणे खण्डघटाद्युत्पाददशायां तदुत्पादाप-त्तेः कार्यप्रतिबन्धकताया दुर्वारत्वात् तत्तद्घटादिव्यक्तिनाशस्यापि प्रतिबन्धकत्वं वक्तव्यमिति कार्यध्वंसपरिग्रहायादिरित्युक्तम् ।

न च यत्संयोगादिव्यक्तिनाशात् महाघटादिव्यक्तिनाशस्तद्व्य-क्तेरपि तद्घटव्यक्तिहेतुतया तदभावादेव न पुनस्तदुत्पादप्र-सङ्ग इति किं तत्र नाशप्रतिबन्धकतयेति वाच्यम् । तत्सं-योगादिव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वस्य सर्वत्रासिद्धेस्तस्य प्रामा-णिकत्वेऽपि धारावाहिकस्थले प्राथमिकनिर्विकल्पकस्य चतुर्थादिक्ष-णे आपत्तिवारणाय तत्र कार्यध्वंसस्य प्रतिबन्धकताया आवश्य-कत्वाच्चेति ।

न चैवमनन्तप्रतिबन्धकताकल्पनापेक्षया प्रागभावहेतुत्वे लाघ-वात् तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । तत्कार्ये उत्पन्नेऽपि कार्यान्तरप्राग-भाववत्त्वात् तत्कार्योत्पादवारणाय तत्कार्यं प्रति तत्कार्यप्रागभा-

त्वेन प्रागभावस्वीकारेऽपि अनन्तकारणतानामनन्तप्रागभावानां च कल्पनीयत्वात् ।

न च तादात्म्यसम्बन्धेन कार्यसामान्यं प्रति प्रतियोगितासम्बन्धेन प्रागभावत्वेन एकहेतुतयैव सर्वत्रोत्पन्नपुनरुत्पादवारणं सम्भवति उत्पन्नप्रतियोगिकप्रागभावस्य विनाशादुत्पन्नकार्ये प्रतियोगितया प्रागभावस्यासत्त्वादिति वाच्यम् । उत्पन्नव्यक्तौ प्रतियोगितया प्रागभावासत्त्वेऽपि तस्याः समवायिदेशे पुनरनुत्पादप्रयोजकस्य दुर्वारत्वात्तदुत्पादप्रयोजकसामग्र्यास्तत्प्रागभावविनाशेऽप्यक्षतत्वात् ।

न च समवायेन कार्योत्पत्तौ सम्बन्धान्तरेण कार्योत्पादकसामग्रीसमवधानमप्यपेक्षितमिति तादात्म्येन कार्योत्पादकसामग्र्यभावान्नानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तादृशसामग्रीसमवधानस्याव्यवहितप्राक्क्षणे एवापेक्षितत्वात् तदा च कार्यान्तरप्रागभावस्यैव सत्त्वात् इति ।

ननूत्पत्तिराद्यक्षणसम्बन्धः आद्यत्वं च स्वाधिकरणक्षणवृत्तेः स्ववृत्तेर्वा प्रागभावस्य प्रतियोगित्वमिति प्रागभावघटितोत्पत्तिप्रत्यय एव तत्साधक इत्याशङ्क्य प्रागभावमन्तरेणोत्पत्तिं निर्वक्ति । तदुत्पत्तिश्चेति ।

(दी०) तदुत्पत्तिश्च महाप्रलयमनङ्गीकुर्वतां मते स्वाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणसमयसम्बन्धः, तदुक्तम् 'अध्वस्तक्षणयोगस्य क्षणयोगो जनिर्मतेति' । क्षणः समयः ।

(गा०) महाप्रलयाङ्गीकारे चरमध्वंसरूपतदुत्पत्त्यव्याप्तिः स्वाधिकरणसमयस्य महाकालस्य ध्वंसस्य च ध्वंसाप्रसिद्धेरिति तदनङ्गीकारपक्षावलम्बनम् । स्वाधिकरणेति । स्वमुत्पत्तिमत्त्वेनाभिमतम् । द्वितीयादिक्षणस्य स्वाधिकरणाद्यक्षणध्वंसाधिकरणतया न तत्सम्बन्ध उत्पत्तिः तदधिकरणसमयस्य तत्प्रकारेणैव निवेशो न तु तदीयाधिकरणताप्रकारेण गौरवात् । एवं च स्वविषयकातीतज्ञानस्य स्वानधिकरणत्वेऽपि विषयितासम्बन्धेन स्वावच्छिन्नतया तद्ध्वंसमादायासम्भवस्य संयोगादिना घटादिनाशो वा ध्वंस[illegible] द्वितीयक्षणादावपि सत्त्वेनातिव्याप्ते

योग्याय कालिकसम्बधः स्वसम्बन्धतया प्रवेशनीयः तल्लाभायैव प्रथमं समयपदम् ध्वंसानधिकरणत्वं च कालिकसम्बन्धेन ध्वंसावच्छिन्नभिन्नत्वं कालिकसम्बन्धाप्रवेशे द्वितीयादिक्षणस्यापि विषयितासम्बन्धेन स्वाधिकरणसमयध्वंसावच्छिन्नज्ञानादिभिन्नतया अतिप्रसङ्गादिति तन्निवेशलाभाय द्वितीयं समयपदम्। स्वपूर्वोत्पन्नस्वविषयकज्ञानादिनिष्ठस्वीयविषयितादिसम्बन्धस्यानुत्पत्तितया तादृशसमयसम्बन्धोऽपि कालिको ग्राह्यः तल्लाभोऽपि द्वितीयसमयपदादेव ।

एतादृशोत्पत्तिपदार्थे आचार्याणामप्यनुमत इत्याह । तदुक्तमिति । अध्वस्तेति । अध्वस्तः यत्क्षणेऽविनष्टःक्षणयोगः क्षणनिष्ठतत्स्वरूपसम्बन्धो यस्य यदीयक्षणयोगध्वंसानाधिकरणं यत्क्षण इति यावत् तस्य तादृशतत्सम्बन्धो जनिरुत्पत्तिरित्यर्थः । यदीयक्षणयोगे यत्क्षणनिष्ठध्वंसाप्रतियोगित्वं तस्य तत्क्षणयोग इति यथाश्रुतार्थो नादरणीयः । तदीयाद्वितीयादिक्षणयोगस्य द्वितीयादिक्षणवृत्तिध्वंसाप्रतियोगितया द्वितीयादिक्षणसम्बन्धेऽतिव्याप्तेः यदीयक्षणयोगत्वावच्छेदेन यत्क्षणवृत्तिध्वंसाप्रतियोगित्वविवक्षयाऽतिप्रसङ्गवारणे गौरवात् महाप्रलयानङ्गीकारे स्वीयक्षणयोगध्वंसाधिकरणत्वसामान्याभावस्यैव लाघवेन लक्षणे निवेशौचित्यात् तदङ्गीकारे तदुत्पत्त्यप्रसिद्धिनिबन्धनाव्याप्तेर्वारणाय यथाश्रुतार्थविवक्षयैव कश्चिदपीत्यादिलक्षणं वक्ष्यते। आद्यक्षणे स्वाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वस्येव स्वीयकालसम्बन्धध्वंसाधिकरणत्वसामान्याभावस्यापि सत्त्वात् द्वितीयादिक्षणे स्वीयाद्यक्षणसम्बन्धध्वंसवति स्वीयकालसम्बन्धध्वंसाधिकरणत्वसामान्याभावस्यासत्त्वात्प्रथमक्षणस्य द्वितीयक्षणपर्यन्तावस्थायिस्थूलकालस्य स्वीयकालसम्बन्धध्वंसाधिकरणत्वात् प्रथमक्षणपर्यन्तावस्थायिस्थूलकालस्य चान्त्यक्षणावच्छिन्न एव सम्बन्धत्वेन तत्सम्बन्धस्योत्पत्तित्वव्यवहारस्येष्टत्वात् द्वितीयस्यापि क्षणस्य क्षणत्वप्रवेशो वृथेत्याशयेनाह+ क्षणैः समय इति ।

न च तादृशस्थूलकालसम्बन्धस्योत्पत्तित्वे तस्य तादृशकालस्वरूपस्य स्वपूर्वक्षणेऽपि सत्त्वात्स्वाश्रिमस्वपूर्वक्षणोत्पन्नत्वव्यवहारप्रसङ्गः घटादेः कालसम्बन्धस्य घटादिस्वरूपत्वे च द्वितीयादि-

क्षणेऽपि तत्स्वरूपाद्यक्षणसम्बन्धसत्त्वेन तत्र तद्वितीयक्षणाद्युत्प-त्तिव्यवहारप्रसङ्गः । द्वितीयक्षणादेस्तदीयकालसम्बन्धध्वंसाधिक-रणत्वानुपपत्त्या अत्र स्तक्षणयोगस्येत्यनेन द्वितीयक्षणसम्बन्धव्या-वर्तनायोगाच्चेति वाच्यम् । तदीयकालसम्बन्धस्य तत्तदधिकरणका-लोभयरूपत्वात् अन्यथा स्वानधिकरणकाले स्वाधिकरणकालात्म-कस्वीयसम्बन्धसत्त्वेन स्वस्मिन् स्वानधिकरणकालवृत्तित्वप्रसङ्गस्य भवतोऽपि दुर्वारत्वात् ।

अथोत्पत्त्यर्थकपदस्योत्पत्तिमत्तत्तत्पदार्थान्तर्भावेण शक्त्यु-पगमे शक्त्यानन्त्यप्रसङ्गः अपूर्वपदार्थीयोत्पत्तौ प्राक्शक्त्यग्रहेण तत्प्रतीत्यनुपपत्तिश्च । न च तत्पदार्थानन्तर्भावेणैव शक्तिः तत्तत्प-दार्थाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणत्वलाभश्च तत्तत्पदसमभिव्याहा-रादिति वाच्यम् । घट उत्पद्यते इत्यादौ धात्वर्थैकदेशसमयविशेषण-तया नामार्थघटादीनामन्वये आकाङ्क्षावैचित्र्येण तदन्वयोपगमेऽपि घटत्वादिनैव तस्यान्वयो वाच्यो न तु तत्तद्व्यक्तित्वेन तेन तेन रूपेण घटादिपदादनुपस्थितेः तथा च तत्र सामान्यतो घटादिमत्समय-ध्वंसानधिकरणत्वं समये प्रत्येतव्यं तथा च बाधः समयमात्रस्यैव पूर्वपूर्वघटादिमत्समयध्वंसवत्त्वात् ।

एतेन समभिव्याहृतपदार्थतावच्छेदकत्वोपलक्षितधर्मवदधिकर-णसमयध्वंसानधिकरणसमयसम्बन्धत्वेन सर्वनामवदेकशक्तिस्वी-कारेऽपि न निस्तार इति चेत्? सत्यम् । स्वप्रतियोगिवृत्तित्वसम्ब-न्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकध्वंसाभावविशिष्टस्वप्रतियोगिकसमयस-म्बन्धोऽनुगत एवोत्पत्तिपदार्थः द्वितीयादिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियो-गिनि काले स्वस्ववृत्तेः द्वितीयादिक्षणे न स्वस्य तादृशसम्बन्धाव-च्छिन्नध्वंससामान्याभावविशिष्टत्वमिति तादृशाभावविशिष्टस्वप्रति-योगिकसम्बन्ध आद्यक्षण एवेति नातिप्रसङ्गः प्रतियोगी च उपल-क्षणविधया सम्बन्धघटक इति ध्वंसकाले तत्प्रतियोग्यसत्त्वेऽपि न तद्घटितसम्बन्धावच्छिन्नध्वंसाभावो द्वितीयक्षणे ।

न च ध्वंसकाले तत्प्रतियोगिसमयवृत्तित्वस्याप्यसत्त्वात् कथं तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावदीधित्यं तत्सम्बन्धासत्त्वे सम्बन्धावच्छि-न्नाभावस्याव्याप्यवृत्तित्वात् कालान्तरीणसम्बन्धाश्रयेऽप्यवर्तमान-स्योपलक्षणीभूतसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य प्रामाणिकत्वादिति वा-

त्वम् । स्वप्रतियोगिवृत्तितादात्म्यस्य सम्बन्धत्वास्वीकारेणानुप-परयनवकाशात् स्वतादात्म्यस्य स्वस्मिन्सर्वदैव सत्त्वात् ।

(दी०) तदङ्गीकारे तु क्वचिदपि यदीयसमयसम्बन्धे यत्समयवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं नास्ति तस्य तत्समयसम्बन्धः तदधिकरणक्षणावृत्तित्वव्याप्यस्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिताकसमय-वृत्तित्वं वा । क्षणत्वं च स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोग्यनाधारत्वं स्व-वृत्तिध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगिकयावद्ध्वंसविशिष्टसमयत्वं स्व-वृत्तियावद्ध्वंसविशिष्टसमयत्वं स्ववृत्तियावदभावविशिष्टसमय-त्वं स्वस्वपूर्ववर्तियावत्पदार्थविशिष्टसमयत्वं वा ।

(गा०) तदङ्गीकारे तु । महाप्रलयाङ्गीकारे तु । क्व-चिदपीति । यदीयसमयसम्बन्धसामान्ये यत्समयवृत्तिध्वंसप्रति-योगित्वाभाव इत्यर्थः । स्ववृत्तिध्वंसाप्रतियोगितदीयसमयस-म्बन्धसामान्यकसमयानुयोगिकस्तत्सम्बन्ध उत्पत्तिरिति समु-दायार्थः । तदीयसमयसम्बन्धस्य कस्याप्याद्यक्षणे ध्वंसासत्त्वात्त-त्सम्बन्धसामान्यस्याद्यक्षणवृत्तिध्वंसाप्रतियोगितया आद्यक्षण एवे-दृशं स्वमिति तत्सम्बन्ध उत्पत्तिः । चरमध्वंसीयसमयसम्बन्ध-स्याप्रसिद्धावपि तदीयसम्बन्धसामान्ये प्रलयवृत्तिध्वंसाप्रतियो-गित्वसत्त्वात्प्रलयसम्बन्ध एव तदुत्पत्तिः द्वितीयादिक्षणसम्बन्ध-स्य द्वितीयादिक्षणवृत्तिध्वंसाप्रतियोगितया तत्सम्बन्धातिप्रस-ङ्गवारणाय सामान्यपदं तदुपादाने च सामान्यान्तर्गतप्रथमक्ष-णसम्बन्धस्य द्वितीयादिक्षणवृत्तिध्वंसाप्रतियोगित्वविरहान्न द्विती-यक्षणादि तादृशं स्वमिति नातिप्रसङ्गः । तदीयसमयसम्बन्धा-प्रतियोगिकस्ववृत्तिध्वंससामान्यकसमयानुयोगिकस्तत्सम्बन्ध उ-त्पत्तिरित्यपि लक्षणं सम्भवति सामान्यपदमनन्तर्भा-व्य स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिसम्बन्धाप्रतियोगितत्कसमयानुयोगि-कस्तत्सम्बन्धस्तथेत्यपि शक्यते वक्तुं उत्पत्तिनिर्वचनोपयो-गितयैव क्षणलक्षणमवतारयितुं गुरुशरीरमपि क्षणघटितामु-त्पत्तिं विवेक्ति । तदधिकरणेति । व्याप्यत्वं स्वव्यापकत्वकत्वं तथा च स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिताव्यापकतदधिकरणक्षणवृत्तित्वा-

भावकसमये तत्क्षणस्य उत्पत्तिरित्यर्थः । तदीयाद्यक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिमात्रस्यैव तदधिकरणक्षणे अवृत्तेस्तत्सम्बन्धसङ्करः । द्वितीयादिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगिनस्तदधिकरणाद्यक्षणावृत्तेर्नातिप्रसङ्गः द्वितीयादिक्षणवृत्तिकध्वंसप्रतियोगिनश्चिरविनष्टस्य तदधिकरणक्षणावृत्तितया अतिप्रसङ्गवारणाय ध्वंसप्रतियोगिवृत्तित्वमुपेक्ष्य ध्वंसप्रतियोगिताव्यापकत्वमभावविशेषणमुपात्तं प्रतियोगितायां तदधिकरणक्षणवृत्त्यवृत्तित्वरूपतादृशक्षणावृत्तित्वव्याप्तिनिवेशे चिरविनष्टनिष्ठद्वितीयादिक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगितायां तत्सत्त्वेनातिप्रसङ्गः तादृशप्रतियोगितासामान्ये तथाविधव्याप्तिनिवेशे सामान्यपदार्थस्य व्यापकताघटिततया गौरवमिति स्वव्यापकतत्कत्वरूपव्याप्तेरेव निवेशः ।

न च यादृशक्षणत्रयात्मककालमध्ये न कस्यापि विनाशो जातस्तत्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । प्रतिक्षणं कस्यचिदुत्पत्तिः कस्यचिद्विनाश इति नियमात् आद्यक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनोऽपि तदधिकरणस्थूलकालवृत्तितया असम्भवादित्यतः क्षणानिवेशनम् । तदधिकरणक्षणावृत्तित्वस्थले कालिकसम्बन्धेन तदवृत्तित्वनिवेशेनाप्युपपत्तौ उक्तयुक्त्या क्षणघटनानुरोधेन गुरुतरारम्भः ।

नन्वत्र क्षणत्वं स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोग्यनधिकरणत्वं स्ववृत्तिप्रतियोगिकप्रागभावानाधारत्वं वा प्रागभावघटितमेवेत्यत आह । क्षणत्वं चेति । स्ववृत्तीति । ध्वंसतत्प्रतियोगिनोरेकक्षणावृत्त्योरधिकरणं स्थूल एव कालो न तु क्षण इति स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोग्यनधिकरणत्वं तस्य सुघटम् । न च क्षणिकपदार्थानङ्गीकारे कर्मादेरेव यादृशविशेषणविशिष्टस्य क्षणमात्रस्थायिता तादृशविशेषणविशिष्टस्य क्षणत्वयोक्तलक्षणासम्भवः कालमात्रस्यैव स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोग्याधारत्वादिति वाच्यम् । प्रतियोग्यनधिकरणत्वं हि न प्रतियोग्याधारभिन्नत्वं किं तु प्रतियोग्याधारताविरहः प्रतियोगिविरह एव वा उपान्त्यादिक्षणावच्छेदेन स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोग्यधिकरणस्यापि कर्मादेरन्त्यक्षणावच्छिन्नस्य तादृशाभावविशिष्टत्वान्न दोषः तदधिकरणाक्षणावृत्तित्वेत्यादिलक्षणे च तदधिकरणतावच्छेदकस्ववृत्तिध्वंसप्रतियोग्याधारताविरहवैशिष्ट्यरूपक्षणत्वावच्छिन्नावृत्तित्वमेव विवक्षितं तेन घटाद्यधिकरणस्थूलकाले उक्तविशेषणावच्छिन्नतया क्षणा-

रूपे तदीयाद्यक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगिनां वृत्तावपि नासम्भवः स्वप्रतियोगिकध्वंसवत्तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोग्यभावविशिष्टत्वमनुगतं क्षणत्वं सम्बन्धमध्ये स्वपदार्थानिवेशे क्षतिविरहादित्यवधेयम् । अत्र यथाश्रुते स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोग्यनाधारत्वं यदि तादृशाधारताप्रतियोगिकाविरहो विवक्षितस्तदा स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिपूर्वविनष्टपदार्थाधारताविशेषविरहविशिष्टत्वं कर्मादीनां सर्वदैवेत्यतिप्रसङ्गात्तादृशाधारतात्वावच्छिन्नाभावस्तादृशप्रतियोगित्वावच्छिन्नाभावो वा विवक्षणीयः तथा च महाप्रलयात्मकक्षणेऽव्याप्तिः तद्वृत्तिध्वंसप्रतियोग्याधारतात्वादेः स्वसमनियतध्वंसप्रतियोग्याधारतात्वापेक्षया गुरुत्वेन तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्धेः । न च महाप्रलयस्य क्षणत्वाभाव इष्ट एवेति वाच्यम् । तथा सति चरमध्वंसाधिकरणक्षणाप्रसिद्धेस्तदुत्पत्तावुक्तलक्षणाव्याप्तिरिति स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वाद्यवच्छिन्नाभावमुपेक्ष्य तादृशप्रतियोगिकाभावकूटं निवेश्य लक्षणान्तरमाह । स्ववृत्तीति । अभावकूटान्तर्गतध्वंसभिन्नाभावनिवेशे प्रयोजनाभावः प्रागभावस्य प्रामाणिकत्वमते प्रागभावादिघटितकूटनिवेशासम्भवात् सर्वमतसाधारण्यानुरोधाच्च यावन्तो ध्वंसा एव निवेशिताः स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिपूर्वविनष्टप्रतियोगिकध्वंसवैशिष्ट्यस्य कर्मादौ सर्वदा सत्त्वाद्यावत्त्वं ध्वंसविशेषणम् । यावद्ध्वंसवैशिष्ट्यं प्रलयान्यक्षणमात्राव्याप्तमतः स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिप्रतियोगिकत्वं यावत्त्वविशेष्यतावच्छेदकतया निवेशितं यावद्ध्वंसविषयकज्ञानादेर्विषयितालक्षणवैशिष्ट्यं द्विक्षणावच्छिन्नस्येति कालिकसम्बन्धात्मकवैशिष्ट्यनिवेशलाभाय समयपदम् । वस्तुतः स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिशब्दादिप्रतियोगिकध्वंसविशिष्टत्वं गगनादेरपि महाप्रलये न च तस्य क्षणत्वं कालत्वविरहादिति तद्वारणाय समयपदम् ।

न च कालिकसम्बन्धेन स्ववृत्तित्वनिवेशादेव न गगनादावतिप्रसङ्गप्रसङ्गः तत्र कालिकसम्बन्धानिवेशात् तन्निवेशलाभस्यैव वा समयपदप्रयोजनत्वात् ।

एतेन पापध्वंसविषयकस्वस्य ज्ञानादौ द्विक्षणावच्छिन्ने सत्त्वेऽपि अन्त्यक्षणोत्पन्नध्वंसस्य प्राक्क्षणेऽसत्त्वेनोपलक्षणतया यावद्ध्वंसरूपविशेषणावच्छिन्नस्य क्षणिकत्वमेवेति पूर्वोक्तव्यावृत्त्यसङ्गतावपि

न क्षतिः । स्ववृत्तियावद्वर्मवैशिष्ट्यस्य लक्षणत्वसम्भवेऽपि गुरुत्वा-भ्युक्तलक्षणे यथासन्निवेशे वैयर्थ्यापत्तेः पूर्वलक्षणानुसारेण गुरुल-क्षणमभिधाय पर्यवसितस्योक्तस्यैव लक्षणरूपतामाह । स्ववृत्तीति । ध्वंसत्वं यदि अन्याभावत्वं तदा प्रागभावानङ्गीकारे अन्यत्वांशवै-यर्थ्यं अत्यन्तान्योन्याभावयोः सर्वदैव सत्त्वेन तद्व्यावृत्तेर्विफलत्वात् अन्त्यक्षणावच्छिन्नस्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिस्ववृत्तिभाववैशिष्ट्यस्या-न्त्यक्षणावच्छिन्नेऽप्यसत्त्वेनाभावत्वस्य भावभिन्नत्वरूपस्यैव सफल-त्वादिति यावद्भावघटितमेव लक्षणमाह । स्ववृत्तीति । अन्त्यक्षणाव-च्छिन्नस्य कर्मादेः क्षणत्वमते लक्षणान्युक्त्वा आद्यक्षणावच्छिन्नानां तेषां क्षणत्वमतेनान्यल्लक्षणमाह । स्वस्वपूर्वेति । स्वस्मिन् स्वपूर्वकाले च वर्त्तते ये तादृशयावद्विशिष्टत्वमर्थः पदार्थत्वं न निविष्टं अव्यावर्त्त-कत्वात् कर्मादीनां द्वितीयादिक्षणेऽपि स्वस्वपूर्ववर्त्तियत्किञ्चिद्वस्तु-विशिष्टत्वाद्याधादिति । तथा च द्वितीयक्षणे विनष्टतथाविधपदार्थ-वैशिष्ट्यस्याद्यक्षण एव सत्त्वान्नातिप्रसङ्गः स्वपूर्ववर्त्तिनां स्वोत्पत्ति-कालीननाशप्रतियोगिनां वैशिष्ट्यस्य क्वाप्यसत्त्वादसम्भव इति स्ववृत्तित्वं पदार्थविशेषणम् । स्ववृत्तीनां द्वितीयादिक्षणोत्पन्नानामा-द्यक्षणावच्छिन्नेऽपि स्वस्मिन्वैशिष्ट्याभावादसम्भव इति स्वपूर्वव-र्त्तित्वं विशेषणम् ।

अत्र प्राङ्निरुक्तस्य स्वोत्पत्तिकालनिध्वंसप्रतियोगित्वरूपकाल-निष्ठपूर्वत्वस्य निवेशे उत्पत्तिघटकक्षणत्वे उत्पत्तिनिवेशादन्यो-न्याश्रय इत्याशङ्क्य उत्पत्त्यघटितपूर्वत्वं निर्वक्ति । स्वपूर्वत्वं चेति ।

(दी०) स्वपूर्वत्वं च स्वाधिकरणयावत्कालवृत्तिध्वंसप्र-तियोगित्वं जन्यमात्रस्यैव कालोपाधित्वाददोषः । यो यत्काल-वृत्तिध्वंसप्रतियोग्यवृत्तिस्तस्य तद्वृत्तित्वमुत्पत्तिरित्यपि के-चित् इति चेत् ? नैवमपचीयते किञ्चिदस्माकमित्येकदेशिनो वर्णयन्ति ।

(गा०) स्वद्वितीयादिक्षणोत्पन्नानामपि वस्तूनां स्वाधिकरण-तृतीयादिक्षणावृत्तिध्वंसप्रतियोगिद्वितीयक्षणादिपर्यन्तकालवृत्तित्वा-त् क्षणलक्षणेऽसम्भव इति यावत्त्वं कालविशेषणम् द्वितीयादिक्षण-

पर्यन्तस्थायिकालध्वंसश्च तृतीयक्षणादावेव वर्त्तत इति न स्वाधिकरणयावत्कालवृत्तिध्वंसप्रतियोगीति न दोषः । स्वानधिकरणत्वे सति स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वं स्वपूर्वत्वमिति तु ज्यायः । स्ववृत्तिप्रतियोगिकध्वंसाधारत्वाभावविशिष्टत्वं स्वप्रतियोगिमत्तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नध्वंसाभावविशिष्टत्वात्मकं प्रलयसाधारणमप्याद्यक्षणावच्छिन्नकर्मादिसाधारणं क्षणत्वमित्यवधेयम् ।

ननु क्रियाचरमध्वंसैतदुभयमात्रस्य कालोपाधित्वे यस्य द्वितीयक्षणे क्रियाध्वंसो न जातस्तस्य द्वितीयक्षणसम्बन्धोऽप्युत्पत्तिः स्यात् द्वितीयक्षणस्यापि तदधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वात् अन्त्यक्षणावच्छिन्नवस्तुनः क्षणत्वमते यदुत्तरक्षणे क्रियाध्वंसो न जातस्तदा क्षणव्यवहारानुपपत्तिः एवमाद्यक्षणावच्छिन्नस्य क्षणत्वमते यदा क्रियोत्पत्तिर्न जाता तदाद्यक्षणव्यवहारानुपपत्तिः न हि प्रतिक्षणे क्रियोत्पत्तिः क्रियाविनाश इति नियमः किं तु प्रतिक्षणं कस्यचिदुत्पत्तिः कस्यचिद्विनाश इत्येवेत्यत आह । जन्यमात्रस्येति । केषाञ्चित्क्षणाघटितं चरमध्वंसोत्पत्तिसाधारणमुत्पत्तिलक्षणान्तरमुपन्यस्यति । यो यदिति । स्ववृत्तिध्वंसप्रतियोगिकालावृत्तिनिष्ठं स्ववृत्तित्वमुत्पत्तिरित्युत्पत्तिलक्षणसम्भवेऽपि क्षणव्यवहारानुरोधेनैव प्रागभावाघटितक्षणनिर्वचनमावश्यकमित्यनादरसूचनाय केचिदिति । प्रागभावोऽपि न स्वीकार्य इत्याशयेन सिद्धान्तिमुखेनैव तत्प्रयोजनमन्यथोपपाद्य तमाशयं स्फुटयति । नैवमिति ।

सामान्यप्रत्यासत्तिं प्रमाणपदवीमारोहन्तीमनुयान्तं प्रागभावमालोक्यातिव्याकुलं सिद्धान्तितामुपेक्ष्य प्रागभावमेव साधयितुं तत्र प्रमाणमाशङ्कते । अथेति ।

(दी०) अथ पटस्य स्वानधिकरणेषु तन्तुषूत्पत्तिवारणाय सहस्रादीनां तत्तत्तन्तुत्वेन तत्तत्पटजनकत्वं वाच्यम्, तथा च लाघवादेक एव प्रागभावः कल्प्यते स च स्वाश्रय एव प्रतियोगिजनक इति नातिप्रसङ्गः । इत्थं चानेकत्र प्रागभावसिद्धौ प्रागभावत्वेन प्रतियोगिजनकत्वाद्वितन्तुकेऽपि तत्सिद्धिरिति चेत् ?

(गा०) पटस्य सहस्रादितन्त्वारभ्यस्य । स्वानधिकरणेषु ।

तदानीं मिथः संयुक्तेषु । उत्पादवारणायेति । तत्तन्तुत्वेन तत्पटत्वावच्छिन्नं प्रत्यहेतुत्वे प्रागभावासत्त्वे सामान्यसामग्रीशालिनि तन्त्वन्तरे तद्व्यक्त्यनुत्पादप्रयोजकस्य दुर्वचत्वात् कार्यानुत्पत्तौ कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्यैव प्रयोजकत्वादिति भावः । तत्पटजनकत्वम् । तादात्म्यसम्बन्धेन तत्पटत्वावच्छिन्नजनकत्वं

न च तत्पटत्वावच्छिन्नस्य तत्तत्तन्तुत्वावच्छिन्नव्यभिचारिणः तज्जन्यतेति वाच्यम् । तत्तन्तुसमवेतत्वविशिष्टस्य तत्तन्तुत्वव्यभिचारितया तादृशविशेषणावच्छिन्नस्य तज्जन्यत्वे बाधकाभावात् । तत्तन्तुत्वविशिष्टसमवायः कार्यतावच्छेदकसम्बन्धः तेन च सम्बन्धेन तत्पटस्य तत्तन्तुत्वव्यभिचारितैवेत्यप्याहुः ।

तच्च विशेषरूपेण समवायादेः सम्बन्धतायाः प्रामाणिकत्व एवोपपद्यते । न च तत्तन्तुत्वेन तत्पटहेतुत्वे स्वाधिकरणतन्त्वन्तर एव तत्पटानुत्पादापत्तिः, तत्प्रयोजककारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावसत्त्वात् न हि यावत्कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावसत्त्वमेव कार्यानुत्पत्तिप्रयोजकं दण्डादिमति चक्रादिविरहिणि घटाद्यनुत्पादानुपपत्तेः किंतु किञ्चित्कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभाव एवेति वाच्यम् । यतस्तत्सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नानुत्पादे तत्सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितकिञ्चित्कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभाव एव प्रयोजकः स्वाधिकरणतन्त्वन्तरे तत्तत्तन्तुसमवेतत्वविशिष्टतत्पटत्वावच्छिन्नस्य तत्तन्तुवृत्तित्वविशिष्टसमवायेन तत्पटत्वावच्छिन्नस्य वा ऽनुत्पाद इष्ट एव । एवं सामान्यधर्मावच्छिन्नकार्यव्यतिरेके सामान्यसम्बन्धावच्छिन्नतद्व्यतिरेके च विशेषधर्मावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकसकलधर्मावच्छिन्नतत्तन्तुवृत्तिव्यतिरेकनिकरो विशेषसम्बन्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकसकलधर्मावच्छिन्नव्यतिरेकनिकरश्च प्रयोजकः स्वाधिकरणतन्त्वन्तरे चैतत्तन्तुभेदसत्त्वेऽपि तत्तन्तुसमवेतत्वविशिष्टपटत्वावच्छिन्नजनकतावच्छेदकावच्छिन्नस्य तत्तन्तुवृत्तिसमवायसम्बन्धावच्छिन्नजन्यतानिरूपितजनकतावच्छेदकावच्छिन्नस्य वा व्यतिरेकासत्त्वात् तत्र सामान्यतः समवायेन तत्पटत्वावच्छिन्नानुत्पादः विशिष्टतत्पटत्वतत्पटत्वयोरभेदेऽपि कथञ्चित्सामान्यविशेषभावः समर्थनीयः ।

अथ तद्धर्मावच्छिन्नोत्पत्तौ तद्धर्मावच्छिन्नसामग्री तद्व्यतिरेके
च तद्धर्मावच्छिन्नसामग्र्यव्यतिरेकः प्रयोजकः यत्किञ्चित्कारण-
तावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्य च सामग्रीविरहनिर्वाहकतयैव का-
र्यानुत्पादप्रयोजकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसामग्री च तद्धर्माश्रययत्कि-
ञ्चिद्व्यक्तिनिरूपितकारणतावच्छेदकसकलधर्मावच्छिन्नसमुदायः त-
त्समुदायविरहश्च प्रकृते केवलान्वयीति स्फुटतरोऽनिर्वाहः यत्कि-
ञ्चिदेकधर्मावच्छिन्ननिरूपितकारणतावच्छेदकसकलधर्मावच्छिन्नस-
मुदायश्च न सामग्री सामान्यविशेषसामग्र्योः परस्परापेक्षानुपपत्ते-
रिति चेत् ? तत्तन्तुवृत्तित्वविशिष्टसमवायस्य तत्तन्तुजन्यतावच्छे-
दकसम्बन्धत्वमते समवायस्यानुयोगिभेदेन भेदोपगमे च न काप्य-
नुपपत्तिः । तद्धर्मवद्यत्किञ्चिदेकव्यक्तिनिष्ठयत्किञ्चिदेकतादृशसम्ब-
न्धावच्छिन्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्तोमस्यैव
तादृशतद्रूपावच्छिन्नसम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नोत्पादकसामग्रीत्वात्
तादृश्याः समवायेन तत्पटत्वावच्छिन्नोत्पादप्रयोजकसामग्र्याः
प्रत्येकं तत्समवायिसकलतन्तुष्वेव सत्त्वात् समवायेन तदनुत्पत्तौ
प्रयोजकस्य तादृशसामग्रीविरहकूटस्यान्यत्रैव सत्त्वात् । विशि-
ष्टतत्पटत्वस्य तत्तन्तुजन्यतावच्छेदकत्वमते च समवायस्यानु-
योगिभेदेन भेदेऽपि समवायत्वेनैकतन्तुनिष्ठसमवायस्याप्यपर-
तन्तुनिरूपितकार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वावेदकसमवायसम्बन्धावच्छि-
न्नकार्यतानिरूपितकारणतावच्छेदकयावद्धर्मेषु तत्पटारम्भकसक-
लतन्तुनिष्ठतत्तद्व्यक्तित्वानां चान्तर्भावात् तदवच्छिन्नसमुदायव्य-
तिरेकः सर्वत्रैवेति दर्शितदोषस्य दुर्वारतया तद्धर्मवद्यत्किञ्चि-
देकव्यक्तिनिरूपिततत्सम्बन्धावच्छिन्नयत्किञ्चिदेकाधिकरणताघटि-
ता यावत्यः कारणतास्तत्र तदवच्छेदकावच्छिन्नसमुदायस्यैव तेन
सम्बन्धेन तद्धर्मावच्छिन्नोत्पादकसामग्रीत्वमुपेयं तत्तत्तन्तुत्वाव-
च्छिन्नजनकताघटकोत्पत्तिशरीरे तत्तद्व्यक्तिसमवेतत्वविशिष्टनिरूपि-
ता कार्याधिकरणतैव निवेश्यते अन्यथा व्यभिचारेण तादृशव्यापक-
त्वानिर्वाहात् समवायिभेदभिन्नानां तादृशाधिकरणतानां च एकैका-
धिकरणतामुपादाय निरुक्तसामग्रीसमवधानं तत्पटारम्भकतत्त-
न्तुषु सुघटमेव । विजातीयसंयोगादिरूपसामान्यकारणानिरूपितका-
र्यताशरीरेऽपि अन्यद्रव्यत्वादिरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नाधिकरणता-

त्वेन दर्शितविशिष्टाधिकरणतानामस्त्येव निवेशः । विशेषधर्माव-च्छिन्नाधिकरणताभ्यः सामान्यधर्मावच्छिन्नाधिकरणताया अ-तिरिक्ताया अनभ्युपगमात् क्लृप्ताधिकरणताकूट एव सा-मान्यधर्मावच्छिन्ननिरूपितत्वोपगमादिति तत्तत्तन्तुरूपविशेषसा-मग्र्या पटजनने उक्तसामान्यसामग्र्यपेक्षा तत्तत्कारणताया अपि तत्तन्तुसमवेतत्वविशिष्टाधिकरणताघटितयावत्कारणतान्तर्ग-तत्वादित्यलं विस्तरेण ।

यत्किञ्चिदधिकरणतामन्तर्भाव्य दर्शितरीत्या सामग्रीनिर्वचने च शुद्धं तत्पटत्वमेव कार्यतावच्छेदकं शुद्ध एव समवायः कार्य-तावच्छेदकसम्बन्धः ।

न चोक्तव्यभिचारान्न तत्सम्बन्धेन तद्रूपेण कार्यत्वनिर्वाह इति वाच्यम् । यत्र कार्यतावच्छेदकं तत्र स्वावच्छिन्नाव्यवहि-तपूर्ववर्त्तिनः कारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्य सामानाधिकरण्यमिति नियमस्यैव कार्यकारणभावघटकतोपगमेन तादृशनियमखण्डयत उक्तव्यभिचारस्याकिञ्चित्करत्वादित्यप्याहुः । लाघवात्सहस्रादिका-रणत्वकल्पनमपेक्ष्य तत्पटकारणत्वेन एकतत्प्रागभावकल्पने लाघवा-त् । कल्प्यत इति । कारणत्वेनेत्यादिः । तथापि कुतो नातिप्रसङ्ग इत्यत आह । स चेति । स्वाश्रय एव प्रतियोगिजनक इति । सामा-नाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यैव तस्य प्रतियोगिहेतुत्वादिति भावः ।

ननूक्तयुक्त्या द्वितन्तुकपटादेः प्रागभावो न सिद्ध्यति अत्रातिरि-क्तैकप्रागभावस्य तत्रानन्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववर्त्तित्वयोश्च कल्पना-मपेक्ष्य क्लृप्तस्य क्लृप्तनियतपूर्ववर्त्तित्वकस्य तन्तुद्वयादेरनन्यथा-सिद्धत्वमात्रकल्पने लाघवात् तत्र एकस्याः संयोगव्यक्तेरेव वा देश-नियमाय हेतुताकल्पनादित्यत आह । इत्थं चेति । प्रतियोगिजन-कत्वात् । जन्यत्वावच्छिन्नप्रतियोगिजनकत्वात् । येषां विशेषरूपेण कार्यकारणभावस्तेषां सामान्यरूपेणापीति नियमानुरोधादिति भावः।

न चोक्तयुक्त्या सिद्धस्य पदार्थस्य विनाशित्वे सप्रतियो-गिकत्वे च मानभाव इति वाच्यम् । तत्तत्पटादिनाशानन्तरं तदा-श्रयतत्तत्तन्तुषु पटान्तरोत्पत्तिसमये पूर्वपटव्यक्तेरापत्तिवारणानु-रोधेन तस्य विनाशिताया आवश्यकत्वात् अन्यथा तादृशकारणस्य सामान्यसामग्रीसहितस्य सत्त्वेन तदापत्तेः तत्पटादिव्यक्तिध्वंसस्य

प्रतिबन्धकतामन्तरेण दुर्वारत्वात्, एवं च सप्रतियोगिकत्वमप्या-वश्यकं अन्यथा अनुगतप्रागभावनाशकस्य दुर्वचत्वात् स-प्रतियोगिकत्वे च स्ववृत्तिप्रतियोगिकत्वसम्बन्धेन कालत्वेनैव सा-मान्यतः प्रागभावनाशकतासम्भवात् ।

न चैवं प्रतियोगिपूर्वमेव कथं प्रागभावो न नश्येत् प्रतियोग्य-धिकरणस्थूलकालस्य सर्वदैव सम्भवादिति वाच्यम् । स्वप्रति-योग्यधिकरणत्वस्ववृत्तिप्रतियोगिकध्वंसवत्त्वोभयसम्बन्धेन ध्वं-सवदन्यत्वस्य कालविशेषणत्वोपगमात् त्रिक्षणमात्रावस्थायिन एव कालस्य तथात्वात् क्षणद्वयावस्थायिनस्तादृशोभयसम्बन्धेन द्वितीयादिक्षणोत्पन्नध्वंसवत्त्वात् ।

प्रागभावहेतुत्वेऽपि तावत्तन्तूनां कारणत्वमावश्यकं अन्यथा-ऽतिप्रसङ्गादिति प्रागभावकल्पनमनर्थकमित्याह । त्रिचतुरेष्वेवेति ।

(दी०) त्रिचतुरेष्वेव तन्तुपूत्पन्नेषु संयुक्तेषु च तत्पटो-त्पत्तिप्रसङ्गः । तावत्तन्तुवृत्तेः पटस्य कतिपयविरहे कथमुत्पत्ति-रिति चेन्न । कार्यानुत्पादस्य विनाकारणविरहमनभ्युपगमात्, सामग्रीसत्त्वेऽग्रिमक्षणे कार्यसत्त्वस्यावश्यकत्वाच्च ।

(गा०) असमवायिकारणसमवधानाय संयुक्तेष्विति ।

न च चरमतन्तुकारणतयैवायमतिप्रसङ्गो वार्यतां किं सक-लतन्तुहेतुतया ? एकप्रागभावहेतुतयैव च देशनियम उपपद्य-तामिति वाच्यम् । प्रथमोत्पन्नतन्तुद्वयसंयोगोत्तरं यत्रापरस-कलतन्तूनां चरमात्मकतत्संयोगानां वा एकदा उत्पादस्तत्र वि-निगमनाविरहेण तावतां तन्तूनां तत्संयोगानां वा कारणताया आवश्यकत्वात् प्रागभावादिकल्पनामपेक्ष्य प्राथमिकस्य तन्तुद्वयस्य तत्संयोगस्य वा देशनियमाय हेतुताया एवोचितत्वात् ।

यद्यप्येवमपि यत्र क्रमेणैव सहस्रादितन्तूनां तत्संयोगानां वोत्पत्तिस्तत्र चरमव्यक्तिहेतुतया पूर्वं पटोत्पादवारणसम्भवे सर्व-व्यक्तीनां हेतुत्वमनावश्यकमिति प्रागभावस्यैकहेतुताकल्पनमेव दै-शिकातिप्रसङ्गवारणायोचितम् । एवं यत्र युगपदेव सकलतन्तूनां संयोगानां चोत्पत्त्या पटोत्पादस्तत्रापि तावतां तन्तूनां संयोगानां

वा विशिष्य कारणत्वं आवश्यकमिति तत्रापि प्रागभावकारणत्वं निष्प्रत्यूहम् । तथापि तत्र तावद्वृत्तिसंख्याविशेषहेतुतयैवाति-प्रसङ्गवारणं सम्भवतीति किं प्रागभावेनेति पश्चाद्व्यक्तीभविष्यति ।

अथ यत्र क्रमेण तन्तूनां संयोगोत्पत्त्या सहस्रादितन्तुकपटो-त्पत्तिस्तत्र कतिपयसंयोगानन्तरमेव तत्पटोत्पत्तिवारणाय तत्पटं प्रति तावतां संयोगानां हेतुत्वेऽपि तदानीं पटसामान्योत्पत्तिर्दुर्वा-रैव सामान्यसामग्र्या अक्षतत्वात् ।

न च तदानीं द्वितन्तुकादिपटोत्पाद इष्ट एवेति वाच्यम् । तथा सति द्रव्यवति द्रव्यान्तरानुत्पत्त्या सहस्रतन्तुकपटोत्पादानुपप-त्तेः सहस्रतन्तुकपटपूर्वं द्वितन्तुकादिपटनाशकसामग्रीसमवधाना-नियमात् ।

न च तत्तत्पटव्यक्त्यतिरिक्तपटसामान्यासिद्धेस्तत्र च प्रसिद्ध-पटव्यक्तीनां सामग्रीविरहेण न पटसामान्यापत्तिस्सहस्रतन्तुकपट-नाशे सत्युत्पत्स्यमानद्वितन्तुकादिखण्डपटस्य समवायिकारणा-समवायिकारणयोः सत्त्वेऽपि सहस्रतन्तुकपटनाशरूपतन्निमित्तकार-णासत्त्वेन तत्सामग्र्या महापटपूर्वमसत्त्वात् महापटनाशस्य प्रति-बन्धकसंसर्गाभावमुद्रया सामान्यहेतुतावत् खण्डपटादिव्यक्तिं प्रति विशिष्य तत्पटनाशत्वेनापि हेतुताया अपि पूर्वं तदापत्तिवार-णानुरोधेन कल्पनीयत्वादिति वाच्यम् । तत्तद्व्यक्तिसामग्रीबाधेन सामान्यकार्यवारणसम्भवेन सामान्यकार्यकारणतोच्छेदापत्तेरिति चेत् ? यत्र सामान्यकार्यकारणभावकल्पनया अतिप्रसङ्गवारणस-म्भवस्तत्र तत्तद्व्यक्तिसामग्रीविरहकूटस्य सामान्यकार्यानुत्पादप्र-योजकता नोपेयते गत्यन्तरविरहे च तादृशविशेषसामग्रीविरहकूट-स्यापि तथात्वकल्पनं निराबाधमेव । अत एव स्मृतावुद्बोधकविशेषा-णामननुगमासम्भवेन तत्तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुत्वेऽपि तदभावात् स्मृति-सामान्यानुत्पादः । एवं चागत्योक्तस्थले तत्तत्पटसामग्रीविरहकूट-स्यैव सामान्यकार्यानुत्पादप्रयोजकत्वमुपगन्तव्यमिति नातिप्रसङ्गः ।

अस्तु वा तत्तन्महापटसामग्रीपूर्वकालावच्छिन्नतत्तत्पटारम्भक-संयोगरूपप्रतिबन्धकाभाव एव पटसामान्यसामग्री पूर्वत्वं च प्रागभावाघटितमेव निरुक्तरूपं ग्राह्यमिति दिक् ।

तावत्तन्तुवृत्तेः पटस्य तावत्तन्तुविरहदशायामुत्पत्तौ तस्य तावत-

न्तुवृत्तित्वानुपपत्तिरित्यत एव न तदापत्तिरिति शङ्कते । तावदिति । आपत्तौ बाधोऽनुगुण एवेत्याशयेनाह । कार्यानुत्पादस्येति । कारणविरहम् । कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावम् । अनभ्युपगमादिति । तदभ्युपगमे कार्यानुत्पादे कारणतावच्छेदकावच्छिन्नाभावाधीनत्वनियमभङ्गापत्तिरिति भावः । उक्तापत्तिमूलीभूतव्याप्तिमाह । सामग्रीति ।

आपत्तिवारणं पुनः शङ्कते । तत्पटेति ।

(दी०) तत्पटप्रागभावाश्रययावत्तन्तुत्वेन तत्पटजनकत्वमिति चेत् ? अवच्छेदककोटौ प्रागभावस्य प्रवेशाप्रवेशयोः कारणत्वे प्रमाणाभावः । परस्परासंयुक्तेषु कतिपयतन्तुषु तत्पटो जायेत । न च तत्पटप्रागभावव्याप्ययावत्संयोगानामपि जनकत्वं कतिपयतन्तुसंयोगेष्वतीतेषु अनागतेषु वा तत्पटानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । तत्पटप्रागभावमपेक्ष्य स एव पटो लघीयान्, यावत्त्वानिरुक्तेश्च । एतेन त्रित्वाद्युत्पत्तिर्व्याख्यातेति ।

(गा०) तावत्तन्तूनामनेन रूपेण हेतुत्वे तावतैव दैशिकातिप्रसङ्गवारणसम्भवेन प्रागभावहेतुताया अप्रामाणिकत्वेऽपि तादृशकारणतावच्छेदकतयैव प्रागभावः सेत्स्यतीत्यभिमानः । अवच्छेदकतया सिद्धस्य प्रतियोग्यजनकत्वे प्रतियोगिजनकाभावलक्षणः प्रागभावोऽसिद्ध एवेत्याशयेनाह । प्रवेशाप्रवेशयोरिति । यावत्त्वविशेषस्य ताद्रूप्येणावच्छेदकत्वे प्रागभावाप्रवेशोऽपि सम्भवतीत्याशयेन प्रागभावप्रवेशेऽनास्था सूचिता । उक्तहेतुतयापि न कालिकातिप्रसङ्गवारणं सम्भवतीत्याह । परस्परेति । तावत्तन्तुषु । उत्पन्नेष्वपीत्यादिः । तत्पटो जायेतेति । उक्तयावत्तन्तुरूपकारणसत्त्वादिति भावः ।

न चेति । विनष्टानामनागतानां च तन्त्वन्तरसंयोगानामुदासीनतन्तुसंयोगानां च तत्पटपूर्वमसत्त्वेन तत्साधारणयावत्त्वस्य कारणतावच्छेदकता न सम्भवतीति व्याप्यान्तम् । व्याप्यत्वनिवेशोऽपि तत्पटारम्भकतन्तुमात्रसमवेतानामपि तत्पटानारम्भकसंयोगानां

तत्पटपूर्वसत्त्वनियमेन प्रकृतरूपेण हेतुत्वासम्भव इत्याशयेनाह । कतिपयेति । तत्पटसमानकालवृत्तित्वे सति तत्पटप्रागभावकालीनत्वस्यापि संयोगविशेषणत्वे नोक्तदोषावसर इत्यत्राह । तत्पटेति । स एव पट इति । तथा चोक्तविशेषणसहितं तत्पटव्याप्यत्वमेव निवेश्यतां किं तत्पटप्रागभावव्याप्यत्वनिवेशनेन ।

ननु तत्पटव्याप्यत्वेन संयोगनिवेशेऽन्यत्र तत्पटोत्पत्तावन्यतन्तुसंयोगानामपि तत्पटव्याप्यत्वसम्भवेन तन्त्वन्तरमन्तर्भाव्य तत्पटोत्पत्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वमिति चेत् ? प्रागभावव्याप्यत्वेन संयोगनिवेशेऽपि स्वारम्भककतिपयसंयोगपूर्वं तत्पटोत्पत्तौ तत्संयोगानां तत्पटप्रागभावकालीनत्वविशेषणाक्रान्तत्वानुपपत्तेः । पूर्वं निरुक्तकारणासत्त्वं कार्यानुत्पादाधीनमेवेति पूर्वं तत्पटोत्पादोऽपि दुर्वार एवेति भावः ।

ननु तावत्तन्तूनां तावत्संयोगानां वा यावत्त्वेन कारणत्वं न दैशिकातिप्रसङ्गवारकं यावत्त्वावच्छिन्नस्य एकदेशे क्वचिदप्यप्रत्यासन्नतया कालिकातिप्रसङ्गवारणाय यावत्त्वावच्छिन्नस्य हेतुत्वोपगमात् दैशिकातिप्रसङ्गभङ्गाय च प्रागभावहेतुत्वमावश्यकमित्यत आह । यावत्त्वेति ।

न चापेक्षाबुद्धिविशेषविषयतापर्याप्त्याश्रयत्वम् । तद्विशेषपदार्थस्य दुर्निरूपत्वात् । तत्पटप्रागभावव्याप्यनिरुक्तसंयोगत्वव्यापकाविषयताकत्वं विशेषपदार्थ इति चेत् ? तथाविधयत्किञ्चित्संयोगविषयकबुद्धिविषयताया अपि बुद्धिविषयतात्वाविशेषा तथाविधसंयोगत्वं व्यापकत्वाधाकिञ्चित्संयोगानन्तरं तत्पटोत्पत्त्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् तादृशयावत्संयोगविषयकबुद्धिविशेषं तद्व्यक्तित्वेनोपादाय तद्विषयतात्वेन तद्व्यापकत्वनिवेशे तद्विषयतापर्याप्त्याश्रयत्वमेव यावत्त्वं किमिति न रोचयेः ? न वा तदपि साधीयः, तावत्तन्तुसंयोगविषयकबुद्धीनां पुरुषादिभेदेन भिन्नानां सर्वासामेव तत्तद्व्यक्तित्वेन विनिगमनाभावान्निवेशनीयतया तदपेक्षया यावत्तन्तुसंयोगानां तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुताया एव देशकालनियमाय कल्पयितुं युक्तत्वात् ।

क्रियत्वादेर्देशनियमाय प्रागभावसिद्धिरित्यपि दूषयति । एतेनेति कस्यचित्समवायिकारणस्यासमवायिकारणस्य वा अनुत्पाद-

दशायामेव द्वित्वाद्युत्पत्तिवारणाय यावतां समवायिनां तदेकत्वानां वा कारणताया आवश्यकत्वे तत एव तदुत्पत्तिदेशनियम इति भावः ।

प्रागभावस्य प्रत्यक्षत्वाभिमानेन तत्कारणत्वं कश्चिदुत्पन्नस्य पुनरुत्पादप्रसङ्गवारकतया व्यवस्थापयतां मतमाह । परे पुनरिति ।

(दी०) परे पुनरिहेदानीं घटध्वंस इतिवदिहेदानीं घटप्रागभाव इति साधारणमेव लोकानां प्रत्यक्षं कल्पयन्तस्तद्बलात् प्रागभावं सामान्यलक्षणां च व्यवस्थापयन्तो वर्णयन्ति ।

अव्याप्यवृत्तेः कार्यस्य द्वितीयक्षणे धारावाहिकस्थले च प्राथमिकनिर्विकल्पकस्य चतुर्थक्षणे उत्पत्तिवारणाय एकावच्छेदादिना कार्याभावस्य च कारणत्वं वाच्यं तथा च लाघवात् प्रागभावस्य तत्त्वं कल्प्यते स्वभावाधीनत्वाच्च तत्प्रादेशिकत्वात्प्रदेशनियमः संयोगादीनामिति ।

(गा०) तद्बलात् । तादृशप्रत्यक्षबलात् । सामान्यलक्षणां चेति । तां विना प्रतियोगिभासकाभावेन तादृशप्रत्यक्षानुपपत्तेरिति भावः । प्रागभावस्य वर्णनीयार्थमाह । अव्याप्येति । कार्यस्य संयोगादेर्द्वितीयक्षणे उत्पत्तिवारणायेत्यग्रिमेणान्वयः । उत्पन्नेऽपि तस्मिंस्तदत्यन्ताभावस्यान्यावच्छेदेन सत्त्वात्कार्यात्यन्ताभावहेतुतया पुनस्तदुत्पादवारणासम्भवादिति भावः । संयोगं प्रति क्रियाया विभागं प्रति च संयोगस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वेन कर्मजसंयोगस्य संयोगजविभागस्य च स्वजनकक्रियासंयोगनाशोत्पत्त्यधिकरणद्वितीयक्षणे आपत्तिवारणसम्भवेऽपि संयोगजसंयोगस्य द्वितीयक्षणादावुत्पादप्रसङ्गो दुर्वारः ।

यदि सामग्र्यनन्तरक्षणे कार्यमित्येव नियमः न तु कार्योत्पत्त्यधिकरणत्वमित्यपि सामग्रीबलादाद्यक्षणे कार्याधिकरणत्वनिर्वाहेणैवानुगतकार्योत्पत्तिनिर्वाहात् । एवं च द्वितीयक्षणे कार्यवत्त्वमिष्टमेव कार्योत्पत्त्यापादकविरह इत्युच्यते तत्रापि न निर्वाह इति दर्शयति । धारेति । अन्तरा निर्विकल्पकोत्पादकचक्षुःसंयोगादिव्य-

क्तिविगमे तत्पूर्वं चक्षुःसंयोगादिव्यक्त्यन्तरात्तन्निर्विकल्पकापत्तिवारणाय कल्पनीयहेतुनाकतचक्षुःसंयोगादिव्यक्तिविरहादेव न चतुर्थक्षणे तदुत्पादसम्भव इति प्राथमिकचक्षुःसंयोगादिव्यक्तीनां तावत्पर्यन्तस्थायितालाभाय धारावहनानुसरणं तत्तद्विशेषणज्ञानव्यक्तिविनाशेन तत्तद्विशिष्टबुद्धिव्यक्तीनां चतुर्थक्षणे नापत्तिसम्भव इत्यतो निर्विकल्पकानुसरणम्। कार्यस्य प्रतिबन्धकतया तृतीयक्षणे उत्पादवारणसम्भवात् चतुर्थक्षणानुसरणम्।

प्रथमातिप्रसङ्गवारकमाह। एकावच्छेदादिनेति। तृतीयार्थो वैशिष्ट्यं तथा च तत्तत्कार्यावच्छेदकावच्छिन्नत्वादिविशिष्टतत्तत्कार्याभावस्येत्यर्थः। आदिपदात्सम्बन्धविशेषावच्छिन्नत्वपरिग्रहः। उत्पन्नस्य संयोगादेरन्यावच्छेदेनाभावसत्त्वेऽपि तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टतदभावासत्त्वादतिप्रसङ्गवारणासम्भवो बोध्यः। द्वितीयातिप्रसङ्गवारकमाह। उत्तरज्ञानाभावस्येति। अत्र तज्ज्ञानध्वंसाभाव एव तात्पर्यं तत्र चैकज्ञाननाशेऽपि पञ्चमादिक्षणे प्राथमिकनिर्विकल्पकाद्यापत्तिवारणाय उत्तरज्ञानस्य तज्ज्ञानध्वंसविशिष्टज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकतायाः वक्तव्यत्वात् तदपेक्षया तज्ज्ञानध्वंसाभावस्य लघुत्वात्। चकारेण विशिष्टस्य कार्याभावस्यापि निर्विकल्पकरूपव्याप्यवृत्तिकार्यहेतुनासमुच्चयः। तेन सामग्र्यानन्तर्यस्य कार्याधिकरणत्वमात्रनियतत्वेऽपि न तृतीयक्षणे तदापत्तिः।

लाघवादिति। कारणतावच्छेदकस्य तत्प्रागभावत्वस्य एकावच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टतदत्यन्ताभावत्वापेक्षया शरीरलाघवात् कारणताद्वयकल्पनापेक्षया एककारणताकल्पने च लाघवादित्यर्थः। प्रागभावस्य प्रमाणान्तरासिद्धत्वे च प्रागभावरूपातिरिक्तधर्मिणस्तत्रानन्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववृत्तित्वयोश्च कल्पनामपेक्ष्य संयोगादौ गुरोरपि नियतपूर्ववर्तित्वेन क्लृप्तस्य तदीयावच्छेदकावच्छिन्नत्वादिविशिष्टतदभावस्यानन्यथासिद्धत्वमात्रकल्पने निर्विकल्पकस्थले नियतपूर्ववर्तितया क्लृप्तयोस्तादृशकार्याभावोत्तरज्ञानाभावयोरनन्यथासिद्धत्वमात्रकल्पने च लाघवमिति प्रत्यक्षतः प्रागभावसिद्धिः प्रागभिहिता।

ननु संयोगादेरवच्छेदकतानियमाय तत्तदवच्छेदकावच्छिन्नसंयोगं प्रति तत्तदवच्छेदकावच्छिन्नत्वविशिष्टतदभावस्य हेतुत्वमा-

वश्यकमित्यत आह । स्वभावाधीनत्वाच्चेति । इतरानधीनत्वरूपं स्वभावाधीनत्वं प्रागभावप्रादेशिकत्वविशेषणं प्रागभावस्य देशविशेषावच्छिन्नत्व एव किं नियामकमित्यनुयोगसमाधानाय प्रदर्शितम्। अजन्यस्याधिकरणत्वमिवावच्छेदकत्वमपीतरानधीनमित्यभिप्रायः । प्रदेशनियमः । अवच्छेदकतानियमः । एकैकसंयोगावच्छेदकनानाप्रदेशाभिवेश्य उक्तरूपेणात्यन्ताभावहेतुतामपेक्ष्य समानावच्छेदकत्वसामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या प्रागभावस्य हेतुत्वमेवोचितमिति तदवच्छेदकत्वमेव प्रतियोग्यवच्छेदकत्वनियामकमिति समुदायार्थः।

न च कारणप्रादेशिकत्वस्य कार्यप्रादेशिकत्वनियामकत्वेऽसमवायिकारणकपालद्वयसंयोगस्य प्रादेशिकत्वाद् घटस्य प्रादेशिकत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । यादृशकारणतावच्छेदकताप्रत्यासत्तिघटिता तत्कारणप्रादेशिकत्वस्यैव कार्यप्रादेशिकत्वनियामकत्वात् कपालद्वयसंयोगस्य समवायमात्रघटितेति न दोषः । अत्र अत्यन्ताभावप्रत्यय इव विलक्षणप्रागभावप्रत्यय एव सिद्ध इत्यस्वरसबीजम् । एवं निर्विकल्पकं प्रति तत्तद्व्यक्तिप्रागभावत्वेन नानाकारणताकल्पनमपेक्ष्य तत्र विशेषणज्ञानत्वेनैकप्रतिबन्धकत्वकल्पनमेवोचितं प्रतिबध्यतावच्छेदकं च निष्प्रकारकज्ञानत्वं संसर्गानवच्छिन्नविषयताशालिज्ञानत्वं वेत्यन्यदेतत् ।

न च संयोगादीनामवच्छेदकत्वनियमाय प्रागभावस्य समानावच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्या हेतुत्वमेवोचितमिति प्रागभावसिद्धिः,एकैकसंयोगस्यैवानेकावयवावच्छिन्नतया एकैकव्यक्तिं प्रति अनेकेषामवच्छेदकानां तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुत्वे महागौरवादिति वाच्यम् । तावदवच्छेदकवृत्तिसंख्याविशेषहेतुतयैवावच्छेदकनियमोपपत्तेरित्यादिकमपि बोध्यम् ।

आश्रयाणां क्रमोत्पादस्थले कतिपयतन्तुष्वेव पटादेर्वारणाय तावत्संख्याविशिष्टकार्णा तत्संयोगाविच्छकानां वा विशिष्य कारणत्वकल्पनमावश्यकमित्युक्त्वा पटोत्पादनियामकतया प्रागभावसिद्धिः पूर्वं निराकृता तावता युगपदुत्पन्नसमाश्रयसमवेतकार्योत्पादनियामकतया प्रागभावसिद्धिर्न निराकर्तुं शक्यते इत्याशयेन प्रागभावं व्यवस्थापयतां मतमुपन्यस्यति । अन्ये त्विति ।

(टी०) अन्ये तु सर्वत्र तत्तत्संख्याविशेषाणां विशिष्य हेतुत्वोपगमेनैव तत्तद्द्रव्योत्पादानियमसम्भवेऽपि युगपदुत्पन्नेषु नित्येषु च श्रित्वाद्युत्पत्तिनियामकत्वेन प्रागभावः कल्प्यते इत्याहुः ।

(गा०) तत्र पटादिस्थलमुपेक्ष्य संख्यास्थलपर्यन्तानुधावनबीजं प्रथमतो दर्शयति । सर्वत्रेति । सर्वत्र । युगपदुत्पन्नाश्रयकद्रव्यस्थले । संख्याविशेषाणाम् । स्वसमनियतसहस्रत्वादिसंख्यानाम् । हेतुत्वोपगमेनेति । कारणत्वस्य समवायिकारणतावच्छेदकत्वस्य वा उपगमेनेत्यर्थः ।

एतेन समनियतसंख्याव्यक्तीनां कारणत्वं कल्प्यते इत्यत्र विनिगमनाविरहात् प्रागभावसिद्धिः गगनादौ असमवायिविलक्षणसंयोगाविरहेण द्रव्यारम्भकतावच्छेदकस्पर्शवत्त्वादिविरहेण च द्रव्योत्पादापत्तिविरहेण तत्साधारणसंख्याहेतुतयापि घटादेर्देशनियम उपपद्यत इति निरस्तम् । कारणतावच्छेदकत्वकल्पे व्यापकसंख्याया अन्यथासिद्धिनिरूपकत्वेन विनिगमनाविरहानवकाशात् ।

(१) (क्रमिकनानावस्तुसमवेतकार्यसमवायिनामसमवायिनां वा तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुतायाः प्राग्व्यवस्थापिततया देशनियामकत्वेऽपि अतथाभूतवस्तुसमवेतकार्योत्पत्तेर्देशनियामकतया प्रागभावसिद्धिर्निष्प्रत्यूहैवेत्यन्येषां मतमुपन्यस्यति । अन्येति । क्रमोत्पन्नद्रव्यस्थले नैतद्युक्त्यवकाश इति विशेषं प्रथमतो दर्शयति । सर्वत्रेति । तत्तत्संख्याविशेषाणामिति । तत्तत्पटारम्भकयावत्तन्तुसमवेतसहस्रादिसंख्यानामित्यर्थः) ।

न चानेकाश्रितसंख्याया अपेक्षाबुद्ध्यधीनतया यत्र द्रव्योत्पादपूर्वं तदवयवेषु संख्या न जाता तत्र का गतिरिति वाच्यम् । न्यायमते ईश्वरापेक्षाबुद्धिजन्यसंख्यायाः सर्वत्र सम्भवात् । मीमांसकमते चापेक्षाबुद्धेः संख्याव्यञ्जकतया तामनपेक्ष्यैव संख्योत्पत्तेर्द्रव्योत्पत्तिपूर्वं तदाश्रयसंख्याविशेषविरहस्य दुर्वचत्वात् । न चादृष्टवदात्म[illegible] [illegible]साधारणव्यापकसंख्यानामपि हेतुत्वं विनिगमनाविरहात् [illegible] प्रागभावकल्पनमेवोचितमिति, [illegible] संख्याविशेषाणां

(१) (') एतदन्तर्गतः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

समवायिकारणतावच्छेदकतायाः एवोपगमात्, आगमादिसाधारण-संख्यानां व्यापकधर्मत्वेनान्यथासिद्धिनिरूपकतया विनिगमनाविरहानवकाशात् ।

न च व्यासज्यवृत्तिसंख्याविशेषावच्छिन्नानां प्रत्येकं न कस्मिन्नपि समवायिनि प्रत्यासन्नतेति कथं तदवच्छिन्नस्य कारणत्वं देश-नियामकमिति वाच्यम् । तादृशधर्मस्योपलक्षणतया कारणतावच्छेदकत्वात् प्रत्येकं तद्विशिष्टनिरूपिततादात्म्यस्य सत्त्वेऽपि तदुपलक्षिततादात्म्यस्याक्षततया तस्यैव देशनियामकत्वासम्भवात् ।

यत्तु एते दशेत्यादिप्रतीतेर्व्यवहारस्य चोपपत्तये ज्ञानत्वादिपर्याप्त्याश्रयं प्रत्येकमपि तद्विशिष्टनिरूपिततादात्म्यमवश्यमेवोपगन्तव्यमिति संख्याविशेषस्य विशेषणतयाप्यवच्छेदकत्वसम्भवः । एवं च क्रमोत्पन्नवृत्तिकार्यस्थले कतिपयसमवाय्यनुत्पादसमये आपत्तिवारणमपीदृशकारणबलात्सम्भवतीति तन्न प्रत्येकस्मिन् संख्याविशेषविशिष्टभेदशालिनि कार्यद्रव्यपर्याप्त्यनुपपत्तेः ।

(१)(युगपदिति । युगपदुत्पन्नेषु च समवेतं यत्त्रित्वादिकं तस्योत्पाददेशनियमायेत्यर्थः । यस्याः संख्याया एकं द्वयं वा समवायिद्रव्यमासीत् अनन्तरं च युगपदेव समवायिनामुत्पत्तिः तेषामनुत्पाददशायामेव तत्तत्संख्योत्पादवारणाय चरमोत्पन्नसमवायिनां तत्र विशिष्य हेतुतायाः आवश्यकत्वात् देशनियमायातिरिक्तप्रागभावतद्धेतुत्वकल्पनापेक्षया पूर्वावस्थितस्यैकस्योभयस्य वा समवायिनो हेतुत्वे लाघवात् तत्प्रागभावासिद्धिरिति तादृशसंख्यातिरिक्तत्रित्वादिसंख्याया एवोपलक्षणमेतत् । तेन यत्र क्रमश एव सर्वसमवायिनामुत्पत्तिस्तत्समवेतचतुष्ट्वादौ कालनियमाय चरमसमवायिना देशनियमाय च पूर्वोत्पन्नत्रिचतुरादिसमवायिनां हेतुतामपेक्ष्य प्रागभावस्य तद्धेतुताकल्पने गौरवाभावात् प्रागभावसिद्धेर्निष्प्रत्यूहतया यत्र वा युगपदेव त्रिचतुरादिसमवायिनां प्रागुत्पत्तिरनन्तरं चापरस्य तत्रापि प्रागुत्पन्नानां कारणतापेक्षया प्रागभावस्य तद्धेतुताकल्पने गौरवाभावात् तत्सिद्धेरावश्यकतया तत्स्थलेऽनुपदर्शनान्न्यूनताया अनवकाशः । क्रमोत्पन्नेषु यत्त्रित्वादिकं तत्र समवायिनामसमवायिकारणानां वा पूर्वोक्तयुक्त्या विशिष्य हेतुताया आवश्यकत्वात्तत एव तेषां देशनियमोपपत्तिसम्भवात् युगपदु-

त्पन्नेष्वित्युक्तम् । स्वपूर्ववर्तिद्रव्यमन्तर्भाव्य युगपदुत्पन्नानि यानि त्र्यादिद्रव्याणि स्वोत्तरोत्पन्नद्रव्यान्तरमनन्तर्भाव्य प्रकृतसंख्यामुत्पादयन्ति तदन्यत्र्यादिद्रव्यान्यूनवृत्तिसंख्याया नित्यत्रयसमवेतत्रित्वादेश्च उत्पाददेशनियमायेत्यर्थः ।

एतेन यत्र प्रथमत एकं द्वयं वा द्रव्यमासीदनन्तरं च द्रव्यत्रयं युगपदुत्पन्नं तावत्सु चतुष्ट्वं पञ्चत्वं वा जातं तत्र तेषां त्रयाणां विशिष्य कारणताया आवश्यकत्वात्तत्र प्रागभावासिद्धावपि न क्षतिः यत्र पूर्वावस्थितद्रव्यमिव स्वोत्तरोत्पन्नद्रव्यान्तरं चान्तर्भाव्य युगपदुत्पन्नानि त्रिचतुराणि संख्यामुत्पादयन्ति तत्र चरमद्रव्यहेतुतयैव कालनियमेऽपि देशनियामकतया प्रागभावसिद्धेरावश्यकतया तादृशस्थलसङ्ग्रहाय स्वोत्तरद्रव्यान्तरानन्तर्भावो भेदप्रतियोगिको वा युक्तः । द्वित्वस्थले क्लृप्तनियतपूर्ववर्तिताकसमवायिद्वयानन्यथासिद्धत्वकल्पनैवातिरिक्तप्रागभावरूपधर्मितन्नियतपूर्ववर्तिताऽनन्यथासिद्धत्वकल्पनापेक्षया लघीयसीति त्रित्वाद्यनुसरणम् ।

न च द्वित्वस्थले समवायिनोस्तदेकत्वयोश्च विशिष्य कारणत्वं विनिगमनाविरहात्कल्पनीयमिति तत्रापि प्रागभावकल्पने लाघवमिति वाच्यम् । द्वित्वादेरसमवायिकारणानुपगमे एकत्वस्य सामान्यरूपेण द्वित्वादावहेतुतया समवायिनः क्लृप्तसामान्यरूपावच्छिन्नहेतुताकस्यैव विशिष्य हेतुतायां विनिगमकत्वात् त्रित्वस्थले कल्पनीयसाम्येऽपि विनिगमनाविरहात् प्रागभावासिद्धिः चतुष्ट्वादिस्थले तु प्रागभावहेतुतापक्ष एव लाघवं बोध्यम् ।

न च तत्तदपेक्षाबुद्धिव्यक्तेर्विषयतासम्बन्धेनैतत्त्रित्वादिव्यक्तिहेतुतयैव तदुत्पाद्दनियमसम्भवे किं प्रागभावकल्पनयेति वाच्यम् । द्रव्यान्तरमन्तर्भाव्य चतुष्ट्वादिजनकबुद्धेरपि न्यूनवृत्तित्रित्वादिसंख्याजनकतया अतिरिक्तायास्तद्बुद्धिविषयतायास्तज्जन्यत्रित्वादिव्यक्त्युत्पादनियामकत्वासम्भवान्नानापुरुषीयापेक्षाबुद्धिभिरेकदैव संख्याजनने तत्रापेक्षाबुद्धिव्यक्तेस्तत्संख्याव्यक्तिहेतुत्वं विनिगमनाविरहान्नानाव्यक्तीनामेव तत्तद्व्यक्तित्वेन हेतुतायाः कल्पनीयतया तद्धेतुतया एकैकप्रागभावकल्पनाया एव उचितत्वाच्च ईदृशयुक्त्या सिद्धस्य वस्तुनोऽभावत्वे सप्रतियोगिकत्वे विनाशित्वे वा प्रागभाव

(१) ()एतदन्तर्गतः पाठः पुस्तकान्तरे नास्ति ।

त्यस्वरससूचनायाहुरिति ।

सामान्यप्रत्यासत्तौ युक्त्यन्तरमुपन्यस्यति । यश्चेति । ज्ञानेच्छे-ति । इच्छां प्रति ज्ञानस्य कृतिं प्रति इच्छायाश्च कारणत्वग्रह इत्यर्थः । तदुपस्थितिमिति । तत्कार्योपधायकज्ञानेच्छाव्यक्त्युप-स्थितिमित्यर्थः । विनेति । सम्भवतीति शेषः । अन्वयसहचारनि-रूपककारणव्यक्तिग्रहं विना तद्घटितान्वयव्यतिरेकग्रहस्य ज्ञान-सत्त्वे तदधिकरणे तदग्रिमक्षणे इच्छा न तेन विनेत्याकारकस्या-सम्भवादिति भावः । सामान्यप्रत्यासत्तिं विना च नेच्छाद्युपधा-यकज्ञानादिव्यक्तिप्रत्यक्षमिति दर्शयितुमिच्छाद्युत्पत्तिकाले तल्लौ-किकप्रत्यक्षं निराकुरुते । न चेच्छेति ।

यत्र त्रित्वाश्रयस्य क्रमेणोत्पादस्तत्र कतिपयाश्रयोत्पत्त्यनन्तर-मेव तत्तत्त्रित्वादेरुत्पादवारणाय तदाश्रयव्यक्तीनां समवायि-कारणानामसमवायिकारणानां तत्तदेकत्वव्यक्तीनां वा कारणता-कल्पनमावश्यकमिति तत्कारणतयैव देशनियमोपपत्तिरन्यत्र ता-दृशकारणविरहादित्यतो युगपदुत्पन्नेषु नित्येषु वेति । तत्रोक्ता-तिप्रसङ्गविरहेणाश्रयादिव्यक्तीनां विशिष्य कारणताया अनावश्य-कतया देशनियामकैकप्रागभावैकैकतत्कारणताकल्पनस्यैवोचित-त्वादिति भावः ।

यद्यपि क्रमोत्पन्नेऽपि द्व्यादिव्यक्तीनां द्व्यादिकारणता-पेक्षया चरमोत्पन्नव्यक्तेः कालनियमाय एकैकप्रागभावव्यक्ते-श्च देशनियमाय कारणताकल्पने न गौरवं तथापि यत्र एका आश्रयव्यक्तिः प्रथममुत्पन्नाऽनन्तरं च युगपदपरसकलाश्रयो-त्पत्तिरीदृशक्रमोत्पादस्थले चरमोत्पन्नसकलव्यक्तीनां विनिगमना-विरहेण विशिष्य कारणताया आवश्यकत्वादतिरिक्तप्रागभाव-हेतुतामपेक्ष्य प्रथमोत्पन्नव्यक्तेरेव विशिष्य हेतुतया देशनियमोपपा-दनमुचितमित्याशयेनेदृशक्रमोत्पादव्यावर्त्तनाय युगपदित्युक्तम् । द्वि-त्वस्थले फलस्याश्रयद्वयस्यानन्यथासिद्धत्वमात्रकल्पनामपेक्ष्याति-रिक्तस्य प्रागभावस्य तत्रानन्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववृत्तित्वयोश्च कल्प-ने गौरवमिति द्वित्वोपेक्षा । त्रित्वस्थले व्यक्तित्रयस्यानन्यथासिद्ध-त्वकल्पने एकस्य प्रागभावस्य तत्रानन्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववृत्ति-त्वयोश्च कल्पने यद्यपि तुल्यं तथापि विनिगमनाविरहेणापि प्राग-

भावसिद्धिर्दुर्धरैव चतुष्टादिस्थले च प्रागभाववादिमते लाघवमित्याशयः। उत्पादनियामकत्वेन । उत्पादस्य दैशिकनियमनिर्वाहकत्वेन। अन्ये त्वाहुरित्यस्वरससूचनाय, स चैतादृशयुक्त्या सिद्धस्य पदार्थस्याभावत्वे सप्रतियोगिकत्वे विनाशित्वे च मानाभावे ज्ञेयः।

मिश्रमतं दूषयितुमुपन्यस्यति । यत्त्विति ।

(दी०) यत्तु ज्ञानेच्छाकृतीनां कार्यकारणभावग्रहो न तदुपस्थितिं विनेति, न चेच्छाकृतिकाले ज्ञानेच्छासाक्षात्कारौ, योग्यविशेषगुणयौगपद्यस्यात्मनि निषेधात् अतो ज्ञानाद्यन्तरसाक्षात्कार एव ज्ञानत्वादिनेच्छाजनकज्ञानादिकं गृह्णातीत्यभ्युपेयमिति । तन्न ।

(गा०) तदुपस्थितिं विना । इच्छोपधायकज्ञानकृत्युपधायकेच्छाव्यक्तीनामुपस्थितिं विना । ज्ञानसत्त्वे तदुत्तरक्षणे इच्छा ज्ञानं विना नेत्यन्वयव्यतिरेकग्रहस्य कार्यकारणभावग्राहकतया तत्र च फलोपधायकव्यक्तिमादायैवान्वयांशस्य ग्राह्यतया तदुपस्थितेरपेक्षणीयत्वादिति भावः ।

न चेच्छाकृतिकाले ज्ञानेच्छासाक्षात्काराविति । इच्छोत्पादकाले तज्जनकज्ञानस्य कृत्युत्पादकाले च तज्जनकेच्छायाः साक्षात्कारो न सम्भवतीत्यर्थः। योग्यविशेषगुणेति । एकयोग्यविशेषगुणोत्पत्तिक्षणे तद्वृत्यात्मनि योग्यविशेषगुणान्तरानुत्पादनियमादित्यर्थः। अदृष्टसंस्कारोत्पादकाले ज्ञानादेर्ज्ञानाद्युत्पादकाले च अदृष्टादेरुत्पादमादाय व्यभिचारवारणायोभयत्र योग्यतानिवेशः। योग्यत्वं च न लौकिकसाक्षात्कारविषयत्वं तथा सति निर्विकल्पकेन समं विशेषगुणान्तरयौगपद्यनिराकरणासम्भवात् किं तु लौकिकसाक्षात्कारविषयसंस्कारत्वान्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वं तथा चात्मनि संयोगद्वित्वादेर्युगपदुत्पादाद्व्यभिचार इति विशेषगुणोपादानम्। चक्षुरादिना वेगे गृह्यमाणायाः संस्कारत्वजातेर्भावनायां सत्त्वात्तद्व्यावृत्तिर्न स्यादिति संस्कारत्वान्यत्वनिवेशनम् ।

न च लौकिकमानसविषयजातिमत्त्वमेव निवेश्यतां संयोगत्वादेश्चाक्षुषादिविषयत्वेऽपि लौकिकमानसाविषयत्वान्नोक्तव्यभिचार इति

कं विशेषगुणविशेषणेनेति वाच्यम् । मनोयोग्यजातिमत्त्वनिवेशो नात्मैकत्वप्रत्यक्षत्वमते संख्यात्वस्य मनोयोग्यतया तद्वतां द्वित्वादी-नामात्मनि युगपदुत्पादेन विशेषगुणान्तर्भावं विना व्यभिचारानु-द्धारात् ।

न च योग्यजातिमत्त्वनिवेशो जीवनयोनिकृतेरपि यत्नत्वादि-रूपयोग्यजातिमत्त्वाज्ज्ञानादिना समं तस्य युगपदुत्पादानुपपत्तिरि-ति वाच्यम् । गुणत्वव्याप्यत्वस्थाने जीवनयोनिकृत्यवृत्तित्वस्यैव जातिविशेषणतया निवेश्यत्वात् प्रवृत्तित्वादिजातिमादायैव तद्वि-तरकृतेर्योग्यतानिर्वाहात् । विशेषगुणत्वं चात्रानेकावृत्तित्वमेव आ-त्मपरिमाणादेरुत्पादविरहेण तत्साधारण्यस्य व्यभिचाराप्रसञ्जक-त्वात् । रूपरसादेः शब्दादेश्चैकत्र युगपदुत्पादादात्मनीति । योग्यत्व-स्य मनोयोग्यगुणत्वव्याप्यजातिमत्त्वरूपत्वे तदनुपादेयमेव । अतः । उक्तकार्यकारणभावग्रहानुरोधात् । ज्ञानाद्यन्तरेति । इच्छाद्यनुपधाय-कज्ञानादीत्यर्थः । ज्ञानत्वादिनेति । सामान्यप्रत्यासत्त्येति शेषः । इच्छादिजनकम् । इच्छाद्युपधायकम् । गृह्णाति । अवगाहते ।

(दी०) पौर्वापर्यापरिचये धर्मिस्वरूपग्रहेऽपि कार-णत्वग्रहासम्भवात् । इच्छाकृत्यनुत्पादस्थले ज्ञानेच्छयोः साक्षात्कारात् ज्ञानेच्छासामान्यव्यतिरेकानियतेच्छाकृतिव्य-तिरेकग्रहे मनसा कार्यकारणभावग्रहस्यावश्याभ्युपेयत्वात् । कृ-त्यनुत्पादस्थले ज्ञानेच्छयोः कृत्यनन्तरमिच्छाकृत्योः समू-हालम्बने साक्षात्कारस्य स्मरणेन च ज्ञानानुमानस्य च स-म्भवात्, विंशत्यङ्गुल्यवच्छेदेन युगपद्विंशतिमयप्रोत्पादवदि-च्छाकृतिकाले ज्ञानोत्पादस्याविरोधाच्च ।

(गा०) पौर्वापर्यापरिचय इति । तत्तज्ज्ञानतत्तदिच्छाव्य-क्त्योरव्यवहितपूर्वापरीभावाग्रह इत्यर्थः । तदग्रहश्च न सामा-न्यलक्षणयापि तत्तद्व्यक्तिनाशाधिकरणसमयध्वंसानधिकरणत्व-रूपाव्यवधानशरीरे तत्तद्व्यक्तित्वेन कारणव्यक्तीनां निवेशापत्ता-ऽऽकारूपेण व्यक्तीनां ग्रहस्य सामान्यलक्षणयाप्यनिर्वाहादिति भावः ।

कारणत्वग्रहासम्भवादित्यस्यान्वयांशग्रहस्य कारणताग्राहकत्वोपगम इत्यादिः। इच्छाकृत्यनुत्पादस्थले ज्ञानेच्छयोः साक्षात्कारादिति यथासंख्यमन्वयो बोध्यः। एतच्च ज्ञानत्वेच्छात्वावच्छिन्नाभावग्रहे हेतुः। व्यतिरेके। व्यतिरेकग्रहस्थले। नियतेच्छाकृतिव्यतिरेकग्रहे। इच्छाकृतिव्यतिरेकस्य नियमतो ग्रहे सति।

एतेन व्यभिचारग्रहाभावः सम्पादितः। मनसेति। अन्वयांशग्रहनिरपेक्षणेवत्यादिः। कार्यकारणभावग्रहस्य। उपनीतभानरूपस्य। ज्ञानेच्छयोरेकदा लौकिकप्रत्यक्षासम्भवेन तत्कार्यकारणभावस्याप्रि तदसम्भवात्। तथा चालं सामान्यप्रत्यासत्त्येति भावः।

अभ्युपेत्य फलोपधायकज्ञानेच्छयोरपि प्रत्यक्षमुपपादयति। कृत्यनुत्पादस्थल इति। ज्ञानेच्छयोः समूहालम्बनसाक्षात्कारस्येत्यनेनान्वयः। विनश्यदवस्थस्यापि विषयस्य हेतुत्वोपगमादिच्छोत्पत्त्यनन्तरक्षणे ज्ञानस्य विनाशेऽपि न क्षतिरित्याशयः। तादृशश्च साक्षात्कारो जनकज्ञानस्य ज्ञानत्वावगाहित्वे ज्ञानत्वविशिष्टधीरूपः तस्य तदविषयकत्वे ज्ञानत्वांशे निर्विकल्पकरूपः, तदुत्तरमेव चोपनीतभानरूपो ज्ञानत्वविशिष्टतज्ज्ञानग्रह इति बोध्यम्। एवमग्रेऽपि। विषयस्य कार्यसहभावेन हेतुत्वेऽपि इच्छोपधायकज्ञानग्रहमुपपादयति। स्मरणेनेति। इच्छाकालोत्पन्नसंस्काराधीनकालान्तरीणस्मरणरूपकार्यलिङ्गेनेत्यर्थः। अनुमानं चाहं पूर्वकालीनैतद्विषयकानुभववान् एतद्विषयकवर्तमानस्मृतिमत्त्वादित्याकारकं व्याप्तिः सामान्यतो ग्राह्या। नानावयवेषु युगपन्नानाजातीयचेष्टास्थले तन्नियामकनानाजातीयनानाकृतीनां युगपदुत्पादस्य नानावैभववादे मणिकारादिभिः स्वीकारात्तद्दृष्टान्तेन ज्ञानेच्छादियौगपद्यमभ्युपेत्य इच्छाद्युत्पादकाले तज्जनकज्ञानेच्छासाक्षात्कारमुपपादयति। विंशतीति।

अथ, विंशत्यङ्गुल्यवच्छिन्नादेकस्मादपि प्रयत्नाद्विंशत्यङ्गुलीषु विंशतेश्चेष्टानामुत्पादसम्भवात्किमर्थं कृतिभेदोपगमः?

न चैकजातीयचेष्टास्थले प्रयत्नैक्यसम्भवेऽपि यत्र विंशत्यङ्गुलीषु मिथो विलक्षणविंशतिचेष्टोत्पत्तिर्युगपदेव तत्र प्रयत्नवैजात्यस्याऽऽवश्यकतया प्रयत्नभेद आवश्यकः, एकस्य प्रयत्नस्य नानाजातीयचेष्टोत्पादकत्वेन सर्वाङ्गुलीषु प्रत्येकं सर्वजातीयचेष्टोत्पत्तिप्रसङ्गादिति वाच्यम्। एवं वैजात्यस्वीकारेऽपि एकस्यां एकजातीय:

प्रयत्न उत्पद्यते अन्याङ्गुल्यां तदनुत्पादनियामकस्य दुर्वचतया सर्वत्र सर्वजातीयचेष्टोत्पादस्य दुर्वारत्वात् ।

न च चिकीर्षावैजात्यात् कृतिवैजात्यनियमः कृतिचिकीर्षाणामपि यौगपद्यस्वीकारादिति वाच्यम् । विजातीयनानाकृतिस्थले तज्जनकनानाचिकीर्षाणां परस्परविलक्षणानां स्वीकारेऽपि तासां प्रत्यासत्तेः सर्वाङ्गुलीषु तुल्यतया एकजातीयप्रयत्नावच्छेदकाङ्गुलावन्यजातीयप्रयत्नस्यावच्छेदकतासम्बन्धेनानुत्पत्तौ प्रयोजकाभावात् ।

न च तत्तज्जातीयकृत्युत्पादनियामकं तत्तदङ्गुलीनिष्ठविजातीयचिकीर्षावच्छेदकत्वं प्रतिनियतमेवोपेयत इति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तादृशावच्छेदकताया नियामकस्य दुर्वचत्वात् विजातीयकृत्याद्यवच्छेदकत्वेऽननुगततत्तच्चिकीर्षातत्तदङ्गुलीनां नियामकत्वे तत्तज्जातीयचेष्टासमवाय एव तत्तत्कृतिसहिततत्तदङ्गुल्या नियामत्वसम्भवेन कृतिभेदस्य निर्युक्तिकत्वापातात् ।

न च चेष्टागोचरकृतिसाध्यत्वप्रकारकेच्छाधीना कृतिः चेष्टाजननी कृतेश्चोपादाननिष्ठविलक्षणविषयतायां तत्तदङ्गुल्यां विजातीयचेष्टां कृत्या साधयामीत्याकारकचिकीर्षायास्तत्तदङ्गुल्यादिनिष्ठविलक्षणविषयता नियामिका । एवं च पुरुषान्तरीयावयवव्यावृत्तमवच्छेदकतासहितं तादृशेच्छाविषयत्वं विजातीयचेष्टाजनकविजातीयकृत्यवच्छेदकत्वनियामकं सम्भवति तत एवानुगततत्तज्जातीयचेष्टानियमः सम्भवतीति वाच्यम् । एवं सति तत्तज्जातीयचेष्टानिष्ठसाध्यतानिरूपितोपदर्शितविशिष्टावच्छेदकतासम्बन्धेन एकस्या एव कृतेः समवायेन तत्तज्जातीयचेष्टां प्रति हेतुतया तत्तज्जातीयचेष्टोत्पादनियमसम्भवेन कृतिभेदं विनाप्युपपत्तेरिति । मैवम् । उपदर्शितोपादानताविशिष्टावच्छेदकतासम्बन्धेन एकस्या एव कृतेर्विजातीयचेष्टां प्रति हेतुत्वे सम्बन्धगौरवाल्लाघवेन शुद्धावच्छेदकतासम्बन्धेन विजातीयकृतिहेतुतौचित्यात् कृतिवैजात्यस्य तद्भेदस्य च सिद्धेर्निष्प्रत्यूहत्वात् अवच्छेदकतासम्बन्धेनो विजातीयकृतिं प्रति विजातीयचेष्टाविषयकचिकीर्षाया विजातीयचेष्टोत्पत्तिनिष्ठविशेष्यतानिरूपिताधेयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताविशिष्टावच्छेदकतासम्बन्धेन हेतुता वाच्या, परकीयाङ्गुल्यादिसाधारणोपादानताविशेषसम्बन्धेन कृतित्वावच्छिन्नं प्रत्यवच्छेदक-

तामनन्तर्भाव्य हेतुताया अतिरिक्तायाः कल्पनेनैतन्मते गौरवं तु फलमुखतया न दूषणावहमिति सङ्क्षेपः ।

गोत्वादिहेतुकानुमाने गोत्वत्वादिकमेव हेतुतावच्छेदकं तच्च गवेतरावृत्तित्वे सति सकलगोवृत्तित्वरूपं तच्च सकलगवादिव्यक्त्यविषयकज्ञानाविषय इति सकलगवादिज्ञानार्थं सामान्यलक्षणादर इति प्रगल्भयुक्तिं दूषयति । गोत्वे चेति ।

(दी०) गोत्वे च गोनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वेन समवेतत्वेन च विशेषितमविशेषितं वा गवेतरासमवेतत्वं व्याप्यतावच्छेदकं न तु सकलगोवृत्तित्वविशेषितं सामान्यलक्षणयापि ग्रहीतुमशक्यत्वात् न तु समानविषयकत्वेनापीति ।

(गा०) सास्नावत्त्वादौ साध्ये गवेतरासमवेतत्वमविशेषितमेव व्याप्यतावच्छेदकं गोपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे साध्ये तादात्म्येन गोत्वे हेतौ असमवेते व्यभिचारवारणाय समवेतत्वेन विशेषणीयं गोनिष्ठरूपादौ व्यभिचारवारणाय गोनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वेन च तद्विशेषणीयम् ।

न चैवं सति समवेतत्वांशवैयर्थ्यं असमेवतस्य गोनिष्ठाभावप्रतियोगित्वेनैव वारणादिति वाच्यम् । द्वित्वाद्यवच्छिन्नगोत्वाभाववारणाय प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनाभावस्य विशेषणीयतया गगनाभावस्य प्रतियोग्यधिकरणाप्रसिद्ध्या प्रतियोगिवैयधिकरण्यासम्भवेन गगनादेरपि प्रतियोगिव्यधिकरणाभावाप्रतियोगितया तद्वारकतया समवेतत्वांशसार्थक्यादिति ।

न च स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणो यो यस्तदन्यत्वेनाभावं विशेष्य द्वित्वाद्यवच्छिन्नगोत्वाद्यभाववारणसम्भवात् गगनाभावस्य चासङ्ग्रहात्समवेतत्वविशेषणमनर्थकमिति वाच्यम् । प्रतियोग्यधिकरणवृत्तिभिन्नस्याभावविशेषणत्वापेक्षया गवि प्रतियोग्यनधिकरणत्वस्य गवेतरासमवेते समवेतत्वस्य च निवेशे गौरवाभावात् ।

(दी०) स्यादेतत् समानप्रकारतामात्रस्य प्रयोजकत्वे क्वचिदेव रजतत्वप्रकारिकेच्छा क्वचिन्नेति नियमो न स्यात् तादृशप्रकाराश्रये एव तदुत्पादोपगमे कथमरजते रजतत्वप्रका-

रिकेच्छा अनुपस्थिते चासंसर्गाग्रहोऽपि न नियामकः । वस्तुतोऽसंसर्गाग्रहमपेक्ष्य लघीयसस्तद्विषयतामात्रस्यैव नियामकत्वमुचितं सामान्यतश्च तादिच्छायां व्यवस्थितहेतुभावस्य तद्विषयकज्ञानस्य तत्प्रकारकत्वमवच्छेदकं कल्प्यते लाघवात् ।

(गा०) क्वचिदेवेति । रजतत्वादिना रजतादिज्ञानाद्रजतत्वादिना रजतादिविशेषविषयिण्येवेच्छा जायते न तु तेन रूपेण प्रमेयमात्रविषयिणीति नियमो न स्यादित्यर्थः, ज्ञानस्य भवन्मते प्रकारतामात्रनियामकत्वादिति भावः ।

ननु तत्तद्धर्मप्रकारकस्य ज्ञानस्य तत्तद्धर्माश्रयविषयकतत्तद्धर्मप्रकारकेच्छात्वं कार्यतावच्छेदकमिति रजतत्वादिना रजतादिज्ञानान्न घटादिविषयकेच्छाप्रसङ्ग इत्यत आह । तादृशेति । तादृशप्रकाराश्रये । जनकज्ञानप्रकारीभूतरजतत्वादिरूपधर्माश्रये । कथमरजत इति । रजतत्वभ्रम इत्यादिः । भ्रमश्च विशिष्टज्ञानं ज्ञानद्वयं वेत्यन्यदेतत् ।

ननु रजतत्वाद्यसंसर्गग्रहविषयव्यावृत्तस्तदग्रहविषयत्वाभाव एव रजतत्वादिप्रकारकेच्छाविषयत्वनियामकस्तस्यैव विशेषणतासम्बन्धेन तादृशेच्छां प्रति हेतुत्वोपगमात् रजतत्वादिज्ञानमपि तत्सहकारि कल्प्यते अतो नानुपस्थितरजतत्वाद्यसंसर्गाग्रहात् तत्प्रकारकेच्छाप्रसङ्ग इत्यत आह । अनुपस्थिते चेति । अनुपस्थितविषयनिष्ठो रजतत्वाद्यसंसर्गाग्रहो न तत्प्रकारकेच्छाविषयताप्रयोजकः सम्भवति किं तु उपस्थितिविषयतासहकृत एव स तथा वाच्यः अन्यथा असंसर्गाग्रहस्यानुपस्थितयावद्वस्तुसाधारणतया तादृशयावद्वस्तूनामेव रजतत्वादिप्रकारकेच्छाविषयतापत्तेरित्यनागतेच्छाविषयोपस्थित्यर्थं सामान्यप्रत्यासत्तेरावश्यकतेति समुदिततात्पर्यार्थः । स्वसिद्धान्तसिद्धं विशिष्टज्ञानस्य हेतुत्वमपि व्यवस्थापयति । वस्तुत इति । लघीयसः । अतिलघुशरीरस्य । तद्विषयतामात्रस्य । रजतत्वादिप्रकारकज्ञानविषयतामात्रस्य । नियामकत्वम् । तत्प्रकारकेच्छाविषयताप्रयोजकत्वम् ।

ननु गौरवेऽपि क्लृप्तनियतपूर्ववर्तिताकस्यासंसर्गाग्रहस्यैव त-

हेतुत्वमुचितं न तु समानविषयकविशिष्टज्ञानस्येत्याशङ्कां निराकरोति। सामान्यतश्चेति। असंसर्गाग्रहाविषयानुपस्थितवस्तुनीच्छावारणायेत्यादिः। सामान्यतः। सामान्यरूपेण। तद्विषयकज्ञानत्वेनेति यावत्। तदिच्छायाम्। तद्विषयकेच्छायाम्। व्यवस्थितहेतुभावस्य। असंसर्गाग्रहहेतुत्ववादिनापि कल्पनीयकारणताकस्य। तत्प्रकारकत्वम्। फलीभूतेच्छाप्रकाररजतत्वादिप्रकारकत्वम्। अवच्छेदकमित्यस्य कारणतायामित्यादिः। लाघवादिति। कारणत्वान्तरकल्पनामपेक्ष्य क्लृप्तकारणतायामवच्छेदकाभिवृद्धौ लाघवादित्यर्थः।

नन्वनुपस्थितस्याप्यसंसर्गग्रहाविषयस्येच्छाविषयत्वमिष्टमेव, नेष्यते परमसंसर्गग्रहविषयस्येति तद्विषयविषयकेच्छायां तद्विषयकत्वेन ज्ञानस्य हेतुत्वं नोभयसिद्धं कुत्रावच्छेदकाभिवृद्धिरित्यत आह। अस्तु वेति।

(दी०) अस्तु वा समानप्रकारकत्वेन व्यवस्थिते कार्यकारणभावेऽतिप्रसङ्गभङ्गाय सामानाधिकरण्यमिव समानविषयत्वमपि प्रत्यासत्तिः। असंसर्गाग्रहादेः कारणतामपेक्ष्य समानविषयत्वस्यावच्छेदककोटिनिवेशोऽपि लघीयान् कारणयथार्थत्वायथार्थत्वाधीनस्तु कार्यस्य तथाविधो विशेषः।

(गा०) व्यवस्थिते। उभयवादिसिद्धे। अन्यथानुपस्थित रजतत्वादेरपीच्छाप्रकारतापत्तेरिति भावः। अतिप्रसङ्गभङ्गायेति। यथा एकस्य पुंसो रजतत्वादिप्रकारकज्ञानादन्यस्य तादृशेच्छावारणाय एकार्थसमवायरूपसामानाधिकरण्यं कार्यकारणभावघटकप्रत्यासत्तिरुपेयते तथा एकविषयनिष्ठविषयताद्वयरूपं समानविशेष्यत्वमपि तादृशप्रत्यासत्तिरित्युपेयत इत्यर्थः। तावतैवासंसर्गग्रहविषय इच्छावारणसम्भवेनासंसर्गाग्रहस्य कारणत्वान्तरं न कल्प्यते तदपेक्षया प्रत्यासत्तिवृद्धौ लाघवात्।

न च प्रत्यासत्तिभेदात्कारणताभेदः, आवश्यकताद्वयघटिताया एककारणताया अपि सम्भवात्। अन्यत्र यथा सामानाधिकरण्यं प्रत्यासत्तिस्तथा प्रकृते समानविशेष्यकत्वमेव प्रत्यासत्तिरिति तु नार्थः, प्रकृते सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यनादरे समवायेनोत्पत्तिनि-

यमाय तत्पुरुषीयत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया पुरुषभेदेनानन्तकारणताप्रसङ्गात् सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्यैव कारणतायाः क्लृप्तत्वात्ताहशप्रत्यासत्तिपरित्यागासम्भवाच्च ।

न च प्रत्यासत्तिद्वयादेरपि विभिन्नपुरुषयोर्विभिन्नधर्मिकज्ञानदशायां वैपरीत्येन प्रत्येकमुभयधर्मिविषयकेच्छाप्रसङ्गः । उभयप्रत्यासत्तिघटितैककारणताश्रयस्य एकस्य उभयकारणतावच्छेदकप्रत्यासत्त्या उभयदेशे प्रत्यासन्नीभूय कार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन तदुभयदेशप्रत्यासन्नैककार्योत्पादकत्वस्वाभाव्यात् । तत्तदात्मसमवेतज्ञानाविषये तदात्मसमवेतेच्छाया विषयतया उत्पत्त्यसम्भवात् ।

न चास्तूभयप्रत्यासत्त्यैकं कारणत्वं तथापि विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या व्यापकत्वं ज्ञानस्य कल्पनीयम्, असंसर्गाग्रहस्य तु तत् क्लृप्तमिति न लाघवमिति वाच्यम् । गुरुधर्मावच्छिन्ने असंसर्गाग्रहे अनन्यथासिद्धत्वकल्पनामपेक्ष्य लघुरूपावच्छिन्ने अनन्यथासिद्धज्ञाने उक्तव्यापकताकल्पनं लाघवस्य दुर्वारत्वात् विषयप्रत्यासन्नासंसर्गाग्रहप्रतियोगिनि तत्तत्पुरुषीयत्वस्यावश्यं निवेशनीयतया असंसर्गाग्रहनिष्ठावच्छेदकस्यानन्त्याच्च । समानविषयकत्वस्यावच्छेदककोटिनिवेशेऽपि समीहितसिद्धेः समानविशेष्यकत्वस्य प्रत्यासत्तित्वेऽतिनिर्बन्धोऽयुक्त इत्याशयेन समानविषयकत्वेन हेतुतायामपि लाघवं दर्शयति । असंसर्गाग्रहादेरिति । आदिना रजतभेदाग्रहरजतत्वासंसर्गादिव्याप्यतदवच्छेदकनानाधर्माग्रहपरिग्रहः । लघीयानिति ।

यद्यपि समानविशेष्यकत्वस्य कारणतावच्छेदककोटौ विशेषणतया प्रवेशे विशेष्यतत्तद्व्यक्तिभेदेन कारणताभेदस्तथापि रजतत्वादिविशिष्टबुद्धिविरोधिदर्शितनानाविधज्ञानाभावानां पुरुषभेदेन भिन्नकारणताकल्पनापेक्षया लाघवमक्षुण्णमेवेति बोध्यम् ।

नन्विच्छायाः संवादित्वविसंवादित्वयोर्धर्मिण्यविद्यमानविद्यमानासंसर्गग्रहविरहोऽवश्यं प्रयोजको वाच्य इत्यसंसर्गाग्रहकारणत्वमावश्यकमित्याशङ्कां निरस्यति । कारणेति । कारणीभूतरजतत्वादिप्रकारकज्ञानस्य यथार्थत्वं फलीभूतेच्छाया याथार्थ्ये तस्यायाथार्थ्यं च तस्या अयाथार्थ्ये प्रयोजकं तेनैव रूपेण ज्ञानेच्छयोर्विशेषकार्यकारणभावावोक्तासंसर्गाग्रहविशेषस्य तत्प्रयोजकत्वमिति भावः ।

(दी०) एतेन रजतत्वप्रकारकेच्छायां तत्प्रकारकज्ञानं संवादिन्यां तस्यां दोषाभावसहितम्, विसंवादिन्यां तूपस्थितरजतगतभेदाग्रहसहितं हेतुरिति परास्तम् । त्वद्दिशापि च संवादिन्यामुपस्थितरजतभेदाग्रहस्यैव हेतुत्वौचित्यात् । दोषाणां रजतभेदग्रहप्रतिबन्धकानामभावमपेक्ष्य लघुत्वात् ।

(गा०) एतेनेति । लघीयसोः समानविशेष्यकज्ञानयाथार्थ्यायाथार्थ्ययोरिच्छासंवादविसंवादप्रयोजकत्वसम्भवेनेत्यर्थः । इति परास्तमित्यग्रेतनेनान्वयः । तत्प्रकारकं ज्ञानमिति । समानविषयकत्वविशेषणानवच्छिन्नमिति शेषः । हेतुरित्यग्रेतनेनान्वयः । दोषाभावसहितमिति । अरजते रजतत्वभ्रमजनकदोषाभावसहितमित्यर्थः । तथा च संवादीच्छायां तादृशदोषाभावो विशेषसामग्रीति समानविषयकज्ञानाभावाच्च तादृशभ्रमस्थले संवादीच्छाविरहोऽपि तु तादृशदोषादेवेति संवादीच्छायामनागतभानानुरोधेन नानागतज्ञानापेक्षा, यदा यत्र रजते रजतभेदभ्रमः तदापि रजतत्वेन रजतान्तरज्ञाने रजतत्वेन तद्रजतेच्छा स्वीक्रियते रजतान्तरे रजतत्वग्रहाविरोधिनो विपरीतज्ञानस्य तद्रजतेऽपि तद्ग्रहाविरोधितया व्यवस्थापितत्वात् तत्र समानविषयकत्वविशिष्टज्ञानस्यापि सम्भवेन भवतोऽपि तदावश्यकत्वादिति भावः । उपस्थितारजतेति । उपस्थितं यद्रजतं तन्निष्ठरजतभेदाग्रहसहितमित्यर्थः । अनुपस्थितवस्तुमात्रे रजतत्वप्रकारकेच्छाप्रसङ्गस्य पूर्वोपदर्शितस्यैव वारणायोपस्थितेति । न चैतावता सामान्यप्रत्यासत्तिसिद्धिः, विसंवादीच्छायां सिद्धस्यैवारजतस्य विषयत्वोपगमादित्याशयः । रजते विसंवादिरजतत्वप्रकारकेच्छावारणायारजतेति । अन्यथाख्यातिमनङ्गीकुर्वतां अरजते रजतत्वविशिष्टज्ञानाप्रसिद्धेस्तत्कार्यकारिभेदाग्रहानुसरणम् । भेदाग्रहश्च दोषप्रयोज्यो विवक्षणीयः अतो रङ्गरजतेइति(१) समूहालम्बनस्मरणादिकाले भेदाग्रहसत्त्वेऽपि नाभ्रान्तस्य विसंवादीच्छा, भेदाग्रहपदेन भेदग्रहविरोधिदोष एव वा विवक्षितः । उपस्थितरजतेति ।

(१) अन्यथा रङ्गरजतेइति-पु० पा० ।

उपस्थितरजतनिष्ठरजतभेदाग्रहस्येत्यर्थः । रजतभेदग्रहप्रतिबन्धकानाम् । रजतभेदग्रहप्रतिबन्धकत्वेनानुगतानाम् । लघुत्वादिति । उक्तप्रतिबन्धकत्वापेक्षया भेदग्रहत्वरूपप्रतियोगितावच्छेदकस्य लघुशरीरत्वादिति भावः । लाघवमुपलक्षणम् । दोषाभावस्य हेतुत्वे प्रमाभ्रमोभयरूपज्ञानात्संवादीच्छानुपपत्तेस्तदनुरोधोऽपि द्रष्टव्यः । तथा च संवादीच्छायामनागतविषयकत्वनिर्वाहकतदुपस्थित्यर्थं सामान्यप्रत्यासत्तेरावश्यकतेति भावः ।

न चात्रोपस्थितिर्नापेक्ष्यत इति वाच्यम् । तथा सति संवादिभिन्नाया इच्छाया भेदाग्रहदशायामनुपपत्तेः संवादिच्छासामग्र्या नियतत्वात् उपस्थित्यपेक्षायां रजतानुपस्थितिदशायामेव भ्रमात्तादृशेच्छोत्पत्तेः । एतच्चापाततः, संवादीच्छायां स्वप्रकारीभूतरजतत्ववत्त्वसम्बन्धेन रजतत्वज्ञानत्वेन हेतुताया एवोपस्थितरजतनिष्ठरजतभेदाग्रहहेतुतापेक्षया लाघवात्कल्पयितुमुचितत्वमिति । सिद्धरजतज्ञानादेवानागतरजतगोचरसंवादिच्छोपपत्तेः सामान्यप्रत्यासत्त्यसिद्धेः ।

किं तु इदमत्र तत्त्वम्, संवादीच्छात्वादिकं न कस्यचित्कार्यतावच्छेदकं प्रमात्वादिवदर्थसमाजग्रस्तत्वादतः संवादिविसंवादिसाधारणरजतत्वादिप्रकारकेच्छां प्रति तत्प्रकारकज्ञानत्वेन सामान्यत एकहेतुतैव कल्प्यते अत्र च प्रमात्मकज्ञानाद्विसंवादीच्छाया रङ्गादिविषयकज्ञानाच्छुक्त्यादिगोचरेच्छायाश्च वारणाय समानविशेष्यत्वं प्रत्यासत्तिरुपेयते अतोऽनागतगोचरेच्छानुरोधेन सामान्यप्रत्यासत्त्यादरः । समानविषयकत्वं च न विशेषणमुपेयते विषयभेदेन कारणताबाहुल्यप्रसङ्गादिति समानविषयकत्वविशेषणस्य तत्तद्व्यक्तिविषयकत्वपर्यवसानेन भ्रमप्रमाभेदेन कारणताभेदस्यावश्यकत्वात् भ्रमस्यैव तत्तद्व्यक्तिविषयकत्वात् भ्रमस्यैव तत्तद्व्यक्तिविषयकत्वेन तदवच्छिन्नेच्छाहेतुत्वमुपेयते प्रमायां तु सामान्यतो रजतत्वज्ञानत्वेनैव रजतविषयकेच्छात्वावच्छिन्नं प्रति हेतुतेति न सामान्यप्रत्यासत्त्यवकाश इति पूर्वपक्षानवकाशः ।

न च समानविशेष्यत्वं समानप्रकारकत्वं वा प्रत्यासत्तिरित्यत्र विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । विनिगमनाविरहेणोभयप्रत्यासत्त्या

ज्ञानहेतुत्वेऽपि सामान्यप्रत्यासत्तेरावश्यकत्वादितीच्छायां समानविषयकज्ञानापेक्षामङ्गीकृत्यैव सामान्यप्रत्यासत्तिं स्वयं प्रकारान्तरेण खण्डयितुमुपक्रमते अत्राहुरिति ।

(दी०) अत्राहुः सिद्धे एव सुखे सुखत्वेन रूपेणेच्छा लाघवात्तत्प्रकारकेच्छायां तत्प्रकारावच्छेदेन सिद्धत्वज्ञानमेव हि विरोधि न च तत् प्रकृते, तत्सत्त्वे इच्छोत्पत्तेस्त्वयाऽप्यनङ्गीकारात् । कथमन्यथा चिरप्रोषितस्याज्ञातकान्तामरणस्य तत्कान्तावलोकनादाविच्छा, जातावलोकनादीनां सिद्धत्वज्ञानात् अतिरिक्तस्य चासत्त्वादित्यादि बहुतरमूहनीयम् ।

(गा०) सिद्ध एवेत्येवकारेण अनागतव्यवच्छेदः अतो न तज्ज्ञानानुरोधेन सामान्यप्रत्यासत्तिरिति भावः ।

ननु सिद्धत्वज्ञानरूपप्रतिबन्धकसत्त्वेन सिद्धसुखे नेच्छासम्भव इत्याशङ्क्याह । लाघवादिति । सिद्धत्वज्ञानमेवेत्येवकारेण सुखत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिसिद्धत्वबुद्धेः सुखत्वादिप्रकारकेच्छाप्रतिबन्धकत्वव्यवच्छेदः । तत्सुखत्वादिप्रकारावच्छेदेन सिद्धत्वज्ञानं प्रकृते सुखत्वादिप्रकारकेच्छापूर्वकाले कुत इत्याकाङ्क्षायामाह । तदिति । तत्सत्त्वे । तादृशसिद्धत्वज्ञानसत्त्वे । अनङ्गीकारादिति । अनुभवविरोधेनेत्यादिः । समानविषयकसिद्धत्वज्ञानमात्रस्य विरोधित्वे बाधकमाह । कथमन्यथेति । ज्ञातकान्तामरणस्य तत्कान्तावलोकनत्वावच्छेदेनापि सिद्धत्वज्ञानसम्भवान्न तत्कान्तावलोकने इच्छा कस्यचिदप्यनुमता इत्यज्ञातकान्तामरणस्येति । प्रोषितस्येति । कान्तामरणाज्ञाने हेतुः ।

न च कान्तामरणज्ञाने कान्तावलोकनेच्छानुत्पत्तौ विनष्टपुत्रशोकार्तस्य पुत्रदर्शनेच्छोत्पत्त्यभिधानं मिश्राणां विरुध्येतेति वाच्यम् । तदभिधानस्य पुत्रो दर्शनविषयो भवत्वित्याकारकदर्शनत्वावच्छिन्नविषयकेच्छापरत्वात् तादृशेच्छायां च दर्शनत्वावच्छेदेनैव सिद्धत्वज्ञानस्य विरोधितया तत्पुत्रदर्शनत्वावच्छेदेन सिद्धत्वज्ञानसत्त्वेऽपि बाधबुद्धेरिच्छायामविरोधित्वे तद्गुरुत्वाद् बाधकाभावात् । अतिरिक्तस्य । सिद्धत्वज्ञानाविषयतत्कान्तावलोकनादेः । असत्त्वात् । अप्रसि-

त्त्वात् । तथा च सामान्यलक्षणोपगमेऽपि नेच्छानिर्वाह इति भावः ।
न च तत्कान्ताविषयकत्वेनान्यावलोकनाविषयिण्येवेच्छा भवि-ष्यतीति वाच्यम् । तेन रूपेण तद्विषयकभ्रमं विना तदनुपपत्तेः ।

(दी०) अथ सिद्धत्वनिश्चयाभावापेक्षया लाघवाद्-सिद्धत्वज्ञानमेव हेतुः । न च सिद्धत्वेन ज्ञाते तत् सम्भवती-त्यसिद्धत्वज्ञानार्थं सामान्यलक्षणेति चेन्न । विशेषरूपावच्छेदेन सिद्धत्वेन ज्ञाते एव सामान्यरूपेणासिद्धत्वग्रहसम्भवात्, तदेकं ज्ञानं ज्ञानद्वयं वेत्यन्यदेतत्, सामान्यलक्षणासहस्रेणाप्यसिद्ध-त्वस्य ज्ञातुमशक्यत्वाच्च ।

(गा०) लाघवादिति । निश्चयत्वानिवेशात् वर्त्तमानप्रागभावा-प्रतियोगित्वरूपाद् वर्त्तमानकालध्वंसानुत्पत्तिकत्वरूपाद्वा सिद्धत्वा-त् तत्प्रतियोगिनोऽसिद्धत्वस्य लघुशरीरत्वाच्चेति भावः । तदसि-द्धत्वज्ञानं सम्भवतीति । विपरीतज्ञानस्य विरोधिनः सत्त्वा-दिति भावः । असिद्धत्वज्ञानार्थम् । असिद्धत्वज्ञाने विशेष्यीभूता-सिद्धव्यक्तिभानार्थम् ।

यद्यप्यसिद्धत्वज्ञानस्य हेतुत्वे अप्रामाण्यनिश्चयाभावस्याव-च्छेदकताया वाच्यत्वात् सिद्धत्वज्ञानप्रतिबन्धकत्वे चाप्रामा-ण्यज्ञानाभावस्यैव तथात्वात् तत्प्रतिबन्धकत्वमेव कल्पयितुमुचित-मिति तथाप्यसिद्धत्वज्ञानहेतुत्वाभ्युपगमेनैव सामान्यप्रत्यासत्तिं खण्डयति । विशेषेति । विशेषरूपम । तत्तत्सुखत्वादिकम् । सामान्यरूपम् । सुखत्वादिकम् । असिद्धत्वग्रहसम्भवादि-ति । तथा च सिद्धसुखे एवासिद्धत्वभानादिच्छाप्रवृत्तिनिर्वा-हान्न सामान्यलक्षणादर इति भावः ।

नन्वन्यथाख्यातिमनङ्गीकुर्वतां गुरूणां मते सिद्धेऽसिद्धत्वज्ञानं न सम्भवतीत्यसिद्ध एव तत् ज्ञानमङ्गीकार्यमित्यत आह । तदेकमिति । एकज्ञानम् । अन्यथाख्यातिरूपम् । ज्ञानद्वयम् । ज्ञानान्तरविषयधर्मिसा-काङ्क्षासिद्धत्वज्ञानं न तु ज्ञायमानधर्म्यगृहीतासंसर्गकासिद्धत्ववि-षयकं ज्ञानान्तरं सिद्धत्वज्ञानाभावहेतुतायामेव पर्यवसानप्रसङ्गात् । आकाङ्क्षा च धर्मधर्मिणोर्विशेष्यविशेषणभावः स च

न्यायमते एकधर्मिविषययोरेव, गुरुमते च भ्रमस्थले विभिन्नज्ञानविषययोरपि धर्मधर्मिणोरित्येव विशेषः स पुनः स्वरूपसम्बन्धविशेषः पदार्थान्तरं वेत्यन्यदेतत्। तस्य च ज्ञानेनापि समं निरूप्यनिरूपकभावः सम्बन्धो न्यायमतसाधारण एव अतो असंसर्गाग्रहकालीनधर्मधर्मिविषयकज्ञानयोरपि वस्तुगत्या विशेष्यविशेषणभाववद्धर्मधर्मिविषयकतया ततोऽपीच्छाद्युपपत्तिरिति परास्तम्। धर्मधर्मिणोः परस्पराकाङ्क्षानिरूपकज्ञानस्यैव विशिष्टज्ञानकार्यकारितोपगमात् असंसर्गग्रहकालीनज्ञानयोर्धर्मधर्मिसाकाङ्क्षत्वानिरूपकत्वात् इत्यन्यत्र विस्तरः।

नन्वेवमभ्रान्तस्येच्छानुपपत्तिरिति सामान्यप्रत्यासत्तेरावश्यकतेत्यत आह। सामान्येति। अशक्यत्वादिति। सामान्यलक्षणायाः सुखत्वादिसामान्यप्रकारेणैवासिद्धभानप्रयोजकत्वान्न त्वसिद्धत्वेनेति भावः।

ननु सामान्यप्रत्यासत्त्या भासमानेऽसिद्धसुखे सामान्यलक्षणाजन्यज्ञानोपनीतानामसिद्धत्वघटकपदार्थानां विशेष्ये विशेषणमित्यादिरीत्या मानेनैवासिद्धत्वप्रकारकासिद्धज्ञाननिर्वाहः।

न च इच्छालक्षणक्षणस्य तत्क्षणत्वेन वर्तमानत्वघटितासिद्धत्वघटकत्वादिच्छापूर्वं च तेन रूपेण तस्य कथञ्चिदपि ज्ञानं सम्भवतीति वाच्यम्। तथा सतीच्छाक्षणापेक्षायां सिद्धत्वस्यापि प्राग् दुर्ग्रहतया तज्ज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया अप्यसम्भवित्वापातात्। क्रियादिरूपतादृशक्षणस्य प्रागपि सत्त्वेन तत्तद्व्यक्तित्वेन तदंशे लौकिकस्य तद्वृत्तिप्रतियोगिकप्रागभावाधारत्वाभाववत्त्वरूपतदीयक्षणत्ववैशिष्ट्यांशे प्रत्येकपदार्थोपस्थितिमूलकोपनीतभानात्मकसिद्धत्वज्ञानस्य कथञ्चित्सम्भवे त्वसिद्धत्वज्ञानस्यापि तथा सम्भवादित्याशङ्क्य विनापि सामान्यलक्षणामनुमानेनासिद्धविषयकासिद्धत्वज्ञानमुपपादयति। वस्तुतस्त्वित्यादि।

(दी०) वस्तुतस्तु सामान्यलक्षणां विनाऽप्ययं कालः सुखप्रागभाववान् सुखोत्पादकालीनध्वंसप्रतियोगी वा कालत्वादेतादृशकालवदित्यनुमानादसिद्धसुखस्य तदसिद्धत्वस्य

च ज्ञानं सुलभमेव, निपुणतरमुपपादयिष्यते चेदं शब्दमणि-दीधिताविति कृतं पल्लवितेन ।

(गा०) अयं काल इति । अयं क्षण इत्यर्थः । तेन वर्तमानस्थूलकालवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वस्य सिद्धसाधारण्ये-ऽपि न क्षतिः । सुखप्रागभाववानिति । प्रागभावमभ्युपेत्य । ता-वतापि सामान्यप्रत्यासत्त्यसिद्धेर्व्यक्तीकरणीयत्वात् ।

न चानागतस्यतादृशानुमानादेव सिद्धावीदृशानुमानपूर्वं सा-ध्याप्रसिद्धिरेव दुर्लभा, प्रतियोगिभासकाभावेन सुखप्रागभा-वस्य प्रत्यक्षासम्भवादिति वाच्यम् । अभावत्वं विनाशिवृत्ति पदा-र्थविभाजकोपाधित्वाद्भावत्ववदित्यनुमानाद्विनाशित्वसमानाधिकर-णाभावत्वरूपप्रागभावत्वसिद्धौ सुखं प्रागभावप्रतियोगि उत्पत्तिमत्त्वा-दित्यनुमानेन सुखप्रागभावरूपसाध्यप्रसिद्धेः ।

न चानुमाने तुल्यवित्तिवेद्यतया भानस्य निर्युक्तिकत्वादुक्तप्र-यासेनापि न साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रसिद्धिनिर्वाह इति वा-च्यम् । उक्तानुमानाद्विपरीतविशेष्यविशेषणभावापन्नप्रकृतसाध्यता-वच्छेदकावच्छिन्नघटकपदार्थानां सिद्धौ विपरीतशङ्कोत्पत्त्यसम्भवे ज्ञानप्रत्यासत्तिसहितमनसैव प्रकृतज्ञानजननसम्भवात् तादृशरी-त्यैव प्रकृतानुमानेनाप्यसिद्धत्वधीनिर्वाहो बोध्यः । प्रागभावानङ्गीका-रपक्षे स्वीकार्यप्रागभावाघटितमसिद्धत्वं साधयति । सुखोत्पादेति । महाप्रलयोपगमे तत्र व्यभिचार इत्यता हेत्वन्तरमाह । एता-दृशेति । असिद्धत्वस्य । वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगित्वादिरूपस्य । शा-ब्दमणिदीधिताविति । पाकानुमानव्याख्यायामिति शेषः । सिद्धे प्रव-र्तकेदानीन्तनकृतिसाध्यत्वव्याप्यवत्ताया बाधितत्वेन अन्यथाख्यातिम-नङ्गीकुर्वतां असिद्ध एव पाके परामर्शस्य स्वीकरणीयत्वादनाग-तभानासम्भवे प्रवर्त्तकानुमानस्य दुर्घटत्वादिति भावः ।

(चि०) यत्तु पाकादौ चिकीर्षा सुखादौ इच्छा न स्यात् सिद्धे इच्छाविरहात् असिद्धस्याज्ञानात् तस्मात्सुखत्वादिना ज्ञातेषु सर्वेषु सिद्धं विहायासिद्धे इच्छा भवतीत्यभ्युपेयम् । तन्न । असिद्धस्याज्ञा-

नेऽपि सिद्धगोचरज्ञानादेव इच्छाप्रवृत्तिस्वाभाव्याद-सिद्धे तयोरुत्पत्तेः । न चातिप्रसङ्गः, समानप्रकारकत्वेन ज्ञानेच्छाकृतीनां कार्यकारणभावात् न तु समानविषयकत्वेनापि क्वचिदप्यकल्पनात्, समानविषयकत्वे सत्यपि समानप्रकारकज्ञानाभावेनेच्छाकृत्योरभावात् तस्यावश्यकत्वेन गौरवाच्चेति परसिद्धान्तात् । न च सर्वज्ञत्वे संशयो न स्यादिति दोषः, घटः स इति घटत्वप्रकारकं हि ज्ञानं संशयविरोधि तच्च न वृत्तं स्वसामग्रीविरहात् अतो घटत्वादिसकलविशेषज्ञानेऽपि स घटो न वेति संशय इति ॥

(दी०) घटः स इत्यादिसंशयसमानाकारो हि निश्चयस्तद्विरोधी घटो न वेति संशयः कोटितावच्छेदके घटत्वांशे निष्प्रकारकश्च,न च प्रमेयवानिति प्रत्ययस्तथा । अत एव जातिमानिति निश्चयेऽपि घटो न वेति संशयः घटत्ववन्निश्चयस्तु घटतरावृत्तित्वविशिष्टमवगाहमानो घटान्यतासन्देहं विरुणद्धि. पुरुषावृत्तिवक्रकोटरादिनिश्चय इव पुरुषत्वसंशयम् । स्वसामग्रीविरहादिति । घट इति निश्चयं प्रति घटत्वांशे निर्विकल्पकं ज्ञानं कारणं जातित्वादिना घटत्वादिज्ञानेऽपि तदनुदयात् सामान्यलक्षणायाश्च सामान्यप्रकारकज्ञानजनकत्वनियमात् विशिष्टज्ञानसामग्रीसत्त्वात् ॥

(गा०) घटत्वप्रकारकस्य घटः स इति ज्ञानस्यैव स घटो न वेति संशयविरोधिता न तु तादृशस्यापि प्रमेयवान् स इत्यस्येति मूलोक्तविशेषस्य बीजं स्फुटयति । संशयेति ।

समानाकार इति । निश्चयः । अभेदेन घटत्वावच्छिन्नप्रकारकः समवायेन घटत्वप्रकारको वा समानधर्मितावच्छेदककनिश्चयः । तद्विरोधी । घटभेदसंशयविरोधी एकजातीयविषय

ताक इत्यर्थः । कोटितावच्छेदके । ग्राह्यघटभेदप्रतियोगिनिष्ठप्रकारता-
वच्छेदकांशे तत्प्रतियोगितावच्छेदकांशे वा । घटत्वाद्यंशे निष्प्रकारक
ति । प्रकारानवच्छिन्नघटत्वादिविषयताक इत्यर्थः । तथा । निष्प्रकारक-
घटत्वादिविषयताकः । तथा चं नासौ स घटो न वेति संशयविरोधीति
भावः । अत एव । असमानाकारकनिश्चयस्य संशयाविरोधित्वादेव ।
न चैवं घटो न वेति संशये घटत्ववानयमिति निश्चयस्याप्य-
विरोधितया तदुत्तरं तादृशसंशयस्यापत्तिस्तस्य कोटितावच्छेदकां-
शे घटत्वत्वप्रकारकतया तदंशे निष्प्रकारकत्वविरहादित्यत आह ।
घटत्ववानिति । अवगाहमान इत्यन्तं हेतुगर्भविशेषणम् । तथा च घटा-
न्यावृत्तित्वविशिष्टवत्तावगाहितया ग्राह्याविरोधविशिष्टवत्तानिश्चय-
मुद्रया घटान्योन्याभावकोटिकमुक्तसंशयं विरुणद्धि न तु प्रतियो-
गितावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधयेत्यर्थः । तथा च तस्य धर्मिविशे-
षणतापक्षे कोटीभूतघटभेदप्रतियोगितायाः स्वरूपतो ऽवच्छेदके घ-
टत्वे इतरप्रकारकत्वेऽपि विरोधप्रतियोगितया भासमानग्राह्यघटभे-
दांशे संशयीयतद्विषयतातोऽविलक्षणविषयताकतया विरोधित्व-
मक्षतमेवेति भावः । विरोधप्रकारकज्ञानविरोधितां दृष्टान्तेन द्र-
ढयति । पुरुषेति ।

ननु प्रमेयवानित्यादिनिश्चयस्थले विशेषणधीतत्सन्निकर्षादि-
सत्त्वात्कथं स घट इत्यादिनिश्चयसामग्रीविरह इत्याकाङ्क्षायामाह ।
घट इतीति । निश्चयमित्यत्र निश्चयत्वस्य जन्यतावच्छेदकत्वम-
विवक्षितम्, विशेषणान्तरानवच्छिन्नघटत्वप्रकारताशालिज्ञान-
त्वस्यैव तादृशघटत्वविषयिताशालिज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वा-
त् निर्विकल्पकं प्रकारानवच्छिन्नविषयताकमतो घट इत्यादि-
बुद्धेरपि तादृशबुद्ध्यन्तरजनकत्वोपपत्तिः । एतादृशविशिष्टबुद्धिवि-
शेषणज्ञानविशेषयोः कार्यकारणभावे मानमाह । जातित्वेति । तदनु-
दयात् । घट इत्याकारकविशिष्टबुद्ध्यनुदयात् ।

न च घटत्वांशे सप्रकारकत्वप्रयोजकसामग्र्यभावस्तदंशे निष्प्र-
कारकत्वप्रयोजकः तत्प्रयोजकाभावस्य तदभावप्रयोजकत्वादिति
जातित्वाद्युपस्थितिदशायां घटत्वांशे तत्प्रकारकत्वप्रयोजक-
सामग्रीसत्त्वात् तदंशे निष्प्रकारकस्य घट इति ज्ञानस्यापत्तिरिति
वाच्यम् । जातित्वादिरूपेण घटत्वोपस्थितिघटितसामग्रीदशायाम-

पि कदाचिज्जातिमान् घट इति ज्ञानोत्पत्त्या घटत्वांशे सप्रकारकत्वप्रयोजकसामग्र्यभावस्यानवच्छिन्नघटत्वविषयत्वाप्रयोजकतया प्रमेयत्वादिसामान्यलक्षणयापि प्रमेयः स घट इत्याकारकनिश्चयसम्भवस्य दुर्वारत्वात् तादृशकार्यकारणभावानभ्युपगमे जातित्वाद्युपस्थितिकालीनतदवच्छिन्नघटत्वादिविशिष्टज्ञाने विशेषणानवच्छिन्नघटत्वादिप्रकारताविरहप्रयोजकस्य दुर्लभतया जातिमानित्याकारकधियो नियमतो जातिमान्घट इत्याकारकतापत्तेश्च ।

न च घटत्वादेः स्वरूपतः प्रकारता क्वचिज्ज्ञाने समवायेनैव क्वचिच्च कालिकादिनेत्यत्र न स्वरूपतस्तज्ज्ञानं नियामकं तादृशप्रयोजकस्य साधारण्यात् अतो अननुगतमेव तन्नियामकं वाच्यं तथा च तावतैव तादृशप्रकारतासामान्यनियमोऽप्युपपद्यते विशेषप्रयोजकसामग्र्याः सामान्यप्रयोजकत्वात् तादृशसामग्र्यभावकूटस्यैव सामान्यविरहप्रयोजकत्वादिति वाच्यम् । यत्र सामान्यकार्येऽनतिप्रसक्तसामान्यकारणविरहस्तत्रैवागत्या विशेषसामग्रीविरहकूटस्य सामान्यकार्याद्यभावप्रयोजकत्वात् । एवं च विशेषणज्ञानस्य सामान्यकारणस्य सम्भवेनानन्तानामननुगतविशेषप्रयोजकाभावानां निरुक्तप्रकारतादिविरहप्रयोजकताया गौरवेणानभ्युपगमात् ।

न चोक्तकार्यकारणभावोपगमे जातित्वाद्युपस्थितिकालीनलौकिकसन्निकर्षात् जातित्वादिनैव घटत्वादिज्ञानस्य प्रथमं जनने निर्विकल्पकासम्भवाच्चिरनिरीक्ष्यमाणस्यापि घट इति प्रत्यक्षानुपपत्तिरिति वाच्यम् । तत्रापि फलानुरोधेन निर्विकल्पकोपगमात् जातित्वादिविशिष्टज्ञानेऽपि कश्चिन्निर्विकल्पकविषयताभ्युपगमे बाधकविरहात् ।

एतेन विशेषणान्तराविशिष्टविशेषणकबुद्धिसामान्यं प्रति विशेषणज्ञानसामान्यहेतुतायाः पूर्वं निराकृतत्वेन निर्विकल्पकबुद्धौ मानाभाव इति पूर्वपक्षोऽपि निरस्तः । एतादृशकार्यकारणभावानुरोधेनैव निर्विकल्पकोपगमस्यावश्यकत्वात् ।

न च घटत्वादिव्यञ्जकविलक्षणसन्निकर्षाद्यधीनघटत्वादिविशिष्टबुद्धौ नियमत एव घटत्वादेः स्वरूपतः प्रकारत्वमालुसन्निकर्षि-स्युपनीतभानं एव स्वरूपतो घटत्वादिज्ञानस्य प्रत्यक्षादि

तथा हेतुत्वमुपेयते न तु लौकिकप्रत्यक्षेऽपीति न निर्विकल्पकसि-द्धिरिति वाच्यम् । लाघवेन लौकिकालौकिकसाधारणस्य विशेष्यतानवच्छिन्नत्वविशिष्टबुद्धित्वस्य विशेषणानवच्छिन्नविशेषणज्ञानजन्यतावच्छेदकत्वोपगमात् गोत्वादिनिर्विकल्पकदशायां च जाति-त्वादिविशिष्टगोत्वाद्युपनीतभाने गोत्वादेः स्वरूपतः प्रकारत्वमिष्टमेव निर्विकल्पकोपनायकतावादिनां मतेन तद्वारणाय स्वरूपतो गोत्वाद्युपनीतभाने स्वरूपतस्तत्प्रकारकधियो हेतुत्वान्तरस्यावश्यकत्वे किं लौकिकालौकिकसाधारणविशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुतयेति पूर्वपक्षानवकाश इत्यलमधिकेन ।

ननु लौकिकसन्निकर्षादिव सामान्यलक्षणातोऽपि निर्विकल्पकसम्भवेन दुष्परिहरमेव सार्वज्ञ्यमित्यत आह । सामान्येति । सामान्यप्रकारकज्ञानजनकत्वनियमात् । सामान्यधर्मावच्छिन्नविषयतामात्रप्रयोजकत्वात् । तादृशविषयताया एव तज्जन्यतावच्छेदकत्वादिति भावः ।

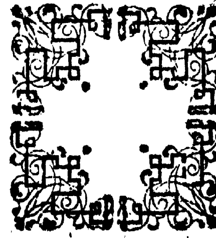
ननु सामान्याश्रये धर्मिणि सामान्यधर्मविशिष्टज्ञानसामग्र्यसत्त्वे सामान्यधर्मानवच्छिन्नविषयताशालिप्रत्यक्षमपि सामान्यप्रत्यासत्तितोऽगत्या स्वीकरणीयं तत्कुतस्तादृश्येव विषयता तज्जन्यतावच्छेदिकेत्यत आह । विशिष्टेति । सामान्यज्ञानस्यैव प्रत्यासत्तितया सामान्यजप्रत्यक्षपूर्वं धर्मिणि विशेषणज्ञानादिघटितसामान्यविशिष्टबुद्धिसामग्रीसत्त्वादित्यर्थः ।

यद्यपि प्रमेयत्वादिसामान्यप्रत्यासत्त्युपस्थापितघटत्वादेः स्वरूपतो विशिष्टबुद्ध्युपगमेऽपि यदा तस्य परकीयज्ञानविषयत्वादिरूपतस्त्वादिविशिष्टबुद्धिरुत्पद्यते तदैव घटान्यत्वादेरपि तत्र भानं सम्भवति निश्चयस्य प्रागसत्त्वात् तुल्यबलविरोधिभासकसामग्र्याश्चाप्रतिबन्धकत्वादिति संशयोपपत्त्या उक्तप्रयासो निष्फलः । तथापि यत्र पूर्वं घटान्यत्वमनुपस्थितं प्रमेयवानिति ज्ञानानन्तरमेव तदुपस्थितिस्तत्र स्वरूपतस्तद्विशिष्टबुद्धौ स्वरूपतस्तज्ज्ञानानपेक्षायां स घट इति निश्चयस्य प्राक् सम्भवेन तादृशनिश्चयेऽप्रामाण्यशङ्कामन्तरेणाप्यानुभविकस्य स घटो न वेति संशयस्यानुपपत्त्या सामान्यलक्षणातः सर्वज्ञादीनामिवास्मदादीनां स्वरूपतो निखिलजातिप्रकारिकाया आनुभविकधियोऽप्यापत्त्या

तत्र तदपेक्षा तदवस्थेत्यवधेयम् ॥

गिरीन्द्रदुहितुर्नमत्सुरवरावतंसीभव-
त्पदाम्बुजरजःकृपाकलिततीक्ष्णधीसम्पदाम् ।
गदाधरविनिर्मिता विषमतर्कदुर्गाटवी
नवीनपदवीमुदं वितनुतां सतां धीमताम् ॥

इति श्रीयुतगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्त्तिविरचिता सामान्यलक्षणादीधितिटिप्पणी समाप्ता ॥

अथ उपाधिप्रकरणम् ॥

(चि०) उपाधिज्ञानाद्व्यभिचारज्ञाने सति न व्याप्तिनिश्चय इत्युपाधिर्निरूप्यते। तत्रोपाधिः साध्यत्वाभिमतव्यापकत्वे सति साधनत्वाभिमताव्यापकः। अनौपाधिकत्वज्ञानं च न व्याप्तिज्ञाने हेतुः, अतो व्यापकत्वादिज्ञाने नान्योन्याश्रयः। यद्वा व्यापकत्वं तन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम्, तत्प्रतियोगित्वञ्चाव्यापकत्वम्। प्रतियोगित्वं च तदधिकरणानधिकरणत्वमिति वदन्ति तन्न, साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्याप्तेः। न च तयोरनुपाधित्वम्, दूषकताबीजसाम्यात्।

(दी०) प्रसङ्गादुपाधिं निरूपयितुमाह उपाधीति। सोपाधौ साध्यत्वसाधनत्वे न सम्भवतोऽत अभिमतेति। यो यद्व्यापकत्वे सति यदव्यापकः स तत्रोपाधिरिति निर्गलितोऽर्थः। व्यापकत्वाव्यापकत्वे एकरूपेण विवक्षिते।

(गा०) उपाधिज्ञानाद्व्यभिचारज्ञाने सति न व्याप्तिनिश्चय इत्यत्र मूले व्यभिचारज्ञाने सत्युपाधिज्ञानादिति योजनायां व्यभिचारज्ञानस्य हेतुज्ञानविधया उपाधिज्ञापकत्वलाभादुपाधेर्व्यभिचारव्यापकताऽर्थतो लभ्यते, तद्व्यापकतां विना तज्ज्ञानज्ञाप्यत्वानुपपत्तेः, तथासत्युपाध्यभावस्य व्यापकाभावविधया व्यभिचाराभावज्ञापकत्वलाभात् उपाधेः प्रतियोगितया तदभावज्ञानजनकज्ञानविषयतायाः स्वरसत एव लाभेन प्रकृतस्य व्यभिचाराभावरूपव्याप्तिज्ञानस्य प्रयोजकज्ञानविषयत्वरूपोपपादकत्वमुप-

धेर्लभ्यत इति उपोद्घातसङ्गतिप्रदर्शनपरं तादृशमूलमिति मिश्राः । तत्र न व्याप्तिनिश्चय इत्यनेनोपाधिज्ञानस्य व्याप्तिनिश्चयाभावप्रयोजकत्वकथनमनुपयुक्तमिति यथाश्रुतयोजनायां उपाधेर्व्याप्तिनिश्चयप्रतिबन्धकव्यभिचारज्ञानजनकज्ञानविषयत्वरूपव्याप्तिनिश्चयसम्बन्धलाभेन व्याप्तिग्रहोपाये सा च क्वचिदुपाधिसन्देहादित्यादिग्रन्थेन स्मृतत्वलाभात् स्मृतस्योपेक्षानर्हत्वरूपप्रसङ्गसङ्गतिप्रदर्शनपरतैव तादृशमूलस्येत्याशयेन दीधितिकृदाह । प्रसङ्गादिति ।

केचित्तु व्यभिचारज्ञाने न सतीति योजनया उपाधिरूपप्रतियोगिज्ञानादुपाध्यभावज्ञानेन तादृशव्यावर्तकधर्मदर्शनरूपप्रतिबन्धकवशाद्व्यभिचारज्ञानाभावे सति व्याप्तिनिश्चय इत्यर्थलाभात्प्रकृतव्याप्तिनिश्चयप्रयोजकत्वरूपप्रकृतोपपादकत्वलाभेनोपोद्घातप्रदर्शनपरता मूलस्येत्याहुः ।

वस्तुतस्तादृशस्योपाधिज्ञाने तदुद्भावनेन मध्यस्थस्य व्यभिचारज्ञानं सम्पाद्य वादिसिषाधयिषितसाध्यानुमित्यौपयिकव्याप्तिनिश्चयप्रतिबन्धात् वादिविजयो भवतीत्युपाधिनिरूपणस्य प्रयोजनवत्तेति मूलाभिप्रायः । सोपाधो साध्यत्वसाधनत्वे न सम्भवत इति । साध्यत्वं सिद्धिविषयत्वयोग्यत्वं सिद्धिविषयताप्रयोजकधर्मवत्त्वरूपम्, तादृशो धर्मो व्यापकत्वमेव, साधनत्वमपि सिद्धिजननयोग्यत्वं तज्जननौपयिकव्याप्तिपक्षधर्मत्वे इति भावः । यद्यपि परस्परनिरूपितसाध्यसाधनभावाविवक्षणे नासम्भवः, तथापि सामान्यतस्साध्यत्वसाधनत्वयोरव्यावर्तकतया तदीयसाध्यव्यापकत्वे सति तदव्यापकत्वं तद्धेतुकोपाधित्वम्, तदीयसाधनाव्यापकत्वे सति तद्व्यापकत्वं तत्साध्यकोपाधित्वमिति यदि विवक्ष्यते तदभिप्रायेणासम्भवप्रदर्शनम् ।

ननु धूमादिसाध्यताभिमानविषयघटादिव्यापकतामादाय तद्व्यापकधूमाद्यव्यापके वह्न्यादिसाधनत्वाभिमानविषयद्रव्यत्वाद्यव्यापकतामादाय तदव्यापकवह्न्यादिव्यापके वह्न्यादिसाध्यकधूमादिहेतुकोपाधित्वं दुर्वारम्, उपाधित्वस्य साध्यसाधनविशेषघटितनियमभिन्नत्वानुपपत्तेश्च, विशिष्य साध्यसाधनयोर्निवेशे च अभिमानपर्यन्तनिवेशो इत्येतदाशयेनाभिमतत्वानिवेशोऽपि वि-

शिष्य साध्यसाधननिवेशाभिप्रायक इत्याशयेनाह । यो यदिति । यत्पदं यद्धर्मावच्छिन्नपरम् , तत्पदमपि तद्धर्मावच्छिन्नपरम् ।

अनौपाधिकत्वं यदि साध्यव्यापकानां यावतामव्याप्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नाभावः यद्व्यापकं तदव्यापकं तद्भिन्नप्रकृतसाध्यकत्वं वा तदा धूमादिनिष्ठार्द्रेन्धनादिनिरूपितव्याप्तिग्राहकार्द्रेन्धनादिनिरूपितानौपाधिकत्वशरीरे धूमादिनिष्ठार्द्रेन्धनादिव्याप्तिर्न निविशते किन्तु आर्द्रेन्धनादिनिष्ठा द्रव्यत्वादिव्याप्तिरेवेत्यन्योन्याश्रयानवकाशात् अनौपाधिकत्वज्ञानस्य व्याप्तिग्राहकतामनुपगम्य मूलकृतो ऽन्योन्याश्रयनिराकरणासङ्गतिरित्यतो ऽन्यादृशानौपाधिकत्वाभिप्रायेण अन्योन्याश्रयाशङ्कया मूलमवतारयति नन्वित्यादिना ।

(दी०) ननूपाधिः साध्यव्यापकत्वं साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वम्, सा च यावदुपाधिव्यापकव्यापककत्वरूपानौपाधिकत्वज्ञानादेव ग्राह्या, उपाधिव्यापकयावदर्थान्तर्गतस्य चोपाधेस्साध्यव्यापकत्वग्रहश्च साध्यनिष्ठव्याप्तिग्रहात् इत्यन्योन्याश्राय इत्यत आह । अनौपाधिकत्वेति । व्यापकत्वं व्याप्तिनिरूपकत्वम्, सा चानौपाधिकत्वग्रहाद् गृहीतव्या, तत्प्रविष्टव्याप्तिज्ञानमपि अनौपाधिकत्वान्तरग्रहादित्यनवस्थेत्यत आह । अनौपाधिकत्वेति । अन्योन्याश्रयपदमनवस्थापरमिति सम्प्रदायः ।

(गा०) तत्समानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वरूपव्यापकताग्रहे नानौपाधिकत्वधर्मो हेतुः किन्तु व्याप्तिज्ञान एव, अत एव अनौपाधिकत्वधियो व्याप्तिग्राहकत्वाभ्युपगमेन यत्त्यादिमूलेन तादृशव्यापकता निरुक्ता, अतो व्याप्तिघटितव्यापकत्वमुपाधिताघटकमिति दर्शयति । साध्यव्यापकत्वं साध्यनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वमिति । सा च । साध्यनिष्ठोपाधिव्याप्तिश्च । यावदुपाधिव्यापकव्यापककत्वरूपानौपाधिकत्वज्ञानादिति । सिद्धान्तसिद्धव्याप्तिवारणाय तन्निरूपितव्याप्तिग्राहकतया यावत्साध्यव्यापकव्यापकत्वरूपानौपाधिकत्वस्यैवावश्यकत्वादिति भावः ।

उपाधीति । आर्द्रेन्धनादिरूपप्रकृतोपाधीत्यर्थः । उपाधेरिति । तदुपाधेरित्यर्थः । साध्यव्यापकत्वग्रहः । धूमादिनिष्ठार्द्रेन्धनादिनिरूपितव्याप्तिग्रहार्थमनौपाधिकत्वज्ञानरूपतया अपेक्षित इति पूरणीयम् । साध्यनिष्ठव्याप्तिग्रहादिति । प्रकृतसाध्यनिष्ठप्रकृतोपाधिनिरूपितव्याप्तिग्रहादित्यर्थः । तादृशव्याप्तेस्तादृशव्याप्तिनिरूपकत्वरूपप्रकृतसाध्यव्यापकत्वघटकतया विशेषणज्ञानादिविधया तज्ज्ञानस्य तादृशव्यापकत्वग्राहकत्वादिति भावः । अन्योन्याश्रयेति । धूमनिष्ठव्याप्तिज्ञानाधीनस्य यावदार्द्रेन्धनव्यापकधर्मिकधूमव्यापकताज्ञानस्य धूमनिष्ठव्याप्तिज्ञाने अपेक्षितत्वादिति भावः ।

न चार्द्रेन्धननिष्ठधूमव्यापकताग्रहे विशेषणज्ञानादिविधया अपेक्षितं यद् धूमनिष्ठव्याप्तिज्ञानं तत्र नानौपाधिकत्वज्ञानं हेतुः प्रतियोग्युपरक्तव्याप्तिज्ञाने एव तद्धेतुत्वात्, प्रतियोग्यनुपरक्तव्याप्तिज्ञानस्यापि विशेषणज्ञानादिमुद्रया व्याप्तिनिरूपकत्वग्राहकतासम्भवादिति वाच्यम् । व्याप्तेस्साध्यमनन्तर्भाव्य निर्वक्तुमशक्यतया प्रतियोग्युपरागेणैव तज्ज्ञानात् ।

व्यापकत्वमित्यादि सम्प्रदाय इत्यन्तमन्यमतम् । व्यापकत्वमित्यादिना ऽनवस्थाकृतया व्याप्तिघटितव्यापकताप्रदर्शनम् । अनौपाधिकत्वेति । अव्याप्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यव्यापकाभावरूपेत्यादिः । सम्प्रदाय इत्यनेनोदक्षरतया अस्वरसस्सूचितः ।

(दी०) अव्याप्यवृत्तीनां व्यापकत्वमुपपादयितुमाह । प्रतियोगित्वं चेति । तदधिकरणानधिकरणत्वं तदधिकरणाधिकरणत्वविरोधि यत् प्रतियोगित्वं प्रतियोगिव्यधिकरणाभावप्रतियोगित्वं तदिह गृहीतव्यम् । प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनाभावो विशेषणीय इति फलितोऽर्थः । साधनेति । अनयोरसङ्करोऽग्रे प्रदर्शयिष्यते ।

(गा०) अव्याप्यवृत्तीनामिति । द्रव्यत्वादिसाध्यकसंयोगाद्युपाधीनामिति शेषः । व्यापकत्वमुपपादयितुमिति । साध्यवन्निष्ठाभावाप्रतियोगित्वमुपपादयितुमित्यर्थः । इदमुपलक्षणम्, अ-
व्यं [illegible] संयोगादीनां [illegible] संयो-

गाभावादीनाञ्च साधनाव्यापकत्वमपि निराकर्तुमित्यपि द्रष्टव्यम् ।

ननु संयोगाभावाधिकरणगुणाद्यनधिकरणकत्वस्य संयोगे सत्त्वात्तदधिकरणानधिकरणकत्वरूपप्रतियोगित्वनिवेशेऽपि संयोगस्य द्रव्यत्वादिव्यापकत्वानुपपत्तिः, गुणादिरूपसाधनाव्यापकतापत्तिश्च । तदधिकरणयावदनधिकरणकत्वस्य विवक्षणे च संयोगादेस्सत्तादिव्यापकतापत्तिः, सत्तादिसमानाधिकरणसंयोगाभावाधिकरणयावदन्तर्गतस्य द्रव्यस्य संयोगाधिकरणत्वेन तादृशाभावाप्रतियोगित्वात् ।

अथ सत्तादिसमानाधिकरणद्रव्यत्वाद्यभावीययावदधिकरणानधिकरणकत्वस्य सत्त्वेन तादृशाभावाप्रतियोगित्वं दुर्घटमिति चेत् ? एवमपि यावत्त्वरूपव्यापकत्वान्तरघटिततयाऽतिगौरवम्, तदधिकरणावृत्तित्वरूपसामान्याभावविवक्षणे च द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ पृथिव्यन्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वत्वादिना उपाधिताप्रसङ्गः विशिष्टद्रव्यत्वाद्यभाववति विशिष्टद्रव्यत्वादेर्द्रव्यत्वत्वादिना वृत्तेस्साध्यसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वाक्षतेः । सत्तादिसमानाधिकरणशुद्धद्रव्यत्वाद्यभाववदवृत्तित्वेन साधनाव्यापकत्वस्यापि सत्त्वात् ।

न च तस्य वक्ष्यमाणसिद्धान्तलक्षणाक्रान्ततया लक्ष्यत्वमेवेति वाच्यम् । तत्समशीले धूमादिसाध्यकवह्न्यादिहेतुकमहानसत्वाद्युपाधौ एतल्लक्षणागमनेन इदानीं तादृशमहानसत्वाद्युपाधेरिवोक्तस्थलीयविशिष्टद्रव्यत्वादेरपि लक्ष्यतानौचित्यात् । एवं जातिमान्मेयत्वादित्यादौ समवायेन सत्ताद्युपाधावव्याप्तिः, उपाधिताघटकसम्बन्धेन वृत्तेरवश्यं विवक्षणीयतया सत्ताद्यभावाधिकरणसामान्यादौ समवायेन वृत्तेरप्रसिद्ध्या साधनाव्यापकत्वस्य दुर्घटत्वात्, इत्यतः प्रतियोगित्वं चेत्यादि मूलं । न प्रतियोगित्वाभिधानपरम् अपि तु स्वरूपसम्बन्धरूप एव प्रतियोगित्वेऽव्याप्यवृत्त्यभावीयप्रतियोगित्वव्यावर्तकविशेषणदानपरमित्याहुः । तदधिकरणेति । साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टाभावाधिकरणं यत्किञ्चिद्विशिष्टानधिकरणं तदन्यधर्मवत्त्वं साध्यव्यापकत्वम्, साधनसामानाधिकरण्यविशिष्टाभावाधिकरणं यत्किञ्चिद्रूपावच्छिन्नानधिकरणं तद्रूपवत्त्वं साधनाव्यापकत्वमित्यभिप्रायकतया

यथाश्रुतमूलस्यापि सङ्गतिर्बोध्या । तदधिकरणाधिकरणत्वविरोधीति । अधिकरणत्वविरोधित्वं स्वावच्छेदकविशिष्टाधिकरणत्वग्रहप्रतिबन्धकग्रहविषयत्वम् । एवं प्रतियोगिता, विरोधित्वप्रविष्टज्ञाने विशेष्यतार्थकसप्तम्यन्ततदधिकरणपदार्थान्वयः, तत्पदमभावपरम्, तथा च तदभावाधिकरणविशेष्यकस्वावच्छेदकविशिष्टवत्ताग्रहप्रतिबन्धकप्रमाविषयीभूततदभावीयप्रतियोगित्वं इह गृहीतव्यमित्यर्थः । अनवच्छिन्नविशेषणतासंसर्गविषयकाभावज्ञानस्यैव प्रतियोगिमत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतया तादृशसम्बन्धावगाहिन्या द्रव्ये संयोगाभावप्रमाया अप्रसिद्ध्या तत्प्रतियोगित्वमादाय न संयोगस्य द्रव्यत्वाद्यव्यापकतापत्तिः । साध्यसामानाधिकरण्योपलक्षितसंयोगाभावस्याधिकरणे अनवच्छिन्नविशेषणतासंसर्गकसंयोगाभावप्रमादिविषयत्वं तदीयप्रतियोगितायामक्षतमेवेति साध्यसामानाधिकरण्यविशिष्टाभावाधिकरणत्वमेव साध्यव्यापकतायां निवेश्यम् । एवं साधनाव्यापकत्वशरीरेऽपि साधनसामानाधिकरण्यविशिष्टाभावाधिकरणत्वं निवेश्यम्, अन्यथोक्तरीत्या साध्यव्यापकसंयोगादावतिव्याप्तेः ।

लाघवाय फलितार्थमाह । प्रतियोगीति । अत्र च साध्याधिकरणे प्रतियोगिव्यधिकरणत्वमवश्यमेव निवेश्यम् अन्यथा द्रव्यत्वादिसमानाधिकरणसंयोगाभावस्यापि गुणादौ प्रतियोगिव्यधिकरणतया उक्ताव्याप्तिवारणासम्भवात् । तथा च तादृशाभावीयत्वस्य आधिक्यस्य प्रतियोगित्वविशेषणत्वोपगमे मूलस्थाभावान्तव्यर्थत्वमित्याशङ्कां निराकरोति । प्रतियोगिव्यधिकरणत्वेनेति । अभाव इति । साध्यादिसमानाधिकरणाभाव इत्यर्थः । विशेषणीय इति । न तु तादृशाभावविशेषितं प्रतियोगित्वं प्रतियोगिव्यधिकरणाभावीयत्वेनेति शेषः । प्रतियोग्यनधिकरणत्वेन साध्याधिकरणं विशेषणीयमिति तु परमार्थः । उपाधिताघटकसम्बन्धसामान्ये यादृशप्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिकत्वसाध्यवदनुयोगिकत्वोभयाभावः तादृशप्रतियोगित्वमेव प्रतियोगितान्तार्थनिष्कर्षः, तेन कालपरिमाणवान् द्रव्यत्वादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन घटादुपाधेर्नासङ्गतिः, यथाश्रुते कालिकसम्बन्धेन प्रतियोग्यनधिकरणस्य साध्यवतोऽप्रसिद्ध्या तदसङ्गत्यापत्तेः ।

ननु मित्रातनयत्वपक्षकश्यामत्वसाध्यकमित्रातनयत्वहेतुके साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकशाकपाकजत्वोपाधिः पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोऽपि साधनस्यापि पक्षधर्मत्वात् । एवं वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्र पक्षधर्मबहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वं साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकमपीति मूले उभयोर्भेदेनोपादानमनुपपन्नमत आह । अनयोरिति । अनयोः । साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्योः । असङ्करः। भेदः । अग्रे प्रदर्शयिष्यत इति । यत्र साधनशून्यस्य साध्यवतः काकादेः पक्षता तत्र शाकपाकजत्वादेः साधनावच्छिन्नसाध्यं प्रति व्यापकता न पक्षधर्मावच्छिन्नं प्रति, यत्र पक्षधर्मशून्ये साध्यवत्यपि साधनं द्रव्यत्वादिरूपं तत्र पक्षधर्मावच्छिन्नमेव साध्यं प्रत्युद्भूतरूपादेर्व्यापकता न तु साधनावच्छिन्नं प्रतीति उभयोपादानसङ्गतिरिति भावः ।

(चि०) मित्रातनयत्वेन श्यामत्वसाधने शाकपाकजत्वस्य प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वेन वायोः प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वस्य च शास्त्रे प्रयोजकत्वेनोपाधित्वस्वीकाराच्चेति पक्षेतरेऽतिव्याप्तिश्च । न च व्यतिरेके पर्वतेतरान्यत्वादित्यत्र इतरान्यत्वस्यासिद्धिवारणार्थं पर्वतपदं विशेषणमिति व्यतिरेके व्यर्थविशेषणत्वान्न स उपाधिः, बाधोन्नीतस्याप्यनुपाधितापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, इतरान्यत्वस्याप्रसिद्ध्या विशेषणं विना व्याप्त्यग्रहेण तत्सार्थक्यात् ।

(दी०) पक्षेतरेति । पक्ष इतरो यस्मादिति बहुव्रीहिः । भावप्रधानश्च निर्देशः । पक्षमितरयति व्यावर्तयतीति व्युत्पत्त्या तद्व्यावृत्तिधर्मवचन इत्यपि कश्चित् । तादात्म्येन धर्मिण एव व्यापकत्वमिति तु परमार्थः । अत एवाग्रे पर्वतेतरान्यत्वादि-

ति साधु सङ्गच्छते । इतरथा तु व्यापकाभावस्येव व्यापकवद्-न्योन्याभावस्यापि गमकत्वमाश्रित्य सङ्गमनीयम् । व्यतिरेक इति । यद्यपि व्यापकाभावमुद्रया गमकत्वे तथा वैयर्थ्यं न दोषाय तथापि वास्तववैयर्थ्यशून्यत्वमेव विशेषणं देय-मिति भावः ।

(गा०) ननु दूषकताबीजाक्रान्तत्वेऽपि शुद्धसाध्याव्यापकस्य सान्त्रिकव्यवहाराविषयतया न लक्ष्यतेत्यत आह मूले मिश्रेति । प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वेनेति ।

न च प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वहेतुकस्योद्भूतरूपोपाधेस्साधनाव-च्छिन्नसाध्यं प्रत्यपि व्यापकतया द्रव्यत्वादिहेतुकतादृशोपाधे-रेव पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वोपपादनं दीधितिकृत्सम्मतम् अतस्तन्मते तस्य लक्ष्यतासम्पादनं विरुध्यत इति वाच्यम् । अव्या-प्त्यभिधानस्य प्रत्येकावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिपरतावत् उभया-वच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिपरताप्यावश्यकी तत्राव्याप्त्यप्रदर्शने न्यूनतापत्तेः, अतस्तस्यापि लक्ष्यतासम्पादनौचित्यात् । उभयाव-च्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधेस्साध्यप्रयोजकतया उपाधित्वव्यवस्थापने प्रत्येकावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य तथात्वेनोपाधितायाः व्यवस्था-पितप्रायतया तद्व्यवस्थापनाधीनन्यूनताया अयोगाच्च ।

मिश्रैस्तु ज्ञानगर्भमादाय उभयोपादानमुपपादितम्, तन्मते सा-धनावच्छिन्नमेव पक्षधर्मावच्छिन्नमेव वा साध्यं प्रति गृहीतव्याप-कत्वकस्य शाकपाकजत्वोद्भूतरूपाद्युपाधेः शुद्धसाध्यव्यापकता-घटितनिरुक्तोपाधित्वज्ञानाविषयत्वादिति साधनपक्षधर्मावच्छिन्न-साध्यव्यापकोपाध्यव्याप्तेरिति मूलार्थः । तयोरनुपाधित्वमि-ति च तादृशतादृशसाध्यं प्रत्येव व्यापकत्वेन ज्ञातयोरनुमिति-विरोधित्वं उपाधिव्यवहाराविषयत्वं चेत्यर्थकम् । तयोरिति द्विव-चनं नीलघटयोरभेद इत्यत्रेव प्रकृत्यर्थतावच्छेदकभेदात् । तथा च तत्र निरुक्तोपाधित्वाग्रहेऽपि न क्षतिरिति भावः । तादृशसाध्यव्यापक-ताग्रहदशायामपि व्यभिचारानुन्नायकत्वस्य च शाकजोपाधिव्य-वहारस्य सत्वादिति कूमकलेत्यादिरर्थः । पक्षेतर इति मूले आदिव्या-

प्तिपदं अनुमानमात्रोच्छेदकज्ञानातिव्याप्तिपरम्, इदानीं चायमाशयो न स्फुट इत्यग्रे शङ्कोत्तराभ्यां स्फुटयिष्यते ।

पक्षेतर इत्यत्र सर्वनामकार्येऽस्मिन्नादेशाभावमुपपादयति दीधितौ पक्ष इतर इति । बहुव्रीहिरिति । तथाच न बहुव्रीहावित्यनेन सर्वनामत्वनिषेध इति भावः । पक्षेतरस्य पर्वतत्वादेः पक्षे सत्तया साधनव्यापकत्वेन नातिव्याप्तिरिति शङ्कां निराकरोति । भावप्रधानश्चेति । प्राधान्येन पक्षनिष्ठभेदप्रतियोगित्वरूपबहुव्रीहिलभ्यतावच्छेदकधर्मपर इत्यर्थः ।

मिश्रास्तु पक्षभेदरूपभावपरतयैव प्रकृते सर्वनामकार्याभावः अर्थविशेषपरस्यैव सर्वादेः सर्वनामत्वात्, अन्यथार्थान्तरसङ्केतितसर्वादिपदेऽपि तत्कार्यापत्तिरित्याहुः । तन्न शोभनम् । संज्ञायां सर्वनामत्वनिषेधानुशासनेन तत्कार्याभावात्, लक्षणया भावप्रधानत्वे सर्वनामकार्यस्य दुर्वारत्वात् । सञ्ज्ञायां निषेधादाधुनिकसङ्केतसहकारेण अर्थबोधस्थले तादृशसङ्केतमूललक्षणास्थलेऽपि सङ्केतस्य लक्षणाघटकस्य सहकारितास्त्येवेति तत्कार्याभावः ।

यद्यपि दीधितिकारव्याख्यायामपि इतरपदस्य लक्षणया भेदार्थकत्वे भेदप्रतियोगित्वार्थकत्वे च उक्तबहुव्रीह्यर्थपरित्यागाद्बहुव्रीह्यनुपपत्त्या असङ्गतिः । तथापि अनेनैवाशयेन भावप्रधाननिर्देशमुपेक्ष्य तादात्म्यसम्बन्धेन धर्मिण उपाधित्वमङ्गीकृत्य साधनाव्यापकत्वस्योपपादनीयत्वाददोषः ।

व्युत्पत्त्यन्तरेण सर्वनामकार्याभावं साधनाव्यापकत्वं च साधयतो मतमुपन्यस्यति । पक्षमिति । व्यावर्तयतीति । स्वाश्रयरूपपक्षे भासमानभेदप्रतियोगितया ज्ञापयतीत्यर्थः । तदवृत्तीति । पक्षावृत्तीत्यर्थः । कश्चिदित्यस्वरससूचनाय । तद्बीजं तु पर्वतेतरान्यत्वादित्यग्रिमग्रन्थे पर्वतेतरपदस्योक्तव्युत्पत्त्या पर्वतावृत्तिधर्मार्थकत्वेऽपि तदन्यत्वस्याश्रयत्वरूपोपाधिताघटकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावानात्मकतया तेन सम्बन्धेन तदन्यत्वानात्मकतया च तद्ग्रन्थासङ्गतिः । धर्मिण एवेति । पक्षनिष्ठभेदप्रतियोगिन एवेत्यर्थः । व्यापकत्वम् । साध्यव्यापकत्वम् । तथा च येन सम्बन्धेन साध्यव्यापकता तेनैव सम्बन्धेन साधनाव्यापकत्वमपि तस्यावश्यकमिति भावः । अत एव । तादात्म्यसम्बन्धेन धर्मिण उपाधित्वस्य

अभिप्रेतत्वादेव । साधु सङ्गच्छत इति । पक्षेतरान्यत्वस्य उपाधिताघटकसम्बन्धावच्छिन्नोपाधिव्यतिरेकरूपतया साध्याभावानुमाने तस्य हेतुताप्रदर्शनौचित्यादिति भावः । भावप्रधाननिर्देशपक्षेऽपि तादृशहेतुप्रदर्शनं कथञ्चित्सङ्गमयति । इतरथा शिवेति । गमकत्वमाश्रित्येति । गमकतायां विशेषणवैयर्थ्यस्यानुपाधिताबीजत्वपरतामाश्रित्येत्यर्थः । व्यतिरेके व्यर्थविशेषणत्वादिति मूलम्, पक्षेतरान्यत्वस्य साध्याभावव्याप्यतानवच्छेदकपक्षरूपविशेषणघटितत्वादित्यर्थः । अप्रसिद्धिवारकस्यापि व्यभिचारावारकतया व्याप्यतावच्छेदकाघटकत्वमित्यभिमानः । अप्रसिद्ध्या पक्षाघटितस्य इतरान्यत्वत्वस्य तद्व्याप्यतावच्छेदकत्वासम्भवात् व्याप्यतावच्छेदकधर्मान्तराघटितत्वेन पक्षेतरान्यत्वत्वस्य व्याप्यतावच्छेदकत्वमावश्यकमित्यग्रे वक्ष्यते ।

पक्षेतरव्यतिरेकस्य व्यर्थविशेषणघटिततया साध्याभावासाधकत्वात् तत्र साध्यव्यापकताघटितोपाधित्वग्रहे नानुमानमात्रोच्छेद इति मूलाशयमाक्षिपति दीधितौ । यद्यपीति । व्यापकाभावमुद्रयेति । व्यापकतया गृह्यमाणस्याभावमुद्रयेत्यर्थः । गमकत्वे । साध्याभावानुमापकत्वे । तथा । वैयर्थ्यम् । स्वघटितस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वप्रयोजकत्वरूपविशेषणस्य वैयर्थ्यम् । न दोषाय । न साध्याभावानुमापकताव्याघाताय । उपाध्यभावे अन्वयव्याप्तिग्रहस्यानपेक्षितत्वादिति भावः ।

आशयान्तरवर्णनेन मूलं सङ्गमयति । तथापीति । वास्तवेति । साध्याभावानुमापकताविरोधिविशेषणानवच्छिन्नेत्यर्थः । वैयर्थ्यशून्यत्वम् । साध्याभावनिरूपितस्वाभावनिष्ठव्याप्यतावच्छेदकाघटकविशेषणाघटितत्वम् । विशेषणमिति । उपाधितावच्छेदकस्येत्यादिः । साध्याभावव्याप्यतानवच्छेदकत्वावच्छिन्नाभावत्वकं यत्साध्यव्यापकतावच्छेदकं तदन्यत्वेन धर्मो विशेषणीय इति फलितार्थः । भेदप्रतियोगिनि विशेष्यदलप्रवेशात् न साध्यव्यापकत्वे सतीत्यस्य वैयर्थ्यम् । विशेषणान्तरप्रवेशेनैव पक्षेतरे ज्ञानातिव्याप्ति वारयतः प्रगल्भस्य मतमुपन्यस्यति । वस्त्विति ।

(दी०) यत्तु ययोर्व्यतिरेकव्याप्तिस्तयोरेव व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिणोरन्वयव्याप्तिरिति नियमः। इह तु व्यर्थविशेषणतया व्यतिरेके व्याप्त्यभावादन्वयेऽपि न तथा अतः साध्याव्यापकत्वान्नायमुपाधिरिति भाव इति तन्न। अहेतुकत्वशरीराहेतुकत्वयोर्व्यभिचारात्, एवमपि संयोगादौ केवलान्वयिनि च साध्ये पक्षेतरातिव्याप्तितादवस्थ्याच्च ।

(गा०) ययोर्व्यतिरेके व्याप्तिरिति। यद्व्यतिरेके यद्व्यतिरेकनिरूपितव्याप्तिरित्यर्थः । तयोरेवेति । तस्यैव व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिणो व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकितद्व्यापकत्वमिति नियम इत्यर्थः । अन्ययोगव्यवच्छेदार्थकैवकारबलाद्व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिनिष्ठतादृशधर्मनिरूपितव्यापकत्वस्य तयोर्व्यतिरेकव्याप्तिव्याप्यत्वलाभः, वह्निमान् यस्स एव धूमवानित्यादौ धूमादेर्वह्न्यादिनिरूपितव्याप्यत्वलाभवत् । यद्योगप्राथम्यसत्त्वेऽपि यत्पदस्य द्विरुक्तिं विना क्वचित्सामानाधिकरण्यमात्रबोधात् ययोर्व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिणोरन्वये व्याप्तिस्तयोर्व्यतिरेकव्याप्तिरित्यभिधानेऽन्वयव्याप्तौ व्यतिरेकव्याप्तिव्याप्यताया झटिति लाभो न सम्भवतीति एवकारमन्तर्भाव्य वैपरीत्येन लेखनं ययोर्यथोर्व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिणोरित्याद्यनभिधानबीजम् । अशोकवनिकान्यायेन अवश्यं व्यतिरेकव्याप्तेरभावेनान्वयव्याप्तेरभावसाधनस्य वक्ष्यमाणतया व्यतिरेकव्याप्तिव्यतिरेके अन्वयव्याप्तिव्यतिरेकावश्यम्भावप्रदर्शनेन तत्साधने झटिति कथन्तानिवृत्तिरित्याशयेन एवकारघटितोक्तवाक्येन तत्प्रदर्शनम् । यद्योगेन प्रथमतो व्याप्यभूतान्वयव्याप्त्यभिधाने तन्निरूपकविशेषणव्याप्यवृत्तिव्यतिरेकित्वविशिष्टयोर्व्यतिरेकव्याप्तिनिरूपकयोस्तत्पदेन लाभस्स्यात्. तत्र च तादृशविशेषणमविवक्षितम्, वैयर्थ्यादिति वैपरीत्येन लेखनम् । यत्पदोत्तरतत्पदस्य यत्पदार्थमात्रपरामर्शकत्वादुक्तविशेषणस्य च यत्पदानुपस्थाप्यतया तद्विशिष्टस्य तत्परामर्शनीयत्वासम्भवेऽपि प्रथमं अन्वयव्याप्त्यभिधाने तयोरित्यत्र व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकीत्यस्य अनुषङ्गाभिमानेन तत्पदार्थे उक्तविशेषणप्रवेशः शक्यतेति प्रथमं तदनभिधान-

बीजमिति केचित्।

यद्यपि व्यतिरेकनिष्ठव्याप्तेः वैयधिकरण्येनान्वयव्याप्तिव्यापकत्वं न सम्भवति तथापि तद्व्यतिरेकव्याप्यव्यतिरेकप्रतियोगित्वस्य तद्व्यापकता बोध्या, तयोरेवेत्यमेन तत्पदोपस्थाप्यव्याप्तिनिरूपकव्यतिरेकप्रतियोगिभिन्ने अन्वयव्याप्तिव्यतिरेकप्रत्यायनात्, उक्तशब्देन व्यतिरेकप्रतियोगिताया एव नियमबोधनात्।

यद्यपि पर्वतादिभेदाभावस्य तत्त्वेनैव व्याप्यता न सम्भवति पर्वतादिरूपाप्रसिद्धिमात्रघारकाविशेषणघटितत्वात्, पर्वतत्वादिरूपेण व्याप्यत्वं चाव्याहतमेवेति व्यतिरेकव्याप्त्यभावेन पक्षेतरत्वसाध्ययोरन्वयव्याप्तिविरहसाधनं न सम्भवति स्वरूपासिद्धेः, मेयत्वाभाववत्त्वादिना पर्वतभेदादेरपि वह्न्यादिव्यापकताया निर्विवादतया तदभावसाधने बाधश्च। तथाप्युपाधितावच्छेदकत्वाभिमतपर्वतभेदत्वादौ वह्न्याद्यभावव्याप्यतावच्छेदकस्वावच्छिन्नाभाववत्त्वकत्वविरहेण वह्न्यादिव्यापकतावच्छेदकत्वाभावसाधनौपयिको यो धर्मः व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति तादृशप्रतियोगितावच्छेदकयद्धर्मावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकस्सो ऽयमयं तद्धर्मावच्छिन्नाभावव्याप्यतावच्छेदकस्वावच्छिन्नाभाववत्त्वक इत्येव पर्यवसितो नियमः। द्रव्यत्वादिव्यापकतावच्छेदकवाच्यत्वत्वादौ स्वावच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या द्रव्यत्वाद्यभावव्याप्यतावच्छेदकस्वावच्छिन्नाभावत्वकत्वासम्भवात् व्यभिचार इति व्यापकतावच्छेदक व्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकत्वं विशेषणम्। प्रतियोगिता व्यापकताघटकसम्बन्धावच्छिन्ना ग्राह्या अन्यथा वाच्यत्वत्वादेरपि भेदादिप्रतियोगितावच्छेदकतया व्यावृत्त्ययोगात्। अव्याप्यवृत्तिव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदके द्रव्यत्वादिव्यापकतावच्छेदकसंयोगत्वादौ द्रव्यत्वाद्यभावव्यभिचारितावच्छेदकस्वावच्छिन्नाभावत्वके व्यभिचारवारणाय व्यतिरेके व्याप्यवृत्तित्वं विशेषणम्। व्याप्यवृत्तित्वं च अवच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वे सति वृत्तिमत्त्वं न त्वनवच्छिन्नवृत्तिकत्वम्, संयोगाभावादेरपि गुणादावनवच्छिन्नवृत्तिकतया तदव्यवच्छेदात् वृत्तिमत्त्वाविशेषणात् प्रतियोगिरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदके द्रव्यत्वव्यापकतावच्छेदकगगनाभावत्वा·

दौ द्रव्यत्वाद्यभावव्याप्यतानवच्छेदकत्वावच्छिन्नाभावत्वके न
व्यभिचारः । द्रव्यं विशिष्टसत्तावद् गुणादित्यादौ द्रव्यादिभेदे वि-
शिष्टसत्तात्वोपलक्षितसत्ताव्यापकताविरहसाधनमनुपयुक्तम्, सा-
ध्यतावच्छेदकविशिष्टनिरूपितव्यापकताया एव उपाधिताघटकत्वा-
दिति विशिष्टसाध्यव्यापकताविरहसाधनाय व्याप्यदिशि यद्धर्मा-
वच्छिन्नेति । तादृशधर्मे व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छे-
दकत्वस्य विशेषणात् संयोगत्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकद्रव्य-
त्वत्वादौ अभावत्वस्यैव केवलान्वयिसंयोगाद्यभावव्याप्यताव-
च्छेदकत्वसम्भवेन द्रव्यत्वाद्यभावत्वस्य तद्व्याप्यतानवच्छेदकत्वे-
ऽपि न व्यभिचारः, संयोगत्वादेः व्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकत्वे-
ऽपि व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात् ।

न च व्याप्यवृत्तितावच्छेदकत्वमेव विशेषणमस्तु, तावतैवो-
क्तव्यभिचारवारणसम्भवात्, व्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य
वैयर्थ्यम्, केवलान्वयितावच्छेदकधर्मावच्छिन्नव्यापकतावच्छेद-
कस्य व्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकधर्मस्य अप्रसिद्ध्या वाच्यत्व-
त्वादिरूपव्याप्यतावच्छेदकधर्ममादाय व्यभिचाराप्रसक्तेरिति वा-
च्यम् । व्याप्यवृत्तित्वस्य व्याप्यतावच्छेदकप्रविष्टव्यतिरेक एव
विशेषणतया व्याप्यवृत्तितावच्छेदकत्वस्य व्याप्यतावच्छेदकवि-
शेषणतया यथासन्निवेशे अवैयर्थ्यात् । व्यर्थविशेषणाघटितक-
म्बुग्रीवादिमत्त्वरूपधर्मावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकघटत्वादौ तदव-
च्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या असम्भवस्तदवच्छिन्नाभावव्याप्यतावच्छेद-
कत्वावच्छिन्नाभावत्वकत्वे व्यभिचारवारकत्वाच्च ।

केचित्तु व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकिणोरित्यत्र द्वन्द्वाश्रयणात् व्याप्ये
व्याप्यवृत्तित्वमात्रस्य व्यापके च व्यतिरेकित्वमात्रस्य विशेषणत्वम् ।
न च व्यापके व्याप्यवृत्तित्वाविशेषणे पूर्वोपदर्शितव्यभिचारो दुर्वारः ।
प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकताया एव व्याप्यत्वोपगमात्,
संयोगादौ च द्रव्यत्वादिनिरूपितायास्तादृशव्यापकताया असत्त्वात्,
व्यतिरेकिनिष्ठायाः केवलान्वयिव्यापकताया अप्रसिद्ध्या व्यापके
व्यतिरेकित्वविशेषणादेव व्यतिरेकिनिरूपितव्यापकताया व्याप्यत्व-
पर्यवसानात्, केवलान्वयिनिरूपितव्यापकतायां व्यतिरेकव्याप्ति-
व्याप्यत्वासम्भवेऽपि अविरोधात् । वक्ष्यमाणस्य केवलान्वयिसा-

व्यकपक्षेतरत्वातिप्रसङ्गस्य व्याप्ये व्यतिरेकित्वविशेषणं विनापि सङ्गतिः।

न च प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकताया एव उपाधित्वघटकतया तस्या व्याप्यत्वमन्तरेण पक्षेतरातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वाद्व्यापकेऽपि व्याप्यवृत्तित्वविशेषणस्यावश्यकत्वमिति वाच्यम्। व्याप्यवृत्तौ पक्षेतरत्वे प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकत्वाभावसिद्धौ व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टतदभावेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यघटितव्यापकताया अभावस्यापि सिद्धिसम्भवात्। अव्याप्यवृत्तावेव प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकताविरहेणैतद्घटितव्यापकतायाः क्वचित्सत्त्वेन व्यभिचारात्। व्याप्यवृत्तित्वाविशेषिततद्घटितव्यापकत्वाभावेनैव तद्घटितव्यापकत्वाभावसाधनायोगादिति वदन्ति। तदयुक्तम्। तथाहि तदवच्छिन्नसामानाधिकरण्यरूपतद्धर्मावच्छिन्नव्याप्तिनिरूपकत्वरूपसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकत्वमेवोपाधिघटकतया मूलाभिप्रेतमित्याशयेनैव प्रगल्भानां पक्षेतरातिव्याप्तिवारणसङ्गमनम्, अन्यथा पर्वतभेदादौ द्रव्यभेदादिसमानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वरूपतद्व्यापकत्वसत्त्वेऽपि पर्वतादिविशेषणवैयर्थ्याद्व्यतिरेकव्याप्तिविरहेण व्यभिचाराद्व्यतिरेकव्याप्तिविरहेण तत्समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वरूपव्यापकत्वाभावसाधनासम्भवात्। पर्वतभेदादौ द्रव्यभेदादिसन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वसत्त्वेऽपि गौरवात् व्यर्थविशेषणघटितधर्मस्य साध्यसामानाधिकरण्यनिरूपितस्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाभाववदुक्तव्याप्त्यनुरोधेन द्रव्यभेदत्वादौ तादृशपर्वतभेदादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वाभावोपगमेन दर्शितव्यभिचाररूपदोषस्योक्तव्यापकत्वाभावसाधने नावकाशः। तथा च संयोगादौ द्रव्यादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसत्त्वेऽपि द्रव्यत्ववत्वादेस्संयोगादिसामानाधिकरण्यावच्छेदकतया द्रव्यत्ववत्वावच्छिन्नव्यापकत्वमक्षतमेवेति व्यापकेऽपि तद्विशेषणमर्थवत्।

न चैवं व्यर्थविशेषणतया यत्र शरीराहेतुकत्वाभावस्तत्राहेतुकत्वाभाव इति व्यतिरेकव्याप्त्यसम्भवेऽपि उक्तव्याप्त्यनुरोधेन अहेतुकत्वे शरीराहेतुकत्वव्याप्यतावच्छेदकत्वानुपगमसम्भवादुक्तव्याप्तौ दीधितिकाद्वक्ष्यमाणव्यभिचारसङ्गतिरिति वाच्यम्। एवं शरीराहे-

तुकमहेतुकत्वादित्यनुमाननिर्वाहायाहेतुकत्वत्वावच्छिन्नशरीराहेतुकत्वव्याप्तेरवश्योपेयत्वात् ।

न चैवमिदं पर्वतभिन्नं द्रव्यभेदादित्यनुमानानुरोधेन द्रव्यभेदत्वाद्यवच्छिन्नेऽपि पर्वतभेदादिव्याप्त्युपगम आवश्यक इति वाच्यम् । यः पर्वतस्तद्द्रव्यमित्यादिव्यतिरेकव्याप्तित एव तादृशानुमानसम्पत्तेः । इदं शरीराहेतुकमहेतुकत्वादित्यनुमानस्य च यच्छरीरहेतुकं तत्सहेतुकमिति व्यतिरेकव्याप्तेरपि शरीरविशेषणवैयर्थ्येन असम्भवेनानिर्वाहात् । धूमादिव्यापकतावच्छेदकवह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वादेः वह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावसाधारणधूमत्वाद्याश्रयप्रतियोगिकाभावव्याप्यतावच्छेदकत्वं न सम्भवति शुद्धस्याभावत्वस्यैव तद्व्याप्यतावच्छेदकत्वसम्भवादिति व्यभिचारः स्यात्, अतस्तदाश्रयप्रतियोगिकाभावमुपेक्ष्य तदवच्छिन्नाभावप्रवेशनम् । व्याप्यताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनापि तदवच्छिन्नप्रतियोगिता विशेषणीया, अन्यथाऽन्यसम्बन्धावच्छिन्नाभावसाधारणतया धूमत्वाद्यवच्छिन्नाभावत्वस्य केवलान्वयितावच्छेदकतया तदवच्छिन्ननिरूपितवह्न्याद्यभावनिष्ठव्याप्त्यभावत्वेनैवावच्छेदेन व्यभिचारात् । वह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावसाधारणवह्नित्वाद्याश्रयप्रतियोगिकाभावत्वस्य धूमत्वावच्छिन्नाभावव्याप्यतानवच्छेदकतया व्यभिचारवारणाय स्वाश्रयप्रतियोगिताकत्वमुपेक्ष्य स्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वनिवेशनम् । तादृशप्रतियोगिता व्यापकताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वेनापि विशेषणीया, तेन समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नवह्न्याद्यभावस्य संयोगादिसम्बन्धावच्छिन्नधूमाद्यभावव्यभिचारित्वेऽपि न व्यभिचारः ।

अथोक्तव्यभिचारवारणाय द्रव्यभेदत्वादेः पर्वतभेदादिव्याप्यतानवच्छेदकत्वे गुणो द्रव्यभिन्नो घटान्यत्वादित्यादौ पर्वतभेदादेरनुपाधितापत्तिरिति चेन्न । बाधोन्नीतपक्षेतरत्ववत्तादृशोपाधेर्व्यसङ्कुहृद्दोषस्य तन्मते सत्त्वेन तद्वारणासम्भवात्, उक्तविशेषणपक्षेऽपि तदावश्यकत्वात् ।

इदमत्र चिन्त्यते । उक्तव्याप्तिस्वीकारे यत्र आर्द्रेन्धनाभावस्तत्र धूमाद्यभाव इति व्याप्तिर्न सम्भवति, व्यर्थविशेषणतया यत्र धूमाद्यभावाभावस्तत्रार्द्रेन्धनाभावाभाव इति व्यतिरेकव्याप्तेरसम्भवात् तथा च यत्र धूमस्तत्रार्द्रेन्धनमिति व्याप्त्यापि प्रस्थितम्, तद्रूप-

तिरेकयोर्व्याप्तिविरहादिति उपाधिभावोच्छेदस्स्यात् । यदि च व्या-
पकतावच्छेदकं यद्रूपं तदवच्छिन्नाभावत्वेन व्याप्यता न नियमे नि-
वेश्यते अपि तु तदवच्छिन्नविरोधितावच्छेदकरूपेणैव उक्तस्थले
आर्द्रेन्धनाभावव्यापकतावच्छेदकधूमाभावत्वाद्यवच्छिन्नाभावत्वेन
अप्रसिद्धिवारकधूमादिविशेषणघटितेन व्याप्यताविरहेऽपि धूमा-
भावत्वाद्यवच्छिन्नविरोधितावच्छेदकधूमत्वादिना आर्द्रेन्धना-
द्यभावाभावादिव्याप्यतासत्त्वेनोक्तनियमभङ्ग इत्युच्यते तदा
तादृशनियमस्य प्रकृतानुपयोगप्रसङ्गः पर्वतभेदत्वाद्यवच्छिन्नविरो-
धितावच्छेदकपर्वतत्वादिनिष्ठतद्व्यक्तित्वादिना साध्याभावव्या-
प्यताग्रहसम्भवेन पर्वतभेदत्वादौ व्यापकतानवच्छेदकत्वसाध-
कहेतुत्वसिद्धेः पूर्वोक्ताया दुर्वारत्वादिति ।

व्यतिरेके व्याप्त्यभावात् । पक्षेतरत्वव्यतिरेकत्वावच्छिन्ने सा-
ध्याभावव्याप्त्यभावग्रहात् । अन्वयेऽपि न तथा । साध्यतावच्छेद-
कावच्छिन्ने पक्षेतरत्वव्याप्त्यभावग्रहः । पक्षेतरत्वाभावत्वे साध्या-
भावव्याप्यतानवच्छेदकत्वग्रहेण पक्षेतरत्वत्वे साध्याभावव्या-
प्यतानवच्छेदकत्वग्रहेण पक्षेतरत्वत्वे साध्याभावव्याप्यतावच्छे-
दकत्वावच्छिन्नाभावत्वकान्यतरत्वेन हेतुना साध्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नव्याप्तिनिरूपकतानवच्छेदकत्वसाधनमिति फलितोऽर्थः । साध्या-
व्यापकत्वात् । पक्षेतरत्वत्वे साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वाग्रहात् ।
नायमुपाधिः । नोक्तरूपावच्छिन्न उपाधिताग्रहाविषयः । उक्तनिय-
मानवधारणस्थले चोपाधिताग्रह इष्ट एवेत्याशयः । अहेतुकत्वेति ।
व्यर्थविशेषणतया व्यतिरेकव्याप्यसत्त्वेऽपि अहेतुकत्वे शरीराहे-
तुकत्वव्याप्तिसत्त्वेन उक्तनियमे व्यभिचारादित्यर्थः । अभ्युपेत्या-
ह । एवमपीति । उक्तनियमसत्त्वेऽपीत्यर्थः । संयोगादाविति । अव्या-
प्यवृत्तावित्यर्थः । अतिव्याप्तितादवस्थ्यादिति । साध्यव्यापक-
त्वाभावसाधनासम्भवेनेत्यादिः । अव्याप्यवृत्तिनिरूपितायाः केव-
लान्वयिनिरूपितायाश्च व्यापकतायास्तदभावव्याप्यव्यतिरेकप्रति-
योगित्वाव्याप्यत्वेन तदभावाप्रसिद्ध्या च तादृशप्रतियोगित्वाभा-
वेन तदभावसाधनस्य व्याप्तिविरहेण साधनाप्रसिद्ध्या चासम्भवा-
दिति भावः ।

यद्यपि [illegible] केवलान्वयित्वनिरूपणायां व्यतिरेकित्व-

घटितसाधनाव्यापकतया गृह्यमाणे पक्षेतरत्वे न वाच्यत्वादिव्यापकताग्रहसम्भवः केवलान्वयित्वेन लिङ्गेन तत्र व्यतिरेकिणो व्यभिचारानिश्चयात्, तथापि तत्र साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसंशयदशायां तत्रातिप्रसङ्ग इति बोध्यम् । व्याप्यवृत्तिव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति यो यः किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकः स यत्किञ्चिदभावव्याप्यतावच्छेदकस्वावच्छिन्नाभावत्वक इति व्याप्तिरुपेयते तदा नायं दोषः, संयोगादिव्यापकतावच्छेदकद्रव्यत्वत्वाद्यवच्छिन्नाभावत्वस्य व्यर्थविशेषणतया संयोगाद्यभावव्याप्यतानवच्छेदकत्वेऽपि घटत्वाद्यभावव्याप्यतावच्छेदकतया व्याप्यदिशि व्याप्यवृत्तित्वानिवेशे क्षतिविरहात्, अव्याप्यवृत्तिव्यापकत्वाभावस्यापि व्यतिरेकव्याप्त्यभावेन साधनसम्भवात्, पक्षेतरत्वाभावत्वस्य व्यर्थविशेषणतया केनचिदपि निरूपिते व्याप्यत्वे ऽवच्छेदकत्वाभावात्, वाच्यत्वाद्यभावघटितसाधनाप्रसिद्धावपि सामान्यतो व्याप्यतावच्छेदकस्वावच्छिन्नाभावत्वकत्वविरहेण वाच्यत्वादिव्यापकतावच्छेदकत्वाभावसाधनासम्भवादिति ध्येयम् ।

बाधोन्नीतपक्षेतरस्योपाधित्वानभ्युपगमेऽपि न प्रतीकारः, तथा सत्यपि व्यभिचारवारकस्यैव व्याप्तिग्रहौपयिकतया ऽप्रसिद्धिवारकस्यापि विशेषणस्य व्याप्यतावच्छेदके ऽवश्यं प्रवेशादुक्तरीत्या बाधोन्नीतपक्षेतरे ऽतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वादित्याह मूले न चेष्टापत्तिरित्यादिना ।

(चिं०) वस्तुगत्या साध्यव्यापकः पक्षेतर उपाधिरिति चेत् ? अस्तु तथा, तथापि पक्षातिरिक्ते साध्यव्यापकताग्रहादुपाधेर्दूषकत्वम्, तच्च तत्राप्यस्ति, अन्यथा पक्षे साध्यसन्देहादनुपाधित्वे उपाधिमात्रमुच्छिद्येत । विपक्षाव्यावर्तकविशेषणशून्यत्वं विशेषणम्, तेन बाधोन्नीतपक्षेतरस्य परिग्रहः, तत्र पक्षस्यैव विपक्षत्वात्, न तु पर्वतेतरत्वादेरिति चेन्न । न हि वस्तु विपक्षव्या-

वर्तकविशेषणशून्यम्, सर्वत्र प्रमेयत्वादेरसत्त्वात्।
तत्रोपात्तेति विशेषणे सिद्ध्यसिद्धिव्याघातः ।

(दी०) वस्तुगत्येति । तथा च पक्षे साध्यवति तदितरत्वं साध्या-
व्यापकं तद्रहिते च बाधोन्नीतत्वादुपाधिरेवेति भावः । यद्विषयत-
या ज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तदेव प्रकृते उपाधित्वं वाच्यं
नान्यदनुपयुक्तत्वात्, तच्चेदुक्तं रूपं तदा तद्वत्तया पक्षेतरस्यापि
ग्रहादनुमितिमात्रोच्छेद इत्यभिप्रायवानाह । अस्त्विति । उपा-
धिमात्रमिति । सत्प्रतिपक्षोन्नायकतया दूषकत्वमिति मते । इतरथा
तु पक्षावृत्तेरुच्छेदो बोध्यः । विपक्षेति । विपक्षव्यावर्तकधर्मा-
न्तरावच्छिन्नपक्षेतरत्ववारणाय निषेधद्वयगर्भता ।

(गा०) पक्षेतरेऽतिव्याप्तिरिति ग्रन्थस्य ज्ञानातिव्याप्तिपरत्वेऽपि व-
स्त्वतिव्याप्तिपरत्वाभिमानेन मूले वस्तुगत्येत्यादिशङ्का । तत्र पर्वतो
वह्निमान् धूमादित्यादौ पक्षेतरस्यालक्ष्यतया नाव्याप्तिरित्यभिप्रा-
यप्रकाशमन्तरेण दोषोद्धारो न स्फुटीभवतीति शब्दतो लक्ष्ये बा-
धोन्नीतपक्षेतरत्वे वास्तवसाध्यव्यापकत्वघटितलक्षणसत्त्वमात्र-
लाभेऽपि पक्षविशेषे तादृशलक्षणसत्ताकथनादपरं तद्व्यवच्छेद-
लाभो व्युत्पत्तिसिद्ध इत्यर्थतः औत्सर्गिकं तादृशाभिप्रायं प्रकाश-
यति दीधितिकृत् । तथा चेति ।

अत्र स्वाभिप्रायं प्रकाशयन् उक्तातिव्याप्तिं सङ्गमयति मूले अ-
स्तु तथेति । तथा । अलक्ष्ये पक्षेतरत्वे वस्तुतस्साध्यव्यापकताघटित-
लक्षणासत्त्वम् । पक्षातिरिक्ते । साध्यवत्तया निश्चिते । उपाधिव्यति-
रेकाग्रहमात्रेणेति शेषः । साध्यव्यापकताग्रहादिति । साध्यसंश-
यविषये उपाधिव्यतिरेकग्रहस्य व्यभिचारसंशयरूपतया तस्य व-
व्यापकताग्रहाविरोधित्वोपगमेन तद्ग्रहसम्भवादित्यर्थः । उपाधेः ।
व्यभिचारहेतुकवास्तवोपाधेः । अनुमितिविरोधित्वम् । तत्रापि ।
पक्षेतरत्वेऽपि ।

ननु पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकताभ्रमकाले दूषकत्वापत्ताव-
पि [illegible]विशेषधर्मस्य वस्त्वतिव्याप्तिविरहेण[illegible]

नुमापकस्वरूपलक्षणत्वं दुरुपपादमेवेत्याशङ्कां निराचिकीर्षुः अ-
स्त्वित्यादिभाषमाविष्कुरुते दीधितौ। यद्विषयतयेति । यद्विषयतया ।
यद्धर्मविशिष्टविषयकत्वेन । ज्ञानस्य । उपाधिताज्ञानस्य । अनुमि-
तिप्रतिबन्धकत्वम् । तत्प्रतिबन्धकज्ञानसम्पादकत्वम् । तदेवोपा-
धित्वम् । तान्त्रिकोपाधिव्यवहारविषयतावच्छेदकं तद्रूपमेव । प्रकृ-
ते वाच्यम् । प्रकृतनिरुक्तिविषयः । अन्यत् । इतरभेदानुमापकम् ।
अनुपयुक्तत्वात् । अजिज्ञासितत्वात् । तच्चेदुक्तं रूपमिति । उक्तम् ।
साध्यव्यापकत्वे सतीत्यादिकं यदि तदनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानवि-
षयतावच्छेदकमित्यर्थः । ग्रहात् । प्रायशो ग्रहसम्भवात् । अनु-
मितिमात्रोच्छेदः । स्वार्थस्थले प्रायशः परार्थस्थले सर्वत्रैवानु-
मितेरुच्छेदप्रसङ्गः ।

मूले साध्यसन्देहात् । साध्यसंशयरूपव्यभिचारज्ञानात् । अनु-
पाधित्वे । पक्षवृत्त्यभावप्रतियोगितया गृह्यमाणे उपाधित्वघट-
कसाध्यव्यापकत्वाग्रहे ।

ननु उपाधिमात्रमुच्छिद्येत इति मूलमसङ्गतम्, पर्वतो धूमवा-
न्वह्नेरित्यादौ व्यभिचारोन्नायकार्द्रेन्धनाद्युपाधौ सन्देहविषयपर्व-
तादिरूपपक्षानिश्चितव्यतिरेके साध्यव्यापकताग्रहसम्भवेनोपाधि-
त्वग्रहानुच्छेदादित्यत आह दीधितौ । उपाधिमात्रमितीति ।
सत्प्रतिपक्षोन्नायकतयेति । तथा चोपाधिमात्रस्य दूषकतोच्छेद
इति मूलार्थः । उपाधिव्यवहारबीजदूषकताबीजस्य पक्षावृत्तित्व-
नियतस्य तन्मते उक्तोपाधावसत्त्वेन तत्र साध्यव्यापकताग्रहस-
म्भवेऽपि तत्सङ्गतिः, व्यभिचारोन्नायकतयोपाधेर्दूषकत्वेऽप्युपाधि-
पदस्य तद्विशेषपरतया तत्सङ्गतिरित्याह । इतरथा त्विति ।
पक्षावृत्तेः । पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगितया गृह्यमाणमात्रस्य ।

विपक्षाव्यावर्त्तकविशेषणशून्यत्वं विशेषणमिति मूलम् ।
विपक्षात् । साध्याभाववतः । स्वविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याव-
र्त्तकं यत्तदन्यविशेषणशून्यत्वमुपाधिलक्षणे निवेशनीयमित्यर्थः ।
तथा च पर्वतभेदपर्वतभिन्नभेदप्रतियोगित्वादौ नातिप्रसङ्गः, तत्र
प्रविष्टस्य भेदप्रतियोगित्वादिरूपविशेष्ये पर्वतभिन्नभेदादिरूप-
विशेषणस्य ह्रदादिरूपविपक्षात् स्वविशेष्यतावच्छेदकभेदत्वप्रति-
योगित्वाद्यवच्छिन्नाव्यावर्त्तकत्वात्, तद्विशेषणावच्छिन्नस्येव त-

द्विशेषणावच्छिन्नस्यापि भेदत्वाद्यवच्छिन्नस्य ह्रदादिरूपविपक्षवृत्ति-त्वादिति भावः । विपक्षात्स्वविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यावर्त्तकत्वं च स्वविशिष्टतद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्विपक्षकत्वम्, पर्वतादिरूपविशेषणविशिष्टभेदत्वाद्यवच्छिन्नाभाववत्ताया विपक्षे सत्त्वात् पर्वतादिरूपविशेषणस्य न विपक्षव्यावर्त्तकता ।

अथैवमपि पर्वतावृत्तित्वपर्वतान्यवृत्तित्वादिविशेषणविशिष्टव-ह्न्यादेः पर्वतपक्षकवह्न्यादिसाध्यकोपाधितापत्तिर्दुर्वारैव, तादृशवि-शेषणस्य वह्नित्वाद्यवच्छिन्ने विपक्षव्यावर्त्तकत्वात् ।

न च स्वप्रतियोगितावच्छेदकस्य यादृशविशेषणघटितत्वप्रयुक्तं विशिष्टाभावस्य विपक्षवृत्तित्वं तादृशत्वमेव विशेषणस्य विपक्षव्या-वर्त्तकत्वम्, पर्वतावृत्तित्वादिविशेषणविशिष्टवह्न्यभावस्य विपक्ष-वृत्तित्वे च तादृशाभावप्रतियोगितावच्छेदकस्य वह्नित्वादिघटितत्व-मेव प्रयोजकं न तु पर्वतावृत्तित्वादिविशेषणम्, वह्नित्वादिपरित्यागेन तद्विशिष्टस्य विपक्षे सत्त्वादिति वाच्यम् । प्रयुक्तत्वस्य दुर्वचत्वात् ।

न च स्वविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणीभूतविपक्षवृत्ति-स्वविशिष्टतद्विशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावकत्वमेव स्वस्य विपक्ष-व्यावर्त्तकत्वम्, पर्वतावृत्तित्वादिविशेष्यतावच्छेदकवह्नित्वाद्यवच्छि-न्नाधिकरणत्वस्य विपक्षेऽसत्त्वात्तादृशविशेषणविशिष्टवह्नित्वाद्यव-च्छिन्नाभावस्य विपक्षवृत्तित्वेऽपि न तस्य विपक्षव्यावर्त्तकतेति वाच्यम् । घटाद्यन्तर्वर्त्ति विपक्षे पर्वतीयघटात्यन्ताभावसत्त्वेन पर्वतभेदादावतिव्याप्तेर्वारयितुमशक्यत्वात् । प्रकृतोपाधिप्रविष्टस्य विशेष्यतावच्छेदकस्य विवक्षणे च यादृशोपाधिप्रविष्टविशेष्यता-वच्छेदकं न किञ्चिद्विपक्षवृत्तितावच्छेदकं तद्विशिष्टाधिकरणवि-पक्षाप्रसिद्ध्या तादृशोपाधावव्याप्तिरिति चेन्न । स्वविशेष्यतावच्छे-दकतद्धर्मावच्छिन्नाधिकरणविपक्षवृत्तिस्वविशिष्टतद्धर्मावच्छिन्नाभा-वकं यद्यत्त्वं तदन्यविशेषणविशेष्यतावच्छेदकतापन्नतद्धर्मघटित-त्वेनोपाधितावच्छेदकविशिष्टस्य विशेषणीयतया सामञ्जस्यात् । उक्तरीत्या पर्वतादिविशेषणस्य घटत्वावच्छिन्ने विपक्षव्यावर्त्तकत्वे-ऽपि भेदत्वाद्यवच्छिन्ने ऽतथात्वात् भेदरूपविशेष्यतावच्छेदका-वच्छिन्नस्य व्यावर्त्तकं इत्याद्येव, तदन्यपर्वतरूपविशेषणविशेष्यता-वच्छेदकतापन्नभेदत्वादिघटिते पर्वतभेदादौ नातिव्याप्तिः । वह्न्यादि-

विशिष्टपर्वतभेदाद्यभावस्य विपक्षवृत्तितया भेदत्वाद्यवच्छिन्ने पर्वतादेर्विशेषणस्य विपक्षव्यावर्त्तकत्वं नाशङ्कनीयम्, स्वविशिष्टतद्धर्मावच्छिन्नाभाव इत्यनेन स्वविशिष्टतद्धर्मपर्याप्तप्रतियोगितावच्छेदकताकाभावस्य विवक्षणीयत्वात् । आर्द्रत्वादिविशेषणस्य इन्धनत्वादिरूपविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्ने विपक्षाव्यावर्त्तकत्वाभावात् तादृशविशेषणविशेष्यतावच्छेदकेन्धनत्वादिघटिते आर्द्रेन्धनाद्युपाधौ लक्षणसमन्वयः ।

न चैवं धूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमवद्भेदाभावस्य अनुपाधिताप्रसङ्गः, भेदत्वाद्यवच्छिन्नविशेषणतया तद्घटकस्य धूमवदादिविशेषणस्य भेदत्वादिरूपविशेष्यतावच्छेदकावच्छिन्ने विपक्षाव्यावर्त्तकत्वादिति वाच्यम् । विपक्षाव्यावर्तकविशेषणविशेष्यतावच्छेदकतापन्नधर्मस्य इतरविशेषणतानवच्छेदकतया तद्घटकत्वस्य विवक्षणीयत्वात्, उक्तोपाधिशरीरे च धूमवद्विशेष्यतावच्छेदकतापन्नभेदत्वादेः तदभावादिविशेषणतावच्छेदकतयैव प्रवेशात् । एवं पर्वतभेदादेस्तद्व्यक्तित्वादिना उपाधितावारणाय विपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनाप्युपाधितावच्छेदकं विशेषणीयम् । तादृशविशेषणेन पर्वतभेदत्वाद्यवच्छिन्नस्योपाधितावारणसम्भवेऽपि पर्वतभेदविशिष्टह्रदभेदादिवारणाय निरुक्तविपक्षाव्यावर्त्तकविशेषणशून्यत्वनिवेशनमिति ध्येयम् । एवं सति पक्षभेदस्य विपक्षह्रदादिभेदविशिष्टतद्व्यक्तित्वेन विपक्षह्रदादिभेदविशिष्टभेदत्वेन वोपाधिताप्रसङ्गः, एतद्विशेषणेऽपि अणवः सकर्तृकाः कार्यत्वादित्यादौ अनणुत्वादेस्तत्प्रसङ्गश्च, तथापि लक्षणमतिव्यापकमेवेत्यग्रिममूलतात्पर्यविषयतया न क्षतिमावहति ।

विपक्षव्यावर्त्तकविशेषणवत्त्वस्य विपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वपर्यवसितस्योपाधितावच्छेदकविशेषणत्वं किमुपेक्षितमित्याशङ्कां निराकुरुते दीधितौ विपक्षव्यावर्त्तकधर्मान्तरावच्छिन्नेति । विपक्षावृत्तिसाध्यादिविशिष्टेत्यर्थः ।

उक्तविशेषणस्य पूर्वविशेषणवत् बाधोन्नीतपक्षेतरव्यावर्त्तकता तत्रापि तत्सत्त्वादित्याह मूले तेनेति । तेन । उक्तविशेषणेन । बाधोन्नीतपक्षेतरस्येत्यनन्तरमपिः पूरणीयः । परिग्रहः । आक्रमणम्, स्वाश्रयीकरणमिति यावत् । तदेतत्स्फुटयति । तत्रेति । तत्र । पक्षस्थले ।

पक्षस्येति । विशेषणतया स्वस्मात्स्वभेदव्यावर्तकस्येत्यादिः । पर्वतेतरत्वादेरिति । वह्न्यादिसाध्यकस्थले इत्यादिः । परिग्रह इत्यनुषज्यते । तत्र पक्षस्य साध्यवत्तया विपक्षत्वाभावादिति भावः । तादृशविशेषणाभाववत्त्वमुपाधौ विशेषणतयाऽभिमतमित्यभिमानेन दूषयति । न हीति । वस्तु किमपीति शेषः । तत्रोपाधेति । प्रकृतोपाधितावच्छेदकानिविष्टेत्यर्थः ।

(चि०) तथापि च साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वे तत्र स्त इति तद्व्यावृत्त्या पक्षे साध्यव्यावृत्तिरतो हेतोर्व्यभिचार एव, व्यभिचारे चावश्यमुपाधिरिति पक्षेतर एव तत्रोपाधिः स्यात् । तावन्मात्रस्यैव दूषकत्वाच्च व्यर्थं विशेषणम् । अत एवानुमानमात्रोच्छेदकतया जातित्वान्न पक्षेतर उपाधिरित्यपास्तम् । दूषणसमर्थत्वेन जातित्वाभावात् । एतेन पक्षेतरव्यावृत्त्यर्थं प्रकारान्तरमपि निरस्तम्, उपाधित्वाभावेऽपि दूषणसमर्थत्वात् ।

(दी०) विपक्षाव्यावर्तकविशेषणानवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वशालित्वं तद्विवक्षितमित्याशङ्क्य पक्षेतरत्वस्योपाधित्वमनङ्गीकुर्वतस्तव मते नातिव्याप्तिरभिहिता । वस्तुतो दूषकताप्रयोजकरूपवतस्तस्यानुपाधित्वाभ्युपगमः तद्वारणाय च विशेषणोपादानं द्वयमपि न युक्तमित्यभिप्रायवानाह । तथापीति । तावन्मात्रस्य । साध्यव्यतिरेकोन्नयनक्षमसाध्यव्यापकतामात्रस्य । दूषकत्वात् । दोषोन्नयनोपयोगित्वात् । जातित्वादिति । त्वदुत्तरस्येत्यादिः । उपाधित्वाभावेऽपीति । उपाधित्वानङ्गीकारेऽपीत्यर्थः ।

(गा०) अभिमाननिराकरणेनोक्तदूषणमुद्धृत्य तथापीत्यादिग्रन्थ

वतारयति दीधितौ । विपक्षाव्यावर्तकेति । विपक्षाव्यावर्तकविशेषणघटितधर्मानवच्छिन्नसाध्यव्यापकतेत्यर्थः । तादृशविशेषणाघटितधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकताशालित्वं तेन रूपेण उपाधित्वमिति यावत् । इत्याशङ्कयेति । आहेत्यग्रिमेणान्वयः । प्रथमं पक्षेतरेऽतिव्याप्तिमुद्भावयतः पूर्वपक्षिणस्तथापीत्यादिना तस्य लक्ष्यत्वस्वीकारो विरुध्यत इत्याशङ्कां निराचिकीर्षुः तस्याशयं प्रकाशयति पक्षेतरस्वस्येत्यादिना । तव । सिद्धान्तिनः । तद्वारणाय । उपाधित्ववारणाय ।

मूले तथापीति । विशेषणान्तरप्रवेशेन तत्र कथञ्चिदुपाधित्ववारणसम्भवेऽपीत्यर्थः । व्यापकत्वाव्यापकत्वे इति तज्ज्ञानपरम् । तत्र । पक्षेतरत्वे । सतः । सम्भवतः । तद्व्यावृत्त्या । तदभावेन हेतुना । पक्ष इति । साधनवतीत्यर्थः । साध्यव्यावृत्तिः । साध्याभावसिद्धिसम्भवः । अतो हेतोर्व्यभिचार एव । हेतौ साध्यव्यभिचारग्रहो भवत्येव । व्यभिचारे च । स्वस्य व्यभिचारोन्नायकत्वे च सति । अवश्यमुपाधिः । अवश्यमुपाधित्वेन ज्ञाप्यः । पक्षेतर एवोपाधिः स्यात् । पक्षेतरः उपाधिः स्यादेव । अत इति पूरणीयम्, तेन व्यर्थविशेषणमित्यग्रिमस्यान्वयः । अत एव दूषकत्वाच्चेत्यग्रिमचकारसङ्गतिः ।

ननु व्यापकत्वादिभ्रमेण व्यभिचारानुमापकत्वेऽपि यथा घटादेर्नोपाधित्वं तथा पक्षेतरस्यापीति न तद्वारकविशेषणदानानौचित्यम् ।

न च घटादेरपि साध्यव्यापकत्वादिग्रहदशायां उपाधित्वमिष्टमेव, वास्तवसाध्यव्यापकत्वादिघटितलक्षणेन तदसङ्ग्रहेऽपि साध्यव्यापकत्वादिना ज्ञायमान उपाधिरित्येव लक्षणं तत्सङ्ग्रहानुरोधेन क्रियताम्, भवतु चोपाधिः ज्ञानघटिततया सत्प्रतिपक्षादिवदनित्यदोषः, एवं च पक्षेतरस्य सर्वत्रैव साध्यव्यापकत्वादिज्ञानविषयतया उपाधित्वमुचितमिति पूर्वपक्षिणोऽभिप्राय इति वाच्यम् । एवं सति पर्वतो वह्निमानित्यादावपि पक्षादौ साध्याभावादिभ्रमेणानुमितिप्रतिबन्धात्पक्षादौ ज्ञायमानसाध्याभावादेरेव बाधत्वाद्बाधादेरप्यनित्यदोषत्वप्रसङ्गात् इति पूर्वानुशयेन दर्शितविशेषणस्यानुमितिविरोधिधीविषयतावच्छेदकरूपघटकत्वासम्भवेनापि विशेषणत्वानुपयुक्तत्वरूपदोषमाह । तावन्मात्रस्येति ।

दीधितौ साध्यव्यतिरेकोन्नयनक्षमेति । स्वव्यतिरेकस्य साधनवति पक्षे वा साध्यव्यतिरेकोन्नायकतानिर्वाहकेत्यर्थः । तस्याति-

पक्षसम्पादके पक्षे साध्यव्यतिरेकोऽव्यवस्थितत्वे साधनाव्यापकत्वा- नानुपयोगात्, प्रकारान्तरमपि तदंश [illegible] साध्यव्यापक- ताभावस्येत्युक्तम् । मात्रपदेनोक्तविशेषणस्यैव व्यभिचारादुन्नयनो- पयोगितावच्छेदः । व्यभिचारोन्नयने साधनाव्यापकतायाः सत्प्र- तिपक्षोन्नयने च पक्षावृत्तिताया उपयोगात्तदवच्छेदायोगात्साध्य- व्यापकतेत्यनेनान्यतरसहितव्यापकताया विवक्षणीयत्वात् । दूषक- त्वादित्यनेन स्वतो दूषकत्वविवक्षासम्भवात् । तदर्थमाह । दोषोन्नय- नेति । व्यभिचारसत्प्रतिपक्षान्यतरोन्नयनेत्यर्थः । व्यभिचारस्योन्नयनं तदनुमितिः, सत्प्रतिपक्षोन्नयनं च साध्यानुमितिप्रतिरोधप्रयोजक- साध्यव्यापकाभावज्ञानसम्पादनम् ।

मूले अनुमानमात्रोच्छेदकतयेति । सर्वत्रैवानुमाने पक्षेतरस्यो- पाधितयोद्भावनसम्भवात् पक्षेतरत्वव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारा- नुमानमपि न सम्भवतीति दूषणसमर्थत्वेनेत्यर्थः । अनुमानपदं परार्थानुमानपरम्, स्वार्थानुमाने सर्वत्र पक्षेतरत्वे साध्यव्यापकता- ग्राहकसामग्र्या नियतत्वाभावेन अनुमानमात्रोच्छेदासम्भवात् ।

दूषणासमर्थमुत्तरं जातिरिति जातिलक्षणादुत्तरस्यैव जातित्वं न तु पक्षेतरोपाधेरिति मूलासङ्गतेर्वारणाय पूरयति दीधितौ । त्वदुत्तरस्येति ।

मूले न पक्षेतर उपाधिरिति । जात्युत्तरकत्वस्यालक्ष्यताप्रयो- जकत्वादिति शेषः । तथा च तद्व्यावर्त्तनाय विशेषणदानमुचितमे- वेति भावः । अत एवेत्यनेनोक्तमुपाधिताहेतुं विवृणोति । दूषणसम- र्थत्वेनेति । उक्तयुक्त्या व्यभिचाराद्यननुमापकत्वेऽपि पक्षे साध्यव्या- पकाभावज्ञानसम्पादनेन साध्यानुमितिप्रतिरोधसमर्थत्वेनेत्यर्थः । प्रकारान्तरम् । विशेषणान्तरानिवेशनम् । तच्च बाधोन्नीतपक्षेतर- भिन्नत्वम् ।

पक्षेतरस्य [illegible]व्यवस्थापनदशायां उपाधित्वाभावेऽपीति कथनासङ्गतेस्तदर्थमाह दीधितौ । उपाधित्वानङ्गीकारेऽपीति । भवते- त्यादिः ।

(दी०) अथोपाधिसाध्यव्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षो- त्पादकतया दूषणम् । पक्षेतरस्य [illegible]

ध्याभावसाधकोऽसाधारणत्वात्, न तु व्यभिचारो-न्नायकतया दूषणम् । यथा हि साध्यव्यापकोपाध्य-व्याप्यतया हेतोस्साध्याव्याप्यत्वं तथा साध्यव्या-प्यहेत्वव्यापकतयोपाधेर्न साध्यव्यापकत्वमपि सि-ध्येत्, व्याप्तिग्राहकस्योभयत्रापि साम्येन विनिगम-काविरहात् । तस्माद्यथा साध्यव्याप्येन हेतुना साध्यं साधनीयं तथा साध्यव्यापकोपाधिव्यावृत्त्या साध्या-भावोऽपि साधनीयो व्याप्तिग्रहतौल्यादिति दूषकता-बीजं सोऽयं सत्प्रतिपक्ष एवेति । मैवम् । एवं हि सत्प्रतिपक्ष उपाध्युद्भावनं न स्यात्, सत्प्रतिपक्षान्त-रवत् । किञ्च एवं बाधोन्नीतोऽपि पक्षेतरो नोपाधि-स्स्यात्, व्यतिरेकेऽसाधारण्यात् ।

(टी०) दूषकताबीजसत्त्वे तस्योपाधित्वं दूषकताबीजं च न व्य-भिचारादेरुन्नायकत्वमपि तु सत्प्रतिपक्षस्य तच्च तत्र नास्तीत्यतो न स उपाधिरिति शङ्कते अथेति । व्यभिचारोन्नायकतया । व्यभि-चाराद्युन्नायकतया । अव्याप्यतया । अव्याप्यत्वादिना । अव्या-प्यत्वम् । अव्याप्यत्वादि । सत्प्रतिपक्षान्तरवदिति । व्याप्तिपक्षधर्म-तारूपबलसत्त्वेनैकेनापि बहूनां प्रतिरोधसम्भवात्, बहुत्वस्या-बलत्वात् । यत्तु प्रमाणतत्त्वबोधादौ बहुत्वमपि बलमुक्तम्, तन्न सत्प्रतिपक्षतायां किन्त्वेकत्राङ्गभङ्गप्रसङ्गे । बहुषु तत्क-ल्पनागौरवं एकत्र च लाघवमिति तर्कोत्थापकतयेति नोपाधे-स्सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया तत्र दूषणत्वसम्भव इति भावः । एवम् । सत्प्रतिपक्षोन्नायकतया दूषकत्वे ।

(बा०) व्यभिचारस्तु [illegible] दूषकताबीजत्वनिराकरणेन सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वस्य [illegible] तथात्वं व्यवस्थाप्य तस्य पक्षेतरत्वे उपा-

स्वकथनं विशेषणान्तरौचित्यप्रयोजकतद्लक्ष्यतानिर्वाहकतया प्रकृते उपयोजयितुं अथेत्यादिमूलतात्पर्यं सङ्क्षेपेण प्रदर्शयति । दूषकताबीजसत्त्वे इति । न व्यभिचारादेरुन्नायकत्वमिति । येन पक्षेतरव्यभिचारादिना साधने असाधारण्यादिदोषविरहेण सोऽपि लक्ष्यस्स्यादिति शेषः । आदिना अव्यभिचारविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्यभावपरिग्रहः । तदुन्नायकताया दूषकताबीजत्वेऽपि पक्षेतरालक्ष्यत्वानिर्वाहात् । उन्नायकत्वम् । अनुमापकव्यभिचारादिप्रतियोगित्वम् । सत्प्रतिपक्षस्येति । साध्यानुमितिप्रतिरोधस्येत्यर्थः । अत्रानुषज्यमानस्य उन्नायकत्वमित्यस्य प्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगित्वमर्थः । स्वव्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षोत्थापकतयेति मूलस्यापि प्रतिरोधप्रयोजकस्वव्यतिरेकतयेत्येवार्थः । तच्च । सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वं च । तत्र । पक्षेतरे । न स उपाधिरित्युपलक्षणम्, व्यतिरेकेऽसाधारण्याभावानिर्वाहकाविपक्षाव्यावर्त्तकविशेषणशून्यत्वविनिर्मुक्तसाध्यव्यापकत्वस्य न दोषोन्नयनोपयोगित्वमित्यपि बोध्यम्, तेन तावन्मात्रस्येत्यादिदूषणोद्धारः । अव्याप्यत्वोन्नायकताया अप्रतिक्षेपे न्यूनता स्यादिति तत्सङ्ग्राहकादिपदमन्तर्भाव्य व्याचष्टे । व्यभिचारेति । व्यभिचारोन्नायकतया अदूषणत्वस्यापि प्रकृतत्वात्तद्व्यवस्थापनेन न्यूनतां परिहर्तुं साध्यव्यापकोपाध्यव्याप्यतयेत्यादौ व्यभिचारपरिग्राहकमादिपदमन्तर्भावयति अव्याप्यतयेत्यादिना ।

साध्याव्याप्यत्वमिति मूले सेद्धुमर्हतीति शेषः । व्याप्तिग्राहकस्य । व्यभिचारनिश्चयविरहसहकृतसहचारदर्शनस्य । उभयत्र । साध्योपाध्योर्हेतुसाध्ययोश्च । विनिगमकाविरहादिति । तथा च हेतौ साध्यस्य व्यभिचारादिसाधनाय परोद्भावितोपाधौ वादितोक्तहेतुना साध्यव्यापकत्वे साधयितुमारब्धे व्यभिचाराद्यनुमापकव्याप्तेरनिश्चयात् न व्यभिचारानुमाननिर्वाह इति भावः । व्याप्तिग्रहविरोधिव्यभिचारज्ञानस्य गृहीतायां व्याप्तौ अनुपयोगाद्व्याप्तावगृहीतायां चोपाधौ साध्यव्यापकताग्रहस्तत्रैव व्यभिचारोन्नायकत्वोपाधेर्दूषकत्वाङ्गीकारात् स्वार्थस्थले व्यभिचारोन्नायकत्वं सम्भवतीति परार्थानुमानाभिप्रायकतया दर्शितम् । अत एवाग्रे साधनीयमित्याद्युक्तिः साधु सङ्गच्छते । साधनीयम् । वादिना साधनीयम् । व्याप्तिग्रहेति । व्याप्तिग्रहसामग्रीत्यर्थः । सोऽयम् प्रकारः । सत्प्रतिपक्ष एव ।

प्रतिरोधसम्पादनरूप एव । तथा च पक्षेतरव्यतिरेको ऽसाधारण्य-दोषदुष्टतया निग्रहभयेन परेणोद्भावयितुं न शक्यत इति तेन न प्रतिरोधसम्भव इति नासावुपाधिरिति भावः । एवं हीति । सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वस्यैव दूषकताबीजत्वे इत्यर्थः । उपाध्युद्भावनम् न स्यात् । नोपयुज्येत । तत्साधनीयस्य साध्याभावाभावरूपसाध्यस्य साधनाय प्रयुक्तात् प्रथमहेतोरेव प्रतिहेतोर्विरुद्धत्वादिति भावः । सत्प्रतिपक्षान्तरवदिति । प्रतिहेतुदूषणाय प्रकृतसाध्यसाधकहेत्वन्तरस्य यथा वादिना नोद्भावनं पूर्वोपन्यस्तहेतुनैव तत्कार्यप्रतिरोधादित्यर्थः ।

ननु पूर्वोपन्यस्तहेतोर्हेत्वन्तरसाहित्यरूपाधिकबलतानिर्वाहाय उपाधेः सत्प्रतिपक्षान्तरस्य च उद्भावनं युज्यत एवेत्यत आह दीधितौ । व्याप्तिपक्षधर्मतारूपबलेति । एकेनापि हेतुना बहूनां हेतूनां कार्यस्य प्रतिरोधसम्भवात् प्राचीनग्रन्थे हेतुबहुत्वस्य बलत्वोक्तिविरोधं परिहरति । यद्वेति । बहुत्वमपि बलमिति यदुक्तमित्यन्वयः । उक्तमिति । उपायकृदुक्तमित्यर्थः । सत्प्रतिपक्षतायामिति । विरोधितयेति शेषः । एकत्राङ्गभङ्गप्रसङ्ग इति । एकसाध्यसाधकहेतुविषयकव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानाप्रामाण्यस्य अनयोरेकतरं बाध्यमित्याद्यनुमानेन सामान्यतस्साधन इत्यर्थः । इति तर्कोत्थापकतयेति । विशेषपर्यवसानसम्पादकतादृशप्रतिसन्धानसम्पादकतयेत्यर्थः । बहुत्वं बलमुक्तमित्यनुषज्यते ।

न चैवं तादृशतर्कावतारार्थमेव सत्प्रतिपक्षे उपाधेः प्रतिपक्षान्तरस्य चोद्भावनमुपयुज्यतामिति वाच्यम् । तावतापि अनयोः कस्य बाध्यता कल्प्यतामित्याकाङ्क्षामन्तरेणाप्युपाधेः प्रतिहेतौ तात्र्यैकैरुद्भावनस्यानुपपत्तेः । किञ्चेत्यनन्तरमेवमिति मूलं गृह्णन् व्याचष्टे । एवमिति ।

(चि०) ननु बाधे नोपाधिनियमः, धूमेन ह्रदे वह्निसाधने तदभावात्,न तु हेतुमति पक्षे बाधे पक्षेतरोपाधेर्नियमः, प्रत्यक्षे वह्नौ कृतकत्वेनानुष्णत्वे साध्येऽतेजस्त्वादेरुपाधित्वसम्भवादिति चेन्न । तेजोमात्रपक्षत्वे तेजस्त्वं विना ऽव्यापकोपाधेरभावात्

(दी०) बाधस्यानिश्चये ऽसाधारण्यानिश्चये च वैयर्थ्यान्मा भूत्सोऽप्युपाधिरित्यभिप्रायेण शङ्कते । नन्विति ।

हेतुमतीति । न चासङ्कीर्णबाधस्थले व्यभिचारः, प्रतियोगिव्यधिकरणसाध्याभावस्यैव प्रकृते बाधत्वात् तदनभ्युपगमाद्वा । अतेजस्त्वं विनेति । तत्समशीलं विना शुद्धसाध्यव्यापकस्योपाधेरभावादित्यर्थः । तेन भास्वररूपशून्यत्वादे रूपवत्त्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकगुरुत्वादेश्च सत्त्वेऽप्यदोषः ।

(गा०) ननु नोपाधिः स्यादित्यत्र हेतुतया उक्तं व्यतिरेके ऽसाधारण्यादित्यसङ्गतम्, वह्नावनुष्णत्वबाधावतारे तस्य विपक्षतया वह्नीतरत्वव्यतिरेकस्य विपक्षव्यावृत्तत्वाभावादित्यतो बाधानवतारदशाभिप्रायकतया तत्सङ्गमयितुं पूरयति । बाधस्येति । न्यूनताभङ्गाय बाधावतारस्थले वह्नयादीतरत्वस्योपाधितया दूषकत्वं पूरणेन निराकुरुते । निश्चये चेति । बाधस्येत्यनुषज्यते । वैयर्थ्यादिति । साध्याभावस्यानिश्चिततया तत्साधकोपाधेर्निष्फलत्वादित्यर्थः ।

नन्वित्यादिमूले बाधे उपाधिनियमखण्डनस्य बाधोन्नीतपक्षेतरस्यानुपाधितापत्तिरूपदूषणसमाधानतामुपपादयति । मा भूत्सोऽप्युपाधिरिति । तस्यानुपाधित्वमिष्टमेवेति न तदापत्तिसम्भव इत्यर्थः । एवं च नोपाधिनियम इति मूलस्य येन तन्नियमरक्षायै वह्नीतरत्वादेरुपाधित्वमावश्यकं स्यादिति शेषः ।

मूले हेतुमति पक्षे बाध इति । बाधितसाध्यकपक्षवृत्तिहेतावित्यर्थः । पक्षेतरेति नियमे नान्तर्भावनीयम् । पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नभेदानात्मकातेजस्त्वादिरूपोपाधिमादाय नियमस्य अप्रतिबन्धत्वात् ।

बाधहेत्वाभासशालिनि पक्षवृत्तिहेतौ सोपाधित्वनियम इति मूलाभिप्रायेण शङ्कते दीधितौ । न चेति । व्यभिचारेणासङ्कीर्णो यत्र बाधहेत्वाभासः पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यासिद्धिविरोधी तदवच्छेदेन साध्याभाववत्त्वरूपः तादृशे गन्धप्रागभावादिविशिष्टघटादिपक्षकगन्धवत्त्वसाधकपृथिवीत्वादिहेतौ विघटकं ।

व्यभिचार इति । तादृशहेतोस्साध्यव्याप्यतया उपाधेर्व्यभिचारो-न्नायकतया दूषकतामभ्युपगच्छत उक्तनियमवादिनो मते साधना-व्यापकत्वस्योपाधिलक्षणे ऽवश्यं प्रवेशात्तादृशलक्षणाक्रान्तस्य उपाधेस्तत्रासम्भवादिति भावः । प्रकृते बाधत्वादिति । बाधपदेन प्रकृते विवक्षणादित्यर्थः । तथा च तादृशसाध्याभाववत्पक्षवृत्ति-हेतोस्सोपाधित्वनियम इति मूलार्थः । उक्तस्थले च पक्षे न तादृ-शसाध्याभाव इति न व्यभिचार इति भावः । सर्वत्र पक्षतावच्छे-दकसामानाधिकरण्येनैवानुमितिस्साध्यमवगाहते इतरबाधला-भज्ञानबलादपि न व्यापकतानवच्छेदकरूपेण साध्यभानमिति प्राचीनमते ऽसिद्धिव्यभिचारान्यतरासङ्कीर्णबाधस्थलमेव नास्ति, तथा च तन्मते हेत्वाभासग्रन्थे निर्वक्ष्यमाणबाधहेत्वाभासविभाज-कधर्मपुरस्कारेण बाधोपपादनेऽपि न व्यभिचारः, गन्धादिमद्भि-न्नगन्धप्रागभावादिरूपपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नगन्धाद्यभावस्यानुमि-त्यविरोधितया बाधत्वविरहादित्याशयेनाह । तदनभ्युपगमाद्वेति । असङ्कीर्णबाधस्यैवोक्तनियमवादिनाऽनभ्युपगमाद्वेत्यर्थः ।

ननु तेजस्त्वावच्छिन्नपक्षकानुष्णत्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले ऽते-जस्त्वरूपपक्षेतरत्वं विना अन्योपाधेरभावादुक्तनियमानुरोधेन त-स्योपाधित्वमावश्यकम्, सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वस्य दूषकताबीज-त्वमते च तद्व्यतिरेकस्यासाधारणतया तस्य दूषकत्वासम्भव इति मूलोक्तं न सङ्गच्छते अतेजस्त्वभिन्नस्यापि शुद्धसाध्यव्यापकभा-स्वररूपशून्यत्वादेरवच्छिन्नसाध्यव्यापकगुरुत्वादेश्चोपाधेस्सम्भवा-दित्यतो ऽतेजस्त्वं विनेत्यादि व्याचष्टे । अतेजस्त्वमिति । त-त्समशीलमिति । असाधारणव्यतिरेकप्रतियोगित्वेन तत्तुल्यमि-त्यर्थः । तथा चासाधारणव्यतिरेकप्रतियोगिनः उपाध्यन्तरस्य सत्त्वेऽपि पक्षेतरत्वव्यतिरेकस्येव तद्व्यतिरेकस्य असाधारणत्वेन सत्प्रतिपक्षानुन्नायकत्वात् सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वस्योपाधिदूषकता-बीजत्वमते उक्तनियमस्य पक्षेतरत्वेनेव तादृशोपाधिनापि न निर्वा-हः पक्षेतरस्येव तस्यापि तन्मते उपाधित्वासम्भवादिति मूला-भिप्रायः । शुद्धसाध्यव्यापकस्येति । तथा चावच्छिन्नसाध्य-व्यापकोपाधिसत्त्वेऽपि उक्तलक्षणस्य शुद्धसाध्यव्यापकताघटितत्वे-न तल्लक्षणकर्तृमते तस्याप्यनुपाधित्वेन तमादायापि नोक्तनियम-

निर्वाह इति मूलाशयः । अदोष इति । अतेजस्त्वं विनान्यस्योपाधेरभावादित्युक्तेर्नासङ्गतिः ।

(दी०) न चैतद्व्यतिरेको नासाधारणः, पक्षे साध्यस्यासिद्धौ सपक्षाभावात्, सिद्धौ च तत्रैव सपक्षे वर्तमानत्वादिति वाच्यम् । पक्षमात्रवृत्तिरसाधारण इत्यभिप्रायात् । जलादावुष्णत्वभ्रमदशायां तथात्वमित्यपरे । ग्रीष्मोष्मणि तेजस्त्वाग्रहदशायामप्रतीतसाध्यतदभावसहचाररूपत्वमसाधारणत्वमित्यन्ये ।

(गा०) एतद्व्यतिरेक इति । तेजस्त्वावच्छिन्नपक्षे अनुष्णत्वाभावस्य उष्णत्वस्य साधने पक्षमात्रवृत्तिरन्यतेजस्त्वव्यतिरेक इत्यर्थः । पक्षे साध्यस्यासिद्धाविति । तेजसि अनुष्णत्वानिर्णयदशायामित्यर्थः । सपक्षाभावादिति । स्वधर्मिकतदानीन्तननिश्चयविषयसाध्यवतोऽप्रसिद्ध्या असाधारण्यघटकतद्वावृत्त्यदलासत्त्वादित्यर्थः । सिद्धौ च । पक्षे साध्यस्य सिद्धिदशायां च । तत्रैव । पक्ष एव । सपक्षे । स्वस्मिन्निश्चीयमानसाध्यवति । वर्तमानत्वात् । वर्तमानत्वेन तद्व्यावृत्तत्वाभावात् । पक्षमात्रवृत्तिरिति । पक्षत्वं सन्दिग्धसाध्यकत्वम्, तथा च कस्मिंश्चित्तेजसि तदानीं उष्णत्वानिश्चयेऽपि कालान्तरीणोष्णत्वग्रहजन्यसंस्कारमूलककोटिस्मृत्या यदा तेजोमात्रे तत्संशयः तदा तेजस्त्वव्यतिरेकस्य साध्यसंशयविषयमात्रवृत्तित्वात् साध्यसहचारमात्रग्रहविरोधिताद‍ृशासाधारण्यरूपदोषेण ताद‍ृशव्यतिरेकस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वासम्भव इति भावः ।

अथ वा अनुमितिविशेष्य एव पक्षः, पक्षे साध्यनिश्चयदशायां तन्मात्रवृत्तित्वस्य सहचारग्रहाविरोधित्वेऽपि तदा बाधादेव पक्षे विपरीतसाध्यसिद्धेः सत्प्रतिपक्षस्याकिञ्चित्करतया नोपाधेर्दूषकत्वमिति भावः । जलादावुष्णत्वभ्रमदशायामिति । तथात्वम् । अस्य व्यतिरेकस्य हेतोरसाधारण्यम् । तच्छरीरे धर्मिणि वास्तवसाध्यवत्त्वाभिनिवेशादिति शेषः । तथा च तदानीमेव सत्प्रतिपक्षानुमापकत्वेन तत्प्रतियोगिनो नोपाधित्वसम्भव इति मूलाशयः । ग्रीष्मोष्मणीति । उष्णतया निश्चीयमान इति शेषः । तेजस्त्वव्यञ्जकभास्व

रूपग्रहाभावलाभायानुद्भूतरूपवत्तेजोऽनुसरणम् । तत्र तेजस्त्वाग्रह-दशायामपि वास्तवतद्व्यावृत्तत्वघटितासाधारण्यायोगादाह । अप्रतीतेति । उष्णत्वाग्रहेऽपि साध्यतदभावसहचरिततया ऽप्रतीयमानत्वरूपासाधारण्यं यद्यपि निर्वहति, तथापि तदानीं साध्याप्रसिद्ध्यैव सत्प्रतिपक्षासम्भवादसाधारण्यमकिञ्चित्करं स्यादित्युष्णत्वग्रहानुसरणम् ।

अथ वा अप्रतीतसाध्यतदभावसहचारत्वमित्यस्य साध्यादिमत्तया निश्चीयमाने धर्मिणि अप्रतीयमानत्वमित्येवार्थः, तथा चासाधारण्यसम्पादक एवोष्णत्वनिश्चयः, अपरेषामन्येषां च मते दशाविशेषे ऽसाधारण्येऽपि अन्यदा सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वेन अतेजस्त्वादेरुपाधित्वसम्भवेन तदानीन्तनोपाधित्वमादायैव च उक्तनियमनिर्वाहादसाधारण्यदशायां तस्यादोषत्वे न क्षतिरित्यस्वरसबीजमाहुः ।

न च पक्षमात्रवृत्तित्वस्यासाधारणत्वेऽपि पक्षत्वं यदि सन्दिग्धसाध्यकत्वं तदाप्यनित्यमिति तुल्योऽनुयोगः यदि चानुमितिविशेष्यत्वमात्रं तत्तदा विपक्षैकदेशे साध्यनिश्चयदशायां साध्यसहचारग्रहसम्भवेन व्याप्तिग्रहसम्भवात् पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनातेजस्त्वाद्विशिष्टानुक्तसाध्यवत्त्वनिश्चयाप्रतिबध्याया एकदेशे साध्यानुमितेः प्रतिरोधादुपाधेर्दोषत्वमक्षतमेवेति व्यतिरेकेऽसाधारण्यमकिञ्चित्करमेवेति वाच्यम् । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन यत्रानुष्णत्वसिद्धिरुद्देश्या तत्रानुमितिविशेष्यपक्षमात्रवृत्तेरुपाधिव्यतिरेकहेतोः पक्षैकदेशे उष्णत्वनिश्चयदशायां उष्णत्वव्याप्तिग्रहसम्भवेऽपि बाधनिश्चयबलादेव उद्देश्यानुमितेरसम्भवेन तद्विपरीतस्वप्रयोज्ययादृशानुमितिविरोधिबाधरूपदोषवान् यः पक्षधर्मो हेतुः स उपाधिज्ञानानधीनदोषज्ञानाप्रयोज्यतादृशानुमित्यनुत्पादप्रयोजकोपाधिमानित्येतादृशनियमनिर्वाहान्मूलसङ्गतेः ।

(दी०) किञ्च पर्वतावयववृत्त्यन्यत्वं पर्वतेतरद्रव्यत्वं ह्रदपर्वतसंयोगानाधारत्वं ह्रदपर्वतान्यत्वादिकमुपाधिः स्यादेव, व्यतिरेकेऽसाधारण्याभावात्, व्यतिरेकिणा सत्प्रतिपक्षसम्भवाच्च । न चासाधारण्यम्, तस्यापि सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दोषत्वात्, तस्मा-

दुभयोरपि व्याप्तिग्राहकसाम्ये विरोधान्न व्याप्ति-
निश्चयः, किन्तूभयत्र व्यभिचारसंशयः । तथा च
व्यभिचारसंशयाधायकत्वेनोपाधेर्दूषकत्वम् ,तच्च पक्षे-
तरेऽप्यस्ति । तदुक्तं उपाधेरेव व्यभिचारशङ्केति ।

(दी०) असाधारणे हि साध्यसहचारग्रहप्रतिबन्धेन व्याप्तिग्र-
हप्रतिबन्धः, व्यतिरेकव्याप्त्यादरे तु साध्यतदभावयोरपि तद-
विशेषात्सत्प्रतिपक्षो दूषकताबीजम् । न चेहाद्यः, व्यतिरेकित्वा-
त्, न द्वितीयः सप्रतिपक्षे तदनवकाशात्, अतः पक्षेतरोऽपि
सत्प्रतिपक्षोन्नायकतयोपाधिरेवेत्याह । व्यतिरेकिणेत्यादिना ।
नन्वेवं प्रागुक्तरीत्या व्यभिचाराद्युन्नायकत्वस्य सत्प्रतिपक्षे-
ऽनुद्भावनीयतापत्त्या च सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वस्य दूषकताया-
मबीजत्वे उपाधिर्दूषणमेव न स्यात् बीजाभावादत आह ।
तस्मादिति । तदुक्तमुपाधेर्व्यभिचारशङ्केवेति ।

(गा०) सत्प्रतिपक्षोत्थापकताया दूषकताबीजत्वं स्वीकृत्यापि पक्षे-
तरत्वसमशीलानामन्येषामुपाधित्वमुपपादयति मूले किञ्चेति । व्य-
तिरेके असाधारण्याभावादिति । पर्वतावयवरूपादौ गुणादौ ह्रदे च
सपक्षे उक्तधर्माणां व्यतिरेकरूपस्य साध्याभावसाधकहेतोर्वर्त्तमा-
नत्वादिति भावः । पर्वतेतरत्वस्यापि सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वमुपपा-
दयति । व्यतिरेकिणेति । व्यतिरेकिहेतुरूपेण पर्वतेतरत्वाभावेन
साध्याभावसाधनसम्भवादित्यर्थः ।

व्यतिरेकितया सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वमात्रोक्तौ व्यतिरेकित्वस्या-
साधारण्यदूषकतानिवारकत्वलाभात्तच्छङ्कानुदयेन न चासाधार-
ण्यमित्यग्रिमग्रन्थानुत्थितिरतोऽसाधारण्यस्य दूषकताबीजद्वयं
व्यतिरेकितया तदेकतरोद्धारेऽप्यपरतच्छङ्कया न चेत्यादिग्रन्थो-
त्थितिरिति दर्शयति दीधितौ असाधारणे हीति । शब्दादौ । नित्य-
त्वादिसाध्यकशब्दत्वादिहेतावित्यर्थः । साध्यसहचारग्रहप्रतिबन्धे-
नेति । सपक्षव्यावृत्तेरित्यादिः । व्याप्तिग्रहप्रतिबन्धः । अन्वयव्याप्ति-

ग्रहप्रतिबन्धः । दूषकताबीजमित्यग्रिमेणान्वयः । व्यतिरेकव्याप्त्या-दरे त्विति । तादृशदूषणोद्धारायेत्यादिः । साध्यतदभावयोरपि तद्-विशेषादिति । हेतुव्यतिरेके साध्याभावस्येव साध्यस्यापि व्यापक-ताग्राहकतत्सहचारज्ञानघटितसामग्र्याः सत्त्वादित्यर्थः । सत्प्रतिपक्षः । स्वेनैव स्वसाध्यानुमितिप्रतिरोधः । इह प्रतिरोधायोपन्यस्तस्यो-पाधेर्व्यतिरेके हेतौ अन्वयव्याप्त्यग्रहरूप आद्यो दोषो नेत्यर्थः । सत्प्रतिपक्षे तदनवकाशादिति । प्रतिरोधे प्रतिरोधरूपदोषानवका-शादित्यर्थः । परेण प्रतिरुद्धकार्यस्यापि परकार्यप्रतिरोधकत्वात् अन्यथा वाद्युपन्यस्तहेतुना प्रतिरुद्धत्वादेव प्रतिरोधकत्वानुपपत्ति-रिति भावः । व्यतिरेकिणेत्यादिनेति । दोषत्वादित्यन्तेनेति शेषः । एवं च व्यतिरेकित्वादेर अन्वयव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धरूपबीजासम्भवेऽ-पि अन्यदेव किमपि दूषकताबीजं स्थास्यतीति नाशङ्क्यम् उक्तबी-जशून्यस्य असाधारण्यस्यापि सत्प्रतिपक्षोत्थापकतामात्रेण दोष-त्वात् तादृशदोषस्य च सत्प्रतिपक्षे ऽनवकाशादिति न चेत्यादिमू-लार्थ इति भावः । पक्षेतरस्य सत्प्रतिपक्षानुन्नायकताव्यवस्थापनेन तस्य दूषकताबीजत्वमुपगम्य पक्षेतरस्य अलक्ष्यत्वमुपपादयतः सि-द्धान्तिनो निराकृतवन्तस्मादित्यादिना व्यभिचारसंशयाधायक-तया तस्य लक्ष्यताव्यवस्थापनमाकाङ्क्षाविरहेण नावतरितुमर्हतीति तटस्थस्योपाधेरदूषणत्वशङ्कायां व्यभिचारसंशायकतया तद्दोषत्व-व्यवस्थापनमवतार्य तादृशदूषकताबीजस्य पक्षेतरे सत्त्वकथनं सङ्ग-मयति । नन्वेवमिति । प्रागुक्तरीत्येति । न तु व्यभिचारोन्नायकतये-त्यादिसिद्धान्तिप्रदर्शितदोषेणेत्यर्थः । सत्प्रतिपक्षे ऽनुद्भावनीयताप-त्त्या । पूर्वपक्षिदर्शितया । मूले उभयोरपि व्याप्तिग्राहकसाम्य इति । साध्यसाधनयोरुपाधिसाध्यनिरूपितव्याप्तिग्राहकसामग्र्याविशेषेणे-त्यर्थः । विरोधादिति । वह्न्यादौ ग्राह्यया धूमादिव्याप्त्या आर्द्रेन्धनादौ च वह्न्याद्यव्यापकत्वग्राहकसामग्रीसहितया आर्द्रेन्धनादौ धूमादि-व्यापकताग्राहकसामग्रीग्राह्यस्य धूमादिव्यापकाव्याप्यत्वस्य विरो-धादित्यर्थः । न व्याप्तिनिश्चय इति । एकयापि सामग्र्येति बोध्यम् । उभयत्र व्यभिचारसंशयः । साध्ये उपाधेः साधने च साध्यस्य व्य-भिचारसंशय एव । व्यभिचारसंशयाधायकत्वेनेति । स्वधर्मिकोपा-धित्वग्राहकसामग्रीसंवलनाधीनसाधनधर्मिकव्यभिचारसंशयाधायको-

अकृतार्थः ।

ननु उपाधेरेव व्यभिचारशङ्केति मूलमसङ्गतम्, सहचारादिरूपसाधारणधर्मदर्शनादितोऽपि व्यभिचारसंशयेनोपाधिभिन्ने तदवच्छेदकत्वबाधात्, अत एवकारं व्यत्यस्यति दीधितौ उपाधेरिति। इहैवैवकारेण चानुमितिविरोधिकार्यान्तरे व्यभिचारनिश्चयादौ उपाध्यधीनत्वव्यवच्छेदः ।

(चिं०) भवतु वोक्तन्यायेन सकलानुमानभङ्गभिया पक्षेतरोऽनुपाधिः, तथापि लक्षणमतिव्यापकम्। नापि साध्यसमव्याप्तत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वम्, दूषकताबीजस्य व्यभिचारोन्नयनस्य सत्प्रतिपक्षस्य वा साम्येन विषमव्याप्तस्याप्युपाधित्वात् । तथा दूषकतायां साध्यव्याप्यत्वस्याप्रयोजकत्वाच्च ।

(दी०) भवतु वा पक्षेतरो नोपाधिः,उपादीयताञ्च तद्व्यावृत्तये विपक्षाव्यावर्तकत्वादिकं विशेषणम्, तथापि लक्षणमतिव्यापकमेव । अणवो जन्याणवो वा सकर्तृकाः कार्यत्वादित्यादावनणुत्वादौ । ननु व्यभिचाराद्युन्नायकतामात्रेणोपाधित्वे व्यापकव्यभिचारित्वादावतिप्रसङ्ग इत्यत आह । तथेति । तथा । तेन रूपेण । स्वव्यभिचारेण स्वव्यतिरेकेण वा । दूषकतायाम् । व्यभिचारस्य सत्प्रतिपक्षस्य वोन्नायकतायाम्, अतिप्रसङ्गभञ्जिकायां साध्यव्याप्यत्वस्य व्यर्थत्वात् ।

(गा०) भवतु वेत्यादिना पक्षेतरस्यालक्ष्यत्वमभ्युपेत्य तत्रातिव्याप्तिप्रसञ्जनमसङ्गतम्, अलक्ष्यत्वे उक्तविपक्षाव्यावर्तकविशेषणशून्यत्वेनातिव्याप्तेर्वारितत्वात्, अत उक्तविशेषणेऽपि पक्षेतरविशेषेऽतिव्याप्तिरित्यर्थकतां पूरणेन प्रकाशयति भवतु वेत्यादिना । अणवस्सकर्तृकाः कार्यत्वादित्यादौ अनणुत्वादिरूपपक्षेतरविशेषणस्याणोः परमाणुरूपविपक्षव्यावर्तकत्वेऽपि पक्षतावच्छेदकाक्रान्तविपक्षाव्यावर्तकतानियमेनातिव्याप्तिरतो अन्याणवो वेति । अनणुत्वादाविति ।

न च अणुत्वेन भेदविशेषणयोः परमाणुद्व्यणुकयोः परमाणुरूपविशेषणस्य परमाणुरूपविपक्षव्यावर्तकत्वेऽपि द्व्यणुकरूपविशेषणस्य न तथेति नातिव्याप्तिरिति वाच्यम् । अणुत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन द्व्यणुकविशेषितस्यापि भेदस्य भेदाधिकरणपरमाण्ववृत्तितया द्व्यणुकस्यापि परमाणुरूपविपक्षव्यावर्तकत्वात् ।

यद्यपि पर्वतो धूमवान् पर्वतो वह्निमानित्यादावपि पर्वतत्वादावतिव्याप्तिस्सम्भवति, पर्वतादिरूपविशेषणस्य निर्वह्निपर्वतादिरूपविपक्षव्यावर्तकत्वात्, तथापि पर्वतादिविशेषे वह्न्याद्यभावनिश्चये पर्वतादिविशेषणस्य विपक्षव्यावर्तकत्वं दुर्ग्रहम्, तत्र च वह्न्याद्यभावनिश्चयो न सार्वत्रिकः, उक्तस्थले च अजन्याणौ कर्तृजन्यत्वरूपसकर्तृकत्वशङ्काया असम्भवेन तत्र तदभावानिश्चयस्य परार्थस्थले प्रतिज्ञादिना सम्पादनसम्भवेन अनणुत्वस्योपाधित्वनिश्चयः सर्वत्र सम्भवतीतीश्वरसाधकतादृशानुमानस्यैवोच्छेद इति विशेषात् उक्तस्थलानुधावनम् । व्यभिचाराद्युन्नायकत्वाविशेषेणोक्तविषमव्याप्त्यस्योपाधित्वे तथा दूषकतायामित्यादिना व्यभिचाराद्युन्नायकत्वे साध्यव्याप्यत्वस्याप्रयोजकताया हेतुत्वेनाभिधानेऽप्रयोजकत्वाच्चेति चकारासङ्गतिः, अतस्तादृशग्रन्थावतारबीजशङ्कां दर्शयति । नन्विति । व्यभिचारादीत्यादिना सत्प्रतिपक्षपरिग्रहः । व्यापकव्यभिचारादीत्यादिना व्यापकाभावपरिग्रहः । अतिप्रसङ्ग इति । साध्यव्यापकस्योपाधेरुन्नायकव्यभिचारादिप्रतियोगित्वमिव तद्व्यभिचारादेरपि स्वतो व्यभिचाराद्युन्नायकत्वादिति भावः । इत्यतः । उन्नायकतायां विशेषाभिधानादवतीर्णतादृशाशङ्कातः । आह । उन्नायकताविशेषस्योपाधित्वप्रयोजकत्वप्रदर्शनेनातिप्रसङ्गं वारयन् उपाधित्वे साध्यव्याप्यत्वस्यानुपयोगितां दर्शयति । तथेत्यस्य व्याख्या तेन रूपेणेति । तस्यैव विवरणं स्वव्यभिचारेण स्वव्यतिरेकेण वेति । उन्नायकस्य स्वव्यभिचारस्य स्वव्यतिरेकस्य वा ज्ञानसम्पादनेनेत्यर्थः । दूषकतायामित्यस्य व्याख्या व्यभिचारस्येत्यादि । तादृशोन्नायकताया उपाधित्वप्रयोजकत्वेनातिप्रसङ्गलाभाय पूरयति । अतिप्रसङ्गभञ्जिकायामिति । सत्यामिति शेषः ।

(चि०) अथ साध्यप्रयोजको धर्म उपा-

धिः, प्रयोजकत्वं च न न्यूनाधिकदेशवृत्तेः, तस्मिन् सत्यभवतस्तेन विनापि भवतस्तदप्रयोजकत्वात्, अन्यथा पक्षेतरस्याप्युपाधित्वप्रसङ्गादिति चेन्न। दूषणौपयिकं हि प्रयोजकत्वमिह विवक्षितम्, तच्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमेवेति तदेव प्रयोजकम्, न त्वाधिकं व्यर्थत्वात्।

(दी०) साधनाव्यापकधर्मस्योपाधित्वे साध्यान्वयव्यतिरेकोन्नायकान्वयव्यतिरेकशालित्वरूपं साध्यप्रयोजकत्वं नियामकम्, अन्यथाऽतिप्रसङ्गादित्याशङ्कते। अथेति। अभवतः। असतः। भवतः। सतः। व्यर्थत्वादिति। न चैवं पक्षेतरेऽतिप्रसङ्गः, तत्रापि पक्षेतरसाध्यवत्त्वादौ अतिप्रसङ्गात्।

(गा०) नापीत्यादिलक्षणे साध्याविषमव्याप्तपक्षेतरत्वेऽतिव्याप्तिवारणाय साध्याव्याप्यत्वोपादानं दूषणानौपयिकत्वेनानुचितम्, दूषकतया आवश्यकोपाधिभावे आर्द्रेन्धनादावव्याप्तिकरं चेत्युक्ताविषमव्यापकस्य अलक्ष्यतामव्यवस्थाप्य तादृशपक्षेतरादिव्यावर्तकविशेषणान्तरघटितलक्षणाभिधानमयुक्तमित्यतः अथ साध्येत्यादिग्रन्थस्य न लक्षणपरता, किन्तु विषमव्यापकस्य अलक्ष्यत्वव्यवस्थापनपरतैवेति स्फुटयितुं तत्तात्पर्यार्थं प्रकाशयति। साधनाव्यापकेति। सद्धेतुव्यापकसाध्यसमव्याप्तधर्मसाधारण्येन साध्यप्रयोजकत्वस्योपाधित्वानियामकत्वासम्भवात् साधनाव्यापकधर्मस्येति पूरणम्। प्रयोजकत्वं च न न्यूनाधिकदेशवृत्तेरित्यत्र कथन्तानिवृत्तये प्रयोजकत्वस्वरूप निर्वाक। साध्यान्वयेति। अन्वयव्यतिरेकयोरन्वयव्यतिरेकोन्नयनयोग्यत्वस्य यथासङ्ख्यमन्वयः। तस्मिन् सत्यभवत इति मूले तदधिकरणे अभवत इत्यर्थः। तथा चार्द्रेन्धनादेर्विषमव्यापकस्य यत्किञ्चिदधिकरणे धूमादिसाध्यस्यासत्त्वेन आर्द्रेन्धनादेर्धूमान्वयानुमापकान्वयप्रतियोगित्वघटितधूमादिप्रयोजकत्वाभावादनुपाधित्वमिति भावः। तत्र च मूधातोरुपस्यर्थकत्वे तदीयव्यतिरेकाधिकरणोत्पादिकान्यस्येति तदीयव्यतिरेकाधि-

धिकरणे यस्य नोत्पत्तिस्तस्येति वाऽभवत इत्यस्यार्थः स्यात्, प्रथमे नित्यसाध्यस्योपाध्यधिकरणोत्पत्तिकान्यस्य उपाध्यप्रयोज्यतापत्तिः, द्वितीये नित्यसाध्यस्योत्पत्त्यप्रसिद्धेरनुत्पत्तेरप्रसिद्ध्या यत्पदेनोपादानासम्भवात् तत्र विषमव्यापकाप्रयोज्यत्वालाभात्तदुपाधित्वनिराकरणायोग इति तस्य वृत्त्यर्थकतामाश्रित्य व्याचष्टे दीधितौ अभवतः असत इति। तेन विनापि भवत इति मूलस्य तदनधिकरणे भवत इत्यर्थः, तेन धूमादिन्यूनवृत्तिमहानसत्वादेर्धूमादिव्यतिरेकोन्नायकव्यतिरेकप्रतियोगित्वघटितप्रयोजकत्वाभावात्तस्यानुपाधितेति लब्धम्, तत्रापि भवतेरुत्पत्त्यर्थकत्वे नित्यसाध्यस्य न्यूनवृत्तिधर्माप्रयोज्यत्वालाभात् न तत्र तस्योपाधित्वनिराकरणम्, अतस्तत्रापि तदर्थकतामाह दीधितौ भवतः सत इति।

मूले इह विवक्षितम्। उपाधित्वे नियामकम्। तच्च। दूषणौपयिकञ्च। तदेव। तावदेव। प्रयोजकम्। उपाधित्वे प्रयोजकम्। अधिकम्। साध्यव्यापकत्वपर्यवसिताधिकधर्मसहितम्। व्यर्थत्वात्। तादृशस्य व्यर्थत्वात्।

दीधितौ न चैवमिति। एवम्। साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वग्रहमात्रस्य उपाधितानियामकत्वे। अतिप्रसङ्ग इति। तथा च तद्वारणाय उपाधित्वप्रयोजकशरीरे अधिकनिवेशनमावश्यकमिति भावः।

तथापि। पक्षेतरत्वव्यावृत्तोक्तधर्मस्य उपाधितानियामकत्वमङ्गीकृतवतोऽपि। पक्षेतरसाध्यवत्त्वादाविति। पक्षेतरत्वविशिष्टसाध्यवत्त्वादावित्यर्थः। अतिप्रसङ्गात्। साध्यसमव्याप्तत्वगर्भनिरुक्तरूपज्ञानस्यातिप्रसक्तत्वात्। तथा चानुमानमात्रोच्छेदतादवस्थ्ये आर्द्रेन्धनादिरूपविषमव्यापकधर्मस्य उपाधितानभ्युपगमो निरर्थक इति भावः।

(दी०) अथोपाधिरसः उच्यते यद्धर्मोऽन्यत्र प्रतिबिम्बते, यथा जपाकुसुमं स्फटिकलौहित्य उपाधिः। तथा चोपाधिवृत्तिव्याप्यत्वं हेतुत्वाभिमते चकास्ति तेनासावुपाधिः, न च व्याप्यत्वमात्रेण दूषकत्व-

मिति साध्यव्यापकतापीष्यते । तथा च समव्याप्त एवोपाधिरिति चेत्? तर्हि विषमव्याप्तस्य दूषकताबीजाभावान्नोपाधिशब्दवाच्यत्वम्, तथात्वेऽप्युपाधिपदप्रवृत्तिनिमित्ताभावाद्वा? नाद्यः, तस्यापि व्यभिचारोन्नायकत्वात्, नापरः, न हि लोके समव्याप्त एवान्यत्र स्वधर्मप्रतिबिम्बजनके एवोपाधिपदप्रयोगः। लाभाद्युपाधिना कृतमित्यादौ लाभादावुपाधिपदप्रयोगात् । किञ्च न शास्त्रे लौकिकव्यवहारार्थमुपाधिव्युत्पादनम्, किन्त्वनुमानदूषणार्थं तच्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमात्रमिति शास्त्रे तत्रैवोपाधिपदप्रयोगः।

(दी०) विषमव्याप्तस्यानुपाधित्वे योगाभावं नियामकमाशङ्कते। अथेति । उप ।समीपवर्तिनि, आदधाति स्वीयं धर्ममित्युपाधिः । यद्धर्मबोधकपदसमभिव्याहारेण चोपाधिपदं प्रयुज्यते तद्धर्मसङ्क्रामकत्वं तद् बोधयति । यथा स्फटिकलौहित्ये जपाकुसुममुपाधिरित्यत्र लौहित्यसङ्क्रामकत्वम् । प्रयुज्यते च शास्त्रे व्याप्यत्वबोधकपदसमभिव्याहारेण तत्, यथा अत्र साधने असावुपाधिरिति, अतो व्याप्तिसङ्क्रामकत्वलाभः ।

(गा०) अथोपाधिः स उच्यत इत्यादिना उपाधिपदव्युत्पादनं विषमव्यापकस्यालक्ष्यतासम्पादकतया पूर्वोक्तलक्षणे साध्यव्याप्यत्वविशेषणसार्थक्योपपादकमिति प्रदर्शयन् तत्सङ्गमयति । विषमव्याप्तस्येति । योगाभावम् । अवयवार्थान्वयलभ्यस्वनिष्ठव्याप्तिसङ्क्रामकत्वरूपोपाधिव्यवहारविषयताप्रयोजकधर्माभावम् । नियामकम् । प्रयोजकम् ।

यद्धर्मोऽन्यत्र प्रतिबिम्बते यस्य धर्मः समीपवर्तिनि स्वभिन्ने भासत इति मूलार्थः । कथं तादृशस्य उपाधिपदाल्लाभ इत्याकाङ्क्षायामाह दीधितौ उपेति । उपेत्यस्य सप्तम्यन्तोपपदस्य व्याख्या समीप·

धर्ममिति । आदधातेरारोपजननात्मकाधानार्थकस्य स्वधर्माधान-रूपविशेषपरत्वाशयेनाह । आदधाति स्वीयं धर्ममिति । उक्तव्युत्पत्त्या सामान्यतः स्वधर्मसङ्क्रामकत्वलाभेऽपि कुतः स्वनिष्ठव्याप्तिसङ्क्रा-मकत्वलाभ इत्यत आह । यद्धर्मेति । उपाधिपदमित्यस्य यदित्यादिः । तदिति । तदुपाधिपदमित्यर्थः । एतत् दृष्टान्तेन द्रढयति । यथेति । लौहित्यसङ्क्रामकत्वम् । स्फटिके लौहित्यभ्रमजनकत्वम्, यथा चैत-त्प्रकारोऽधस्तात्प्रदर्शितः । शास्त्रे । शास्त्रीयकथायाम् । व्याप्यत्वबो-धकपदम् । साधनादिपदम्, सिद्धिस्वरूपयोग्यताया व्याप्तिपर्यव-सितत्वादिति भावः ।

(चि०) अन्ये तु यदभावो व्यभिचारविरोधी स उपाधिः न च विषमव्याप्तस्याभावो व्यभिचारं विरुणद्धि, तस्याभावेऽपि व्यभिचारात्, अस्ति ह्यनित्यत्वव्यापकं प्रमेयत्वम्, तद्व्याप्यं च गुणत्वम्, न चानित्यत्वगुणत्वयोर्व्याप्तिरस्ति । समव्याप्तिकस्य च व्यतिरेकस्तथा । न हि साध्यव्यापक-व्याप्यीभूतस्य व्याप्यं यत्तत्साध्यं व्यभिचरति । व्यभिचारे चान्ततस्साध्यमेवोपाधिः, अभेदेऽपि व्याप्यव्यापकत्वात्साधनाव्यापकत्वादिति स्वीचक्रुः ।

तन्न । तथापि ह्यव्यभिचारे साध्यव्याप्यव्याप्यत्वं तन्त्रम्, आवश्यकत्वात् लाघवाच्च । न तु साध्यव्यापकव्याप्यत्वमपि, भवतैव व्यभिचारस्य दर्शितत्वात् । न च साध्यव्याप्यव्याप्यत्वमेवानौपाधिकत्वम्, साध्यव्याप्यमित्यत्रापि ह्यनौपाधिकत्वं तदेव वाच्यम्, तथा चानवस्थेति ।

(दी०) यदभाव इति । अस्ति तावदिह हेतावुपाधिर्नेह हेतावुपाधिरिति प्रतीतिर्व्यवहारश्च, तावालम्ब्य चेदं लक्षणवाक्यम् । अत्र

यदि साधने उपाधिव्यभिचाराव्यभिचारौ तद्व्याप्यत्वव्यापकत्वे वा, यदि वा तेन सम्बन्धेन तद्वृत्त्यवृत्ती एव तदालम्बनम् उभयथापि नेह क्षतिः, यदभावशब्देनापि तथैव वक्तुं शक्यत्वात् । तदभावस्य च व्यभिचारविरोधित्वं तत्सत्त्वेऽवश्यं व्यभिचारविरहस्तद्विरहिणि धर्मे चावश्यं व्यभिचारसत्त्वम्, तत्सत्त्वेऽवश्यं व्यभिचारविरहः, व्यभिचारविरहिणि धर्मे चावश्यं तत्सत्त्वमिति वा । ईदृशश्च विरोधो न विषमव्यापकाभावस्य, तत्सत्त्वेऽपि व्यापक एव व्यभिचारसत्त्वात्, नापि विषमव्याप्याभावस्य, साध्य एव तद्विरहेऽपि व्यभिचाराभावात्, तादृशधर्मस्य चोक्तसम्बन्धेन उक्ततत्सम्बन्धस्य वा यत्र वृत्तिस्तत्रायमुपाधिः, स एव च सोपाधिः ।

(गा०) विषमव्याप्यस्य कृषकताबीजाक्रान्तत्वेऽपि नोपाधिता, उपाध्यभावरूपव्याप्तौ यस्य प्रतियोगितया प्रवेशस्तस्यैव कृषकस्य लक्ष्यत्वात्, साध्यसमव्याप्ताभावस्यैव साधननिष्ठस्य व्याप्तित्वात्, विषमव्यापकाभावस्य व्यभिचारिसाधारणतया ऽतथात्वात् तस्य तत्राप्रवेशादिति सौन्दडोपाध्याया वदन्ति । तन्मतसिद्धलक्ष्यतावच्छेदकं दर्शयति मूले । अन्ये त्वित्यादि । यदभावः । यद्धर्मावच्छिन्नाभावः । व्यभिचारविरोधी । साध्यव्यभिचारविरोधी । सः । तद्धर्मावच्छिन्नः । उपाधिरिति । व्यभिचारिसाधारणस्य व्याप्तित्वासम्भवेन व्यभिचारिव्यावृत्तस्यैवाभावस्य व्याप्तिरूपतया तत्प्रतियोगित्वस्यैवौपाधिकत्वरूपव्याप्तिघटकत्वादिति भावः ।

तत्रोपाध्यभावरूपव्याप्तौ प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धाविशेषानिवेशे धूमादिरूपसाध्यसमव्याप्तार्द्रेन्धनप्रभववह्न्यादिरूपोपाधेरपि यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य साध्यव्यभिचारिवह्न्यादिसाधारणतया अतिव्याप्तिः, उपाधितावच्छेदकसाधनतावच्छेदकसम्बन्धद्वयघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नाभावनिवेशे साधनव्यापकसाध्यसमव्याप्तस्य सद्धेतुघटितस्याप्रसिद्ध्या साधनाव्यापकत्वं प्रतियोगिविशेषणं परित्यज्य साध्यसमव्याप्ताभावस्यैव निवेशनीयत·

गा सङ्केतावपि साध्यसमव्याप्तसाध्यादिसामानाधिकरण्येनासम्भवः,
गारिभाषिकानौपाधिकत्वस्य व्याप्तित्वोपगमे उपाधेर्व्याप्तिघटकत्वा-
नुपयोगः ।

अथ साधनाव्यापकसाध्यसमव्याप्तोपाधेरप्रसिद्धावपि व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नाभावरूपः साधनाव्यापकत्वावच्छिन्नसाध्यसम-
व्याप्ताभावः प्रसिद्ध एव शशीयत्वावच्छिन्नविषाणाभाववत्,
मीन्द्रङ्मते व्याधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्यापि सत्त्वात्, व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयितया व्यभिचारिसाधा-
रणत्वेऽपि स्वाव्यापकत्वावच्छिन्नसाध्यसमव्याप्ताभावस्य स्व-
निष्ठत्वाविशेषितस्य व्यभिचारिव्यावृत्ततया व्याप्तिरूपता नि-
राबाधैव, धूमादिव्यभिचारिवह्न्याद्यव्यापकत्वस्य धूमादिसम-
व्याप्तोपाधिनिष्ठतया तेन रूपेण सामानाधिकरण्यसम्बन्धा-
वच्छिन्नसाध्यसमव्याप्ताभावस्य व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावा-
त्मकतया वह्न्यादावसत्त्वेनातिव्याप्तिविरहात् । एवञ्च यद्-
भाव इत्यादावपि यद्रूपवत्सामानाधिकरण्यसम्बन्धावच्छिन्नस्व-
व्यापकत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्स्वनिष्ठत्वाविशेषितः साध्य-
व्यभिचारिव्यावृत्तः तद्रूपावच्छिन्न उपाधिरित्यर्थः, प्रकृतसाध-
नाव्यापकत्वस्यापि निवेशनीयतया सङ्केतौ साध्यसमव्याप्तस्य नोपा-
धिताप्रसङ्ग इति चेन्न । असङ्केतावपि साध्यसमव्याप्तस्योभयत्वादि-
ना साधनाव्यापकतया तेन रूपेण तदभावस्य सामानाधिकरण्यस-
म्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्यासत्त्वादसम्भवापत्तेः ।

न च साधनाव्यापकतावच्छेदकत्वरूपेण साध्यसमव्यापकताव-
च्छेदकरूपाभाववत्तद्रूपाश्रयत्व व्याप्तिरित्येव वक्तव्यम् अतो नोक्त-
दोष इति वाच्यम् । तथा सति व्याप्तरूपाध्यभावरूपत्वाभावेन पारि-
भाषिकानौपाधिकत्वरूपतापत्तेः ।

न च व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकः स्व-
व्यापकतावच्छेदकत्वावच्छिन्नसाध्यसमव्यापकतावच्छेदकावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकाभावः स्वस्य व्याप्तिरित्यस्त्विति वाच्यम् । व्यधि-
करणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य सत्त्वेऽपि तदवच्छिन्नप्रति-
योगितावच्छेदकताकसंसर्गाभावव्याप्यत्वानभ्युपगमात् । केनापि सम्ब-
न्धेन [illegible] । [illegible] [illegible]

च्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्रसिद्धावपि तदवच्छिन्नप्रतियो
गिताकत्वेन व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकस
ध्याभाववद्वृत्तित्वाभावरूपाव्यभिचारस्य व्याप्तित्वसम्भवात् कूट
दिघटितपारिभाषिकाव्यभिचारस्यानुसरणासङ्गतेरित्याशङ्क्य व्य
भिचारादेस्सम्बन्धतायाः प्रामाणिकत्वे व्यभिचारेणाव्याप्य
त्वेन वा सम्बन्धेन अवच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्यसमव्यापकता
च्छेदकावच्छिन्नाभाव एव अनौपाधिकत्वम्, तथा च साधनाव्याप
कत्वाविशेषितसाध्यसमव्याप्त एवोपाधिपदार्थः, प्रकृतेऽपि यदभाव
पदेन तादृशसम्बन्धावच्छिन्नाभाव एव विवक्षितः व्यभिचारादेस्स
म्बन्धताया अप्रामाणिकत्वे तूपाधिव्यभिचारादेरुपाधिपदार्थता
आवश्यकत्वात् साधनाव्यापकत्वाविशेषितसाध्यसमव्याप्तरूपोप
धिव्यभिचाराभावस्तदव्याप्यत्वाभावो वाऽनौपाधिकत्वम्, प्रकृते
पि यदभावपदेन यद्व्यभिचाराभावः यदव्याप्यत्वाभावो वा विवक्षि
इति वक्तुं व्यभिचारादेस्सम्बन्धताया उपाधिपदस्य तद्व्यभिचार
र्थकताया वा आवश्यकत्वसाधकप्रतीतिव्यवहारौ दर्शयति । अपि
तावदिति । व्यवहारस्यैव प्रकृते उपाधिव्यभिचारादौ उपाधिपदप्र
सिसाधकतया व्यवहारालम्बनम् । उपाधिव्यभिचाराव्यभिचा
तदालम्बनमित्यग्रिमेण सम्बन्धः । इहोपाधिरित्यत्रैतन्निष्ठव्यभिचार
नेहोपाधिरित्यत्रैतन्निष्ठव्यभिचाराभावो विषय इत्यर्थः । नेहोपाधि
रित्यत्र हेतौ उपाधेरेव यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताक
भावविषयकत्वे यत्र हेताविहोपाधिरिति प्रतीतिव्यवहारौ तत्रा
नेहोपाधिरित्याकारेण तौ स्यातामिति सूचयितुमिहोपाधिरिति
तीत्यादिकथनम् । केवलान्वयिसाध्यके साध्यसमव्याप्तस्य उपा
व्यभिचाराप्रसिद्ध्या तद्व्यभिचाराभावरूपानौपाधिकत्वाप्रसिद्धिर
तदव्याप्यत्वव्याप्यत्वे वेति । व्याप्यत्वं अव्याप्यत्वाभावत्वेन विव
इत्यवधेयम् । केवलान्वयिनि तदव्याप्यत्वमप्रसिद्धम्, अतो
तत्रानौपाधिकत्वस्य प्रतियोग्यप्रसिद्धिः । अव्याप्यत्वं च स्वव्यापक
तत्के यद्यत्त्वाभावः, न स्वव्यभिचरितसामानाधिकरण्याभाव
व्यभिचाराप्रसिद्ध्या तद्घटितस्य तस्याप्रसिद्धेः । तेन सम्बन्धेनेति
व्यभिचारेण अव्याप्यत्वेन वा सम्बन्धेनेत्यर्थः । तद्वृत्त्यवृत्ती इति
तद्व्योपाधेस्सम्बन्धत्वे इत्यर्थः । तथैव । व्यभिचाराभावस्यैव । साध

नवृत्तिमहानसत्वादेः व्यभिचाराभावादेरपि साध्यव्यभिचाराभा-
व्याप्यत्वसत्त्वादतिव्याप्तिः स्यादतो व्यभिचारविरोधित्वं तद्व्याप्यत्वं
त्येति । तदभावस्येति । तत्सत्त्वे अवश्यं व्यभिचारविरह इति ।
व्यापकसाध्यव्यभिचाराभावकत्वमित्यर्थः । तद्विरहिणि धर्मे चा-
श्यं व्यभिचारसत्त्वमिति । स्वविरहिधर्मत्वव्यापकसाध्यव्यभिचार-
त्वमित्यर्थः । धर्मे चेति चकारेण समुच्चयार्थकेन उक्तयोर्मिलित-
व्यभिचारविरोधित्वरूपतेति सूचितम्, प्रत्येकस्यातिप्रसक्तत्वात् ।
साध्यव्याप्यत्वाभावविरहिण्यवृत्तौ साध्यव्यभिचारासम्भवात्तस्य त-
रहव्यापकत्वसम्भव इति धर्मत्वनिवेशनम् । उक्तदलद्वयनिवेशा-
क्षया स्वव्यापकसाध्यव्यभिचारविरहविशिष्टधर्मत्वव्यापकत्वनिवेशो
ाघवम्, साध्यव्यभिचारस्यैकधानिवेशात् स्वविरहस्य चानिवेशात्,
द्वुव्रीह्यर्थाप्रवेशाच्चेत्यालोच्य तथैव विरोधित्वं निर्वक्ति । तत्सत्त्व
ति । अत्र व्यभिचारविरहस्य न द्वेधा निवेशः, स्वव्यापकत्वविशे-
षतापन्नस्य व्यापकत्वविशेषणविधया एकधा निवेशेनैव उपपत्तेः ।
वेदलप्रयोजनं प्रकाशयति । ईदृशश्च विरोधो न विषमव्यापकाभा-
स्येति । साध्यविषमव्यापकार्द्रेन्धनादेर्व्यभिचारादिसम्बन्धावच्छि-
ाभावस्य तद्व्यभिचाराद्यभावस्य चेत्यर्थः। तत्सत्त्वेऽपीति । तादृशा-
ावत्यार्द्रेन्धनादावेव साध्यव्यभिचारसत्त्वेन साध्यव्यभिचारविर-
स्य तादृशाभावाव्यापकत्वादित्यर्थः । नापि विषमव्याप्याभावस्ये-
ते । साध्यविषमव्याप्यमहानसत्वाद्यभावस्य तद्व्यभिचाराभावस्य च
तादृशो व्यभिचारविरोध इत्यर्थः । साध्य एवेति । तादृशाभावधि-
हवति साध्ये साध्यव्यभिचाराभावेन साध्यव्यभिचारस्य तद्विरह-
यापकत्वात्तस्य च साध्यव्यभिचाराभावाव्यापकत्वादित्यर्थः । उक्त-
त्या साध्यसमव्यापकत्वपर्यवसानेऽपि साधनाव्यापकत्वालाभात्
तेतौ साध्यसमव्याप्ते साधनव्यापकेऽतिप्रङ्ग इत्यत आह । तादृशा-
र्मस्येति । उक्तसम्बन्धेन । व्यभिचारेणाव्याप्यत्वेन वा सम्बन्धेन ।
त्र वृत्तिरित्यग्रिमेणान्वयः । उक्ततत्सम्बन्धस्य । उक्तस्य तादृशस-
म्बन्धस्य । तत्रायमुपाधिरिति । तद्धेतुविषयतादृशधर्मेण अयमत्रोपा-
धिरिति व्यवहारः । स एव च सोपाधिरिति । स एव हेतुस्तादृश-
र्ममादाय सोपाधिव्यवहारविषय इत्यर्थः । तथा च वह्न्यादिसम-
ाततत्साधनवाह्नीनामुक्तधर्माकान्तत्वेऽपि धूमादौ तद्योगसम्ब-

न्धाभावात्तस्य सोपाधितापत्तिविरहात्साधनाव्यापकत्वान्तर्भावे पि न क्षतिरिति भावः ।

यद्यपि नैतावता केवलान्वयिसमव्याप्तस्य केवलान्वयिनः कस्युपाधित्वाभावात् तत्रोपाधिव्यवहारापत्तिर्विशेषणान्तरप्रवेशः कुर्वारेव, तथापि व्यतिरेकित्वविशेषणेन तद्वारणसम्भवात् साधनव्यापकत्वनिवेशः, उपाधिपदार्थे व्यतिरेकित्वनिवेशोऽपि तत्र पृथक्शक्त्युपगमाद्भावप्रतियोगितया यत्रोपाधिमानं तत्रैव तदन्वयोपमेन केवलान्वयिसाध्यके नानौपाधिकत्वप्रतियोग्यप्रसिद्धिः ।

(दी०) अत एव तदभावलक्षणमनौपाधिकत्वं व्याप्तिरिति गीयते । विरोधघटकदलद्वये च एकैकस्य व्याप्तिशरीरघटकता दूषकता वा न स्यादित्युभयोपादानमिति सर्वं सुस्थम् । यदि च समव्याप्ताकाशोभयमात्रवृत्तिधर्मेणाकाशस्योपाधित्वं वारणीयं तदा यत्पदं वृत्तिमत्परं बोध्यम् । अ च व्यभिचारस्य घटकत्वेऽग्रे प्रमेयत्वपदं व्यतिरेकिधर्मोपलक्षक

अथैतादृशोपाध्यभावस्य व्याप्तिलक्षणत्वे यत्र व्यभिचाणि नैतत्सम्भवस्तत्रातिव्याप्तिः, तस्यात्यन्तमसत्त्वेनाभावारूपणे तु तत्रसद्धेतावव्याप्तिरत आह । व्यभिचारे चेति । स्य यद्व्यभिचारस्य यदव्याप्यत्वस्य वा अभावः साध्यव्यापके साध्यव्यभिचारविरोधी स साधनाव्यापक उपाधिरित्य वदन्ति । यद्व्यभिचाराभावस्साधने साध्यव्यभिचाराभावापाद स्स साध्यव्यापक उपाधिरित्यपि केचित् ।

(गा०) अत एवेति । सोपाधिनिरुपाधिव्यवहारविषयोपाधिपद साध्यसमव्याप्तमात्रनिवेशादेव । तदभावलक्षणम् । उपाध्यभावरूपम् । अनौपाधिकत्वम् । यौगिकानौपाधिकत्वपदप्रतिपाद्यम् । व्याप्तिरिति गीयत इति । साधनाव्यापकत्वस्य व्यतिरेकित्वस्य वा कस्योपाधिपदार्थे घटकत्वे सर्वत्रैव सद्धेतौ केवलान्वयिसाध्यके प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या अनौपाधिकत्वानुपपत्तिरिति भावः । तद

वृणतावच्छेदकघटकं साध्यव्याप्यताप्रापकं साध्यव्यापकताप्रापकं च दलं सार्थकयति । विरोधघटकेति । एकैकस्येति । व्यापकताप्रापकदलमात्रस्य व्याप्यताप्रापकदलमात्रस्य चेत्यर्थः । तदवच्छिन्नाभावस्य व्यभिचारिसाधारणतया व्याप्तिघटकता तत्प्रकारकज्ञानस्यानुमित्यविरोधितया दूषकता न स्यादिति यथासङ्ख्येनान्वयः ।

ननु साध्यसमव्यापकतावच्छेदकार्द्रेन्धनप्रभववह्न्याकाशान्यतरत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य साध्यव्यभिचाराभावसमनियततया तेन रूपेणावृत्तेरुपाधितापत्तिरित्यत आह । यदि चेति । तेन रूपेण तस्योपाधित्वे क्षतिविरह इत्यभिसन्धाय यदि चेत्युक्तम् । यत्पदं वृत्तिमत्परमिति । यद्धर्मावच्छिन्नवृत्तिमद्यदभावो व्यभिचारविरोधी स तेन रूपेणोपाधिरिति विवक्षणीयमित्यर्थः ।

ननु यदभावपदेन यद्व्यभिचाराभावविवक्षणपक्षे अस्ति ह्यनित्यत्वव्यापकं प्रमेयत्वमित्यप्रिममूलेन सह विरोधः, तादृशमूलस्य हि तत्पक्षेऽनित्यत्वविषमव्यापकं प्रमेयत्वं तद्व्याप्यं तद्व्यभिचाराभाववद् गुणत्वम्, न चानित्यत्वगुणत्वयोर्व्याप्तिरस्ति गुणत्वेनानित्यत्वव्यभिचाराभाव इत्यर्थः, स च प्रमेयत्वव्यभिचाराप्रसिद्ध्या सङ्गत इत्यत आह । अत्र चेति । व्यभिचारस्य घटकत्वे इति । अभावप्रतियोगितया प्रविष्टत्वे इत्यर्थः । व्यभिचारित्वसम्बन्धावच्छिन्नयदभावस्य यद्व्याप्यत्वाद्यभावस्य वा घटकत्वे तु प्रमेयत्वव्यभिचाराप्रसिद्धावपि व्यभिचाररूपव्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नाभाव अवृत्तौ प्रसिद्धस्य तद्व्याप्यत्वस्य चाभावः प्रसिद्ध एवेति तद्घटकत्वपक्षे नासङ्गतिरिति । व्यतिरेकिधर्मोपलक्षकमिति । अनित्यगुणान्यतरत्वतत्प्रकारकप्रमाविषयत्वादिरूपव्यतिरेकिधर्मपरमित्यर्थः । व्याप्तिलक्षणत्वे । व्याप्तिस्वरूपत्वे । यत्र व्यभिचारिणीति । अयमेतद्वृत्तियावद्धर्मवान् मेयत्वादित्यादावित्यर्थः । नैतत्सम्भव इति । न समव्याप्तोपाधिसम्भव इत्यर्थः । तत्र साध्यसमव्याप्तत्वेनाभिमतधर्ममात्रस्यैव साध्यान्तर्गततया तद्घटितसमव्याप्तत्वासम्भवादिति भावः । अतिव्याप्तिरिति ।

न च प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या अभावाप्रसिद्धिरित्यतिव्याप्तिर्न सम्भवति, यद्यपीयमनुपपत्तिः स्वयमेव तस्यात्यन्तमसत्त्वेनेत्यादिना प्रदर्शयिष्यते, तथाप्यसम्भवयुक्तिकतया इदानीमतिव्याप्तिप्रसञ्जनमनु-

च्चितमेवेति वाच्यम् । व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावाङ्गीकारे साध
समव्याप्तत्वघटकसाध्यभेदावच्छिन्नघटकदलान्तरविशिष्टाभावरूप
नौपाधिकत्वस्य वक्ष्यमाणाव्याप्तिवारणाय विवक्षणे इयमतिव्याप्ति
रित्याशयात् व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानुपगमेन तत्सत्त्वेऽ
समव्याप्तत्वघटकभेददलान्तरयोरुभयोरेव प्रतियोगिविशेषणताप
योः प्रतियोगितावच्छेदकविधया निवेशेन वा अतिव्याप्तिवार
ऽव्याप्तिरभिधास्यते इति सामञ्जस्यात् ।

न चोपाधिपदस्य साध्यभेदस्वव्यापकसाध्यव्यापकत्वोभयवि
शिष्टार्थकतया प्रतियोगिविशेषणतानापन्नभेदस्य प्रतियोगितावच्छे
दकतया अनौपाधिकत्वशब्दार्थे प्रवेशो न सम्भवति, येन व्यधिक
णधर्मावच्छिन्नाभावघटकतया अतिव्याप्तिः प्रसज्येतेति वाच्यम
भेदे स्वतन्त्रवृत्तिस्वीकारेण उपाधिरस्तीत्यादौ दलान्तरविशिष्ट
र्मिणि भेदान्वयोपगमेन उभयदलविशिष्टधर्मिलाभेऽपि उपाधिन
स्तीत्यादौ नञर्थाभावे स्वातन्त्र्येण प्रतियोगितावच्छेदकतया भे
स्यान्वयसम्भवात् । वृत्तिस्तु शक्तिस्तान्त्रिकसङ्केतो वेत्यन्यदेतत
ईदृशरीत्यैव साधनाव्यापकत्वस्य उपाधिपदार्थघटकत्वे व्यधिक
णताहशधर्मावच्छिन्नसाध्यसमव्याप्ताभावस्य उपाध्यभावरूपता
र्वाहः ।

केचित्तूक्तस्थले भेदघटितसाध्यसमव्याप्तेरप्रसिद्धावपि यत
समव्याप्तं प्रकृतसाधनाव्यापकं तदन्यप्रकृतसाध्यकत्वं प्रकृतसाध
प्रकृतसाध्यनिरूपिताऽनौपाधिकत्वलक्षणा व्याप्तिरिति चेदग्रिमाव्य
प्तिवारणाय विवक्ष्यते तदेयमतिव्याप्तिरिति भावं वर्णयन्ति । तद
सत्यनौपाधिकत्वस्य पारिभाषिकतापत्त्या साध्यव्याप्यत्वनिवेशवैय
र्थ्येन विषमव्यापकस्योपाधितायां दुर्वारत्वात् तदनुपादेयम् ।

आहेति । समव्याप्ततायां अभेदसाधारणतया साध्याभिन्नतत्सम
व्याप्त्यप्रसिद्धिस्थलेऽपि साध्यसमव्याप्त्यप्रसिद्धिमित्यादिः । व्य
भिचाराविरोधित्वं यथाश्रुततदभावव्याप्यत्वमेव, विरोधित्वभा
साध्यव्यापकनिष्ठत्वनिवेशान्न साध्यान्यूनवृत्तावतिप्रसङ्गः, साधन
व्यापकत्वस्यापि प्रवेशनीयतया न साधनव्यापकस्योपाधित्वमि
वर्णयतां मतमुपन्यस्यति । यस्येति । साध्यव्यापके साध्यव्यभिचा
राविरोधी साध्यव्यापकनिष्ठस्सन् साध्यव्यभिचाराभावव्याप्यः । स

व्यन्यूनवृत्तिव्यभिचारस्य साध्यव्यापकेऽवश्यं सत्त्वात्तद्व्युदासः । यद्व्यभिचाराद्यभावे साध्यनिष्ठत्वनिवेशेनैव न्यूनवृत्तिवारणसम्भवात् साध्यव्यापकनिष्ठत्वनिवेशोऽनतिप्रयोजनक इति नाशङ्क्यम्, उपाध्यभाववति सम्बन्धान्तरेण वृत्तित्वरूपव्यभिचारस्य साध्येऽपि सत्त्वादुपाधिव्यभिचाराभावस्य साध्यनिष्ठत्वं दुर्लभमिति साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तेर्व्यभिचारशरीरे निवेशनीयतया जातिमान् प्रमेयत्वादित्यादौ सत्ताद्युपाधावव्याप्तिः, साध्यतावच्छेदकसमवायादिसम्बन्धेन सत्ताद्यभाववति वृत्तेरप्रसिद्धेः । साध्यव्यापकनिष्ठत्वनिवेशे च व्यापकतायां व्यभिचारे च विशेषणताविशेषसम्बन्धस्यैव निवेशनीयतया अप्रसिद्धिविरहेण तत्राव्याप्त्यनवकाशात् ।

केचित्तु साध्यव्यापके साध्यव्यभिचारविरोधीत्यस्य साध्यव्यापकवृत्तिस्सन् साध्यव्यभिचारविरोधीति नार्थः, तथा सति साध्यव्यापक इत्यत्र साध्ये साध्याधिकरणत्वे वा इत्युक्तावेव निर्वाहात्, अपि तु साध्यव्यापकान्तर्निवेशात्साध्यव्यभिचारस्य विरोधीत्येवार्थः, व्यापकान्तर्भावेण तद्विरोधित्वं च स्वाधिकरणीभूतसाध्यव्यापकनिष्ठाभावाप्रतियोगिसाध्यव्यभिचाराभावकत्वम्, तत्र च व्यापकांशमनुपादायोक्तदिशा साध्यान्तर्भावेणाविरोधित्वनिवेशे विषमव्यापकार्द्रेन्धनादिवारणासम्भवः, धूमादिव्यभिचाराभावस्य आर्द्रेन्धनादिव्यभिचाराभाववत्साध्यनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वादित्यतो व्यापकनिवेशः । तथा चार्द्रेन्धनादेरपि साध्यव्यापकतया धूमादिव्यभिचाराभावस्य आर्द्रेन्धनादिव्यभिचाराभाववदार्द्रेन्धनादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वादार्द्रेन्धनादिव्यभिचाराभावस्य साध्यव्यापकान्तर्भावेण व्यभिचारविरोधित्वमित्यनतिप्रसङ्गादित्याहुः ।

अत्र चास्वरसबीजं साधनाव्यापकत्वस्योपाधिपदार्थे प्रवेशे व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावानभ्युपगमे विशिष्टप्रतियोग्यप्रसिध्या व्याप्तेरुपाध्यभावरूपत्वासम्भवः । एतत्प्रकाशनायैव व्यभिचारेत्यादिफक्किकावतरणोत्तरमेतद्व्याख्यानमुपन्यस्तम् । तादृशावतरणमध्ये प्रतियोगिनोऽत्यन्तासत्त्वेऽभावज्ञानासम्भवोक्तेर्विशेषणान्तरपूरणञ्च तद्बीजम् ।

विरोधिपदार्थविवरणेन साधनाव्यापकत्वं साध्यव्यापकपदपूरणेन च साध्यव्यापकत्वविशेषणं वर्णयतां मतमाह । यद्व्यभिचारा-

भाव इति । साधने साध्यव्यभिचाराभावापादक इति । सा
नपक्षकसाध्यव्यभिचाराभावापत्तियोग्य इत्यर्थः । आपत्तियोग्यत्
च पक्षे आरोपितत्वे सत्यापाद्यव्याप्यत्वम्, तत्रारोपितत्वं तत
वृत्तित्वपर्यवसितम्, आरोपितत्वस्य विषयबाधाधीनत्वात् । उप
धिव्यभिचाराद्यभावस्य साधनावृत्तित्वादिलाभे साधने उपाधिव्य
भिचारादिलाभात्फलत उपाधेस्साधनाव्यापकत्वलाभः । अत्रा
दर्शितमेवास्वरसबीजम् ।

साध्यसमव्याप्तस्य व्यभिचाराद्यभावस्साध्यसमव्याप्यव्याप्यत
पर्यवसितानौपाधिकत्वरूपा व्याप्तिरुपाधेस्साध्यव्याप्यत्वव्यापकत
तादृशव्याप्तिघटकतायामुपयुज्यते, अतस्तदुभयपर्यवसितविशेषण
द्वयं लक्ष्यतानियामकमित्युक्तलक्ष्यतावच्छेदकनिर्वक्तुराशयं मन्वान
व्यापकताया व्याप्तिघटकतया उपयोगितां खण्डयति मूले तथाप
त्यादिना । साध्यव्याप्यव्याप्यत्वमव्यभिचारे तन्त्रमित्यन्वयः । अव्य
भिचारे । साध्यव्यभिचाराभावे । तन्त्रम् । प्रयोजकम् । आवश्यक
त्वादिति । तदव्यभिचारिणि तद्व्याप्यव्याप्यत्वस्यावश्यं सत्त्वादि
त्यर्थः । लाघवात् । व्यापकताघटितसमव्याप्यत्वापेक्षया लघुशरी
रत्वात् ।

(चि०) अनौपाधिकत्वे च व्याप्तिलक्षणे यावदि
पदं साध्यव्यापके विशेषणं दत्तमेव । किञ्च यस्मिन् स
त्यनुमितिर्न भवति तदेव तत्र दूषणम्, न तु यद्व्य
तिरेके भवत्येवेत्येतद्भ्रमम्, विरुद्धत्वादेरप्यदो
षत्वापत्तेः । नापि पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे
सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वम्, साधनाव
च्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्यापनात् ।

(दी०) न तु यद्व्यतिरेक इति । यद्व्यतिरेकेऽनुमितिप्रयोजक
रूपं व्याप्त्याद्यन्यतमं भवत्येव, यथाऽसिद्धिव्यतिरेके सिद्धिरि
त्यर्थः । विरुद्धत्वादेरिति । विपक्षमात्रगामित्वसपक्षविपक्षगामित्व
लक्षणविरोधव्यभिचारयोरेकैकविरहेऽपि व्याप्तेरनियमादित्यर्थः

(गा०) ननु व्याप्यत्वाघटितं साध्यव्यापकव्याप्यत्वमेव किं ना-व्यभिचारप्रयोजकमुच्यते, इत्याकाङ्क्षायामाह । न त्विति । एवञ्चा-व्यभिचारप्रयोजकतया साध्यव्याप्यव्याप्यत्वमेव अनौपाधिकत्वरूपा व्याप्तिः, न तु साध्यव्याप्ये तद्व्यापकत्वमपि निविष्टम्, तथा च अनौपाधिकत्वघटकस्य साध्यविषमव्याप्यस्यानुपाधितावत् तद्-घटकस्यापि विषमव्यापकस्योपाधिता स्यादिति भावः । मा भूद्व्या-पकत्वांशस्य व्याप्तिघटनोपयोगितया लक्ष्यतानियामकत्वम्, दूषक-तोपयोगितया तु स्यादेवेत्याशङ्कते । न चेति । अनौपाधिकत्वमिति । व्यापकत्वं तु दूषणौपयिकमिति शेषः । इत्यत्रापि । प्रविष्टं साध्य-व्याप्यत्वरूपमनौपाधिकत्वम् । तदेव । साध्यव्याप्यव्याप्यत्वमेव । तथा चेति । स्वनिष्ठानौपाधिकत्वरूपव्याप्यत्वशरीरे स्वव्यापकनि-ष्ठानौपाधिकत्वस्य, तच्छरीरे च तद्व्यापकनिष्ठानौपाधिकत्वान्तर-स्य प्रवेश इति रीत्या अन्यान्यानौपाधिकत्वप्रवेशेनेत्यर्थः । अनव-स्थेति । तथा च साध्यव्याप्यत्वाघटितमव्याप्यत्वसम्बन्धावच्छिन्न-साध्यव्यापकाभावरूपमेवानौपाधिकत्वं साध्यव्यापकव्यापकत्वपर्य-वसितं वक्तव्यम्, तत्र च विषमव्यापकमपि प्रविष्टमिति कथं तस्या-व्यतेति भावः ।

ननु साध्यव्यापकव्यापकत्वमव्याप्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नसाध्य-व्यापकाभाववत्त्वं च यत्किञ्चिद्व्यापकमादाय व्यभिचारिसाधारणमि-ति न तस्य व्याप्तिरूपतेत्यत आह । अनौपाधिकत्वे चेति । विशेषणं समेवेति । तथा च स्वव्यापकतावच्छेदकयावत्साध्यव्यापकताव-च्छेदककत्वपर्यवसितम्, साध्यव्यापकतावच्छेदका यावन्तो धर्मा व्याप्यत्वसम्बन्धावच्छिन्नतद्वच्छिन्नाभाववत्त्वमनौपाधिकत्वं व्य-भिचारिव्यावृत्तमेवेति भावः ।

ननु स्वव्यापकसाध्यव्यापकाभावो ऽनौपाधिकत्वम्, तत्र च अनौपाधिकत्वरूपव्याप्तिप्रवेश इति नानवस्था, यद्रूपेण व्यापके भावस्य निवेश्य विषमव्यापकसाधारणस्य व्यापकमात्रस्याभाव वानौपाधिकत्वमुच्यते । भवतु वा विषमव्यापकसाधारणसाध्य-व्यापकाभाव एवानौपाधिकत्वम्, वार्यतां च व्यापके यावत्त्वविशेष-णातिप्रसङ्गः, तथापि न विषमव्यापक उपाधिः यद्व्यतिरेके ऽनुमि-तिप्रयोजकरूपनिवृत्तस्यैव दूषणत्वात् यदभावो व्यभिचारविरोधी

तदभावे ऽनुमितिप्रयोजकव्याप्तिनियमेन तस्यैवोपाधित्वात् समव्या
प्तस्यैव च न्यूनत्वादित्यत आह । किञ्चेति । यस्मिन् सति । यज्ज्ञा
सति । अनुमितिर्न भवति । यज्ज्ञानमनुमित्यनुत्पादप्रयोजकमिति
समुदितार्थः । तदेव दूषणमिति । दूषणत्वं तस्यैव व्याप्यमित्यर्थः
एवकारलभ्यमुक्तव्यवच्छेद्यं स्पष्टयति । न त्विति ।

यस्य यज्ज्ञानस्य वा व्यतिरेके ऽनुमितिर्भवत्येवेत्येतद्रूपं दूषण
त्वनियतं दूषणत्वमिति यथाश्रुतं न सङ्गच्छते, असिद्ध्यादेस्तज्ज्ञा
नस्य वा व्यतिरेकेऽपि कारणान्तराभावेनानुमित्यनुत्पत्त्योक्तनिय
मस्यासम्भवदुक्तिकत्वात् । विषमव्यापकाभावस्यानुमितिप्रयोजक
व्याप्यनियतत्वेनादूषणत्ववादिनानुमितिप्रयोजकव्याप्यादिनियतव्य
तिरेकप्रतियोगित्वस्य दूषणतानियामकताया एव शङ्कितत्वात्, य
थाश्रुतनियमस्य तदनाशङ्कितत्वेन तत्प्रतिक्षेपायोगाच्चेत्यतो दीधि
कृताहशामूलं विवृणोति । यद्व्यतिरेक इति । अनुषज्यमानानुमिति
पदं तत्प्रयोजकं लाक्षणिकमित्याशयेनोक्तमनुमितिप्रयोजकमिति ।
अत्र प्रयोजकत्वं यदि जनकज्ञानविषयत्वं तदा अबाधितत्वादिज्ञान
स्यानुमित्यजनकतया बाधादौ व्यभिचारः, अबाधितत्वादिरूपस्य
सद्ग्रहसम्भवे विरुद्धत्वादेरित्यादिपदेन बाधादिपरिग्रहानौचित्या
त्, भावसाधारणव्याप्तिघटकाभावत्वे तथाविधानुमितिप्रयोजकत्व
सत्त्वाद्विरोधव्यतिरेकिण्यपि तस्यावश्यकतया विरुद्धत्वादेरित्यादि
मूलविरोधः प्रकृतानुपयोगश्च, अन्यादृशं चानुगतं दुर्वचमित्य
तोऽनुमितिपदस्य न तत्प्रयोजकत्वावच्छिन्नपरता अपि तु व्याप्त्या
द्यनुगतधर्मान्तरावच्छिन्नपरतैव, अनुमितिप्रयोजकमिति तु शक्यस
म्बन्धकथनमिति प्रदर्शयति । व्याप्त्याद्यन्यतमेति । आदिपदात् प
क्षधर्मत्वासत्प्रतिपक्षितत्वाबाधितत्वपरिग्रहः । ईदृशाव्याप्तेरापात
तः सम्भवमाविष्कर्तुं स्वयं दृष्टान्तमाह । यथेति । असिद्धिः । अप
क्षधर्मता व्याप्त्यभावश्च । सिद्धिः । पक्षधर्मत्वं व्याप्तिश्च ।

मूले विरुद्धत्वादेरित्यादिपदेन न बाधसत्प्रतिपक्षपरिग्रहः, त
द्व्यतिरेके अनुमितिप्रयोजकाबाधितत्वादिरूपसत्त्वनियमात्; अतो
व्यभिचारस्यैव परिग्रह इति प्रदर्शयन् विरोधव्यभिचारयोस्स्वरूप
प्रदर्शनेन तदभावयोः व्याप्यनियतत्वं स्फुटयति । विपक्षेति । विरो
धस्य साध्यासामानाधिकरण्यरूपत्वे व्यभिचारस्य च विपक्षगामि

त्वमात्ररूपत्वे व्याप्तिपदेन विशकलितयोः विपक्षासत्त्वसपक्षसत्त्वयो-रुपादाने न तयोरुक्तनियमभङ्गप्रसङ्गः, तयोरेकैकस्य व्यतिरेके सप-क्षसत्त्वविपक्षासत्त्वयोरेकैकसत्त्वनियमात्, अतोऽन्यादृशयोस्तयोर्नि-र्वचनम् । तथा सति सपक्षावृत्तित्वसहितवृत्तिमत्त्वरूपविपक्षमात्र-गामित्वव्यतिरेकिणि अवृत्तौ सपक्षसत्त्वस्य, व्यभिचारिणि च विप-क्षासत्त्वस्याभावाद्विरोधव्यतिरेकेण तदेकतरनियमस्य पक्षविपक्षो-भयगामित्वविरहिणि च विरुद्धे सपक्षसत्त्वस्य विपक्षासत्त्वस्य चाऽ-भावात् व्यभिचारव्यतिरेके न तदेकतरनियम इति मूलसङ्गतिः । उक्तविरोधस्यापि व्यतिरेकं प्रति सपक्षसत्त्वविपक्षासत्त्वयोरन्यतर-त्वेन व्यापकत्वेऽपि न क्षतिः, अन्यतरत्वघटकभेदप्रतियोगितावच्छे-दकरूपेण व्यापकताया नियमाप्रविष्टत्वेनाभिमतत्वादिति ।

(दी०) यत्र पक्षे हेतुमति च साध्यम् , हेतुश्च पक्षावृत्तिः तत्रैकः पक्षावृत्तिर्हेतुसमानाधिकरणः, अपरश्च पक्षानिष्ठः साध्यवति हेत्व-समानाधिकरणः, हेत्वसमानाधिकरण एव वा उपाधिः, तत्र साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोरसङ्करो बोध्यः । यथा घटः प्रत्यक्षो नित्यद्रव्यत्वात् विभुत्वाद्वेत्यादौ साधनावच्छिन्नसा-ध्यव्यापकमात्मत्वं पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकमुद्भूतरूपवत्त्वं प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वं वा मिथोऽसङ्कीर्णमुपाधिः ।

(गा०) पक्षधर्मसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वरूपविशेषणद्वयघ-टितलक्षणयोः साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्योरव्याप्त्या मूलकता दूषणं तादृशविशेषणयोरसङ्करस्थलसत्त्व एव सङ्गच्छते, तदे-कतरस्य विशेषणस्यापरविशेषणव्यापकत्वे व्यापकविशेषणघटित-लक्षणस्याव्याप्त्यनवकाशादतस्तयोरसङ्करं एकपक्षसाध्यसाधनक-स्थले सामान्यतो दर्शयति । यत्रेति । काकः श्यामो मित्रातनयत्वादि-त्यादौ शाकपाकजत्वाद्युपाधौ पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकतायाः, वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादौ उद्भूतरूपाद्युपाधौ साधनावच्छिन्न-साध्यव्यापकताया असत्त्वेन लक्षणद्वयस्याव्याप्तिसङ्गतावपि पक्षादि-भेदेन लक्षणभेदात्प्रथमस्थलीयोपाधिलक्षणे साधनावच्छिन्नत्वस्य,

द्वितीयस्थलीयोपाधिलक्षणे च पक्षधर्मावच्छिन्नत्वस्य निवेशे नाव्याप्तिप्रसङ्ग इत्यत एकस्थले परस्परासङ्कीर्णोपाधिद्वयानुधावनम् ।

वायुः प्रत्यक्षः नित्यद्रव्यत्वादित्यादौ पक्षावृत्तिसाध्यके साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्यात्मत्वादेः पक्षधर्मात्मवायुत्वान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वसत्त्वात्पक्षधर्मावच्छिन्नत्वघटितलक्षणे नाव्याप्तिरतः पक्षस्य साध्यवत्त्वानुसरणम् । यत्र हेतुमति न साध्यं वायुः प्रत्यक्ष आकाशत्वादित्यादौ तत्र साधनावच्छिन्नसाध्याप्रसिद्ध्या न तद्व्यापकोपाधिसम्भव इत्यतो हेतुमतस्साध्यवत्त्वानुसरणम् । यत्र हेतोः पक्षे सत्त्वं घटोऽप्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यादौ तत्र साधनस्यापि पक्षधर्मतया साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्याप पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वनियम इत्यतो हेतुश्च पक्षावृत्तिरिति । तत्रैकः पक्षावृत्तिर्हेतुसमानाधिकरण उपाधिरित्यन्वयः । स एव साधनमात्रावच्छिन्नसाध्यव्यापकः । पक्षवृत्तित्वे पक्षनिष्ठयत्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वसम्भवात् पक्षावृत्तिरित्युक्तम् । हेतुमत्यवृत्तित्वे साधनविशिष्टसाध्यवत्यप्यवृत्तेर्न तद्विशिष्टसाध्यव्यापकतासम्भव इत्यतो हेतुसमानाधिकरण इत्युक्तम् । हेतुसामानाधिकरण्यं साध्यवत्सकलहेत्वधिकरणवृत्तित्वम् । अपरश्च पक्षनिष्ठ इति । अयमेव पक्षधर्ममात्रावच्छिन्नसाध्यव्यापकः । पक्षावृत्तित्वे तत्त्वासम्भवात् पक्षनिष्ठेत्युक्तम् । साध्यवद्धेत्वधिकरणवृत्तित्वे साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमपि सम्भवत्येवेति साध्यवति हेत्वसमानाधिकरण इत्युक्तम् । वक्ष्यमाणे घटः प्रत्यक्षो नित्यद्रव्यत्वादित्यत्रोद्भूतरूपोपाधौ साध्यशून्यहेतुमत्पार्थिवादिपरमाणुवृत्तित्वात्तत्सङ्ग्रहाय साध्यवतीत्युक्तम् । अन्यस्यापि पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकासङ्कीर्णोपाधेः सम्भवाच्चोक्तोपाधेरसङ्ग्रहेऽपि क्षतिरित्याशयेनाह । हेत्वसमानाधिकरण एव चेति । असङ्करः । मिथो भेदः । तदेव स्थलं विशिष्य दर्शयति । यथेति । शुद्धद्रव्यत्वस्य नित्यत्वस्य वा हेतुत्वे आत्मत्वोपाधेर्घटादौ अन्यद्रव्ये नित्ये च जात्यादौ साध्यवत्यवर्तमानतया साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वासम्भवान्नित्यत्वविशिष्टद्रव्यत्वहेत्वनुसरणम् । उद्भूतरूपोपाधेः साधनवत्सामान्यावृत्तित्वमप्युपपादयितुं हेत्वन्तरमाह । विभुत्वाद्वेति । उद्भूतरूपवत्त्वमसङ्कीर्णमुपाधिरिति योजना । अनयासङ्कीर्णत्वं साधनावच्छिन्नसाध्य-

पकत्वम् । आत्मत्वे चासङ्कीर्णत्वं पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वम् । उद्भूतत्वाविशेषितरूपस्यापि यथोक्तोपाधित्वसम्भवेऽपि तान्त्रिकैस्तद्विशिष्टरूपस्य साध्यप्रयोजकतयोपाधित्वोपगमात्तदुपादानम् । नित्यद्रव्यत्वहेतुकस्थलेऽपि हेत्वसमानाधिकरणमुपाध्यन्तरमाह । प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वं वेति । स्पर्शे प्रत्यक्षत्वविशेषणं तदविशेषितस्य हेतुमत्परमाणुवृत्तित्वाद्धेत्वसामानाधिकरण्यायोपात्तम् । एतच्च प्रमाया अप्रत्यक्षतामते बहिर्द्रव्यत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नस्यापि साध्यस्य व्यापकम्, तत्प्रत्यक्षतामते तु पृथिवीत्वादिधर्मावच्छिन्नस्येति बोध्यम् ।

(चि०) शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राश्रावणत्वस्योपाधित्वापत्तेश्च, शब्दधर्मगुणत्वावच्छिन्नाभिधेयत्वं यत्र रूपादौ तत्राश्रावणत्वं व्यापकं, पक्षे प्रमेयत्वस्य साधनस्याव्यापकं हि तत् । आर्द्रेन्धनवत्त्वादावुपाधौ पक्षनियतताहशधर्माभावाच्च ।

(दी०) अश्रावणत्वेति । घटो मेयो द्रव्यत्वादित्यादौ गन्धवत्त्वाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकपृथिवीत्वादावतिव्याप्तिर्द्रष्टव्या । न वानेन रूपेण ज्ञातस्य दूषकत्वमित्याह । आर्द्रेन्धनेति ।

(गा०) शब्दो ऽभिधेय इत्यादावश्रावणत्वे मूलकृता ज्ञानातिव्याप्तिर्दर्शिता, वस्त्वतिव्याप्तिमपि स्वयमाह । घट इति । आदिपदाभ्यां पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ महानसान्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यञ्जनवदन्यत्वादिपरिग्रहः ।

मूले आर्द्रेन्धनवत्त्वादावुपाधाविति । पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं ग्राह्यमिति शेषः । पक्षनियतेति । पक्षनिष्ठेत्यर्थः ।

नन्वयोगोलकं धूमवद्वह्निरित्यादावयोगोलकमहानसान्यतरत्वादिरूपताहशपक्षधर्मसम्भव इति मूलासङ्गतिमाशङ्क्याह । न वेति । अनेन । पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेनैव । ज्ञातस्य दूषकत्वमिति । शुद्धसाध्यव्यापकतया ज्ञातस्यापि दूषकत्वात्तादृग्व्यापकताग्रहदशायामयोगोलकमहानसान्यतरत्वादिरूपपक्षधर्मोपस्थित्यनैयत्येन पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकताग्रहानैयत्यादिति

भावः । इत्थाहेति । तादृशधर्माभावादित्यस्य तादृशधर्मोपस्थित्यनियमादित्यर्थकत्वादिति भावः । केचित्तु गुणत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकतया उक्तातिप्रसङ्गवारणाय पक्षधर्मपदेन पक्षधर्मानियतधर्मश्चोक्तिविवक्ष्यते तत्रा दूषणान्तरमाह । आर्द्रेन्धनेति । अयोगोलकं धूमवद्वह्नेरित्यादावित्यादिः । तादृशधर्माभावादिति । अयोगोलकमहानसान्यतरत्वादेः पक्षमात्रवृत्तित्वादिरूपपक्षनियतत्वाभावादित्यर्थ इति मूले व्याकुर्वते ।

(चि०) अथ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः, तेन ध्वंसस्य जन्यत्वेन ध्वंसप्रतियोगित्वे साध्ये साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं भावत्वमुपाधिः, श्यामत्वे शाकपाकजत्वमुपाधिरिति । तन्न । पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्यापनात्, जलं प्रमेयं रसवत्त्वादित्यत्र रसवत्त्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकपृथिवीत्वस्योपाधित्वप्रसङ्गात्, सोपाधित्वादसाधकमित्यत्र साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वे वा साधनावच्छिन्नेत्यस्य व्यर्थत्वप्रसङ्गाच्च ।

(दी०) पक्षधर्मेति । विरुद्धस्थलीयोपाध्यव्याप्तिरपि द्रष्टव्या । साधनावच्छिन्नेति । स्वावच्छिन्नेत्यर्थात्साधनवतीति विशेषणाद्वा न व्यभिचारः ।

(गा०) अवच्छेदकांशप्रयोजनमाह मूले । तेनेति । विरुद्धस्थले साधनावच्छिन्नसाध्याप्रसिद्ध्या तत्स्थलीयोपाधिमात्र एवाव्याप्तेरपि सत्त्वात् स्वयं तद्दोषमाह दीधितौ । विरुद्धेति ।

मूले जलं प्रमेयमित्यादिनातिव्याप्तिर्दर्शिता, अत्र च पूर्वलक्षणेऽपि नातिव्याप्तिः संभवः, हेतोः साध्यव्याप्यत्वे तद्भिन्नसाध्यव्यापकस्य तदव्यापकत्वाप्रसक्तेरिति ध्येयम् । येन रूपेणोपाधेः साध्यव्यापकता तेन रूपेणाधित्वमित्यभिमानेन

अवच्छिन्नसाध्यव्यापकताघटितमुपाधित्वं निराकरोति मूले । सोपाधित्वादिति । व्यभिचारित्वे । व्यभिचारित्वरूपसोपाधित्वहेतौ ।

ननु मित्रातनयत्वं श्यामत्वासाधकम्, मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकव्यभिचारित्वादित्याद्यनुमानमसम्भवदुक्तिकमेव, तादृशहेतुमति काकत्वादौ श्यामत्वसाधकत्वसत्त्वेन व्यभिचारादित्यत आह दीधितौ । स्वावच्छिन्नेति । न व्यभिचार इति । हेतुस्थस्वपदेन हेतुमत एवोपादेयतया काकत्वादौ काकत्वाद्यवच्छिन्नश्यामत्वव्यापकव्यभिचाराद्यसम्भवादिति भावः ।

स्वपदार्थाननुगमेन मित्रातनयत्वादिपक्षकानुमाने विशिष्य मित्रातनयत्वादिकमेवोपादेयम्, तथा च दर्शितव्यभिचारस्तदवस्थ एव, मित्रातनयत्वरूपस्ववृत्तित्वविशिष्टस्य व्यभिचारस्य हेतुत्वे च विशिष्य विशेष्यतावच्छेदकस्य वैयर्थ्यं दुर्वारमेवेत्याशङ्क्य समाधानान्तरमाह । साधनवतीति । विशेषणाद्वेति । मित्रातनयत्वादिमन्निरूपितत्वस्य व्यभिचारविशेषणाद्वेत्यर्थः । मित्रातनयत्वादिनिरूपितवृत्तिमात्रस्य हेतुत्वे श्यामत्वादावेव व्यभिचारस्स्यात् तद्वारकतया वृत्तिविशेषणोपाध्यभावाधिकरणपर्यन्तसार्थक्यम् ।

(चि०) किञ्च पक्षद्वयेऽपि विशिष्टसाध्यव्यभिचारं विशिष्टसाध्यव्यतिरेकं वा प्रसाध्य पश्चात्केवलसाध्यव्यभिचारः केवलसाध्यव्यतिरेको वा साधनीयः, तथा चार्थान्तरम्, केवलसाध्ये हि विवादो न तु विशिष्टे ।

(दी०) ननु शुद्धसाध्याव्यापकस्थले एवासिद्धिशङ्कानिरासायावच्छेदकांशोऽपि निवेशनीयः । अखण्डाभावस्य घटकतया च न वैयर्थ्यम्, येन रूपेणोपाधिता विशेषणत्वेति तद्रूपावच्छिन्नव्यभिचारस्यैव वा हेतुत्वम्, शुद्धसाध्यव्यापकस्थले तु साध्यव्यापकव्यभिचारो व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नत्वाद्यवच्छिन्नव्यभिचारो वा हेतुरुपन्यसनीयः, प्रयुञ्जस्तद्र्पेणति तद्रूपविशिष्टसाध्यव्यापकव्यभिचारित्वस्य हेतुत्वेऽपि

न वैयर्थ्यम्, अखण्डाभावस्यातिरिक्तत्वात्। वस्तुतस्तु उपाधिना असाधकत्वासाधनेऽपि न क्षतिः, उद्भावितयावद्दोषैरेव तत्साधनीयमिति नियमाभावात्, तदुन्नीतव्यभिचारेण तत्साधनसम्भवात् सन्दिग्धोपाधिसमशीलस्सन्दिग्धो व्यभिचार इत्यत आह। किञ्चेति। केवलेति। तथा च केवलस्यैव साध्यस्य व्यभिचारो व्यतिरेको वा जिज्ञासितो विरोधित्वात्, न तु विशिष्टस्य, अविरोधित्वादिति भावः।

(गा०) किञ्चेत्यादिदूषणमवतारयितुं पूर्वदूषणोद्धारायासाधकतासाधकव्यभिचारप्रतियोगिन एव उपाधित्वनियमेऽपि तत्साधकशरीरप्रविष्टरूपमेव उपाधित्वमिति नियमो नास्तीत्याशयेन यत्र साधनावच्छिन्नत्वप्रवेशं व्यापकतायां नाभावान्तरस्य घटकता तत्र तत्प्रवेश एव नास्ति, यत्र तत्प्रवेशस्तत्राभावान्तरस्य घटकतया तद्वैयर्थ्यमित्याह नन्वित्यादिना। शुद्धसाध्याव्यापकस्थले एवेति। शाकपाकजत्वाद्युपाधिस्थल एवेत्यर्थः। असिद्धिशङ्कानिरासायेति। मित्रातनयत्वादौ शुद्धश्यामत्वादिव्यापकव्यभिचारहेतोरित्यादिः। व्यभिचारिणि मित्रातनयत्वादिहेतौ शुद्धश्यामत्वादिव्यापकस्यान्तश्श्यामत्वादेरेव व्यभिचारस्य सत्त्वेनासिद्धिविरह इति शङ्कोपादानं साध्यव्यभिचारस्य सिद्धिदशायां तेनैवासाधकतापादनसम्भवादुपाधेरनुपयोगेन तत्सन्देहदशायामिव उपाधिव्यभिचारेणासाधकत्वस्य साधनीयतया साधनावच्छिन्नत्वानिवेशे निश्चितव्यभिचारप्रतियोगिनश्शाकपाकजत्वादेरनन्तर्भावेनासिद्धिशङ्का, तदन्तर्भावे च तद्व्यभिचारनिश्चयसत्त्वेन हेतुसंशयनिरास इति भावः।

अखण्डाभावस्येति। अतिरिक्तस्येति शेषः। शाकपाकजत्वादिव्यावृत्ताच्छुद्धश्यामत्वादिव्यापकतावच्छेदकत्वात्तत्साधारणसाधनविशिष्टश्यामत्वादिव्यापकतावच्छेदकत्वात्मकाभावस्य भिन्नतया तद्घटितहेतोः शुद्धश्यामत्वव्यापकताघटितहेतुघटिततया न वैयर्थ्यमित्यर्थः। उक्तनियमाभ्युपगमेऽवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिस्थलेऽपि अवच्छिन्नसाध्यव्यापकतावच्छेदकशाकपाकजत्वादिकं विशिष्टोपाधेः शाकपाकजत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वविशिष्टस्यैव हेतुर्व्यापकत्वे

न तु विशिष्टश्यामत्वादिव्यापकतावच्छेदकत्वेन तन्निवेश इति न वैयर्थ्यशङ्कापीत्याह । येन रूपेणेति । विशेषणवतीति । विशेषणम् । साध्यनिष्ठोपाधिव्याप्यतावच्छेदकं साधनं पक्षधर्मो वा तद्वान्निरूपित-त्येत्यर्थः ।

शुद्धसाध्याव्यापकस्थले एवेत्यनेन शुद्धसाध्यव्यापकोपाधिस्थ-लीयं विशेषं प्रदर्श्य विशिष्योपाधितावच्छेदकनिवेशे उभयस्थला-विशेषं दर्शयति । शुद्धसाध्येति । शुद्धसाध्यव्यापकार्द्रेन्धनादिव्यभि-चारेण वह्न्यादेर्धूमाद्यसाधकत्वसाधने वह्न्यादिविशिष्टधूमादिव्या-पकत्वेनार्द्रेन्धनादेरुपादाने वह्न्यादिविशिष्टत्ववैयर्थ्यं दुर्वारम्, धूमा-द्यधिकरणस्य वह्न्यादिविशिष्टतदधिकरणत्वनियमेन शुद्धधूमादि-व्यापकताघटकतन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावाद्वह्न्यादि-विशिष्टतदधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्यानतिरि-क्तत्वात्. अतस्तत्रावच्छेदकांशो नोपादीयते, तदनिवेशेऽपि निश्चित-व्यभिचारप्रतियोगिन आर्द्रेन्धनाद्युपाधेर्हेतुघटकतया तदसिद्धिश-ङ्काया असम्भवात्, व्यापकतावच्छेदकपर्यन्तमेव वा ऽनिवेश्य वस्तु-तो व्यापकतावच्छेदकमार्द्रेन्धनत्वादिकं विशिष्य निवेश्य तदव-च्छिन्नव्यभिचारो हेतुरुपन्यसनीयः, व्यापकतावच्छेदकत्वस्य च वह्निरूपपक्षवृत्तिव्यभिचारप्रतियोगितावच्छेदकं आर्द्रेन्धनत्वं यदि धूमासाधकत्वसाधकव्यभिचारप्रतियोगितावच्छेदकं न स्यात् धूम-व्यापकतावच्छेदकं न स्यात् व्यापकव्यभिचारिणो व्याप्यव्यभिचा-रनियमादिति तर्कसम्पादनोपयोग इत्यर्थः । शुद्धसाध्यव्यापकार्द्रे-न्धनादेरपि पक्षधर्मो योगोलकमहानसान्यतरत्वाद्यवच्छिन्नसाध्य-व्यापकत्वेनासाधकतासाधकशरीरे निवेशस्सम्भवति, तद्विशिष्ट-साध्यव्यापकताघटकस्याभावस्य शुद्धसाध्यव्यापकताघटकाभावा-भिन्नतयाऽवैयर्थ्यादित्याह । प्रायश इति । एकमात्रवृत्तितद्धूमादिसा-धके विशिष्टसाध्यव्यापकताघटकस्याभावस्यातिरिक्तत्वासम्भवात् प्रायश इत्युक्तम् । साध्यादौ व्यभिचारवारणाय तद्धर्मवतीति व्य-भिचारविशेषणम् । असाधकतासाधकव्यभिचारप्रतियोगिन एव उपाधित्वमिति नियमस्याप्रामाणिकतया व्यर्थविशेषणतया उपाधि-व्यभिचारस्य तदसाधकत्वेऽपि न क्षतिरित्याह । वस्तुतस्त्विति ।

ननूपाधिना हेतुदोषेणासाधकत्वं साध्यते इति नियमानुरोधा-

पाधौ दोषत्वेनोद्भाविते तेनासाधकत्वसाधनमावश्यकम्, तथा चाव च्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिर्नोद्भावयितु शक्यः व्यर्थविशेषणतय तेनासाधकत्वसाधनासम्भवादिति नासौ दोष इत्यत आह । उद्भा वितेति । उक्तनियमसत्त्वेऽपि यावद्दोषान्तर्भावेन तथा नियमाभावे नोक्तोपाधिनाऽसाधकत्वासाधनेऽपि क्षतिविरहादित्यर्थः । तर्हि त स्साधकस्तत्र का दोष इत्याकाङ्क्षायामाह । तदुन्नीतेति । व्यभिचार स्योपाध्युन्नीतत्वकथनं व्यभिचारे पक्षधर्मताज्ञानसम्पत्तिमुपाध्यु द्भावनस्य सार्थक्यं च सूचयितुम । अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिन व्यभिचारसाधने व्यर्थविशेषणतापरिहारकोक्तरीतेरादरे यद्यप्यस धकत्वसाधनमपि तेन सम्भवति तथापि तदनावश्यकतया मूल कृतां तद्दूषणमेवायुक्तम्, किं तत्र दूषणोद्धारेणेत्याशयेनेदम।

ननु सन्दिग्धव्यभिचारेणासाधकत्वसाधनं न सम्भवति, यत्रो पाधिर्व्यभिचारसंशयमेवादधाति तत्र उपाधिनैवासाधकत्वं साध नीयमित्यत आह । सन्दिग्धोपाधीति । सन्दिग्धोपाधेरेव व्यभिचा रसंशयाधायकत्वम् निश्चितेन तेन व्यभिचारानुमानस्यैव सम्भवा त्, तथा च व्यभिचारसंशयस्थले उपाधेरपि सन्दिग्धतया नासाध कत्वसाधकत्वसम्भव इत्युपाधिसंशयविषयत्वमेव तत्साधकत्वेनो यम्, तथा च तस्यैव व्यभिचारसंशयविषयत्वस्यापि तत्रासाधकत्व साधकत्वसम्भव इति तस्य निश्चितत्वाद्व्यभिचारादेरेव दोषत्व तत्संशयस्यादोषत्वेऽपि न क्षतिः, उपाधिसंशयस्याप्यदोषतया दोषे णैवासाधकतासाधनमिति नियमस्यानभ्युपगमादित्यर्थः।

मूले पक्षद्वयेऽपीति । पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्योपाधित पक्षे साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्योपाधितापक्षे चेत्यर्थः । प्रस स्येति । विशिष्टसाध्यव्यापकस्य उपाधेर्व्यभिचारेण व्यतिरेकेण साधने पक्षे चेत्यादिः । पश्चादिति । तादृशोपाधिव्यभिचारादि प्रथमं शुद्धसाध्यव्यभिचारादिसाधनासम्भवादिति भावः । साध नीय इति । विशेषणाव्यभिचारविशिष्टविशिष्टव्यभिचारेण विशेष विशिष्टव्यतिरेकेण चेत्यादिः । अर्थान्तरमिति । विशिष्टसाध्यव्य भिचारादिसाधने इत्यादिः ।

विशिष्टसाध्यस्य विप्रतिपत्तिविषयत्वाभावस्य विशिष्टव्यभि चारादिसाधनेऽर्थान्तरताहेतुत्वं मूलेऽनुपपन्नमिति चेन्मैवं । त

वेति । केवलसाध्यस्यैव विवादविषयत्व इत्यर्थः । विरोधित्वादिति । ताहशसाध्यसिद्धिविरोधित्वादित्यर्थः । याहशसाध्यं विप्रतिपत्ति-विषयस्तत्साधनायोपन्यस्तहेतौ तद्गमकताविरोधिदोषतदभावयोः सन्दिग्धतया ताहशसंशयविरोधितदेकतरकोटिनिर्णये निश्चयोद्दया-वेति भावः । न तु विशिष्टस्येति । व्यभिचार इत्यादिरनुषञ्जनीयः ।

(चि०)अथ प्रकृतसाध्यव्यभिचारसिद्ध्यर्थं विशि-ष्टसाध्यव्यभिचारः साध्य इति चेन्न । अप्राप्तकालत्वात् । प्रथमं साध्यव्यभिचार एवोद्भाव्यः, तत्रासिद्धावुपाधि-रिति चेत् ? तर्हि प्रकृतानुमाने नोपाधिर्दूषणं स्यात् । किञ्च साध्यव्यभिचारहेतुत्वेन पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्य-व्यापकव्यभिचार एवोपन्यसनीयो नोपाधिः ।

(दी०) उद्भाव्यः । विशेषणाव्यभिचारित्वे सति विशिष्ट-साध्यव्यभिचारेण साधनीयः । तत्र । विशिष्टव्यभिचारे असि-द्धौ उद्भावितायां तत्सिद्ध्ये उपाधिरुद्भाव्य इति । तर्ही-ति । प्रकृतानुमितिविरोधिशुद्धसाध्यव्यभिचारासाधकत्वादिति भावः । अथ वक्ष्यमाणरीत्याऽवच्छिन्नसाध्यव्यापकेनाप्युपाधिना शुद्धस्यैव साध्यव्यभिचारस्साधनीय इत्यत आह । किञ्चेति । पक्षधर्मावच्छिन्नेत्यादिकमुपाधिमात्रव्यभिचारोपलक्षकम् । न साधान्येनोपाधिव्याप्त्यादिविरहेणाहेतुत्वात् ।

(गा०) ननु प्रथमं साध्यव्यभिचारादेराकाङ्क्षितत्वेऽपि तत्साध-कतया विशिष्टव्यभिचारादेरप्याकाङ्क्षितत्वादुपाधिना तत्साधने अर्थान्तरमित्याशयेन शङ्कते मूले । अथेति । विशिष्टसाध्यव्यभिचार इति । साधनीय इति शेषः । अप्राप्तकालत्वात् । शुद्धसाध्यव्यभि-चारमनुद्भाव्य उपाधिना विशिष्टव्यभिचारसाधने तदानीमनाका-ङ्क्षितत्वरूपाप्राप्तकालत्वस्य तावताऽपि दुर्वारत्वादित्यर्थः ।

उद्भावितव्यभिचारासिद्धिर्न दोषः, हेत्वसिद्धेरेव दोषत्वादुक्त-तदसिद्धाविति तत्पदेन साध्यव्यभिचारस्य प्रकान्तस्य परामर्शे-

ऽसङ्गतिरतः तत्परामर्शनीयलाभार्थं पूरयन् उद्भाव्येति व्याचष्टे दीधितौ । उद्भाव्य इति । विशेषणीभूतमिश्रातनयत्वसाध्यव्यभिचारित्वरूपहेतुविशेषणं हेतौ सिद्धमेवेति विशेष्यमात्रपरामर्शकतां तत्पदस्याह । तत्र विशिष्टव्यभिचार इति । असिद्धौ उपाधिरित्यत्र सतिसप्तम्याऽऽकाङ्क्षितस्य सत्यामिति क्रियान्तरस्य पूरणे ऽसङ्गतिः, उक्तहेतौ वास्तविकासिद्धेरसत्त्वादतः क्रियान्तरं पूरयति । उद्भावितायामिति । उपाध्युद्भावनस्य फलमाह । तन्सिद्धये इति । पक्षीभूतप्रकृतहेतौ तन्निश्चयायेत्यर्थः । उपाधिरिति मूले क्रियान्तराकाङ्क्षापूरणाय पूर्वोक्तक्रियापदमनुषञ्जयति । उद्भाव्य इति । उपाधेः प्रकृतानुमाने ऽदूषणत्वापत्तौ मूलाभिप्रेतमाकाङ्क्षितहेतुमाह । प्रकृतेति । विरोधीति । साक्षाद्विरोधीत्यर्थः । व्यभिचारस्यापि शुद्धसाध्यव्यभिचारोन्नयनद्वारा विरोधित्वाद्यथाश्रुतासङ्गतेः, परम्परया विरोधिनस्साधकस्य दोषत्वे उपाधिसाध्यतत्साधकपरम्पराया अपि दोषतापत्तेरिति भावः । वक्ष्यमाणेति । सिद्धान्ते वक्ष्यमाणेत्यर्थः । सा च रीतिः विशिष्टव्यभिचारसाध्यके विशिष्टव्यापकव्यभिचाररूपेहेतौ विशेषणव्यभिचारबाधराहित्यम्, व्यभिचारवारणाय विशेषणाव्यभिचारित्वेन तादृशहेतुं विशेष्य शुद्धसाध्यव्यभिचारस्यैव साध्यस्यादरो वा । शुद्धसाध्यसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोरुपाध्योस्स्वव्यभिचारेणैव साध्यव्यभिचारसाधकतया तत्र तद्व्यभिचारमात्रस्य उद्भावयितुमुचिततया सङ्कोचेन पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिमात्रस्योपन्यसनीयताव्यवच्छेदो न युज्यते, ऽतस्तादृशोपाधिसामान्योपलक्षणतामाह । पक्षेति । उपाधिव्यभिचारे हेतावुपाधिविशेषणत्वेनावश्योपादेयतया तदुद्भावनव्यवच्छेदासङ्गतिमाशङ्क्य पूरयति । प्राधान्येनेति । अत्रायमुपाधिरित्याकारेण इतराविशेषणतयेत्यर्थः । हेतुं पूरयति । व्याप्यत्यादीति । साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वादीत्यर्थः । आदिपदात्साधनरूपपक्षधर्मतापरिग्रहः । व्यभिचारस्य सम्बन्धत्वे मानाभावादिति भावः ।

(दि०) स्यादेतत्, पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक उपाधिः, पर्यवसितं साध्यं पक्षधर्मतावलभ्यम्, यथा वाक्त्वोऽनित्यत्ववातिरिक्तवाक्यधर्मा·

तिरिक्तधर्मभान् मेयत्वादित्यत्र पर्यवसितं यत्साध्यम-
नित्यत्वं तस्य व्यापकं कृतकत्वमुपाधिः ।

(दी०) पर्यवसितेति । अत्र लक्ष्यतानियामकं दूषकता-
बीजं सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वम्, व्यभिचारोन्नायकत्वस्य तत्त्वे
साध्यवत्पक्षावृत्तौ व्यभिचारोन्नायकेऽव्याप्तेः, वक्ष्यमाणकृतक-
त्वोपाधेरदूषकतापत्तेश्च । न हि तद्व्यभिचारेण हेतौ शुद्धसाध्य-
व्यभिचारश्शक्योन्नयनः, बाधानवतारदशायां तादृशव्यभि-
चाराप्रसिद्धेः । न च पर्यवसितसाध्यव्यभिचारस्साध्यव्याप्य-
ताबोधविरोधीति । न चैवमपि कथं तत्र सद्धेतावुपाधिसम्भ-
वः ? मीमांसकमतेन तदभिधानात् । शब्दशब्दयोर्भावप्रधानत्वा-
द्वा । पक्षतावच्छेदकादेरुपाधितावारणाय पक्षावृत्तित्वे सतीति
विशेषणीयम् ।

(गा०) तत्त्वे । लक्ष्यतानियामकत्वे । साध्यवत्पक्षावृत्तौ । साध्य-
वत्पक्षावृत्तितया पक्षधर्मताबलप्राप्यपक्षीयसाध्यव्यापके काकादिपक्ष-
कश्यामत्वादिसाध्यकमित्रातनयत्वादिहेतुकशाकपाकजत्वाद्युपाधौ
उपदर्शितरीत्या व्यभिचारोन्नायके । अव्याप्तेरिति । सत्प्रतिपक्षो-
न्नायकस्य लक्ष्यत्वे च पक्षस्य साध्यवत्तया तत्र साध्याभावसाध-
कत्वेनालक्ष्यत्वान्नाव्याप्तिरिति भावः ।

दोषान्तरमाह । वक्ष्यमाणेति । अनुपदं सङ्कमनीये तल्लक्षण
इत्यर्थः । अदूषकतापत्तेरिति । व्यभिचारोन्नायकतया लक्ष्यतानुपप-
त्तेरित्यर्थः । तथा चाग्रिममूलविरोधस्स्यादिति भावः । तादृशो-
पाधेस्सत्प्रतिपक्षोत्थापनमविकलम्, पक्षधर्मताबलेन तत्रानित्य-
त्वभाने तद्व्यापककृतकत्वाभावज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात्, इतरबा-
धाद्व्यापकतावच्छेदकरूपेणैव विशेषभानमते समानविषयकत्व-
मात्रस्य विरोधितावीजत्वेन विशेषरूपेण व्यापकाभावज्ञाने सामान्य-
रूपेणापि विशेषाज्ञानात् । एवं विशिष्टसाध्यव्यापकाभावज्ञानस्यापि
विशेषणवत्तानिश्चयसहकृतस्य शुद्धसाध्याभावानुमितिसामग्रीत्वेन
शुद्धसाध्यानुमितिप्रतिबन्धकतया वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रय-

त्वादित्यादौ उद्भूतरूपादेस्तथात्वमविफलमित्यवधेयम् ।

ननु शब्दस्य नित्यतापक्षे प्रमेयत्वमनित्यत्वभिन्नो यः शब्दधर्मस्तद्भिन्नधर्मव्यभिचारि शब्दत्ववदिति कृतकत्वव्यभिचारित्वादिति रीत्या वक्ष्यमाणसाध्यव्यभिचारोन्नायकत्वं कृतकत्वस्य सम्भवत्येव व्यभिचाराविरहादित्यत आह । बाधेति । व्यभिचाराप्रसिद्धेरिति । उक्तसाध्याभावस्य पक्ष एव सत्त्वेन तत्प्रसिद्धिं विना शब्दत्वांशे तद्वद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारसाध्यस्य प्रसिद्ध्यसम्भवादित्यर्थः । भावसाध्यके साध्यप्रसिद्धिं विना व्याप्तिग्रहेण अनुमानायोगादिति शेषः । बाधावतारदशायां च तत एवागमकत्वसम्भवात्तस्योपाधित्वाव्यवस्थितेरिति भावः ।

ननूपदर्शितसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्य पक्षातिरिक्तेऽप्रसिद्धावप्यनित्यतारूपपर्यवसितसाध्यस्य तत्त्वेनाभाव आकाशादौ प्रसिद्ध इति तदभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारस्य आकाशादिवृत्तौ बाधानवतारदशायामपि प्रसिद्धिरस्तीत्यत आह । न चेति । न हीत्यर्थः । साध्यव्याप्यतेति । उपदर्शितसामान्यधर्मावच्छिन्नसाध्यव्याप्यतेत्यर्थः । बोधविरोधीति । तथा च तादृशव्याप्तिबोधाधीनायां पक्षधर्मताबलान्नित्यत्वासिद्धौ विशेषव्यभिचारस्यादोषतया तदुन्नयनेन नोपाधेर्दूषकत्वमिति भावः । न्यायमते शब्दस्यानित्यतया उक्तानुमानं सदनुमानमेवेति तत्र कृतकत्वे उपाधिलक्षणसङ्क्रमणं विरुद्धमिति शङ्कते । न चैवमपीति । मीमांसकमतेनेति । शब्दानित्यतावादिनां तेषां मते तदनुमानस्य दुष्टत्वादिति भावः । स्वमतेऽपि तन्मूलं सङ्क्रमयति । शब्दशब्दयोरिति । पक्षस्थसाध्यस्थशब्दपदयोरित्यर्थः । भावप्रधानत्वात् । शब्दत्वपरत्वात् । तथा च न्यायमते शब्दत्वस्य नित्यतया तत्रोक्तरीत्याऽनित्यत्वसाधकमनुमानमसदेवेति भावः । सत्प्रतिपक्षानिर्वाहायानित्यत्वशून्यशब्दत्वस्य पक्षत्वे साध्ये शब्दत्वानन्तर्भावे शब्दत्वे पक्षे शब्दधर्मातिरिक्तस्याबाधेनानित्यत्वपर्यवसानमिति तत्रापि भावप्रधानत्वादरः । तद्धर्मविशिष्टे तद्धर्मवद्वृत्तित्वादिविशिष्टस्य संशयाभावाच्छब्दत्वादिविशिष्टे शब्दावृत्तिधर्माभावस्य सुनिश्चेयतया तत्रानित्यत्वस्य वस्तुतो बाधितस्यापि संशयसम्भवेन तत्र पर्यवसानसम्भव इत्यवधेयम् । पक्षतावच्छेदकादेरिति । पर्वतो वह्निमानित्यादौ पर्व-

सितपर्वतीयवह्न्यादिरूपसाध्यव्यापकसाधनाव्यापकपर्वतत्वादावि-
त्यर्थः । विशेषणायेति । इदं च एतन्मतेऽपि साधनव्यापकस्य
पाधित्वेत्यभिमानेन विशेष्यदलस्यावश्यकतया स्वतन्त्रविशेषणं इ-
ष्टम् । वस्तुतो विशेष्यदलस्य सत्प्रतिपक्षोत्थापकतायामनुपयो-
गितयाऽव्याप्तिकरत्वेन च तेनैव पक्षावृत्तित्वं विवक्षणीयमिति ।

(चि०) यदि च तथैव कृतकत्वमपि शब्दे साध्य-
ते तदा अनित्यत्वमुपाधिः, तदुक्तम् बाधुक्तसाध्य-
नियमच्युतोऽपि कथकैरुपाधिरुद्भाव्यः पर्यवसितं नि-
यमयन्दूषकताबीजसाम्यादिति । अनेन पक्षधर्मसा-
धनावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिस्सङ्गृह्यते, तादृशा-
साध्यस्य पर्यवसितत्वादिति तन्न । एवं हि द्व्यणुकस्य
सावयवत्वे सिद्धे द्व्यणुकमनित्यद्रव्यासमवेतं जन्य-
महत्त्वानधिकरणद्रव्यत्वादित्यत्र निस्स्पर्शद्रव्यसमवे-
तत्वमुपाधिस्स्यात् । भवति हि नित्यद्रव्यसमवेतत्वं
पर्यवसितं साध्यम्, तस्य व्यापकं साधनाव्यापकं च ।

(दी०) यदि चेति । एतच्च स्वतन्त्रकृतकत्वसाधनदशायां
बोध्यम् । अनित्यत्वसाधनोपयोगितया तु कृतकत्वसाधने द्वयो-
रपि सन्दिग्धत्वेनैकतरव्यतिरेकस्यान्यतरव्यतिरेकासाधकत्वा-
त् । एवं हीत्यादि । असमवेतत्वेन द्रव्यासमवेतत्वेन वा अर्था-
न्तरवारणाय सावयवत्व इति । साध्ये द्रव्यपदं नित्यद्रव्यवृत्ति-
तायास्स्फुटतरसिद्ध्यर्थम्, द्रव्यसमवेते ऽनित्यद्रव्यासमवे-
तत्वस्य नित्यद्रव्यसमवेतत्वमादाय पर्यवसानात् । हेतौ च
जन्यपदं परमाणुनित्यत्वासिद्धिदशायामाकाशादौ व्याप्तिग्रहाय ।
विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वान्न वैयर्थ्यम् । नित्यमहत्त्वव्यावृत्ता-
नित्यपावन्महत्त्ववृत्तिजातिपरिचयाय तदिति तु न । तादृशजा-

तौ मानाभावात् । वैभवापेक्षिकापकर्षव्यवहारस्याननुगतजातिभिरेव सम्भवात् । तुल्यन्यायतया त्रसरेणुमहत्त्वापेक्षिकोत्कर्षेणैकजात्या सङ्करप्रसङ्गाच्च । निस्सारेति । साध्योपाध्योर्व्याप्तिदार्ढ्यप्रदर्शनाय द्रव्यपदम्, गमकता तु तेन विनापि । पर्यवसितसाध्यसमव्याप्त एवोपाधिरिति मतेनेदमित्यपि कश्चित् ।

(गा०) मूलं तथैवेति । यत्सिद्धिरुद्देश्या पक्षावृत्तिसामान्यसाधारणतद्वृत्तिनोक्तसमशीलरूपेणैवेत्यर्थः ।

दीधितौ स्वतन्त्रकृतकत्वसाधनेति । कृतकत्वस्यानित्यत्वसाधनाप्रयोजनकसाधनेत्यर्थः । अनित्यत्वासाधने उद्भावितस्य कृतकत्वोपाधेः सत्प्रतिपक्षोत्थापकतानिराकरणाय तत्साधने नित्यत्वस्योपाधित्वासम्भवमाह । अनित्यत्वेति । द्रव्यसमवेतत्वरूपसावयवत्वसिद्धिदशानुसरणप्रयोजनमाह । असमवेतत्वेन द्रव्यासमवेतत्वेन वेति । उभयथैव अनित्यद्रव्यासमवेतत्वोपपत्तेरिति भावः समवेतत्वमात्रसिद्धावपि असमवेतत्वेनार्थान्तरानवकाशात् द्रव्यासमवेतत्वानुधावनम् । अर्थान्तरवारणायेति । अर्थान्तरेणानित्यद्रव्यसमवेतत्वरूपसाध्यपर्यवसानासम्भवस्य वारणायेत्यर्थः ।

मूले इत्यत्रेति । इति रीत्या द्व्यणुकसमवायिना नित्यद्रव्यस्य साधने इत्यर्थः ।

ननु पक्षधर्मताबलाद्व्यापकतावच्छेदकाक्रान्तस्यैव सामान्यरूपेण विशेषरूपेणापि वा सिद्धेः कथमभावसाध्यकानुमानान्नित्यद्रव्यसमवेतत्वसिद्धिः ? अत्र केचित् द्रव्यसमवेतत्वसिद्धौ तदपि पक्षतावच्छेदकेऽन्तर्भाव्यम्, तच्च द्विविधम् नित्यद्रव्यसमवेतत्वरूपमनित्यद्रव्यसमवेतत्वरूपं च, तत्रानित्यद्रव्यसमवेतत्वरूपैकविशेषाभावरूपसाध्यव्याप्यहेतुमत्तानिश्चयरूपतादृशाविशेषभानविरोधिसहकृतात्सामान्यरूपेणोक्तपक्षतावच्छेदकस्य साध्यधर्मितावच्छेदकतया भासकात्तादृशव्याप्यवत्तापरामर्शान्नित्यद्रव्यसमवेतत्वात्मकविशेषरूपेण तदुद्भावनमविरुद्धमिति तन्न । मूलकृता सावयवत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वेनानुपादानात्स्वतन्त्रतत्सिद्धेरेवोक्तत्वात् । भवतु वा सावयवत्वस्य पक्षतावच्छेदकप्रवेशो मूलाभिप्रेतः, तथापि

पक्षतावच्छेदकतया भाने पर्यवसितसाध्यताविरोध एव ।

वस्तुतस्तु यथा सामान्यानुमितिसामग्री एकविशेषबाधसहकृता ऽपरविशेषरूपेण सामान्यं बोधयति, तथा विशेषबाधसामग्र्यपि सामान्यनिश्चयसहकृताऽपरविशेषरूपेण सामान्यबोधिका, सामान्यनिश्चयविशेषान्तरबाधयोरेकतरसामग्र्या सह परसंवलनस्य द्विरूपस्य एकविधानुमितिजनकत्वानुभवात् । अतो नित्यद्रव्यासमवेतत्वनिश्चयसहितं द्रव्यसमवेतत्वव्याप्यवत्ताज्ञानमिव द्रव्यसमवेतत्वनिश्चयसहितमनित्यद्रव्यासमवेतत्वव्याप्यवत्ताज्ञानमपि नित्यद्रव्यसमवेतत्वेन सामान्यं गमयति द्रव्यसमवेतत्वेनानित्यद्रव्यासमवेतत्वेन च निश्चये नित्यद्रव्यसमवेतत्वसंशयानुदयात् तादृशानुभवानादरे इतरबाधबलाद्व्यापकस्यापि विशेषरूपेण भानविलयप्रसङ्गादिति मूलकृतामाशयः । अत एव भ्रमत्वाभावसाध्यकानुमानाद्भावरूपप्रामाण्यसिद्धिस्तैरङ्गीकृता । न च नित्यद्रव्यसमवेतत्वेनानुपस्थितौ तेन रूपेण भानासम्भवः, विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेन अनुमितौ विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानानपेक्षणात् ।

न च यद्रूपावच्छिन्नं बाध्यते तद्रूपविरोधिरूपेणैव विशेषान्तरभानमानुभविकम्, न तु तत्समनियतरूपान्तरेणापि, उक्तस्थले समवेतत्वद्रव्यसमवेतत्वादिना नित्यद्रव्यसमवेतत्वमात्रस्य तदव्याप्यत्वानभ्युपगमात्, तथा च प्रकृतस्थले ऽनित्यद्रव्यसमवेतत्वाभावत्वविशेषितेन द्रव्यसमवेतत्वेन नित्यद्रव्यसमवेतत्वं भासताम्, न तु अनित्यद्रव्यसमवेतत्वग्रहाविरोधिग्रहाविषयनित्यद्रव्यसमवेतत्वेनेति वाच्यम् । विशेष्यघटितसामान्यवत्तया निश्चिते यादृशविशेषणावच्छिन्नयादृशविशेष्यघटितस्य विशेषरूपावच्छिन्नस्य यत्र बाधः तत्रापरविशेषसिद्धौ तत्र तादृशविशेषणाभावविशेषिततादृशविशेष्यघटितविशेषधर्मप्रकारकत्वानुभवात्, प्रकृते ऽनित्यत्वविशेषणावच्छिन्नद्रव्यसमवेतत्वबाधनिश्चयमहिम्नाऽनित्यत्वाभावरूपनित्यत्वविशेषितद्रव्यघटितविशेषप्रकारकताया निष्प्रत्यूहत्वात् । अत एव वह्नित्वाभाववति वह्नित्वप्रकारकत्वस्याभावे सिद्ध्यति वह्नित्ववति वह्नित्वप्रकारकत्वत्वेन भावरूपप्रामाण्यसिद्धेर्मूलकृतोक्ता सङ्गच्छते । यत्र च विशेषणविशिष्टविशेष्यस्य* तादृशविशेष्यविशिष्टस्य वा ऽभावे भासमाने तदुपपादकस्य विशेष्ये

विशेषणाभावस्य भानं तत्र दर्शितविशिष्टाभावादिप्रतियोगिकोटि प्रविष्टतया भासमानतद्विशेषणधर्मितावच्छेदकत्वमेव पर्यवसित साध्यसिद्धौ विशेषणाभावधर्मितावच्छेदकतानियामकम्, दण्डशा पुरुषो रक्तदण्डाभाववानित्यादौ पुरुषादिरूपधर्मिणि पर्यवसिता रक्तत्वादिविशेषितदण्डादिभाने च दण्डत्वादेरेवारक्तत्वादिधर्मिता वच्छेदकतया भानात्। अत एव पुरोवर्त्तिनि वह्नित्वप्रकारकं ज्ञा वह्नित्वाभाववति वह्नित्वाप्रकारकमित्याद्यनुमितौ वह्नित्ववति वह्नि त्वप्रकारकत्वादिरूपप्रामाण्यज्ञानं वह्नित्वाद्यंशे निर्धर्मितावच्छेद कमेव, भ्रमत्वाभावघटकतया भासमानवह्नित्वाभावादेर्धर्मिताव च्छेदकाभानादिति द्यणुके ऽनित्यासमवेतत्वसाधने तद्घटकतय भासमानानित्यत्वांशे द्रव्यत्वस्य धर्मितानवच्छेदकतया पर्यवसि तनित्यद्रव्यसमवेतत्वभानमपि नित्यत्वांशे निर्धर्मितावच्छेदकमे स्यात्, नित्यद्रव्यसमवेतं द्व्यणुकमित्याकारिका उद्देश्यभू ता सिद्धिर्न स्यादिति द्रव्यपदोपादानमित्याह दीधितौ। सा ध्येति। स्फुटतरसिद्धिः। नित्यद्रव्यसमवेतत्वत्वेन सिद्धिः। तदर्थ म्। एतदेव स्पष्टयति। द्रव्यसमवेत इति। द्रव्यसमवेतत्वेन निश्चित इत्यर्थः। अनित्यद्रव्यासमवेतत्वस्य। अनित्यत्वविशेषितद्रव्यत्वावच च्छिन्नसमवेतत्वाभावभानस्य। नित्यद्रव्यसमवेतत्वम्। नित्यत्ववि शेषितद्रव्यत्वावच्छिन्नसमवेतत्वम्। आदाय। अवगाह्य। व्यभि चारावारकस्यापि महत्त्वविशेषणस्य जन्यत्वस्य च हेतावुपादान मुपपादयितुं तत्प्रयोजनमाह। हेताविति। परमाणुनित्यत्वासिद्धि दशायामिति। महत्त्वानधिकरणद्रव्यमात्रस्य नित्यतादशायामित्य र्थः। आकाशादाविति। तदा महत्त्वसामान्यानधिकरणस्यापि भूत परमाणोर्मनसश्च अनित्यद्रव्यासमवेतत्वरूपसाध्यनिश्चयाविषयत्वेन दृष्टान्तत्वाभावात् परममहतां आकाशादीनामेव दृष्टान्ततायाः स्वीकार्यतया महत्त्वे जन्यत्वविशेषणं विना तेषामपि साधनवैकल्ये न तत्त्वानुपपत्तेरिति भावः। तथापि व्यभिचारावारकतया तद्वैयर्थ्य दुष्परिहरमेवेत्याशङ्कां निराकरोति। विशिष्टाभावस्येति। प्रकृत हेतुघटकस्य जन्यत्वविशेषितमहत्त्वाभावस्येत्यर्थः। अतिरिक्तत्वात् शुद्धमहत्त्वाभावभिन्नत्वात्। अभावान्तरप्रवेशेऽपि वैयर्थ्याभिमानिनां प्रकारान्तरेण व्यर्थविशेषणतासमाधानमुपन्यस्य दूषयति। वि

येति । जातिपरिचयायेति तादृशजातिपुरस्कारेण महत्त्वस्य हेतु-
त्वंशलाभायेत्यर्थः । तत् । जन्यपदम् । तथा च जन्यत्वस्याप्रवेशान्न
पूर्वशङ्का, तादृशजातेः नित्यगगनादिमहत्त्वावृत्तितया गगनादौ
साधनवैकल्यम् । अनित्ययावन्महत्त्ववृत्तितया सर्वत्रैवानित्य-
द्रव्यसमवेतद्रव्ये तदवच्छिन्नसत्त्वेन साध्यशून्ये तदवच्छिन्नाभाव-
विशिष्टद्रव्यत्वासत्त्वान्न व्यभिचार इति भावः । मानाभावादिति ।

न च द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति महत्त्वत्वेन हेतुत्वे नित्यस्य
तद्रूपयोग्यस्य फलावश्यम्भावाद्गगनादीनामपि चाक्षुषापत्तेरिति
जनकतावच्छेदकतया नित्यमहत्त्वव्यावृत्तजातेरावश्यकतेति वा-
च्यम् । तादृशानियमस्याप्रामाणिकत्वात् महत्त्वत्वेन तद्धेतुत्वेऽपि
सहकारिविरहेणापत्त्यभावात् । अवयविमहत्त्वे ऽवयवमहत्त्वस्य सा-
मान्यतो हेतुतायाः प्रामाणिकत्वेऽपि तज्जन्यतावच्छेदिका जातिः
त्रुटिमहत्त्वव्यावृत्तैव, तादृशजात्यवच्छिन्नाभावस्य च न हेतुतास-
म्भवः त्रुटौ व्यभिचारात् ।

ननु त्रसरेण्वादिमहत्त्वे गगनादिमहत्त्वापेक्षया अनुगतापकर्ष-
व्यवहारानियामकतया तत्सिद्धेरावश्यकतेत्याशङ्क्याह । वैभवेति ।
अननुगतजातिभिरेवेति । आवश्यकत्रुटित्वत्वादिजातिभिरेवेत्यर्थः ।
सम्भवादिति । विषयाननुगमेऽपि नानार्थशब्दमादायानुगतव्यव-
हारे बाधकाभावात्, अन्यथा उक्तजात्याऽप्यणुपरिमाणसाधारणस्य
महत्त्वापेक्षयाऽनुगतापकर्षव्यवहारस्यानुपपत्तिरिति भावः । तादृश-
व्यवहारेण जातिसिद्धौ बाधकमप्याह । तुल्येति । तुल्यन्यायतया ।
समयुक्तित्वात् । सिद्ध्येति शेषः । उत्कर्षेण । उत्कर्षरूपया जात्या ।

मूले निस्स्पर्शद्रव्यसमवेतत्वमुपाधिस्स्यादिति । गगनादौ वा-
स्तवस्तसाध्यव्यापकतारहितमपि निस्स्पर्शद्रव्यसमवेतत्वं पक्षे
पर्यवसितसाध्यस्यासिद्धतादशायां सर्वदोपाधित्वेन शक्योद्भावनं
भवेदित्यर्थः । पर्यवसितसाध्यव्यापकतायास्सुग्रहत्वादिति भावः ।
तत्त्वोपपादयति भवति हीति । तस्य व्यापकम् । द्रव्यमहद्व्यापक-
कम् । साधनाव्यापकं चेति । गगनादाविति शेषः ।

निस्स्पर्शद्रव्यसमवेतत्वस्य पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे निस्स्पर्श-
समवेतत्वेऽपि तथात्वस्याऽऽवश्यकतया द्रव्यत्वानिवेशवैयर्थ्यमित्या-
शङ्क्याह दीधितौ । साध्योपाध्योरिति । व्याप्तिग्राहकप्रदर्शनायेति ।
सामानाधिकरण्यग्रहणायेत्यर्थः । निस्स्पर्शद्रव्येत्युक्तौ साध्यव्यापकमि-

रवयवद्रव्यस्योपाधिघटकानिस्स्पर्शद्रव्यस्य च भेदलाभेन तत्समवे तत्वरूपसाध्योपाध्योरप्यभेदलाभात् स्वाभिन्न च स्वव्यभिचाराप्र सक्तेश्चाटीति व्याप्तिनिश्चयस्सम्भवति, तदुक्तम्, तादात्म्यकार्य कारणभावाभ्यां व्याप्तिनिश्चय इतीति भावः। गमकता। स्वव्यतिरे केण पक्षे साध्याभावगमकता। तेन विनापि। द्रव्यत्वान्तर्भाव मन्तरेणापि। तथा चोपाधिशरीरे तन्नान्तर्भाव्यमिति भावः।

अन्यमतमाह पर्यवसितेति। इति मतेनेदमिति। तथा चो पाधेस्साध्यव्यापकतानिर्वाहाय तच्छरीरे द्रव्यान्तर्भावः, अन्यथा निस्स्पर्शसमवेतगुणत्वादौ निरवयवद्रव्यसमवेतत्वरूपसाध्यासत्त्वे तदनिर्वाहादिति भावः। व्याप्यताया दूषकतायामनुपयोगाल्लक्ष्य तानियामकदूषकताबीजस्य यथाश्रुतलक्षणस्य च विषमव्यापकसा धारण्यादत्रास्वरसः।

(चि०) किञ्च पक्षधर्मताबललभ्यसाध्यसिद्धौ निष्फल उपाधिः, तदसिद्धौ च कस्य व्यापकः? न हि सोपाधौ पक्षधर्मताबलात्साध्यं सिध्यति, यस्य व्यापक उपाधिस्स्यादिति।

(दी०) ननु भवतां शुद्धसाध्यव्यापकं स्पर्शवदसमवेतत्वं कथं नोपाधिः? अनवस्थाभिया कस्यचिन्निरवयवस्य स्पर्शवत्त्वसिद्धौ तत्समवेतद्रव्ये साध्याव्यापकत्वादिति चेत्? तुल्यं ममापीत्यत आह। किञ्चेति। सोपाधौ। सोपाधितया निश्चिते।

(गा०) भवतामिति। शुद्धसाध्यव्यापकताघटितोपाधितावादि नामित्यर्थः। शुद्धसाध्यव्यापकमिति। शुद्धसाध्यव्यापकतया ग्रहीतुं शक्यमित्यर्थः। कथं नोपाधिः। उपाधिग्रहणे कथं न दूषकः। समा धितोल्याय स्पर्शवदसमवेतत्वे साध्याव्यापकत्वग्रहं शङ्कते। अन वस्थेति। अनवस्थितावयवपरम्पराकल्पने गौरवभयेनेत्यर्थः। कस्यचिदिति। कश्चित् स्पर्शवान्निरवयव इति सामान्यतस्सि द्धावित्यर्थः। तत्साधकं च स्पर्शत्वं असमवेतवृत्तित्वव्यापि द्रव्यवि भाजकोपाधिव्याप्यतावच्छेदकत्वात्, शब्देतरविशेषगुणत्वादित्याद्यनुमानं बो

त्वम् । लाघवमेव व्याप्तिग्राहकतर्कः । तत्समवेतद्रव्ये । अनित्य-द्रव्यासमवेतत्वनिश्चयेन तद्वृत्त्युक्तधर्मे । साध्याव्यापकत्वात् । सा-ध्याव्यापकत्वग्रहात् । स नोपाधिरिति समाधानम । तुल्यमिति । नित्स्पर्शद्रव्यासमवेतत्वेऽपि तथैव पर्यवसितसाध्याव्यापकत्वग्रहस-म्भवादिति भावः ।

पक्षधर्मताबलाद्यादृशं साध्यं पक्षे कदाचित्सिध्यति तादृशसा-ध्याव्यापकत्वविवक्षणे पर्वते महानसीयवह्नेरपि कदाचिदितरबाध-बलात्सिद्धेः पर्वतो वह्निमानित्यादौ महानसत्वादेकमप्युपाधि-स्स्यात्, अतः पक्षधर्मताबलात् तदानीं यादृशस्य सिद्धिः तादृश-साध्यव्यापकस्तदानीमुपाधिविधया दूषक इति विवक्षणीयमित्याश-येन पक्षधर्मताबलादित्यादि मूलोक्तदूषणम् । साध्यसिद्धौ । साध्य-सिद्धिदशायाम् । निष्फल इति । साध्यसिद्धिविघातस्यैव तत्फल-त्वादिति भावः । कस्य व्यापक इति । कस्य व्यापकतया उपा-धिस्स्यादित्यर्थः । उपाधेर्यदा दूषकत्वं तदा साध्यसिद्धेरसम्भव इत्येव द्रढयति । न हीति ।

सोपाधावपि उपाधेरज्ञाने साध्यसिद्धिसम्भवाद्यथाश्रुतेऽसङ्ग-तेराह दीधितौ । सोपाधाविति । सोपाधितया निश्चित इति । स-न्दिग्धोपाधेस्सत्प्रतिपक्षोन्नायकताविरहात् एतन्मते निश्चयदशा-यामेवोपाधिर्दूषकतया तदानीं साध्यसिद्ध्यसम्भवकथनेनैव यदा पक्षधर्मताबलात्साध्यसिद्धिस्तदा तत्साध्यव्यापको दूषक इति वि-वक्षानिराकरणसम्भवात् निश्चितत्वपर्यन्तानुधावनम् । अत्र साध्ये पर्यवसितत्वोपादानं साध्यस्य हेतुव्यापकतावच्छेदकतारूपेण व्या-प्यतया न निवेशोऽपि तु येन केनापि रूपेण इत्येतल्लाभाय, तथा च यद्धर्मावच्छिन्नव्यापकः पक्षावृत्तिः तद्धर्माश्रयसाधने उपाधिरिति विवक्षणीयम्, पर्वतादौ महानसीयवह्न्यादेः वह्नित्वाद्यवच्छिन्नमि-रूपितव्याप्त्या साधनेऽपि महानसत्वादेरुपाधित्वमिष्टमेव । यन्मते व्यापकतावच्छेदकप्रकारेणानुमितिरितरबाधादिबलादपि न जा-यते तन्मते समानविषयकत्वेनैव विरोधितया वह्नित्वादिना महा-नसीयवह्न्यादिग्रहेऽपि तद्व्यापकमहानसत्वाद्यभावग्रहस्य प्रतिब-न्धकत्वात् महानसत्वादेर्दूषकतोपपत्तिः । समानप्रकारकत्वेन वि-रोधितामते तद्धर्मावच्छिन्नव्यापकस्तद्रूपावच्छिन्नसाध्ये उपाधि-

रिति विवक्षणीयम्, तन्मते इतरबाधादिबलात् महानसीयव-
ह्निव्याप्यवच्छिन्नसिद्धौ महानसत्वाद्यभावग्रहस्य विरोधितया महा-
नसत्वादेर्दूषकतेति ।

न चैवं वाय्वादौ सामान्यतः प्रत्यक्षविषयत्वादिविवाददशायां सामान्यतस्तत्साधने उद्भूतरूपाद्युपाध्युद्भावनानुपपत्तिः, तदभा-वग्रहस्य सामान्यतः स्पार्शनप्रत्यक्षविषयत्वादिसिद्धावविरोधि-त्वात्, समानविषयकत्वमात्रेण विरोधित्वेऽपि सामान्यतो मान-सप्रत्यक्षविषयत्वादिसिद्धावतथात्वादिति वाच्यम् । समानविषयक-त्वमात्रेण विरोधितामते वाय्वादौ प्रमाणान्तरेण मानसप्रत्यक्षा-दिविषयत्वादिबाधग्रहदशायां तादृशोपाध्युद्भावनोपपत्तेः, समान-प्रकारकत्वेन विरोधित्वेऽपि बहिर्द्रव्यत्वाविशेषितोद्भूतरूपाद्य-भावेन शुद्धसाध्याभावसाधनसम्भवात्तदर्थमेव तादृशोपाध्युद्भाव-नादिति परिष्कारो द्रष्टव्यः ।

(दी०) ननु लभ्यत्वं काभयोग्यता पक्षे यादृशं साध्यं सेद्धुमर्हति तद्व्यापकत्वे सति पक्षावृत्तित्वम्, पक्षे साध्यसिद्धिवि-रोधिव्यापकताशालित्वमिति यावत् । स्वव्यतिरेकेण पक्षे सा-ध्यसिद्धिविरोध्युन्नायकत्वमिति तु निर्गलितोऽर्थः । भवति च शब्दधर्मातिरिक्तधर्मरहिते शब्देऽनित्यत्वाभावसिद्धिर्यथोक्त-साध्यसिद्धिविरोधिनी, तथा साधनादिमति साधनाद्यवच्छि-न्नसाध्याभावसिद्धिरपि । वस्तुतस्तु पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्याप-कत्वे सति पक्षावृत्तित्वमेवोपाधित्वम् । सिद्ध्यति च विशेषणवति विशिष्टसाध्यव्यापकव्यतिरेकेण शुद्धसाध्यव्यतिरेकः । तादृशश्च साधनव्यापकस्सङ्ग्राह्यः, व्यभिचारोन्नायक इव पक्षवृत्तिरितरे-षाम् । अपरेषां सत्प्रतिपक्षोन्नायकस्य साधनव्यापकस्येवास्मा-कमपि व्यभिचारोन्नायकस्य पक्षवृत्तेरसङ्ग्रहो न दोषाय । परेषां साधनभेदादिवास्माकमपि पक्षभेदादुपाधिभेद इति चेत् ।
[illegible]

(गा०) दीधितिकृदन्यथैतल्लक्षणपरिष्कारमाशङ्कते । सन्धिति । लाभयोग्यतेति । तथा च सोपाधितया निश्चिते पक्षधर्मताबलात् साध्यस्यालाभेऽपि न क्षतिरिति भावः । योग्यतामन्तर्भाव्य साधनाव्यापकत्वस्थले पक्षावृत्तित्वं प्रवेश्य समुदितलक्षणार्थमाह । पक्ष इति । यादृशम । यद्रूपाक्रान्तम् । तद्व्यापकत्वे । तदवच्छिन्नव्यापकत्वे । अर्हत्यर्थस्य दुर्वचत्वात् सत्यन्तस्य फलितार्थमाह । पक्षे साध्यसिद्धीति । प्रकृतपक्षे प्रकृतसाध्यवत्ताबुद्धेः विरोधिनी या व्यापकता तद्वत्त्वमित्यर्थः । तादृशव्यापकतावच्छेदकपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्त्वं दलद्वयार्थः । विरोधित्वं च प्रतिबन्धकतावच्छेदकप्रकारताश्रयत्वम्, तथा च यद्धर्मप्रकारकनिश्चयविशिष्टयदवच्छेदकावच्छिन्नाभावनिश्चयत्वेन उपदर्शितसाध्यवत्ताबुद्धिविरोधिता तादृशधर्मावच्छेदकत्वं व्यापकतावच्छेदकान्तार्थः ।

एतेन व्याप्यव्यापकताया विशेषघटिततया तद्विशेषमनन्तर्भाव्य तद्रूपेण निवेशासम्भवेऽपि न क्षतिः, तदनन्तर्भावेणाप्युक्तरूपेण व्यापकतानिवेशसम्भवात् । शब्दधर्मातिरिक्तधर्मराहित्येन निश्चिते शब्दे अनित्यत्वातिरिक्तशब्दधर्मातिरिक्तधर्मवत्ताबुद्धौ अनित्यत्वव्यापकं कृतकत्वमिति निश्चयसाहितस्य कृतकत्वाभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकतया अनित्यत्वव्यापकताया उक्तरूपतया कृतकत्वे लक्षणसमन्वयः । शुद्धवह्निव्यापकतात्वेन महानसत्वस्यावच्छिन्नमहानसीयवह्निव्यापकताग्रहसाहितमहानसत्वाभावज्ञानस्य पर्वते वह्निमत्ताज्ञानाविरोधितया महानसत्वादावतिव्याप्तेर्वारणाय प्रतिबन्धकतायां भ्रमत्वनियतधर्मविशिष्टज्ञानानवच्छिन्नत्वमपि निवेश्यम्, तेन च पर्वते महानसीयेतरवह्न्यभाववत्ताभ्रमदशायां महानसीयवह्निव्यापकताप्रकारेण महानसत्वज्ञानविशिष्टस्य पर्वते महानसत्वाभावज्ञानस्य सत्त्वे पर्वते वह्निविशिष्टबुद्धेरनुदयेऽपि न पर्वतो वह्निमानित्यत्र महानसत्वेऽतिव्याप्तिः, तत्र तादृशव्यापकताज्ञानसहकृततदवच्छेदकावच्छिन्नाभावज्ञानप्रतिबन्धकताया महानसीयेतरवह्न्यभाववान् पर्वत इति ज्ञानेन भ्रमत्वनियतधर्मविशिष्टेनावच्छिन्नत्वात् ।

अथ भ्रमवैशिष्ट्यानवच्छिन्नत्वेऽपि महानसीयवह्निव्यापकताप्रकारेण महानसत्वग्रहविशिष्टस्य पर्वते महानसत्वाभावग्रहस्य

पर्वते महानसीयवह्निरूपसाध्यवत्ताग्रहविरोधितया उक्तस्थले महानसत्वातिव्याप्तेर्दुर्वारैव ।

न च पक्षे साध्यवत्ताग्रहसामान्यविरोधितानिवेशान्न दोष इति वाच्यम् । उक्तकृतकत्वोपाधेरेवासङ्ग्रहात्, अनित्यत्वव्यापककृतकत्वाभावज्ञानस्य शब्दावृत्तिधर्मवत्ताज्ञानाविरोधित्वात् ।

न च शब्दावृत्तिधर्माभाववत्तानिश्चयसहितस्य साध्यसामान्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतया तदुपाधिसङ्ग्रह इति वाच्यम् । तद्विशिष्टविरोधिनिश्चयप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तौ समानविषयकत्वेन विरोधितामते सामान्यज्ञाने एकविशेषविरोधिनिश्चयविशिष्टापरविशेषविरोधिनिश्चयप्रतिबन्धकतायां मानाभावात् । मैवम्, प्रतिबन्धकत्वमत्र फलानुत्पत्तिप्रयोजकत्वम्, तथा च भ्रमाविशिष्टस्य यत्प्रकारकनिश्चयविशिष्टस्य यदवच्छेदकावच्छिन्नाभावनिश्चयस्य पक्षे साध्यानुमितिसामान्यानुत्पादप्रयोजकत्वम् तादृशधर्मशालित्वमित्यर्थविवक्षया सामञ्जस्यात् । पर्वतो वह्निमानित्यादौ वह्निसामग्र्यादिनिष्ठवह्न्यादिव्यापकताज्ञानविशिष्टा वह्निसामग्रीत्वावच्छिन्नाभावस्य पर्वतादौ या धीस्तस्याः पर्वतादौ वह्न्यादिज्ञानप्रतिबन्धकतया तादृशव्यापकतामादाय वह्निसामग्र्यादावतिव्याप्तिवारणाय पक्षावृत्तित्वनिवेशः, उक्ताभावज्ञानस्य भ्रमत्वेऽपि तत्प्रतिबन्धकताया भ्रमानवच्छिन्नत्वात् । पक्षावृत्तित्वस्य यथाश्रुतस्य निवेशे उपाधितावच्छेदकसम्बन्धेन तत्र वृत्तेर्विवक्षणीयतया आत्मादिपक्षकजात्यादिसाध्यके समवायादिना सत्तानुपाधौ समवायादिना पक्षवृत्तित्वाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरतः पक्षवृत्त्यभावप्रतियोगित्वपरतया तदुपवर्णितम् ।

पर्वतत्वादिरूपपक्षतावच्छेदकसमानाधिकरणाभावप्रतियोगिवह्न्यादिसामग्र्यादावतिव्याप्तिभिया पक्षतावच्छेदकव्यापकाभावप्रतियोगित्वनिवेशे च द्रव्यत्वावच्छेदेन वह्न्यादिसाधनेऽपि वह्निसामग्र्यादेरनुपाधितापत्तिरतः समुदितपर्यवसितार्थमाह । व्यतिरेकेणेति । पक्षे साध्यविरोध्युन्नायकव्यतिरेकप्रतियोगित्वमित्यर्थः । पक्षतावच्छेदकसाध्ययोर्यादृशसम्बन्धावगाहिज्ञानविरोधिनो वा अनुमितित्व[illegible]जनकतावच्छेदक[illegible]विषयताव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्ना पक्षतावच्छेदकसाध्ययोस्तादृशसम्-

ध्यसाधने उपाधिरिति निष्कर्षः । पक्षतावच्छेदकसामानाधिकर-
ण्यमात्रेणानुमितौ तदवच्छेदेन साध्याभावानुमितिरिव विरोधिनी,
तज्जनकश्चावच्छेदकावच्छेदेन साध्यव्यापकाभावपरामर्श एवेति द्र-
व्यत्वादिपक्षतावच्छेदकवह्न्यादिसाध्यसामानाधिकरण्यसाधने वह्नि-
सामग्र्यादिर्नोपाधिः, द्रव्यत्वाद्यवच्छेदेन प्रमान्यवह्निसामग्र्याद्यभा-
वविषयकपरामर्शाप्रसिद्धेः । अवच्छेदकावच्छेदेन अनुमितौ च अवच्छे-
दकसामानाधिकरण्यमात्रेण साध्याभावानुमितिरपि विरोधिनीति
द्रव्यत्वादौ वह्न्यादिसाध्यस्यावच्छेदकत्वसाधने वह्निसामग्र्यादिरु-
पाधिः, तादृशसाध्यकानुमितिजनकप्रमान्यद्रव्यत्वादिसामानाधिक-
रण्यमात्रविषयकपरामर्शविषयव्यतिरेकप्रतियोगित्वात् । उपाध्य-
भावसमानाधिकरणाभावान्तरस्यापि व्याप्तिघटकतया विरोध्यनु-
मापकपरामर्शविषयत्वात् तत्प्रतियोगिन्यतिव्याप्तिवारणाय विरो-
ध्यनुमापकज्ञानीयमुख्यविशेष्यतानिरूपितप्रकारतारूपविषयतैव व्य-
तिरेकविशेषणतया निवेश्या ।

उक्तकृतकत्वोपाधौ गौरमित्रातनयादिपक्षकश्यामत्वादिसाध्य-
कशाकपाकजत्वाद्युपाधौ च लक्षणसङ्गमनाय तादृशोपाधीनां याद-
शसाध्यविशेषव्यापकत्वं तादृशसाध्यविशेषाभावानुमितेः पक्षे सा-
मान्यरूपेण साध्यसिद्धिविरोधितां दर्शयति । भवति चेति । रहिते ।
रहिततया निश्चिते । यथोक्तसाध्यसिद्धिविरोधिनीति । अनित्य-
त्वातिरिक्तेत्यादिसाध्यसिद्धिविरोधिनीत्यर्थः । समानप्रकारकत्व-
स्यातन्त्रत्वादिति भावः । अत्रापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसा-
ध्यसिद्धिसामान्यप्रतिबन्धकत्वमवश्यं विवक्षणीयम्, अन्यथा पर्वतो
वह्निमानित्यादौ महानसत्वादेरुपाधितापत्तिः, महानसीयवह्न्या-
दिमत्ताग्रहविरोधिमहानसीयवह्न्याद्यभावानुमापकव्यतिरेकप्रतियो-
गित्वात् । तथा चानित्यत्वाभावसिद्धेरुक्तसाध्यतावच्छेदकाक्रान्ता-
नित्यत्वसिद्धिप्रतिबन्धकत्वेऽपि शब्दाश्रितधर्मसिद्धिविरोधित्वाभा-
वादनित्यत्वाभावोन्नायकव्यतिरेकप्रतियोगिनोऽपि कृतकत्वस्य नो-
पाधितासम्भव इति पूर्वपक्षे साध्यसिद्धिसामान्यविरोधित्वं
साध्यसिद्धिसामान्यानुत्पादप्रयोजकत्वरूपं वाच्यम्, एवं चैकविशेष-
सामग्रीविरहसहकृतापरविशेषसामग्र्यभावस्य सामान्यकार्यानुत्पा-
दप्रयोजकतया एकविशेषाभावनिश्चयसहितापरविशेषाभावनिश्चय-

एव यथोक्तसाध्यवत्ताग्रहसामान्यानुत्पादप्रयोजकत्वमक्षतमेवेति नो-
क्तदोषावसरः। एवं पर्वते महानसीयेतरवह्न्यभावनिश्चयसहितमहा-
नसीयवह्न्यभावनिश्चयस्यापि वह्निमत्ताग्रहसामान्यानुत्पादप्रयोजक-
तया पर्वतो वह्निमानित्यादौ महानसत्वादावतिव्याप्तिः पूर्ववदेव
वारणीया। साधनादिमतीति। मित्रातनयत्वादिमत्तया निश्चिते
इत्यर्थः। आदिपदात्पक्षधर्मविशेषपरिग्रहः। साधनाद्यवच्छिन्न-
साध्याभावसिद्धिरपीति। मित्रातनयत्वाद्यवच्छिन्नश्यामत्वादेरभाव-
सिद्धिरपीत्यर्थः। यथोक्तेत्यादिकमनुषज्यते, श्यामत्वादिसिद्धि-
सामान्यविरोधिनीति तदर्थः।

अत्र कल्पे समानप्रकारकत्वेन विरोधित्वे न निर्वाहः, एवं सक-
लसाध्यस्य तदनधिकरणे सर्वत्र भ्रमे मानाभावाद्यत्र पक्षे साध्यस्व
विशिष्टज्ञानमप्रसिद्धं तत्पक्षकतत्साध्यकोपाधावव्याप्तिः, एवं स-
कलसाध्याभावानुमितेरप्रामाणिकतया यदुपाध्यभावलिङ्गकयत्सा-
ध्याभावानुमितिर्यत्र पक्षे न प्रसिद्ध्यति तत्पक्षकतत्साध्यकतदुपा-
धावव्याप्तिरिति दूषणमाशङ्क्याह। वस्तुतस्त्विति। पक्षधर्माव-
च्छिन्नेति। यत्किञ्चित्पक्षधर्मविशिष्टेत्यर्थः। वैशिष्ट्यं सामानाधि-
करण्यसम्बन्धेन। एतदुपादानाच्छुद्धसाध्याव्यापकोपाधिसङ्ग्रहः
साध्याधिकरणमात्र एव पक्षधर्ममेयत्वादिविशिष्टसाध्यसत्त्वाच्छुद्धसा-
ध्यव्यापकस्यासङ्ग्रह इति यत्किञ्चिदित्युक्तम्। पक्षधर्मविशिष्टव-
स्त्वन्तरस्य यत्र पक्षे साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन वृत्तिः तत्रत्योपा-
धावव्याप्तिवारणाय साध्येति, साध्यतावच्छेदकविशिष्टार्थकम्, तेन
गुणो द्रव्यत्वविशिष्टसत्तावानित्यादौ गुणवत्त्वाद्युपाधिसङ्ग्रहः।

व्यापकत्वे सति पक्षावृत्तित्वम्। व्यापकतावच्छेदकपक्षनिष्ठाभा-
वप्रतियोगितावच्छेदकरूपवत्त्वम्, तेन न विभिन्नरूपेण तादृशसा-
ध्यव्यापकत्वपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वे आदाय पक्षतावच्छेदका-
द्यावतिप्रसङ्गः। पक्षनिष्ठत्वं पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वमेव यत्र पक्ष-
तावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण साधनम्, अन्यत्र यथाश्रुतमेव
लक्षणानुगमेन लक्षणाननुगमस्यादोषत्वाच्छब्दैकदेशस्यानुपादेय-
त्वात्, अतो न पूर्वोक्तदोषावसरः। उक्तकल्पोपाधौ बाधवदा-
न्यतरत्वादिरूपपक्षधर्मावच्छिन्नयथोक्तसाध्यव्यापकतामादायैव ल-
क्षणसमन्वयः।

मन्यवच्छिन्नसाध्याभावव्यतिरेकप्रतियोगिनोऽवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधेः सत्प्रतिपक्षोत्थापकता न सम्भवति, विशिष्टव्यापकाभावज्ञानस्य शुद्धविशेष्यज्ञानाप्रतिबन्धकत्वादित्याशङ्क्याह । सिध्यति चेति । विशेषणवतीति । विशेषणवत्त्वे सति विशिष्टव्यापकव्यतिरेकेणेत्यर्थः । शुद्धसाध्यव्यतिरेक इति । मित्रातनयत्वादिविशिष्टस्य शाकपाकजत्वादिव्यतिरेकस्य शुद्धश्यामत्वाद्यभावव्याप्यतया तद्वत्त्वज्ञानस्य शुद्धश्यामत्वादिसिद्धिविरोधित्वात्पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्याप्युपाधेः सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वमविकलमिति भावः ।

इदमुपलक्षणम्, शुद्धसाध्याभावव्याप्यतया विशेषणविशिष्टोपाध्यभावज्ञानं विनापि विशेषणवत्तया निश्चिते पक्षे विशेषणविशिष्टसाध्यव्यापकतया गृहीतस्योपाधेरभावज्ञानात् पक्षधर्मताबलेन शुद्धसाध्याभावसिद्धिसम्भवात् तदवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधेः शुद्धसाध्यानुमितिविरोधिताहशसामग्रीसम्पादकतयापि सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वं द्रष्टव्यम् ।

नन्वेवं ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ साधनव्यापकवह्निसामग्र्यादेरप्युपाधित्वं स्यादित्यत्रेष्टापत्तिमाह । तादृशश्चेति । उक्तलक्षणाक्रान्तश्चेत्यर्थः । सङ्ग्राह्य इति । लक्ष्यतानियामकसत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वाक्रान्तत्वादिति भावः । तस्य व्यभिचारोन्नायकत्वं नैतन्मते लक्ष्यताप्रयोजकम्, व्यभिचारोन्नायकत्वेनोपाधेर्दूषकतावादिनां मते सत्प्रतिपक्षोन्नायकतावदिति दृष्टान्तेन दर्शयति । व्यभिचारोन्नायक इति । पक्षवृत्तिरिति । धूमवान् वह्नेरित्यादावार्द्रेन्धनादिरित्यर्थः । सत्प्रतिपक्षानुन्नायकोऽपीति शेषः । इतरेषाम् । व्यभिचारोन्नायकत्वेन दूषकतावादिनाम् । सङ्ग्राह्य इत्यनुषज्यते । एतन्मते उक्तस्थले व्यभिचारोन्नायकार्द्रेन्धनादावितमेतन्मते सिद्धस्य कस्यचिदुपाधेरभ्यमतालक्ष्यतादृष्टान्तेनालक्ष्यतां प्रदर्शयन् परिहरति । अपरेषामिति । साधनव्यापकस्यैवेति । ह्रदो वह्निमान् धूमादित्यादौ वह्निसामग्र्यादेरित्यर्थः । उपाधिलक्षणस्य पक्षघटितत्वे एकसाध्यकैकसाधनकस्थले एव एकस्य पक्षभेदेनोपाधित्वमनुपाधित्वं च स्यादित्यत एकसाध्यकैकपक्षकस्थले एकैकस्य साधनभेदे परमते उपाधित्वानुपाधित्वदृष्टान्तेन इष्टापत्तिमाह । परेषामिति । वक्ष्यत इति । केचित्तु

साधनव्यापकोऽपीत्यादिना ।

(चि०) अत्रोच्यते यद्व्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वं स उपाधिः ।

(दी०) लक्ष्यतावच्छेदकमाह यद्व्यभिचारित्वेनेत्यादि उन्नीयत इति शेषः । उन्नायकत्वं तद्यांगगता, सा च व्याप्तिपक्षधर्मते इति । तथा च यद्व्यभिचारो यद्धर्मावच्छिन्नाभावाधिकरणीभूतयत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वसामान्यं साध्यव्यभिचारव्याप्यं साधनवृत्ति च तद्धर्मावच्छिन्नं तत्रोपाधिरित्यर्थः । तेनार्द्रेन्धनाभाववद्वृत्तित्वेन वह्नौ धूमव्यभिचारसाधनेऽप्यार्द्रेन्धनं द्रव्यत्वादिना न तत्रोपाधिः । तद्रूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वस्य वह्न्यवृत्तित्वात् । शुद्धसाध्यव्यापके तदभाववन्मात्रवृत्तित्वं साध्यव्यभिचारव्याप्यम्, अवच्छिन्नसाध्यव्यापके त्ववच्छेदकाधिकरणीभूततदभावाधिकरणवृत्तित्वमित्युभयत्रापि सङ्गतिः । द्रव्यत्वेन रूपवत्त्वेन साध्ये सत्ताद्रव्यत्वजलत्वमात्रविशेष्यिका यथीस्तद्विशेष्यत्वे जलसमवेतानित्यत्वे वा सति पृथिवीत्ववद्वृत्तित्वादित्यादिना प्रकारेण व्यभिचारोन्नयनसमर्थोऽपि पृथिवीत्वाभावादिर्नोपाधिः ।

(गा०) यद्व्यभिचारित्वेनेत्यादेर्लक्षणत्वे लक्षणं त्विन्यग्रिमग्रन्थविरोध इत्यत आह ।

लक्ष्यतेति । उपाधिव्यभिचारस्य साध्यव्यभिचारोन्नायकताव्याभाय पूरयति । उन्नीयते इति । एवं च मूले साधनस्येति सप्तम्यर्थे षष्ठी, तथा च साधने पक्षे साध्यव्यभिचारानुमापकव्यभिचारप्रतियोग्युपाधिरिति मूलार्थ इति भावः ।

यद्यपि अनकत्वमन्नागकत्वरूपहेतुत्वमपि तृतीयापञ्चम्योरित्युक्तपूरणमन्तरेणापि व्यभिचारोन्नायकत्वं व्यभिचारस्य लभ्यते

न च धूमाद्वह्निमानयमितिवत् धूमेन वह्निरित्यप्रयोगाद्धर्मिवि-शेषणतापन्नसाध्य एव तृतीयार्थज्ञापकत्वान्वय इति व्युत्पत्तिः, प्रकृते मुख्यविशेष्यतया भासमाने साध्यव्यभिचारे न तृतीयया ज्ञापकत्वबोधनसम्भव इति वाच्यम् । तथा व्युत्पत्तौ अस्यैव अत्राकाशमात्मन इत्यादिलिखनविरोधात् सम्प्रदायविरोधेन वह्नि-धूमादित्यादिप्रतिज्ञानिराकरणविरोधाच्च ।

न चोन्नीयते इत्यस्यापूरणे तृतीयया साधनविषयोन्नयनप्रयो-जकत्वं न बोधयितुं शक्यते, तथा च सति साधनस्येत्यस्य व्यभि-चारित्वमित्यनेनैव सम्बन्धात् साधनसम्बन्धिसाध्यव्यभिचारस्यैव उन्नायकतालाभात् । तथा च साधनव्यापकस्यापि व्यभिचारस्या-न्यत्र साधनसम्बन्धिसाध्यव्यभिचारोन्नायकतया तत्रातिव्याप्ति-रिति वाच्यम् । यद्धर्म्युपरागेण भासमानसाध्ये तृतीयार्थान्वयस्त-द्धर्मिणि साध्यज्ञापकताया ज्ञापकत्वार्थकविभक्त्या बोध इति व्यु-त्पत्तेः, अन्यथा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ पर्वताद्यंशे ज्ञापक-ताया अलाभे तदुपपादकपर्वतवृत्तित्वाद्याकाङ्क्षानुदयेन तत्प्रदर्श-कोपनयानुत्थानप्रसङ्गात्, पर्वतो वह्निमान् महानसत्वादित्यादाव-पि योग्यताप्रसङ्गाच्च, तथापि तृतीयादिना व्याप्तिपक्षधर्मतानि-र्वाह्यं हेतुविधया ज्ञापकज्ञानविषयकत्वमेव बोध्यते न तु ज्ञापक-ज्ञानविषयतामात्रम्, पर्वतो वह्निमान् वह्निव्याप्तेरित्याद्यप्रयोगात्, तथा च तद्व्यभिचारस्य पक्षतावच्छेदकहेतुसामानाधिकरण्यविधया साधनरूपपक्षतावच्छेदके साध्याभावरूपसाध्यसामानाधिकरण्य-रूपव्यभिचारोन्नायकत्वमिति यद्व्यभिचारित्वेनेत्यस्य यदभावेन सा-धनवति साध्याभाव उन्नीयत इत्यर्थपर्यवसानस्याग्रे कर्तव्यस्य विरोधः, उक्तविधया ज्ञापकतायास्तृतीययाऽबोधनादित्युन्नीयत इत्येतत्पूरितम् । तथा सति पर्वतत्वस्य धूमसामानाधिकरण्येन वह्नि-सामानाधिकरण्यमनुमीयत इति प्रयोगात्स्वार्थानुमितौ उक्तविधया प्रयोज्यत्वस्यापि तृतीयया बोधनान्न विरोधः ।

नन्वनुपाधिव्यभिचारस्यापि साध्यव्यभिचारव्याप्तेः पक्षधर्मताया वा भ्रमेण साधने साध्यव्यभिचारानुमापकत्वादतिप्रसङ्गः, एवं स-कलोपाधिव्यभिचारस्य सकलसाधने व्यभिचारानुमित्युपधायक-ताया [illegible]ऽव्याप्तिश्चेत्यत आह । उन्नायकत्वमिति । ननु

[illegible] कलोपस्थापके स्वरूपसम्बन्धरूपतया वर्तत एवेत्युक्तातिप्रसङ्गो दुर्वार इत्यत आह। सा चेति। व्याप्तिपक्षधर्मते इति। साध्यव्यभिचारव्याप्तिसाधनवृत्तित्वोभयरूपे इत्यर्थः।

ननु शुद्धेन यद्व्यभिचारित्वेन व्याप्यता विवक्षिता, विशेषिताविशेषितसाधारणव्यभिचारित्वेन वा, येन केनापि रूपेण वा ? आद्ये अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्यापनात्, श्यामत्वादिव्यभिचारशून्यत्वात्मत्वादौ शाकपाकजत्वावच्छिन्नव्यभिचारत्वावच्छिन्नसत्त्वेन शुद्धतद्व्यभिचारत्वस्य श्यामत्वादिव्यभिचारव्याप्यतानवच्छेदकत्वात्, अन्त्ययोः रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वाभावादावतिव्याप्तिः, पृथिवीत्वाभावव्यभिचारस्यापि रूपवन्मात्रवृत्तिधर्मव्यावर्तककिञ्चिद्विशेषणविशिष्टतद्व्यभिचारत्वेन रूपव्यभिचारव्याप्यत्वात्। समानाधिकरणमात्रस्यैव किञ्चिद्विशिष्टत्वेन अवश्यमेव व्याप्यतया व्याप्यान्तपर्यन्तनिवेशवैयर्थ्याच्च।

न च पृथिवीत्वाभावव्यभिचारत्वस्य पृथिवीत्वाभावाभाववद्वृत्तित्वरूपस्य गौरवेण न व्याप्यतावच्छेदकघटकता, उक्तस्थले पृथिवीवृत्तितात्वस्यैव निवेशेन व्यभिचारवारणसम्भवादिति न मध्यमपक्षे अतिप्रसङ्ग इति वाच्यम्। एवं सतीदं जलं गुरुत्वादित्यादावपि पृथिवीत्वाभावादेरनुपाधितापत्तेः, लघुगुरुसाधारणव्याप्यतावच्छेदकताया एव विवक्षणीयत्वादित्याशङ्क्य निष्कृष्टार्थमाह। तथा चेति। यद्व्यभिचार इत्यस्य व्याख्या यद्धर्मावच्छिन्नेत्यादि. सामान्यमित्यन्तम्। यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वसामान्यम्। यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वत्वावच्छिन्नम्, तथा च तादृशयत्किञ्चिदधिकरणवृत्तितात्वं साध्यव्यभिचारव्याप्यतावच्छेदकत्वे सति साधनवृत्तिवृत्तीत्यर्थः। सामान्यपदशून्य एव क्वचित्पाठः, तत्रापि अन्वयितावच्छेदकावच्छेदेन व्याप्यत्वान्वये यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वमित्यस्य यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वत्वावच्छिन्नमित्यर्थकतया उक्त एवार्थः, अतोऽयोगोलकादिव्यक्तिवृत्तित्वसामान्यान्तर्गतान्यानिष्ठतवृत्तित्वस्य [illegible] तद्व्यक्तिवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः। उपाधेरपि [illegible] [illegible] उपाधितेति [illegible] निवेशस्य [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

वेशे अतिप्रसङ्गमाह । तेनेति । आर्द्रेन्धनेत्यादि । द्रव्यत्वाद्यवच्छे-
त्यादिः । तादृशार्द्रेन्धनाद्यभाववद्वृत्तित्वस्य वह्निधूमव्यभिचारसि-
द्धियोग्यत्वेऽपीत्यर्थः । तद्रूपेति । द्रव्यत्वादीत्यर्थः । वहृयवृत्तित्वात् ।
वह्न्यवृत्तित्वेन यत्पदेन द्रव्यत्वाद्युपादानासम्भवादित्यर्थः । यत्कि-
ञ्चिदधिकरणवृत्तित्वस्य व्याप्यताविवक्षणात् शुद्धसाध्यव्यापक इव
अवच्छिन्नसाध्यव्यापकेऽपि लक्षणसमन्वयसम्भव इत्याह । शुद्धेति ।
तदभाववन्मात्रवृत्तित्वम् । तदभाववत्सकलाधिकरणवृत्तित्वम्, तथा
च यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्वस्य सुतरां व्याप्यतेति भावः । अवच्छे-
दकेति । व्याप्यतावच्छेदकाभिमतनयत्वाद्यधिकरणीभूता या शाक-
पाकजत्वाद्यभावाधिकरणव्यक्तिस्तद्व्यक्तित्वमित्यर्थः । सामाना-
धिकरण्यमुपेक्ष्य व्याप्यतापर्यन्तनिवेशस्य यत्किञ्चिदधिकरणवृत्ति-
तात्वे व्याप्यतावच्छेदकत्वपर्यन्तनिवेशस्य च प्रयोजनमाह । द्रव्यत्वे-
नेति । रूपवत्त्वे साध्ये पृथिवीत्वाभावादिर्नोपाधिरित्यन्वयः ।
समर्थोऽपीत्यन्तेन यथाश्रुतव्यभिचारोन्नायकत्वं प्रदर्शितम् । पृथिवी-
त्वादौ रूपव्याप्यधर्मे व्यभिचारवारणाय पृथिवीवृत्तित्वं सत्तादि-
त्रयमात्रविशेष्यकधीविशेष्यत्वजलसमवेतनित्यत्वयोर्वैकल्पिकविशेष-
णयोरुपादानम् । सत्ताया धीविशेष्यतयोपादानं तस्या दृष्टान्त-
त्वनिर्वाहाय, अन्यथा हेतोर्द्रव्यत्वरूपपक्षमात्रवृत्तितया व्यभिचारो-
न्नायकतानुपपत्तेः ।

यद्यपि पक्षमात्रवृत्तित्वेऽपि व्याप्तिपक्षधर्मतारूपोन्नयनयोग्यत्व-
मविकलमेव, तथाप्युन्नयनौपयिकसपक्षवृत्तित्वानिवेशेऽप्यतिप्रसङ्गस्य
दुर्वारत्वमित्येतत्प्रदर्शनाय तदुपादानम् । विशेष्यस्य विशेष्यतावच्छे-
दकपृथिवीवृत्तितात्वस्य वा सार्थक्याय जलत्वोपादानम्, तथा सति
जलत्वे व्यभिचारवारकतया तत्सार्थक्यात् ।

न च धीविशेषविशेष्यत्वविशिष्टत्वेन पृथिवीत्वाभावव्यभिचा-
रस्य साध्यव्यभिचारोन्नायकतयापि तत्रोपाधित्वप्रसक्त्या पृथिवी-
त्वांशसार्थक्यप्रयासो विफल इति वाच्यम् । तद्व्यभिचारमात्रवृत्ति-
धर्मपुरस्कारेण उन्नायकतेति विवक्षणे अतिप्रसङ्गवारणसम्भवे उक्त-
विवक्षाया निष्प्रयोजनतापातात् पृथिवीवृत्तित्वांशसार्थक्यस्यावश्य-
कत्वात् ।

[illegible]

धर्मताकपोन्नयनयोग्यत्वमविकलम्, परार्थस्थले एव आधिक्येन निग्रहप्रयोजकविशेषणवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । व्यर्थविशेषणशून्यत्व-गर्भव्याप्यतावच्छेदकताया यद्व्यभिचारमात्रवृत्तिधर्मस्य विवक्ष-णेऽपि न प्रतीकार इत्याशयेन विशेषणसार्थक्योपपादनात् । सत्ता-द्रव्यत्वभिन्नाविशेष्यकत्वात् त्रितयभिन्नाविशेष्यकत्वरूपं त्रितयमा-त्रविशेष्यकत्वघटकं अभावान्तरमिति जलत्वांशावैयर्थ्यम् । पक्षवृ-त्तित्वसम्पत्तये द्रव्यत्वोपादानम् । घटत्वादिविशेष्यकत्रितयविशे-ष्यकसमूहालम्बनविशेष्ये घटत्वादौ व्यभिचारवारणाय मात्रपदम् । त्रितयमात्रविषयकधीरप्रसिद्धा, तन्नित्रतयनिर्विकल्पकेऽपि व्यक्ति-भाननियमादतः त्रितयमात्रविशेष्यकत्वोपादानम् । विशेष्यपदे मुख्यविशेष्यता विवक्षणीया, अतस्सत्ताद्रव्यत्वजलत्वानीति बुद्धा-वपि सदितरावृत्तित्वादिरूपसत्तात्वादिघटकसदितरादेः सदितर त्वादिविशेष्यतया न त्रितयमात्रविशेष्यकत्वानुपपत्तिः । तादृशवि षयत्वनिवेशे उक्तधीविषये सत्तात्वादिघटकरूपाद्यात्मकसदादौ व्य भिचार इति धीविशेष्यतानिवेशः । इयमपि विशेष्यता मुख्यविशेष्य तारूपा, अन्यथा तद्दोषतादवस्थ्यात् । लाघवमनुसृत्य द्वितीयविशेष णानुसरणम् । तत्र नित्यपृथिवीत्वादौ व्यभिचारवारणाय जलसमवे तत्वोपादानम् । जलसमवेतजलपृथिवीसंयोगादौ व्यभिचारवारणाय नित्यत्वोपादानम् । एतद्घटितहेतावपि सत्ता दृष्टान्तः । जलत्वा दौ व्यभिचारवारणाय विशेष्यदलम् । नोपाधिः । बोकलक्ष्यताव च्छेदकाक्रान्तः । साध्यव्यभिचारनिरूपकाधिकरणवाय्वादौ द्रव्य त्वस्य पृथिवीत्वाभावव्यभिचारविरहात् अस्यासङ्ग्राह्यता, तदुक्तम्- "सर्वे साध्यसमानाधिकरणाः स्युरुपाधयः । हेतोरेकाश्रये येषां स्व साध्यव्यभिचारिते" ति ।

(दी०) न हि पृथिवीत्वात्मकतदभावाधिकरणं तादृशं किञ्चिदस्ति यद्वृत्तित्वसामान्यं साध्यव्यभिचारव्याप्यम्, पृथिवीत्वादावेव व्यभिचारात् । न च व्यभिचारोन्नायकतामात्रेण प्रकृतोपाधितानिर्वाहः, अपि तु कथकानां तान्त्रिकाणां च त-थाविधव्यवहारविषयत्वेन, तदत्र [illegible] । [illegible]

ेदृष्युन्नायकत्वादिकं सम्भवदपि न तथा, गौरवात् । अत
ेदं जलमाकाशादित्यत्र स्वाव्याप्यत्वेन जलत्वाव्याप्यत्वोन्ना-
कस्यापि द्रव्यत्वादेरसङ्ग्रहो न दोषाय ।

(गा०) यथानिरुक्तस्य तत्रासत्त्वं स्फुटयति । न हीति ।
दभावेति । पृथिवीत्वाभावाभावेत्यर्थः । यद्वृत्तित्वसामान्यम् ।
दृवृत्तित्वत्वावच्छिन्नम् । पृथिवीत्वाद्यवेवेति । रूपव्यभिचारवि-
ष्टेणेत्यादिः । व्यभिचारात् । पृथिवीत्वाधिकरणव्यक्तिवृत्तित्वत्वा-
च्छिन्नस्य तादृशव्यभिचाररूपसाध्यव्यभिचारित्वात् । तादृशय-
त्किञ्चिदधिकरणवृत्तितात्वस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यतावच्छेदकत्वं
स्वावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकसाध्यव्यभिचारत्वकत्वम्, न तु
ाध्यव्यभिचारशून्यवृत्तितानवच्छेदकत्वम्, अयोगोलकवृत्तितात्वा-
ा विशेष्यभूताधेयतात्वस्य साध्यव्यभिचारशून्यवृत्तितावच्छेदक-
या विशिष्टाधेयतात्वरूपे तस्मिन् साध्यव्यभिचारशून्यवृत्तितानव-
च्छेदकत्वस्य दुर्घटत्वादिति ध्येयम् ।

उक्तरीत्या व्यभिचारोन्नायकस्य पृथिवीत्वाभावादेः कथमनुपा-
धित्वम् ? यतः तद्वारणायायं प्रयास इत्यत आह । न चेति । प्रकृतो-
ाधिता । एतच्छास्त्रनिर्वाच्योपाधिता । कथकानाम् । वादजल्पादि-
थानिपुणानाम् । तथाविधव्यवहारः । उपाधिव्यवहारः । तथा च
थकादीनामुपाधिव्यवहारविषयताविरहान्न पृथिवीत्वाभावादेरुक्त-
थल उपाधितेति भावः । तद्व्यवहारविषयतावच्छेदकं यदि व्यभि-
ारोन्नायकत्वमेव तदा तदाक्रान्तस्य पृथिवीत्वाभावादेरप्युपाधि-
त्वमावश्यकं स्यादित्यत आह । तदवच्छेदकं चेति । उक्तरूपमिति ।
थिवीत्वाभावादिव्यावृत्तनिरुक्तधर्म इत्यर्थः । तत्रोपाधिव्यवहार-
विरहस्य निर्विवादत्वादिति भावः ।

नन्ववृत्तिहेतुके साध्यव्यापकस्यासङ्ग्राहकतया न निरुक्तरूपस्य
पाधिव्यवहारविषयतावच्छेदकत्वसम्भव इत्यव्याप्यत्वोन्नायकत्व-
व तथास्तु, तच्च यद्धर्मावच्छिन्नाभावाधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्ति-
त्तित्वविशिष्टवृत्तिमत्त्वाभावः साध्याभाववद्वृत्तित्वविशिष्टवृत्ति-
त्वाभाववत्या साधनवृत्तिश्च तद्धर्मावच्छिन्नत्वम् अवृत्तिहेतौ

व्यभिचारासत्वेऽपि वृत्तिमत्त्वाभावेन निरुक्तसाध्योपाध्योर्व्याप्तिवि रहोऽक्षत एवेति तद्धेतुकोपाधेरसङ्ग्रह इत्यत आह । व्याप्यत्वेति । व्याप्यत्वासिद्धिः । व्याप्यत्वाभावः । सम्भवत्यपीति । पृथिवीत्वा भावादिव्यावृत्तमित्यादिः । न तथा । नोपाधिव्यवहारविषयतावच्छे दकम् । गौरवात् । निरुक्तव्यभिचारोन्नायकत्वापेक्षया गुरुशरीर त्वात् । अपि तु लघुशरीरं निरुक्तव्यभिचारोन्नायकत्वमेवेति शेषः । अत एव । अव्याप्यत्वोन्नायकत्वस्य गौरवेण तदनवच्छेदकत्वादेव । असङ्ग्रहः । निरुक्तरूपेण । न दोषायेति । तत्रोपाधिव्यवहारस्य स्वारसिकस्य सविवादतया तदनभ्युपगमसम्भव इति भावः ।

(दी०) अथैवं स्वव्यभिचारेण व्यभिचारोन्नायकत्वमेव तथास्तु, लाघवात्, तच्चोक्तोपाधावप्यस्तीति चेत् ? एवं तर्हि साध्याभावसाधनोभयाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगित्वमेव तथा स्तु, अतिलाघवात्, अस्तु च सहार्थतृतीयाश्रयणेनास्यापि स एव फलितोऽर्थः । एतद्रूपमात्रज्ञाने तेषां नोपाधिव्यवहार इति चेत् ! तुल्यं त्वदुक्तेऽपि । अत एव शुद्धसाध्याव्यापकस्थले साध्ये व्याप्यतावच्छेदकं नियमतस्तादृशं धर्ममनुसरन्ति न यद्व्याप्ते साध्य व्यभिचारनियमो भवत्युपाधिव्यभिचारस्य । वस्तुतस्तु यदभा भावेन यद्वदन्यत्वेन वा साधनवति साध्याभाव उन्नीयते स उ पाधिर्लाघवात् । अत एव जलत्वतेजस्त्वयोर्न तदुभयत्वेन क चिदप्युपाधित्वम् ।

(गा०) ननु यदि व्यवहारविषयतावच्छेदकलाघवानुरोधाद् वृत्ति[illegible] तुकोपाधौ स्वारसिकव्यवहारो न स्वीक्रियते तदा [illegible] पृथि वीत्वाभावादिसाधारणस्य यथाकथञ्चि[illegible]व्यभिचारोन्नायक[illegible] [illegible]गित्वस्य लघीयसो व्यवहारविषयतावच्छेदकत्वानुरो [illegible]पृथिवीत्वाभावादौ उपाधि[illegible] [illegible] । [illegible] । [illegible]

लाघवादिरे । स्वव्यभिचारेणेति । साध्यव्यभिचारसहितव्यभिचारा-
धिकरणं साधनं तत्त्वमित्यर्थः । उक्तोपाधौ । उक्तस्थलीयपृथिवीत्वा-
भावाद्युपाधौ । तादृशधर्मे उपाधिव्यवहारविरहस्य सविवादत्वेऽपि
तत्साधारणोक्तरूपादपि लघुतरं तद्व्यावृत्तं तद्विषयतावच्छेदकरूपा-
न्तरं सम्भवतीति तस्यानुपाधित्वमेवेत्याह । एवमिति । यदीति
भावः । यदि लाघवानुरोधेन पृथिवीत्वाभावादावुपाधिव्यवहाराभावे
ऽप्रतिपद्यामहे इत्यर्थः । तर्हि । तदानीम् । साध्याभावसाधनोभया-
धिकरणेति । साध्याभाववत्साधनाधिकरणेत्यर्थः । तेन सर्वत्र सा-
ध्याभावसाधनयोरेकसम्बन्धासम्भवेन तदुभयत्वावच्छिन्ननिरूपितै-
काधिकरणतानिवेशासम्भवेऽपि न क्षतिः । प्रतियोगित्वम् । प्रति-
योगितावच्छेदकं यद्रूपं तदवच्छिन्नत्वम्, पृथिवीत्वाभावादेश्च न
तथात्वम्, नीरूपसाधनाधिकरणवाय्वादौ पृथिवीत्वाभावाद्यभाव-
विरहादिति भावः । यद्व्यभिचारित्वेनेति मूलस्यापीदृशार्थकत्व-
सम्भवान्न तदुपेक्षानिबन्धनो मूलविरोध इत्याह । अस्तु चेति ।
सहार्थेति । एकाधिकरणनिरूपितत्वरूपसाहित्यार्थकेत्यर्थः । स एव
फलितार्थः । तादृश एवार्थे पर्यवसानम् । साधने साध्योपाध्योरेका-
धिकरणान्तर्भावेण व्यभिचारस्य साध्याभाववति साधनाधिकरणे
उपाधेरभाववृत्त्यैव निर्वाहादिति भावः । शङ्कते । एतद्रूपेति । मात्र-
पदेन व्यभिचारोन्नायकत्वज्ञानव्यवच्छेदः । तेषाम् । कथकादीनाम् ।
उपाधिव्यवहार इति । तथा च लघीयस्त्वेऽपि नोक्तरूपस्य तद्व्यवहा-
रविषयतावच्छेदकत्वसम्भव इति भावः । इदम् । नोपाधिव्यवहार
इतीदम् । त्वदुक्तेऽपि । पृथिवीत्वाभावादिसाधारणयथाकथञ्चिद्व्यभि-
चारोन्नायकव्यभिचारप्रतियोगित्वमात्रज्ञानेऽपि पृथिवीत्वाभावादौ
कथकादीनामुपाधिव्यवहाराभावात्, तत्र विवादे मदुपवर्णितरूप-
ज्ञानेनोपाधिव्यवहार इत्यत्रापि विवादसौकर्यादिति भावः । यथा-
कथञ्चित्स्वव्यभिचारेण व्यभिचारोन्नायकतयैवोपाधित्वे ऽवच्छिन्न-
साध्यव्यापकशाकपाकजत्वाद्युपाधिस्थले सर्वत्र धीविशेषविषय-
तयोपाधिव्यभिचारं विनैव साध्यव्यभिचारानुमानसम्भवे धर्म-
पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकतया तेषामुपाधित्वसमर्थनप्रयासो व्य-
र्थ एवापद्येत, तादृशसाध्यव्यापकतामप्रतिसन्धायापि साधना-
व्यापकता[illegible] प्रतिसन्धाय साध्यव्यभिचारसंशयविषयहेतौ उपा-

धिव्यभिचारसामान्यस्य साध्यव्यभिचारानुमापकतयावस्तुग्रहत्वात् यत्किञ्चिदधिकरणान्तर्भावेणोपाधिव्यभिचारसामान्यस्य साध्यव्य- भिचाराव्ययनयोग्यताया उपाधितानियामकत्वे तु यदवच्छिन्नसा- धनाव्यापकत्वमुपाधेस्तदवच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वप्रतिसन्धाने सा- ध्यावच्छेदकधर्माधिकरणसाधनवत्युपाधिव्यभिचारसामान्यस्या- साध्यव्याप्यता पक्षधर्मता च गृहीतुं शक्यते तदवच्छिन्नसाध्य- व्यापकाभाववति तद्धर्माधिकरणे साध्याभावस्यावश्यकतेति ग्रहण तदधिकरणवृत्तिसामान्येऽवश्यं साध्याभाववद्वृत्तित्वमिति ग्रहात्, अतस्साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकताग्रहस्य निरुक्तोपाधिताप्रयोजक- रूपग्रहोपयोगितया उपाधितासमर्थनाय व्याप्यतावच्छेदकधर्मवि- शेषानुसरणमित्याह । अत एवेति । निरुक्तव्यभिचाराव्ययकताया उपाधितानियामकत्वादेवेत्यर्थः । शुद्धसाध्य व्यापकादेर्धनाद्युपाधेः व्याप्यतावच्छेदकधर्माननुसरणात् शुद्धसाध्याव्यापकस्थले इत्युक्तम्। साध्यं व्याप्यतावच्छेदकम् । साध्यनिष्ठोपाधिव्याप्यतायां सामाना- धिकरण्येनावच्छेदकम् । ते । कथकतान्त्रिकाः । यद्वतीति । यद्धर्मा- वच्छिन्नाधिकरणे इत्यर्थः । साध्यव्यभिचारनियम इति । उपाधि- व्यभिचारसामान्यस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यतेत्यर्थः ।

ननु द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ गुणवत्त्वादेरुपा- धिताप्रसङ्गः, गुणवत्त्वाद्यभावाधिकरणगुणादिवृत्तित्वसामान्यस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यत्वात् साधनवृत्तित्वाच्च, साधनस्य विशिष्ट- सत्तादेः शुद्धसत्त्वाद्यनतिरिक्तत्वात् । साध्यव्यभिचारव्याप्यताव- च्छेदकीभूततादृशकिञ्चिदधिकरणवृत्तितात्वाश्रयस्य साधनताव- च्छेदकावच्छिन्नत्वविवक्षयैतदुद्धारेऽपि महाकालान्यत्वादिसाध्यके कालिकसम्बन्धेन घटादिहेतुके खण्डकालभेदादेरुपाधितापत्तिः, ख- ण्डकालभेदाभावाधिकरणखण्डकालवृत्तित्वसामान्यस्य महाकाल- भेदाभावाधिकरणमहाकालवृत्तित्वव्याप्यत्वात् साधनवृत्तित्वाच्च, साधने खण्डकालभेदव्यभिचारस्य खण्डकालान्तर्भावेणैव महाका- लभेदव्यभिचारस्य च महाकालान्तर्भावेणैव सत्त्वात्, एकाधिकर- [illegible] द्रव्यत्वादित्यादौ [illegible] [illegible]त्वानुपाधित्वात् ।

न च महाकालवृत्तित्व[illegible]

च्छेदकं लाघवात् वृत्तित्वत्वमेव न तु यत्किञ्चिदधिकरणवृत्तित्व-त्वम्, अतो नोक्तातिप्रसङ्गः, उपाध्यभावोपलक्षितस्याधिकरणस्य व्याप्यतावच्छेदकप्रवेशाविवक्षणादिति वाच्यम् । तथा सत्युक्त-स्थलीयोपाधौ महाकालपरिमाणाभावव्याप्तिप्रसङ्गात्, उक्तन्यायेन तदभावोपलक्षिताधिकरणस्यापि साध्यव्यभिचारव्याप्यतावच्छेद-कत्वानन्तभावात् ।

न चोपाधिव्यभिचारस्य तादात्म्यसम्बन्धेन साध्यव्यभिचार-व्याप्यत्वविवक्षया नैव दोषः, आधेयताया निरूपकाधिकरणभेदेन भेदात् खण्डकालमहाकालनिरूपितयोराधेयतयोस्तादात्म्याभावेन तादृशासम्बन्धेन व्याप्तिविरहात्, एतेनैतद्रूपभिन्नं गुणत्वादित्यादौ तद्रूपजातीयरूपान्तरव्यक्तिभेदादेरुपाधितापत्तिरपि निरस्तेति वाच्यम् । एवं सति साधननिष्ठोपाधिव्यभिचारे साध्यव्यभिचार-तादात्म्यनिवेशेनैवोपपत्तौ व्याप्यतानिवेशवैयर्थ्यात्, पृथिवीवृत्ति-त्वरूपे पृथिवीत्वाभावव्यभिचारे वाय्वादिवृत्तित्वरूपसाध्यव्यभि-चारतादात्म्यविरहेणैव पृथिवीत्वाभावातिप्रसङ्गानवकाशात्, उपा-धिव्यभिचारस्य तादात्म्यसम्बन्धेन पक्षावृत्तितया तेन सम्बन्धेन तस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यतायास्साधने साध्यस्य व्यभिचारोन्नय-नायोग्यतानात्मकत्वाच्च । एतेन निरूपकतासम्बन्धेन व्याप्यत्वविव-क्षया उक्तातिप्रसङ्गवारणमपि हेयमेवेत्यत आह । वस्तुतस्त्विति । यदभावो यद्भेदो वा विशेषितोऽविशेषितो वा हेतुमति पक्षे सा-ध्याभावोन्नायक इत्यर्थः । अत्राप्युन्नायकत्वमुन्नयनयोग्यता, तथा च साध्याभावव्याप्यतावच्छेदकरूपेण यद्रूपावच्छिन्नाभावो यद्रूपाव-च्छिन्नभेदो वा साधनतावच्छेदकविशिष्टवृत्तिः तद्रूपावच्छिन्न उपाधिरित्यर्थः । द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यत्र विशिष्टसत्त्वाधिकरणी-भूतद्रव्ये द्रव्यत्वाद्यभावव्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्यावर्तमानत्वात् गुणवत्त्वाद्यव्यतिप्रसङ्गः । एवं महाकालभेदादिसाध्यके खण्डकाल-त्वाद्यभावस्य साध्याभावव्याप्यताविरहात्खण्डकालभेदादौ रूप-वान् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वाद्यभावाभावस्य पृथिवीत्वादेरूपा-भावाद्यव्याप्यतया च पृथिवीत्वाभावादौ नातिप्रसङ्गः । साध्या-भावासामानाधिकरण्यावच्छेदकरूपेण यद्रूपावच्छिन्नाभावः साध्य-व्यापिरित्युक्तौ वह्निमान् धूमादित्यादौ महानसत्वादेरुपाधितापत्तिः,

वह्न्यभावसामानाधिकरण्यावच्छेदकमहानसत्वाभावत्वेन तदभावस्य धूमादिमत्पर्वतादिवृत्तित्वात्, अतः साध्याभावव्याप्यतापर्यन्तनिवेशः। ह्रदादिवृत्तित्वविशिष्टत्वेन वह्न्याद्यभावव्याप्यस्य महानसत्वाद्यभावस्य तदभावत्वेन साधनवद्वृत्तित्वात्तद्रूपावच्छिन्नाभावः साध्याभावव्याप्यः साधनवद्वृत्तिरित्येतावन्मात्रोक्तौ तत्रैवातिव्याप्तिस्स्यादिति व्याप्यतावच्छेदकरूपेण साधनवद्वृत्तित्वं विवक्षितम्।

अथ यदभावेन साध्याभाव उन्नीयते इत्येतत्कल्पे धूमवान् वह्नेः पृथिवी द्रव्यत्वादित्यादौ साधनव्यापकसंयोगादेरभावस्य उत्पत्तिकालावच्छेदेन अयोगोलकादिवृत्तितया तद्वृत्तित्वविशिष्टत्वेन साध्याभावव्याप्यत्वात् साधनवद्वृत्तित्वाच्च तत्रातिव्याप्तिवारणाय यदभावमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्ना साध्याभावव्याप्यतेति विवक्षणीयम्, तथा चायोगोलकादिवर्त्तित्वविशिष्टत्वस्य च संयोगाद्यभावभिन्नेऽपि वृत्तेर्न तद्रूपावच्छिन्नव्याप्यतामादायातिप्रसङ्गः, अयोगोलकादिवर्त्तित्वविशिष्टसंयोगाद्यभावत्वस्य च संयोगाद्यभावमात्रवर्त्तित्वेऽपि विशेष्यवैयर्थ्यान्न व्याप्यतावच्छेदकतेति तेन रूपेण व्याप्यतामादायातिप्रसङ्गस्यापि नावकाशः, द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ गुणादिवृत्तित्वविशिष्टत्वेन संयोगादौ लक्षणसमन्वयस्य उक्तन्यायेनासम्भवेऽपि व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टसंयोगाद्यभावत्वरूपतदभावमात्रवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्याभावव्याप्यतामादाय लक्षणं सङ्गमनीयम्।

वस्तुतो लघुरूपसमनियतगुरुधर्मावच्छिन्नोपाधौ तदवच्छिन्नाभावाप्रसिद्ध्या अव्याप्तेर्वारणाय तद्रूपविशिष्टव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्यैव उन्नायकतया विवक्षणात् द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ द्रव्यमात्रसमवेतत्वाद्यवच्छिन्नाभावत्वेन साध्याभावोन्नायकतया संयोगत्वाद्यवच्छिन्नस्योपाधितानिर्वाहः, अत एव सत्तावान् प्रमेयत्वादित्यादौ व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टसंयोगाभावत्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य गुणादिवृत्तितया सत्ताद्यभावानुन्नायकत्वेऽपि न संयोगाद्युपाधित्वक्षतिः, संयोगत्वादिविशिष्टव्यापकतावच्छेदकजातित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्य सत्ताद्यभावोन्नायकत्वेन सङ्ग्रहात्। तथा च व्याप्यतावच्छेदकरूपेण साधनवद्वृत्तित्वानिवेशेऽपि वह्निमान् धूमादित्यादौ [illegible] व्याप्यता-

प्रादाय नातिव्याप्तिसम्भव इति किं तन्निवेशनेति चेन्न । एवमपि तदनिवेशे वह्निमान् धूमादित्यादौ संयोगाभावादेः व्याप्यवृत्तित्वविशिष्टसंयोगाद्यभावत्वेन वह्न्याद्यभावव्याप्यतया केवलसंयोगाभावत्वादिना च हेतुमद्वृत्तितया संयोगादेरुपाधिताप्रसङ्गात् । कथञ्चिदुद्धारेऽपि द्रव्यं गुणादित्यादौ द्रव्यान्यविशिष्टसत्ताभावादौ अतिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात्, तदभावस्य सत्त्वादेस्तन्मात्रवृत्तिविशिष्टसत्तात्वादिना द्रव्यत्वाद्यभावव्याप्यत्वात्, सत्तात्वादिना च साधनवद्वृत्तित्वादिति तद्विवक्षाया आवश्यकत्वात् ।

यदभावेनेति कल्पे व्यभिचारिणि साध्यव्यापकसंयोगादेरुपाधितावारणाय यदभावमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेण व्याप्यताप्रवेशे गौरवम्, अतो लाघवाय यद्वदन्यत्वेन वेत्युक्तम् ।

न च धूमवान् वह्नेरित्यादौ साध्यविरुद्धस्य ह्रदत्वादिविशिष्टद्रव्यत्वादेर्वारणाय यद्वदन्यत्वेन वेति कल्पेऽपि यद्धर्मावच्छिन्नवद्भेदमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेण साध्याभावव्याप्यतेति विवक्षणीयम्, अन्यथा तादृशविशिष्टद्रव्यत्वादिमद्भेदस्यायोगोलकादिवृत्तित्वविशिष्टत्वेन साध्याभावव्याप्यत्वसाधनवद्वृत्तित्ववत्तया विशिष्टस्य अनतिरिक्तत्वेन विशिष्टद्रव्यत्वत्वादावपि साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वरूपवक्ष्यमाणविशेषणवत्तया च तदवच्छिन्नवारणासम्भवादिति वाच्यम् । साध्यवद्वृत्तितावच्छेदकत्वस्य साध्यवद्वृत्तित्वापेक्षया गुरोर्विशेषणतया विशिष्टद्रव्यत्वादेर्वारणासम्भवेन यद्वदन्यत्वेन वेति कल्पे तन्मात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेण उन्नायकत्वाविवक्षणेऽपि प्रतीकारत् ।

अथ यदभावेनेति कल्पेऽपि यदभावमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेणोन्नायकत्वमिति न विवक्षणीयम्, गुरुधर्मस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वे यद्धर्मावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्यैवोन्नायकताया विवक्षणीयतया तद्धर्मविशिष्टनिरूपितव्यापकतायां विशेषणताविशेषसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितानिवेशे प्रतियोगिवैयधिकरण्यानिवेशे क्षतिविरहेण संयोगत्वादेः संयोगादिव्यापकतानवच्छेदकत्वेन तदवच्छिन्नाभावस्यायोगोलकादिवृत्तित्वविशिष्टत्वेन वह्न्यभावव्याप्यत्वेऽपि धूमाभावोन्नायकत्वेऽपि साधनव्यापकसंयोगाद्युपाधितापत्त्यसम्भवात् ।

एवं यदभावेनेति कल्पे द्रव्यत्वाद्यभावत्वात्, तदवच्छिन्नाभावे

योगाद्यभावेऽतिव्याप्तिः तदभावस्य संयोगादेः संयोगत्वादिना द्रव्य-
त्वादिव्याप्यत्वात् अतो द्वितीयकल्पानुसरणमित्यपि निरस्तम्।
संयोगाभावत्वादौ प्रतियोगिवैयधिकरण्याघटितव्यापकतावच्छे-
दकत्वाभावेन तदवच्छिन्नाभावस्य संयोगस्याप्रवेशादिति चेत्।
सत्यम्। एवमपि गुरुधर्मस्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमते उपा-
धितावच्छेदकावच्छिन्नाभावस्यैव यथाश्रुतस्य निवेशेऽपि गुरुधर्मा-
वच्छिन्नोपाधावव्याप्त्यनवकाशात् धूमवान् वह्नेरित्यादौ संयोगाद्य-
तिव्याप्तिवारणायैव यदभाववेति कल्पे व्यापकतावच्छेदकावच्छिन्ना-
भावस्य निवेशनीयतया गौरवेण यद्वदन्यत्वेन वेति कल्पाश्रयण-
सङ्गतेरिति।

अत एवेत्यादिपाठः प्रामादिकः, धूमादिसाध्यके ह्रदत्वविशिष्ट-
द्रव्यत्वादावतिव्याप्तिवारणाय सकलकल्प एव साध्यसामानाधिकर-
ण्यावच्छेदकत्वेन धर्मस्य विशेषणीयतया द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ जलत्व-
तेजस्त्वोभयावच्छिन्नाभावाधिकरणगुणादिवृत्तित्वसामान्यस्य द्रव्य-
त्वादिव्यभिचारव्याप्यस्य सत्त्वादौ सत्त्वेऽपि गुणादिवृत्तित्वविशि-
ष्टत्वेन द्रव्यत्वाभावव्याप्यस्य तदभावस्य सत्त्वादिमति सत्त्वेऽपि
च क्वचिदपि कल्पे तादृशोभयत्वावच्छिन्नेऽतिप्रसङ्गाभावादुपष्टम्भा-
सङ्गतेः।

न च धूमवान् ह्रदवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्ववान् द्रव्यं जलत्वतेज-
स्त्वोभयवदित्येव न प्रतीयते, विशिष्टद्रव्यत्वं धूमवद्वृत्ति जलत्व-
तेजस्त्वोभयं द्रव्यवृत्तीति प्रतीयत एव, तथा च विशिष्टद्रव्यत्वता-
दृशोभयत्वादिकं साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकमेव, धूमाधिक-
रणस्य विशिष्टद्रव्यत्वाद्यधिकरणत्वमेव परं नास्तीति वाच्यम्।
विशिष्टद्रव्यत्वत्वादेर्धूमाद्यधिकरणवृत्तितायामवच्छेदकत्वे तदधि-
करणवृत्तितासमशीलतन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकत्वेऽप्यवच्छेदकत्व-
ध्रौव्यात् तदवच्छिन्ननिरूपकताकाधिकरणताया एव च तद्विशिष्टा-
धिकरणतारूपतया धूमाद्यधिकरणस्य विशिष्टद्रव्यत्वाद्यधिकरण-
ताया अपि दुर्वारत्वापत्तेः। साध्यवन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकताव-
च्छेदक[illegible]विवक्षयाप्युक्तोभयत्वावच्छिन्नेऽतिप्रसङ्गवारणासम्भवात्।

अथ साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य धर्मविशेषणत्वे
[illegible]पि धूमादिसाध्यकोपाधितानुपपत्तिः सामाना-

धिकरण्यातिप्रसक्तस्य तदवच्छेदकत्वानुपपत्तेः ।

न च प्रतियोगित्वकारणत्वादेरवच्छेदकतायामेव अवच्छेद्यानतिप्रसक्तत्वं तन्त्रम्, न त्वाधेयत्वादेरवच्छेदकत्वेऽपीति वाच्यम् । मणिकृतैव व्याप्तिवादे साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपात्मकव्याप्तिलक्षणे न ह्यतिप्रसक्तमवच्छेदकमित्युक्त्वा वह्नित्वादौ धूमसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वं निरस्य अतिव्याप्तेर्वारितत्वात् । अत एव दीधितिकृता विरुद्धातिप्रसङ्गवारणाय लक्षणव्याख्याने साध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकत्वमुपेक्ष्य साध्यसमानाधिकरणयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकतावच्छेदकत्वं धर्मविशेषणं वक्ष्यते । एवं च समानाधिकरणवृत्तित्वं धर्मविशेषणं तेजो द्रव्यत्वादित्यादौ स्पर्शाभावादिवारकम् । ह्रदवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वादेर्वारणं च यदभावादिमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेणाभावकत्वविवक्षया । वस्तुतस्त्वित्यादिकल्पे पूर्वकल्पे च जलत्वतेजस्त्वोभयत्वादिना व्यभिचारमात्रे ह्रदवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यादिना च धूमादिसाध्यके उपाधिता धर्मस्य साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वविशेषणेन दुर्वारेति कल्पद्वयाभिप्रायेणैव अत एवेत्यादिग्रन्थः सङ्गच्छते । अत्र च जलत्वतेजस्त्वयोरित्यादिकमुपलक्षणम्, विशिष्टद्रव्यत्वत्वादिना नोपाधित्वमित्यपि बोध्यम् । अथ वा साध्यसमानाधिकरणयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकतावच्छेदकत्वमेव साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वं धर्मविशेषणम्, तच्च साध्यवद्यत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेव, अत्यन्ताभावगर्भव्यापकतायामपि प्रतियोगिवैयधिकरण्यनिवेशेन भेदगर्भव्यापकतायामेव पर्यवसानात्, तथा च यदभावेनेति कल्पेऽपि एतादृशविशेषणेन विशिष्टद्रव्यत्वादिवारणसम्भवेऽपि जलत्वतेजस्त्वोभयत्वावच्छिन्नवारणमशक्यम्, तादृशोभयवद्भेदाप्रसिद्ध्या तादृशोभयत्वस्य भेदप्रतियोगितावच्छेदकतानवच्छेदकत्वादिति यद्वदन्यत्वेनेति । कल्पाभिप्रायेणैव अत एवेति ।

न च यदभावेनेति कल्पे धूमवान् वह्नेरित्यादौ संयोगादावतिव्याप्तेर्वारणाय यदभावमात्रवृत्तिधर्मेण व्याप्यताया विवक्षणीयत्वात् ...कोभयत्वेनोपाधिताया अपि ततो वारणसम्भवान्नोपष्टम्भसङ्गतिरिति वाच्यम् । उक्तसंयोगादावुपाध्यतिव्याप्तिवारणायैव तद्व्यधिकरणानुसरणेन प्रथमकल्पे यदभावमात्रवृत्तिधर्मपुरस्कारेणो-

ज्ञापकताया अविवक्षणीयत्वात्। तदविवक्षणेऽपि वस्तुतोऽनवच्छिन्ना या आधेयता तद्विशिष्टत्वेनोपाध्यभावस्य साध्याभावज्ञापकताविवक्षया उक्तसंयोगादुपाधिवारणसम्भवाच्च, अयोगोलकवृत्तित्वविशिष्टत्वेन संयोगाभावस्य धूमाभावज्ञापकतायामुत्पत्तिकालावच्छिन्नाया एव संयोगाभावनिष्ठाधेयताया अवच्छेदकप्रवेशात्।

न च महाकालपरिमाणवान् द्रव्यत्वादित्यादौ कालिकसम्बन्धेन साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितायामवच्छेदकाप्रसिद्ध्या तेन सम्बन्धेन घटादेरुपाधितानुपपत्तिरित्युपाधिताघटकसम्बन्धसामान्ये यद्धर्मविशिष्टप्रतियोगिकत्वसाध्यवत्सामान्यानुयोगिकत्वोभयाभावस्तद्व्यत्वरूपव्यापकतावच्छेदकताया एव निवेशनीयतया उक्तोभयत्वे तादृशव्यापकतावच्छेदकताविरहेण पूर्वकल्पे यदभाववेनेति कल्पे न तदवच्छिन्नेऽतिप्रसङ्गानवकाश इति वाच्यम्। कालिकसम्बन्धेन गगनादेरपि वृत्तिमत्त्वस्यावश्यकतया कालिकसम्बन्धेन महाकालवृत्तित्वकिञ्चिद्धर्मविशिष्टप्रतियोगिकत्वोभयाभावाप्रसिद्ध्या उक्तस्थले कालिकसम्बन्धेनापाधरुक्तरीत्यापि दुस्सङ्ग्रहतया साध्यवद्यत्किञ्चिद्व्यक्तिनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतासामान्ये उपाधिताघटकसम्बन्धावच्छिन्नत्वयद्धर्मावच्छिन्नत्वोभयाभावः तत्स्वरूपव्यापकतावच्छेदकताया एव निवेशनीयतया यद्वदन्यत्वेनेत्येतदन्यकल्पे उक्तोभयत्वस्य तादृशविशेषणेनापि दुर्वारत्वात्, समवायेनोभयत्वावच्छिन्नस्य भेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेन भेदप्रतियोगितावच्छेदकतासामान्ये समवायावच्छिन्नत्वतादृशोभयत्वावच्छिन्नत्वोभयाभावसत्त्वादिति चेन्न। आर्द्रेन्धनत्वादेस्साध्यसामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वे उक्तयुक्त्या साध्यवतस्तद्विशिष्टत्वासम्भवेन तत्र तद्विशिष्टाभावप्रत्ययापत्तेरतिप्रसक्तस्यापि सामानाधिकरण्यावच्छेदकतायाः स्वरूपसम्बन्धरूपाया अवश्योपेयत्वात्, अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकताभिप्रायेण मणिकृतो न ह्यतिप्रसक्तमित्युक्तेः शिरोमणिसम्मतत्वात्, तत्र स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वनिवेशस्य तदसम्मतत्वात्।

(दी०) यद्व्यभिचारित्वेनेत्यस्यापि स एवार्थः, यथा हि यद्व्यभिचारित्वेन हेतुमद्वृत्तित्वविधया साधनस्य पक्षवृत्तित्वे[illegible]

भूतस्य साध्याभावरूपसाध्यवत्पक्षवृत्तित्वं सिद्ध्यतीति । अत्र च साध्यसमानाधिकरणत्वेनावच्छिन्नो धर्मी साध्यसमानाधिकरणार्द्रेन्धनादिव्यक्तेरार्द्रन्धनत्वादिनोपाधित्वे पुनरवच्छेदको धर्म एव साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वेन विशेषणीयः । तेन जलह्रदत्वाभावाधिकरणायोगोलकवृत्तित्वस्य धूमव्यभिचारव्याप्यस्य वह्निवृत्तित्वेऽपि जलह्रदत्वादौ नातिप्रसङ्गः, न वा द्रव्यत्वेन तेजस्त्वसाधने शीतस्पर्शजलत्वाद्यात्मकस्वाभावेन तद्वद्वृत्तित्वेन वा द्रव्ये द्रव्यत्वे वा साध्याभावस्य व्यभिचारस्य वा साधके स्पर्शाभावजात्यभावादौ । द्रव्यत्वादिना तु कम्बुग्रीवादिमत्त्वादौ साध्ये स्वव्यभिचारेण स्वाभावेन वा हेतौ तद्वृत्ति वा व्यभिचारस्य साध्याभावस्य वा साधकं घटत्वादिव्यभिचारित्वमुपाधिरेव । घटत्वादेस्तदभावस्य वा गमकत्वेऽपि धूमप्रागभाववदवैयर्थ्यम् ।

(गा०) साधनवति साध्याभावोन्नायकाभावप्रतियोगित्वस्य तत्र तदुन्नायकभेदप्रतियोगितानवच्छेदकत्वस्य च स्वोक्तस्य मूललभ्यत्वमुपपादयति । तथा हीति । यद्व्यभिचारित्वेनेत्यादि ।

यद्व्यभिचारित्वं यदभाववद्वृत्तित्वं यद्वदन्यवृत्तित्वं वा । साधनवान् साध्यव्यापकाभाववान् साध्यव्यापकवद्भेदवान्वेति ज्ञाने तुल्यवित्तिवेद्यतया भासमानयदभावादिरूपहेतुसामानाधिकरण्यविषया साधनरूपपक्षतावच्छेदके साध्याभावरूपसाध्यवत्पक्षवृत्तित्वरूपसाध्यसामानाधिकरण्यावगाहिनी साधनवान् साध्याभाववान् साध्यवद्भिन्नो वेति या सिद्धिः तत्प्रयोजकमित्यर्थः । इतीति । तन्मूलार्थ इति शेषः । साध्यविरुद्धधर्मस्योपाधितां वारयितुमाह । अत्रेति । यद्धर्मावच्छिन्नव्यभिचारः साधने साध्यव्यभिचारसाधक इत्यत्र प्रविष्ट इत्यर्थः । अवच्छिन्नो धर्मीत्यनेन अवच्छेदको धर्म इत्यनेन चास्य सङ्ग्रहः । धर्मीत्यस्य विशेषणमिव इत्यग्रिमेणान्वयः । अत्र [illegible]समानाधिकरणार्द्रेन्धनव्यक्तेरलक्ष्यतैव । तद्[illegible]ता-

पक्षे धर्मिण्युक्तविशेषणदानासम्भवादाह । साध्येति । तद्व्यक्तित्वेन तादृशव्यक्तेरनुपाधित्वं सर्वथैवेत्यत आर्द्रेन्धनत्वादिनेति । पूर्वकल्पे एतद्विशेषणप्रयोजनं दर्शयति । जलहृदत्वेति । वस्तुतस्त्वित्यादिकल्पे यद्भावमात्रवृत्तिधर्मस्याभायकतावच्छेदकत्वविवक्षणे अयोगोलक-वृत्तित्वविशिष्टत्वेन जलहृदत्वाभावादेः साध्याभावाभायकत्वेऽप्यति-व्याप्यसाधनकाशादन्यत्रातिव्याप्तिवारकतामाह । न चेति । द्रव्यत्वेन तेजस्त्वसाधने स्पर्शाभावजात्यभावादावतिप्रसङ्ग इति योजना । अतिप्रसक्तिं दर्शयति । शीतस्पर्शेति । शीतस्पर्शात्मकेन स्पर्शाभावा-भावेन जलत्वात्मकेन जात्यभावाभावेनेत्यर्थः ।

द्रव्ये साध्याभावस्य साधक इति योजना । पूर्वकल्पेऽप्यतिव्या-प्तिप्रसक्तेस्सत्त्वात्तत्कल्पेऽपि तामाह । तद्वद्वृत्तित्वेन द्रव्यत्वे व्य-भिचारस्य वा साधक इति । तद्वद्वृत्तित्वम् । शीतस्पर्शादिमद्वृ-त्तित्वम् । उत्पत्तिकाले अन्यतेजस्यपि स्वमते स्पर्शाभावसत्त्वात्सा-ध्यसमानाधिकरणतया जलतेजःपरमाणुषु च साधनाव्यापकतया स उपाधिरेवेति जात्यभावपर्यन्तानुसरणम् ।

ननु कम्बुग्रीवादिमान् द्रव्यत्वादित्यादौ संयोगेन समवायेन वा घटत्वादिव्यभिचारस्योपाधेः सर्वेष्वेव कम्बुग्रीवादिमत्सु घटेषु घटत्वाभाववति भूतलादौ घटोपर्युत्पन्नविनष्टघटव्यक्तेरधस्तनघटा-वयवे संयोगसम्बन्धेन तादृशे च कपाले समवायेन वृत्तिमत्त्वेन सा-ध्यव्यापकत्वेऽपि तद्व्यभिचारस्य व्यर्थविशेषणतया व्यभिचारानुन्ना-यकत्वादव्याप्तिः; तथा हि साधनपक्षकव्यभिचारानुमाने घटत्वव्यभि-चारित्वव्यभिचाररूपहेतुघटत्वस्यैव कम्बुग्रीवादिमत्त्वव्यभिचारव्या-प्यतया स्वरूपासिद्धिवारकेतरांशस्य व्यभिचारावारकतया वैयर्थ्यम् साधनवत्पक्षकसाध्याभावसाध्यकानुमानेऽपि घटत्वव्यभिचाराभा-वादिरूपहेतुघटकघटत्वाभावस्यैव तादृशसाध्यव्याप्यतया इतरांश-वैयर्थ्यमित्याशङ्कां निराकरोति । द्रव्यत्वादिनेति । उपाधिरेवेत्येव-कारः साधकमित्यनन्तरं योज्यः । व्यभिचारावारकविशेषणवत्त्व-स्तादृशोपाधिव्यभिचारादेः कथं साधकत्वमित्याकाङ्क्षायामाह घटत्वादेरिति । यत इत्यादिः । धूमप्रागभाववदिति । यथा धूमत्वा-वच्छिन्नस्य वह्निगमकत्वेऽपि धूमप्रागभाववद्धेतौ वह्निना यत्किञ्चिदि-त्यादिन्यायेन नेतरांशवैयर्थ्यं तथा [illegible]

भिचाराविहेलाषितरांशावैयर्थ्यमित्यर्थः ।

न च साधनपक्षकव्यभिचारानुमाने हेतौ घटत्वव्यभिचारित्वा-
ववृत्तित्वे वृत्तिघटीयरूपादिवृत्तित्वात्मके घटत्वव्यभिचारि-
भेदाभावात् तद्घटत्वव्यभिचारस्य कम्बुग्रीवादिमत्त्वव्यभिचार-
कतया इतरांशवैयर्थ्यं दुर्वारमेवेति वाच्यम् । संयोगेन घटत्वव्य-
चारस्य उपाधितायां हेतुतावच्छेदकसमवायसम्बन्धेन तादृशो-
धिव्यभिचारस्य स्वघटकसंयोगावच्छिन्नघटत्वव्यभिचारित्वाभे-
प्रसक्तेः समवायघटितघटत्वव्यभिचारस्य तादृशव्यभिचारे स्व-
टकीभूततादृशघटत्वव्यभिचाराभेदाद् वैयर्थ्येन घटत्वव्यभिचारि-
व्यभिचारित्वेन अगमकत्वेऽपि घटत्वव्यभिचारित्वेनैवोपाधिव्य-
चारस्य गमकतया उपाधिव्यभिचारित्वेन गमकतायाश्चाविवक्षणे-
व्याप्त्यनवकाशात् ।

अथ पूर्वकल्पेऽपि उपाध्यभावाधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्तिवृत्तित्व-
शिष्टव्यापकत्वमेव साध्यव्यभिचारविशेषणम्, न तूपाधिव्यभि-
ारत्वे साध्यव्यभिचारसामानाधिकरण्यनिरूपितस्वरूपसम्बन्ध-
पावच्छेदकतात्मकतद्व्याप्यतावच्छेदकता, अवच्छिन्नसाध्यव्या-
कोपाध्यसङ्ग्रहात्, तथा चोपाधिव्यभिचारित्वघटकविशेषणवैयर्थ्ये
व्यव्याप्तिशङ्कानवकाशः । अस्तु वा तादृशाभावाधिकरणत्वोपलक्षि-
किञ्चिदधिकरणवृत्तितात्वे तादृशव्याप्यतावच्छेदकत्वं विशेषणम्,
थापि तच्छरीरे दर्शितघटत्वादेरनिवेशात् तदवच्छिन्नस्य गमक-
ऽपि तादृशवृत्तितात्वस्य व्याप्यतानवच्छेदकत्वाप्रसङ्गः । एवं वस्तु-
स्थित्याद्विकल्पेऽपि उपाध्यभावत्वे न व्याप्यतावच्छेदकत्वं विशे-
णम् उक्तदोषात्, किन्तु उपाध्यभावमात्रवृत्तिधर्मस्यैव तथात्वम्,
था च सति दर्शितस्थले उपाध्यभावत्वस्य विशेषणवैयर्थ्येन सा-
याभावव्याप्यतानवच्छेदकत्वेऽपि उपाध्यभावमात्रवृत्तितद्व्यक्तित्वस्य
व्याप्यतावच्छेदकत्वे बाधकविरहात् नाव्याप्तिशङ्कावकाश इति
शङ्कया घटत्वादेरित्यादिग्रन्थमवतार्य धर्मिभेदेन लक्ष्यतावच्छे-
कसमन्वयपरतया तद्व्याख्यानमयुक्तमिति चेन्न । उपाधिव्यभिचा-
रित्वे तदभावत्वे च व्यर्थविशेषणघटितरूपव्यावृत्तव्याप्यतावच्छेद-
त्वनिवेशाभिमानेनाव्याप्तिशङ्कया ग्रन्थोत्थानस्य तन्निवेशस्य स्वा-
समतत्वेऽपि तदभ्युपगमसम्भवाभिप्रायेण धर्मिभेदेन समाधानस्य

च सङ्गतेः। अत एवोपाधिव्यभिचारित्वादिना गमकत्वनिवेशाभ्युपगमे ऽभावस्यानुपाधित्वापत्तिरभावाभावरूपधर्मिणः प्रतियोगिभेदाभावेन दुर्वारेति तन्निवेशप्रकाशनेनाग्रे तां निराकरिष्यति।

वस्तुतस्तु विशेषिताविशेषितसाधारणव्यभिचारित्वावच्छिन्नेन हेतौ साध्यव्यभिचारस्य तादृशयदभावत्वावच्छिन्नेन हेतुमति वा साध्याभावस्य साधने न निग्रहः तस्यैवोपाधित्वनियमात् द्रव्यत्वादिना कम्बुग्रीवादिमत्त्वादिसाधने घटत्वादिव्यभिचारो व्याख्यातलक्ष्यतावच्छेदकाक्रान्तोऽपि नोपाधिः, तद्व्यभिचारादिना साध्यव्यभिचारादिसाधने व्यर्थविशेषणतया निग्रहात्, तादृशनियमेऽप्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकस्योपाधिता निर्वहति, विशेषणव्यभिचारादिविशेषितव्यभिचारित्वाद्यवच्छिन्नेन साध्यव्यभिचारसाधने निग्रहाभावात्, तथा च यथाव्याख्यातलक्ष्यतावच्छेदकस्य घटत्वादिव्यभिचारित्वेऽतिप्रसङ्ग इत्याशङ्कां तादृशोपाधिव्यभिचारादौ विशेषणवैयर्थ्यमुद्धृत्य निराचकार। एवं च साधकं घटत्वादिव्यभिचारित्वमुपाधिरेवेत्यस्य यथाव्याख्यातसाधकतावद् घटत्वादिव्यभिचारित्वं लक्ष्यमेवेत्यर्थः। तथा च यथास्थानस्थ एवैवकारः, घटत्वादेरित्यादौ पूर्वं घटत इति पूरणीयम्। अवैयर्थ्यम्। अवैयर्थ्येन घटत्वव्यभिचारित्वेत्यादिप्रयोक्तुर्न निग्रह इत्यर्थः।

(दी०) न चाभावस्यानुपाधितापत्तिः, प्रतियोगिनस्तद्वृत्तित्वस्यैव वा हेतुत्वादिति वाच्यम्। तदप्रवेशेऽपि वस्तुतो यस्तदभावस्तस्य तद्वृत्तित्वस्य च हेतुत्वानपायात्। तदभावाभाववद्वृत्तित्वेनोपस्थितावपि तद्वृत्तित्वेनानुपस्थितेर्व्यभिचारसाधने न वैयर्थ्यमित्यपि वदन्ति।

(गा०) न चेति। तथापीति शेषः। अभावस्य। धूमवान् वह्नेरित्यादौ अयोगोलकत्वाभावस्य। अनुपाधितापत्तिः। उपाधित्वानुपपत्तिः। तथा च लक्ष्यतावच्छेदकस्य तत्रातिप्रसङ्गो दुर्वार एवेति भावः। प्रतियोगिनः। प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नस्य। साध्याभावे साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य। तद्वृत्तित्वस्य। साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य। हेतुत्वात्। साध्यव्यभिचारसाधने हेतुत्वात्। एवकारस्य प्रतियोगिन इत्यत्रापि सम्ब-

त्वेन साध्याभावसाधनेऽभावाभावत्वावच्छिन्नस्य व्यभिचार-
साधनेऽभावव्यभिचारत्वावच्छिन्नस्य वैयर्थ्येन हेतुतावच्छेदकात्
तद्रूपेण हेतूपन्यासानुपपत्तिः । उपाध्यभावादेर्हेतोरुपाध्यभावत्वा-
दिना उपन्यासासम्भवेऽपि येन केनापि रूपेण उपन्याससम्भवादेव
उपाधित्वमित्याशयेनाह । तदप्रवेशेऽपीति । हेतुतावच्छेदके उपाधे-
रप्रवेशेऽपीत्यर्थः । व्यभिचारसाधने वैयर्थ्यं प्रकारान्तरेण परिहरतां
मतमाह । तदभावेति । अनुपस्थितेः । उपस्थित्यनियमात् । न वैय-
र्थ्यमिति । यद्रूपावच्छिन्नोपस्थितिकाले लघुव्याप्यतावच्छेदका-
न्तरोपस्थितिनियमः तद्रूपघटकविशेषणस्यैव वैयर्थ्यमिति भावः ।
उक्तनियमस्याप्रामाणिकत्वात् वदन्तीति ।

(चि०) लक्षणं तु पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वम् । यद्धर्मावच्छेदेन साध्यं प्रसिद्धं तदवच्छिन्नं पर्यवसितं साध्यम् ।

(दी०) लक्षणमाह । पर्यवसितेति । पर्यवसितपदार्थमाह । यद्धर्मेति । यद्धर्मवतीत्यर्थः ।

(गा०) मिश्रैः लक्षणं त्विति लक्षणपदं व्यभिचारोन्नायकता-
प्रयोजकपरतया व्याख्यातम्, अतः स्वमते तद्यथाश्रुतार्थकमेवेति
सूचनायाह । लक्षणमाहेति । यद्धर्मावच्छेदेनेत्यत्र धर्मस्या-
नतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वाविवक्षणं मिश्रातमयत्वादेः श्याम-
त्वादिसाध्यातिरिक्तवृत्तितया तस्य तादृशधर्मपरत्वाभिमानवि-
रोधः, सामानाधिकरण्यमात्रविवक्षयैवोपपत्तौ अनतिरिक्तवृत्तित्व-
पर्यन्ताविवक्षाया वैफल्यं चेत्यतो व्याचष्टे । यद्धर्मवतीति ।
सम्बन्धमात्रस्यैवावच्छेदकपदार्थतया विशेषणे तृतीयया धर्मिणीति
[illegible]रणेन यद्धर्मसम्बन्धिनीत्यर्थलाभ इति भावः । इत्थं च यद्धर्म-
[illegible]ति साध्यं प्रसिद्धं तद्धर्मस्यैव सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन साध्य-
[illegible]नैष्ठव्याप्यतावच्छेदकत्वसम्भवात् यद्धर्मावच्छेदेनेत्यादि न [illegible]
[illegible]टकम्, परन्तु धर्मविशेषपरिचायकमात्रम्, [illegible]
[illegible]ताव्यापकत्वमेव लक्षणघटकमिति ध्येयम् ।

(दी०) नन्वेवं सद्धेतौ सपक्षैकदेशवृत्तिधर्मेऽतिप्रसङ्गः। अथ यद्धर्मावच्छेदेन साधनवति साध्यं प्रसिद्धं तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वम्, साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वमिति यावत्। विरुद्धमात्रे चोपाधिविरहेऽपि न क्षतिः। लक्ष्यतावच्छेदके च साध्यसमानाधिकरणत्वेन साधनं तादृशवृत्तित्वेन वा साधनतावच्छेदकं विशेषणीयम्। साधनव्यापकीभूतधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं वा विवक्षितम्। विरुद्धेऽपि साधनव्यापकेनान्ततोऽन्यतरत्वादिनावच्छिन्नस्य साध्यस्य व्यापकत्वमस्त्येवोपाधीनाम्। प्रमेयत्वादिना च वाय्वादौ प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वादिकं नोपाधिः, लक्ष्यतावच्छेदकवाक्यस्थप्रयोजकत्वबाचितृतीयावलाद्व्यभिचारस्थले साधनस्य साध्यव्यभिचारनियम इत्यर्थे पर्यवसानात्। मैवम्, जनकत्वेन वह्नौ कार्यानुकूलत्पाद्यात्मकशक्तिसाधने बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वस्योपाधेर्ग्रन्थकृतैवोद्भावयिष्यमाणत्वात्, तस्य च गुरुत्वात्मकसाध्यस्य साधनस्य चाधिकरणे घटादाववृत्तेरुक्तरूपाभावादेवंविधबहुलग्रन्थविरोधात्। दूषकताबीजस्य तत्रापि सम्भवाच्च।

(गा०) सद्धेतौ। वह्न्यादिसाध्यकधूमादौ। सपक्षैकदेशवृत्तिधर्मे। महानसत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकव्यञ्जनवत्त्वादौ। सद्धेतौ यावत्साध्याधिकरणवृत्तेः साधनाव्यापकत्वासम्भवादेकदेशेत्युक्तम्। यद्धर्मावच्छेदेन साधनवति साध्यमिति। साधनवन्निष्ठसाध्यभावे यो धर्मोऽवच्छेदक इत्यर्थः। अवच्छेदकत्वं चान्यूनवृत्तित्वम्, व्यापकत्वमिति यावत्। महानसत्वादि[illegible] [illegible]साधनविशिष्टसाध्याधिकरणपर्वतादावव[illegible]मानतया न तादृशसा[illegible] [illegible]व्यापक इति न तदवच्छिन्नसाध्यव्यापके ऽतिप्रसङ्गः। ता[illegible] [illegible]र्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वस्य [illegible]साध्यसाधन[illegible]व्यापकत्व[illegible] [illegible]त्वेन तन्निवेशमेवो[illegible]तमित्याशयेनाह। साध्येति। नन्वेवं विरुद्धस्थलीयोपाधि[illegible] एव [illegible]स्ति, [illegible]

बन्धाप्रसिद्धेरित्यत आह । विरुद्धमात्रे चेति । मात्रपदं कृत्स्नार्थकम् । न क्षतिरिति । दुष्टहेतुमात्रस्य सोपाधित्वनियमानभ्युपगमादिति शेषः । तथा चायं गोऽश्वत्वादित्यादौ विरुद्धे सास्नादिमत्त्वादिरलक्ष्य एवेति न तत्राव्याप्तिरिति भावः । तस्यालक्ष्यत्वे मिकलक्ष्यतावच्छेदकस्य तत्साधारण्यं दोषायेति लक्ष्यतावच्छेदके द्वयावर्त्तनाय विशेषणान्तरं प्रवेशयति । लक्ष्यतावच्छेदक इति । साध्यसमानाधिकरणत्वेन साधनं विशेषणीयमित्यग्रिमेणान्वयः । धूमवान् वह्नेरित्यादौ साध्यसमानाधिकरणमहानसीयवह्न्यादौ साध्योपाध्योर्व्यभिचारासत्वात् साध्यसमानाधिकरणसाधने नोपाधिव्यभिचारस्य साध्यव्यभिचारोन्नायकत्वसम्भव इत्याशङ्क्याह । ताद्दशेति । साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वेनेत्यर्थः । स्वविशिष्टाधिकरणसाध्याधिकरणकत्वेनेति यावत् । तेन गुणवद् द्रव्यान्यत्वे सति सत्वादित्यादौ विरुद्धे द्रव्यान्यत्वविशिष्टसत्तात्वादेः साध्यसमानाधिकरणशुद्धसत्तादिवृत्तित्वेऽपि न द्रव्यत्वादावतिव्याप्तिः । विरुद्धस्थलीयोपाधिसङ्ग्रहायान्यथोपाधिलक्षणमाह । साधनव्यापकीभूतेति । महानसत्वादेर्धूमाद्यव्यापकतया न व्यञ्जनवत्त्वादावतिप्रसङ्गः । विरुद्धस्थलीयोपाधावेव तद् घटयति । विरुद्धेऽपीति । अन्यतरत्वादिनेति । साधनाधिकरणसामान्यसाध्याधिकरणान्यतरत्वादिनेत्यर्थः । आदिना तदुभयविशेष्यकधीविशेषविशेष्यत्वपरिग्रहः ।

नन्वेवं वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादौ उद्भूतरूपादावव्याप्तिः, साध्यसाधनसम्बन्धस्य साधनव्यापकधर्मावच्छिन्नसाध्यस्य वाधिकरणे आत्मादाववर्त्तमानत्वेन तदव्यापकत्वादिति शङ्कां तस्यालक्ष्यत्वोपगमेन परिहरति । प्रमेयत्वादिनेति । लक्ष्यतावच्छेदकस्य तत्साधारण्यं वारयति । लक्ष्यतावच्छेदकेति । प्रयोजकत्ववाचीति । नियतत्ववत्वैशिष्ट्यवाचीत्यर्थः । व्यभिचारस्थले साधनस्य साधननिष्ठव्यभिचारनिरूपकाधिकरण इत्यर्थः । साध्यव्यभिचारनियमः । साध्यव्यभिचारनिरूपकत्वनियमः । तथा च प्रमेयत्वादिमिउद्भूतरूपादिव्यभिचारनिरूपकाधिकरणात्मगुणादौ साध्यसत्वेन व्यभिचारनिरूपकत्वाभावादुक्तस्थलीयोद्भूतरूपादेर्न [illegible]
[illegible] । [illegible] । [illegible] । पक्षे । [illegible]

कूलेत्याद्यात्मकेति । स्वकार्यानुकूलाद्दिष्टातीन्द्रियधर्मात्मकशक्ते तादृशधर्मत्वेन साधन इत्यर्थः । शक्तिरूपपदार्थान्तरस्यैव तस्य वह्न्यादिकार्यदाहाद्यनुकूलत्वसिद्धेरप्युद्देश्यतया स्वकार्यानुकूलत्व धर्मस्य विशेषणम् । स्थितिस्थापकस्य पृथिवीमात्रवृत्तित्वमत इद मनुमानम् । अतो न क्रियारूपकार्यानुकूलतद्धर्मवत्त्वेन सिद्धसाधनम्

केचित्तु दाहजनकत्वेन हेतुना दाहानुकूलधर्मसमवायित्वं साध्यम्, अतो न क्रियानुकूलस्थितिस्थापकेन सिद्धसाधनम्, यो यत्कार्यजनकः स तदनुकूलाद्दिष्टातीन्द्रियधर्मसमवायीति सामान्यमुखी व्याप्तिः, आत्मनो दाहाजनकत्वेऽपि सुखादिजनकतया तदनुकूलादृष्टात्मकाद्दिष्टातीन्द्रियधर्मवत्तया च दृष्टान्ततानिर्वाहः । उभयमत एवानुकूलत्वस्य जनकजनकतावच्छेदकसाधारणतया अदृष्टस्य जनकत्वेन सुखाद्यनुकूलतया दृष्टान्ते शक्तेश्च वह्निनिष्ठदाहजनकतायामवच्छेदकत्वेन दाहानुकूलतया पक्षे साध्यवत्त्वनिर्वाह इत्याहुस्तन्न । सामान्यमुखव्याप्त्यादरे यत्त्वतत्त्वाननुगमेन व्याप्तिकूटस्यैव प्रकृतानुमानोपयोगितया बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वस्य पतनजनके पतनानुकूलगुरुत्ववति वा सत्त्वेऽपि सुखाद्यनुकूलातीन्द्रियधर्मरूपसाध्यव्यापकतया शरीरादौ सुखादिजनकत्वरूपसाधनाव्यापकतया च सुखादिघटितसाध्यव्याप्तिविघटकतया दुर्वारत्व ग्रन्थाविरोधनिर्वाहात् एतद्ग्रन्थासङ्गतेः । अन्यथा वह्नौ स्थितिस्थापकोपगमपक्षे वक्ष्यमाणरीत्या लक्षणपरिष्कारेऽप्यगुरुत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वेन बहिरिन्द्रियाप्रत्यक्षत्वस्य उपाधित्वसमर्थनं नोपपद्यते, तेजस्यगुरुत्वावच्छिन्नक्रियानुकूल स्थितिस्थापकरूपसाध्यसत्त्वेन तादृशसाध्याव्यापकत्वात् । वह्निकार्यदाहानुकूलादृष्टवदात्मसंयोगेन सिद्धसाधनवारणायाद्दिष्टत्व विशेषणम् । दाहानुकूलोष्णस्पर्शेन सिद्धसाधनवारणायातीन्द्रियेति । उक्तरूपाभावात् । साध्यसाधनसम्बन्धव्यापकत्वाभावात् ।

ननु पक्षावृत्तित्वे सति पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमिति सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वेन कृष्णकत्वादिनामुपाधित्वाभिप्रायेण तत्कृष्णत्वासिद्धिः, व्यभिचारोन्नायकत्वेन कृष्णकत्वादिर्नामुपाधित्वम् [illegible] तत्र च दर्शितोपाधिनाम [illegible] आह । कृष्णत्वेति । कृष्णताबीजस्य । व्यभिचारोन्नायकत्वस्य । सत्त्वेन [illegible]

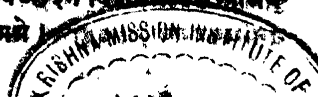
प्रयोगात् ।

(दी०) अत्राहुः यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वम्, अवच्छेदकत्वं च सामानाधिकरण्येन । न चैतद्घटोत्पत्तिकालीनत्वसामानाधिकरण्यविशिष्टरूपवति तद्घटेऽवर्तमानमपि तद्घटान्यत्वं तद्व्यापकम्, येन पृथिवीत्वेन रूपे साध्ये तद्घटोत्पत्तिकालावच्छिन्नरूपव्यापकतयोपाधिस्स्यात् । स्वानधिकरणीभूतसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं वा ।

(गा०) यद्धर्मावच्छिन्नेति । अवच्छिन्नत्वं विशिष्टत्वम् । महानसत्वादिविशिष्टवह्न्यादिव्यापकव्यञ्जनवत्त्वादेः तद्विशिष्टधूमादिकं प्रत्यपि व्यापकत्वाभावोक्तातिप्रसङ्गः ।

नन्वेवं रूपवान् पृथिवीत्वादित्यत्र तद्घटान्यत्वादिकमुपाधिस्स्यात्, आधेयतासम्बन्धेन एतद्घटोत्पत्तिक्षणविशिष्टस्य आश्रयतासम्बन्धेनैतद्घटोत्पत्तिक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य वा रूपस्य एतद्घटे सत्त्वेन तद्विशिष्टरूपं प्रति एतद्घटान्यत्वस्य व्यापकत्वात्तादृशविशेषणविशिष्टस्य पृथिवीत्वस्य तद्घटेऽपि सत्त्वेन तद्विशिष्टमपि पृथिवीत्वं प्रति तस्याव्यापकत्वादिति प्रगल्भोक्तदूषणोद्धाराय मिश्रसमाधानमुपन्यस्यति । अवच्छेदकत्वं चेति । अवच्छेदकत्वं विशेषणत्वम् । सामानाधिकरण्येनेति । तथा च सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन यद्धर्मविशिष्टसाध्यव्यापकत्वं तेन सम्बन्धेन तद्धर्मविशिष्टसाधनाव्यापकत्वमित्यर्थः । तावता न तद्दोष इति स्फुटयति । न चेति । न हीत्यर्थः । एतद्घटोत्पत्तिकालीनत्वसामानाधिकरण्यविशिष्टरूपवतीति । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन एतद्घटोत्पत्तिक्षणवृत्तित्वविशिष्टरूपवतीत्यर्थः ।

न चोत्पत्तिक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्य घटोत्पत्तिक्षण एव सत्त्वात् रूपस्य तदानीमसत्त्वात् सर्वथैव विशेषणविशेष्ययोरेकतराभावसत्त्वात् विशिष्टासत्त्व इति नैतद्घटस्य विशिष्टरूपवत्त्वमिति वाच्यम् । एकक्षणावच्छिन्नसत्त्वविशिष्टसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन एकविशिष्टस्याधिकरणताया भिन्नकालावच्छेदेन [illegible] सत्त्वेऽपि [illegible] । [illegible]

अथ वा सामानाधिकरण्येनावच्छेदकत्वमित्यस्य सामानाधिकरण्यविशेषणतया धर्मस्यावच्छेदकत्वं विवक्षणीयमित्यर्थः । एवं च यद्धर्मसामानाधिकरण्यविशिष्टसाध्यव्यापकत्वं तद्धर्मसामानाधिकरण्यविशिष्टसाधनाव्यापकत्वमित्यर्थः । इत्थं च सामानाधिकरण्यविशिष्टरूपवत्तीति लिखनमपि यथाश्रुतमेव सङ्गच्छते । तथा च यद्धर्मसामानाधिकरण्येत्यत्र यद्धर्मोपलक्षितधर्मिवृत्तित्वमेव विवक्षितमित्येतद्घटोत्पत्तिक्षणवृत्तित्वोपलक्षितधर्मिवृत्तित्वविशिष्टरूपवत्त्वमेव तद्घटेऽव्यक्षतमिति न तद्विशिष्टरूपव्यापकत्वमेतद्घटान्यत्वस्येति नातिव्याप्तिः । तद्व्यापकमिति । उक्तविशेषणविशिष्टरूपव्यापकमित्यर्थः । धर्मस्याननुगततया यत्त्वतत्त्वाभ्यां प्रवेशे एकस्याप्युपाधेस्तादृशनानाधर्मभेदेन उपाधित्वं भिद्यत इति स्वयमन्यत्र सद्धेतुस्थलीयसाध्यसामानाधिकरणव्यावृत्तलक्षणमाह । स्वानधिकरणीभूतेति । स्वमुपाधित्वेनाभिमतधर्मः।सद्धेतौ व्यञ्जनवत्त्वाद्यनधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यस्य तदनधिकरणे अवश्यं सत्त्वान्न तस्य तादृशधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकतासम्भव इति नातिव्याप्तिः । साधनाव्यापकत्वस्यात्र पृथक्प्रवेशो व्यर्थः,साधनाधिकरणस्य साधनव्यापकधर्मानधिकरणस्याप्रसिद्धैव साधनव्यापकस्य उपाधित्ववारणादतो न तन्निवेशितम् । साधनवतः स्वानधिकरणत्वलाभायैव मूले साधनाव्यापकत्वोपादानमित्याशयः । द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ सत्त्वाद्यनधिकरणसाधनाधिकरणाप्रसिद्धावपि सत्त्वादेर्विशिष्टसत्तात्वादिना उपाधित्वनिर्वाहाय यद्धर्मावच्छिन्नस्योपाधित्वमभिमतं तद्विशिष्टानधिकरणत्वं निवेश्यम् । द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादौ गुणादेरुपाधितावारणाय साधनतावच्छेदकविशिष्टानधिकरणत्वं विवक्षणीयम् । स्वानधिकरणवृत्तिधर्मव्यापकतायाः स्वस्मिन्नसम्भवात् तादृशधर्मविशिष्टसाध्यव्यापकत्वनिवेशः । यादृशधर्मो विशिष्टोपाधाय तादृशधर्मत्वेन निवेशे साध्याधिकरणमात्रस्यैव तादृशमेयत्वादिविशिष्टसाध्याधिकरणतया शुद्धसाध्यव्यापकोपाध्यसङ्ग्रहात् । साध्यपदं विशिष्टसाध्यपरम्, तेन श्यामत्वविशिष्टसत्तावन्मित्रातनयत्वादित्यादौ गौरमित्रातनयादेस्तादृशधर्मवत्त्वेऽपि न तद्वृत्तिशाकपाकजत्वादेरसङ्ग्रहः । वह्निमान् धूमादित्यादौ व्यञ्जनवत्त्वाद्यनधिकरणपर्वतादिवृत्तिद्रव्यत्वादिसमानाधिकरणवह्न्यादेः सम-

नाधिकरणव्यञ्जनवत्त्वादावतिव्याप्तिवारणाय तादृशसाध्यसामाना-धिकरण्यमुपेक्ष्य व्यापकत्वनिवेशः । यद्धर्मविशिष्टानधिकरणत्वं सा-धनवतस्तेन रूपेण व्यापकत्वं बोध्यम्, तेन प्रमेयत्वादिना व्यापक-त्वमादाय न व्यञ्जनवत्त्वाद्यतिव्याप्तिः ।

(दी०) यद्यपि शुद्धसाध्यव्यापकस्थलेऽवच्छिन्नसाध्यत्वेन न व्याप्यता, तथापि तद्धर्माधिकरणीभूतसाध्याधिकरणनिष्ठान्यो-न्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वादिरूपं तद्व्यापकत्वमक्षतमेव । गुणत्वादिना प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वं द्व्यणुकजन्यत्वा-द्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकं भवत्येवोपाधिः । एवं च यत्रैव स्वान-धिकरणे साधनस्य साध्यव्यभिचारो यत्र च स्वाधिकरणे साध्यं तदुभयमात्रवृत्तिर्यो धर्मस्तद्वृत्ति व्यभिचारेण साधने सा-ध्यव्यभिचारस्साधनवति वा तद्धर्मवत्त्वे सति तदभाववत्त्वेन साध्याभावस्साधनीयः । साध्यासमानाधिकरणस्य साध्यव्याप-काभावस्य वाऽधिकरणं यत्साधनवत्तन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेद-कावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेद-कसाध्यसमानाधिकरणवृत्तिधर्मवत्त्वमुपाधित्वम् ।

(गा०) ननु शुद्धसाध्यव्यापकार्द्रेन्धनादौ अयोगोलकमहानसा-न्यतरत्वादिरूपतादृशधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकतामादाय लक्षणं सङ्गमनीयम्, तच्च न सम्भवति, शुद्धधूमत्वादेरेव तद्व्याप्यतावच्छे-दकत्वसम्भवेन विशिष्टधूमत्वादेर्व्याप्यतानवच्छेदकतया तत्र विशि-ष्टव्यापकत्वानुपपत्तेरित्याशङ्कां परिहरति । यद्यपीति । अवच्छिन्नसा-ध्यत्वेन । विशिष्टधूमत्वादिना । तद्व्यापकत्वम् । तद्धर्मविशिष्टसाध्य-व्यापकत्वम् । अक्षतमेवेति । तथा च तादृशमेव व्यापकत्वं विव-क्षितम्, न तु विशिष्टसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्याप्तिनिरूपकत्व-मिति नाव्याप्तिरिति भावः ।

ननु घटरूपं प्रत्यक्षं गुणत्वादित्यादौ शुद्धस्य साधनावच्छिन्नस्य पक्षधर्मावच्छिन्नस्य च साध्यस्य व्यापके उद्भूतरूपेऽतिव्याप्तिः, तस्यापि स्वानधिकरणीभूतसाधनाधिकरणद्व्यणुकरूपादिवृत्तिद्व्यणुक-

अन्यत्वादिरूपपक्षधर्मविशिष्टप्रत्यक्षत्ववति नियमतः सत्त्वेन तद्विशिष्टसाध्यव्यापकत्वादित्याशङ्क्य लक्ष्यतया परिहरति। गुणत्वादिनेति।

केचित्तु उक्तस्थले उद्भूतरूपे कथमुक्तलक्षणसमन्वयः, तादृशोपाधिव्याप्यतावच्छेदकबहिर्द्रव्यत्वादेस्साधनाधिकरणवृत्तित्वात् स्वानधिकरणेत्यादिना तदुपादानासम्भवात्, अतो यादृशधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकतया तत्र लक्षणसमन्वयस्तं दर्शयति । गुणत्वादिनेति । साध्यव्यापकमित्यनन्तरमत इति पूरणीयम् । उपाधिरिति । उक्तोपाधिलक्षणाक्रान्त इत्यर्थ इत्याहुः ।

साध्यसाधनयोरेकरूपेणोपाधिव्याप्यत्वाव्याप्यत्वस्य उपाध्यनधिकरणसाधनवद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकताया वा लक्षणघटकत्वे यादृशधर्मो लक्षणघटक अनुगतोक्तधा तं दर्शयन् तादृशधर्मवत्युपाधिव्यभिचारेण शुद्धसाध्यव्यभिचारानुमानस्य सर्वत्र सम्भवं दर्शयति । एवं चेति । यत्र स्वानधिकरणे साधनस्य साध्यव्यभिचार इति । स्वाभावसाध्याभावोभयाधिकरणं यत्साधनवदित्यर्थः । अत्राग्रे च स्वमुपाधिः । तादृशमधिकरणं श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ गौरमित्रातनयः । यत्र च स्वाधिकरणे साध्यमिति । साध्योपाध्युभयाधिकरणं यदित्यर्थः । तादृशमधिकरणं श्यामामित्रातनयः । तदुभयमात्रवृत्तिः । मित्रातनयत्वादिः । तद्वति व्यभिचारेण । उपाध्यभावाधिकरणतद्धर्मवद्वृत्तित्वेन । साधने । पक्षे । साध्यव्यभिचारः, साधनीय इत्यग्रिमेणान्वयः । साधनवति । पक्षे । तद्धर्मवत्त्वे सति तदभाववत्त्वेन । तद्धर्मविशिष्टोपाध्यभाववत्त्वेन । उक्ताधिकरणद्वयवृत्तिद्रव्यत्वादिकमपि तद्वत्युपाधिव्यभिचारादिव्यभिचारेण न साध्यस्य व्यभिचारसाधकमिति मात्रपदोपादानम्, तेन च तदधिकरणभिन्नं यदुपाधिशून्यसाध्याधिकरणं तद्वृत्तित्वमेव व्यवच्छेद्यम्, तद्वृत्तिधर्मः तद्वत्युपाधिव्यभिचारस्यान्ततः साध्य एव, साध्यव्यभिचारित्वात् तदधिकरणभिन्नाधिकरणस्य साध्यशून्यस्योपाधिमतः साध्योपाधिसाधनशून्यस्य च सम्भवेऽपि तद्वृत्तित्वस्य व्यवच्छेदोऽविवक्षितः, तत्साधारणधर्मस्याधिकरणे तत्रोपाधिव्यभिचारस्य साध्यव्यभिचारित्वाप्रसक्तेः, उभयोरेव साध्यशून्यतया साध्यव्यभिचारानिरूपकत्वात्, प्रथमान्तमात्रेण उपाधिव्यभिचाराप्रसिद्धेश्च । एवं च वायुः प्रत्यक्षः

प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यादौ प्रत्यक्षत्वशून्योद्भूतरूपोपाधिमतः परमाण्वादौ तृतीयशून्यगगनादौ वर्त्तमानस्य बहिर्द्रव्यत्वादेरपि सङ्ग्रहः, एवं चोपाधिशून्यसाध्यवद्वृत्तित्वरूपविशेषणाक्रान्ते साध्याभावोपाध्यभावसाधनैतत्त्रितयाधिकरणवृत्तित्वविशेषणे साध्याभावप्रवेशो ऽनर्थकः, उपाध्यभावाधिकरणस्य साध्याभावशून्यत्वे तद्वृत्तेरुपाधिशून्यसाध्यवद्वृत्तित्वासम्भवेन तादृशविशेषणाक्रान्तधर्माधिकरणे उपाध्यभावसत्त्वे साध्याभावसत्त्वनियमादिति ।

यत्र स्वानधिकरणे साधनस्य साध्यव्यभिचार इत्यस्य उपाध्यनधिकरणं यत्साधनवदित्येवार्थः, तथा यत्र स्वाधिकरणे साध्यमित्यत्रापि साध्याधिकरणमात्रं विवक्षितम्, उक्तविशेषणाक्रान्तधर्मस्याधिकरणे साध्याधिकरणत्वसत्त्वे उपाधेरावश्यकत्वात्, अन्यथा वृत्तित्वान्तविशेषणव्याघातात् । तथा च व्यवच्छेद्यविशेषणतयैव तदुपादानम् । उपाध्यनधिकरणसाध्यवद्वृत्तित्वे सत्युपाध्यनधिकरणसाधनाधिकरणसाध्याधिकरणोभयवृत्तिधर्म एव विवक्षितः । सत्यन्तमध्ये उपाध्यनधिकरणत्वस्य साध्यवदविशेषणत्वे साध्याधिकरणमादायोभयवृत्तौ साध्याधिकरणवृत्तित्वाप्रसिद्धिस्स्यादिति तदुपादानम् । उपाध्यनधिकरणवृत्तित्वमात्रविशेषणेऽप्यसिद्धिः, उपाध्यनधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तौ तदसम्भवात्, अतो अवृत्तित्वप्रतियोगिकोटौ साध्यवत्त्वनिवेशः । उद्भूतरूपाद्यनधिकरणप्रत्यक्षत्वाश्रयावृत्तिघटत्वादिमति तादृशोपाधिव्यभिचाराप्रसिद्ध्या तद्धर्मव्यावृत्तये उपाध्यनधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तित्वनिवेशः । साधनशून्योपाध्यनधिकरणसाध्याश्रयघटाद्युभयवृत्तिगगनघटान्यतरत्ववत्युपाधिव्यभिचारस्य प्रत्यक्षस्पर्शादिरूपसाधने ऽसिद्धिः, अत उपाध्यनधिकरणे साधनाधिकरणत्वविशेषणम् । उपाधिमत्साधनाधिकरणवृत्तित्वं न घटत्वादिव्यावर्त्तकम्, अत उपाध्यनधिकरणत्वनिवेशः । उद्भूतरूपानधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तिवायुत्वादिमत्युपाधिव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारसाधने वायुत्वादिमद्वृत्तित्वस्यैव हेतुतासम्भवेनोपाधिव्यभिचारघटकोपाध्यभावांशवैयर्थ्यमिति तत्सार्थक्याय साध्याधिकरणवृत्तित्वोपादानम् ।

उक्तलक्षणे स्वत्वेनोपाध्युपादानात् तदननुगमेन साध्यसाध-

नभेदेनैव उपाधिभेदादप्युपाधित्वं भिद्यते इति तदसहिष्णुतया एकसाध्यसाधनकसकलोपाधिसाधारणमनुगतमुपाधित्वमाह । साध्यासमानाधिकरणस्येति । धूमाद्यधिकरणावृत्त्ययोगोलकत्वादेः श्यामत्वाद्यधिकरणावृत्तिगौरमित्रातनयत्वादेश्च अधिकरणं साधनाधिकरणायोगोलकगौरमित्रातनयादिः, तन्निष्ठस्य प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिव्यधिकरणस्यार्द्रेन्धनशाकपाकजत्वादेरभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं साध्यसमानाधिकरणवृत्ति आर्द्रेन्धनत्वशाकपाकजत्वादिकम्, तदादाय सर्वत्र लक्षणसमन्वयः । सद्धेतौ साध्यासमानाधिकरणाधिकरणसाधनाधिकरणाप्रसिद्ध्या व्यञ्जनवत्त्वादौ नातिप्रसङ्गः । तदर्थमेव साधनवति साध्यासमानाधिकरणाधिकरणत्वं विशेषणम् । यद्यपि साध्यानाधिकरणत्वं निवेश्यापि तद्वारणं सम्भवति, तथापि तथा सति उपाधिलक्षणज्ञानस्यैव हेतौ साध्यानाधिकरणवृत्तित्वरूपव्यभिचारविषयकतया उपाधित्वज्ञानानन्तरमुपाधिना व्यभिचारानुमानमनर्थकमापद्येतेति तदुपेक्ष्य गुर्वप्युक्तविशेषणमादृतम् । अत्रोपाधित्वघटकेन साध्यासमानाधिकरणधर्मेणापि हेतुना साधनवति साध्याभावसिद्ध्या व्यभिचारः सिद्ध्यतीति वक्ष्यते, तत्र तादृशधर्मेणापि साध्याभावसाधने तादृशधर्मे साध्याभावस्य व्याप्त्यन्तरज्ञानमपेक्षितमतो यादृशविशेषणेन साध्याभावसाधने न व्याप्त्यन्तरज्ञानमपेक्षितं तादृशं वैकल्पिकं विशेषणान्तरमाह । साध्यव्यापकाभावस्येति । सद्धेतौ साधनवति साध्यव्यापकाभावस्यासत्त्वात् न व्यञ्जनवत्त्वादावतिप्रसङ्गः । साधनपदं साधनतावच्छेदकविशिष्टार्थकम्, नातो द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादौ घटत्वादावतिप्रसङ्गः न वा द्रव्यं गुणान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ साधनव्यापकगुणान्यत्वादौ । धूमवान् वह्नेः पृथिवी द्रव्यत्वादित्यादौ संयोगादिवारणाय व्यधिकरणान्तम् । द्रव्यं जातेरित्यादौ विशिष्टसत्त्वादुपाधिसङ्ग्रहाय प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नेति ।

न च साधनवति स्वप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नाधिकरणत्वनिवेशे तत्तदुपाध्यभावस्य स्वपदेनोपादानात् तदननुगमेन सकलोपाधिसाधारणमीदृशोपाधित्वमपि न सम्भवतीति वाच्यम् । साधनवन्निष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकावच्छिन्नस्यैव प्रतियो-

गितानामनुगमसम्भव इत्याशयात् । साध्यविरुद्धजलत्वादेरुपाधितावारणाय साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वं धर्मविशेषणम् । धर्मिणि साध्यसामानाधिकरण्यनिवेशे साध्यासमानाधिकरणार्द्रेन्धनादिव्यक्तीनामसङ्ग्रहप्रसङ्गात् न तन्निवेशितम् ।

न चैवमपि जलवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वादावतिप्रसङ्गो दुर्वारः, स्वविशिष्टाधिकरणसाध्याधिकरणकत्वेन धर्मविशेषणे स्वत्वाननुगमात् सकलोपाधिसाधारण्यानिर्वाह इति वाच्यम् । साध्यवन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वस्य विवक्षणीयत्वात् ।

(दी०) एवं च साध्यसमानाधिकरणत्वेनैव साध्यवदवृत्तिवारणसम्भवे पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वाभिधानं तु व्यापकाभावेन व्याप्याभावस्यावश्यम्भावप्रदर्शनार्थम् । तत्साध्यकतत्साधनकसकलोपाधिसाधारणं चेदम् । साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वावच्छेदकरूपानतिरिक्तवृत्तिसाध्यसमानाधिकरणयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकत्वावच्छेदकरूपवत्त्वमुपाधित्वम् । अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधौ चान्ततस्साध्योपाधिशून्या साधनवती या व्यक्तिस्तदवृत्तित्वमेव तादृशं रूपमित्यपि वदन्ति । रूपादिसाध्यकद्रव्यत्वादिहेतौ पृथिवीत्वाभावादेरुपाधितापक्षे तु स्वविशिष्टसाध्यानधिकरणीभूतसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वम् । अत्र च पूर्वदलप्रविष्टा या साधनव्यक्तिस्तदव्यापकत्वं बोध्यम्, तेन रूपादिना गुरुत्वादौ साध्ये पृथिवीत्वाभावादौ नातिप्रसङ्गः । विवेचयिष्यते चेदमुपरिष्टात् ।

(गा०) उक्तविशेषणेन लघीयसा विरुद्धवारणात् तन्मात्रवारणप्रयोजनकपर्यवसितसाध्यव्यापकत्वाप्रवेशात् मूलविरोधमुद्धरति । एवं चेति । व्यापकाभावेनेति । उपाधेः पर्यवसितसाध्यव्यापकतया तदभावे तादृशसाध्याभावस्यावश्यम्भावेन तेन साधनवति साध्याभावो वक्ष्यमाणरीत्या साधयितुं शक्यत इत्युपाधेर्व्यभिचारोन्नायकतां स्फुटीकर्तुमित्यर्थः ।

तत्साध्यकेति। तत्संसर्गकेत्यपि बोध्यम्। उपाधिताघटकसम्बन्धेन प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्यावश्यं निवेशनीयतया विशिष्य तादृशस· म्बन्धनिवेशावश्यकत्वात्। मूलानुसारेण साध्यव्यापकत्वसाधना· व्यापकत्वघटितमपि लक्षणान्तरमाह। साध्येति। साध्यव्यापकत्व· साधनाव्यापकत्वयोरवच्छेदकं यद्रूपं तदनतिरिक्तवृत्ति यत्साध्य· समानाधिकरणयत्किञ्चिद्धर्मव्यापकतावच्छेदकं रूपं तद्वत्त्वमित्यर्थः। सङ्केतौ साध्यव्यापकतावच्छेदकसाधनाव्यापकतावच्छेदकरूपाप्र· सिद्ध्या नातिप्रसङ्गः। आर्द्रेन्धनाद्युपाधौ तादृशार्द्रेन्धनत्वादेरेवा· नतिरिक्तवृत्त्यार्द्रेन्धनत्वादिकम्, शाकपाकजत्वादौ तु तादृशगौरमि· त्रातनयावृत्तित्वाद्यनतिरिक्तवृत्ति शाकपाकजत्वादिकमादाय लक्षण· समन्वयः। शाकपाकजत्वादेस्साध्यव्यापकतानवच्छेदकत्वात् तत्स· ङ्ग्रहाय तादृशरूपानतिरिक्तवृत्तित्वनिवेशः। तदनतिरिक्तवृत्तित्वं च न तच्छून्यावृत्तित्वम्, तथा सति द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ तादृशविशि· ष्टसत्तात्वादिरूपशून्यावृत्तिसत्तात्वाद्यवच्छिन्नस्योपाधिताप्रसङ्गात्, अपि तु स्वविशिष्टव्यापकतावच्छेदकतादृशधर्मकत्वम्। धूमादिसा· ध्यके व्यभिचारिणि साध्यविरुद्धजलवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वादिवार· णाय साध्यसमानाधिकरणेत्यादि। शाकपाकजत्वादेः साध्यसामाना· धिकरण्यविशिष्टधर्मसामान्यं प्रति व्यापकतानवच्छेदकत्वात् यत्कि· ञ्चिदिति। तथा च साध्यवद्यत्किञ्चिन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेद· कत्वमवच्छेदकान्तार्थः।

यद्यपि साध्यवन्निष्ठाधिकरणतानिरूपकतावच्छेदकत्वमेव तद· पेक्षया लघु, उक्तस्थले विशिष्टद्रव्यत्वत्वादिव्यावृत्तं च, तथापि विशिष्टद्रव्यत्वादिवारकप्रकारान्तरप्रदर्शनायैव तदुक्तम्। साध्यव· न्निष्ठाधिकरणत्वानिरूपकतावच्छेदकत्व एव वा तात्पर्यम्, अवच्छिन्न· साध्यव्यापकोपाधौ साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकतावच्छेदकतया तादृशं रूपमादाय लक्षणं सङ्गमनीयं तादृशरूपमनुगतीकृत्य दर्श· यति। अवच्छिन्नेति। उपाधिशून्या साध्यसाधनवती या व्यक्तिः तद्वृत्तित्वं न साध्यव्यापकतावच्छेदकम्, साध्यशून्याप्युपाधिमती या व्यक्तिः तद्वृत्तित्वानतिरिक्तवृत्ति नोपाधितावच्छेदकम्, तादृशं साधनशून्या या व्यक्तिः तद्वृत्तित्वं साधनव्यापकतावच्छेदकमेवेति साध्यशून्या[illegible]योपादानम्। तद्वृत्तित्वमित्युपलक्षणम्। नियता·

नतिरिक्तवृत्तित्वप्रवेशे तु तद्भेदवत्त्वतत्त्वाभावत्वादिकमपि तादृशं बोध्यम्। रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ यथाकथञ्चित्स्वव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारोन्नायकस्य पृथिवीत्वाभावादेस्सङ्ग्राह्यत्वे उक्तप्रकाराणामनुसरणेऽपि न निस्तारः, यद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं तद्धर्मावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वविवक्षामते पृथिव्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नरूपं प्रति व्यापकस्य पृथिवीत्वाभावस्य तादृशधर्मावच्छिन्नद्रव्यत्वं प्रत्यपि व्यापकत्वेन तत्सङ्ग्रहासम्भवात्। स्वानधिकरणसाधनवद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकताविवक्षापक्षेऽपि पृथिवीत्वाभावानधिकरणं पृथिव्येव, तद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्याधिकरणे तत्रावर्तमानस्य तस्य न तादृशसाध्यव्यापकतेति तदसङ्ग्रहात्। साध्यासमानाधिकरणस्येत्यादिलक्षणपक्षेऽपि पृथिव्यां रूपासमानाधिकरणस्य रूपव्यापकाभावस्य वाऽधिकरणत्वाभावात्तदधिकरणनिष्ठाभावप्रतियोगित्वस्य पृथिवीत्वाभावेऽनधिकरणत्वाभावात्तदसङ्ग्रहात्। साध्यव्यापकत्वेत्यादिलक्षणपक्षेऽपि साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वावच्छेदकयाव्यवृत्तित्वाद्यनतिरिक्तवृत्तित्वं पृथिवीत्वाभावत्वस्य न सम्भवति तदभावस्य वाय्वादिवृत्तित्वादिति तत्सङ्ग्रहासम्भवात्।

न च समवायसम्बन्धेन साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वयोरवच्छेदकं पृथिवीत्वाभावरूपान्यतरत्वं तदनतिरिक्तवृत्तित्वं पृथिवीत्वाभावत्वस्याक्षतमिति पृथिवीत्वाभावे तादृशलक्षणसमन्वयसम्भव इति वाच्यम्। व्यभिचारिजात्यादिसाधनाव्यापकतावच्छेदकद्रव्यत्वादिसाध्यव्यापकतावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वादेर्यथाश्रुतानतिरिक्तवृत्तित्वस्य सत्तात्वादौ सत्त्वादतिप्रसङ्गस्य वारणाय स्वविशिष्टव्यापकतावच्छेदकतत्कत्वरूपतदनतिरिक्तवृत्तित्वस्यावश्यं विवक्षणीयतया धूमवान् वह्नेरित्यादौ संयोगेन साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वयोरवच्छेदकस्य धूमद्रव्यत्वान्यतरत्वस्य द्रव्यत्वावच्छिन्नं प्रति समवायेन व्यापकतायामवच्छेदकतया द्रव्यत्वादेरुपाधितावारणाय येन सम्बन्धेन साध्यव्यापकत्वादेरवच्छेदकत्वं यस्य तस्य तत्सम्बन्धघटितस्वविशिष्टव्यापकतावच्छेदकत्वविवक्षाया आवश्यकतया रूपपृथिवीत्वाभावान्यतरत्वावच्छिन्नस्य वाय्वादिसाधारणपृथिवीत्वाभावं प्रति समवायेनाव्यापकतया पृथिवीत्वाभावत्वे तादृशानतिरिक्तवृत्तित्वस्य दुर्घटत्वादित्यत आह।

रूपादीति । स्वविशिष्टेति । घटत्वादेः रूपात्मकसाध्यानधिकरणत्वेन पृथिवीत्वाभावाधिकरणत्वेऽपि तद्विशिष्टसाध्यानधिकरणतया तादृशसाधनाधिकरणवृत्तिवायुजलान्यतरत्वाद्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकतया उक्तस्थले पृथिवीत्वाभावादिसङ्ग्रहः । साधनाधिकरणं च स्वविशिष्टत्वाविशेषितसाध्यानधिकरणत्वानिवेशे उपाधिशरीरे व्यभिचारप्रवेशात् तज्ज्ञानस्य व्यभिचारभाननियततया उपाधित्वज्ञानानन्तरं व्यभिचारानुमानस्यानुपपत्तिः । कथञ्चिदुपपत्तावपि वैयर्थ्यमतः स्वविशिष्टत्वं साध्यविशेषणम् । अखण्डाभावघटकतया न तद्वैयर्थ्यम् । स्वानधिकरणत्वस्थाने स्वविशिष्टसाध्यानधिकरणत्वनिवेशे साधनव्यापकमपि तादृशं सम्भवति, द्रव्यत्वादेः स्वविशिष्टधूमाद्यनधिकरणवह्न्यधिकरणायोगोलकादिवृत्तिधर्मावच्छिन्नधूमादिव्यापकत्वादतोऽत्र साधनाव्यापकत्वस्यापि निवेशः ।

नन्वेवमिदं गुरु रूपादित्यादावपि पृथिवीत्वाभावादेरुपाधितापत्तिः, पृथिवीत्वाभावविशिष्टगुरुत्वानधिकरणतेजोवृत्तिजलतेजोन्यतरत्वावच्छिन्नगुरुत्वव्यापकत्वात् पृथिव्यां रूपाव्यापकत्वाच्चेत्यत आह । अत्र चेति । पूर्वदलप्रविष्टेति । साधनतावच्छेदकविशिष्टयत्साधनव्यक्त्यधिकरणं यत्स्वविशिष्टसाध्यानधिकरणं तदधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनतावच्छेदकविशिष्टतद्व्यक्त्यव्यापकत्वं विवक्षणीयमित्यर्थः । नातिप्रसङ्ग इति । तैजसरूपव्यक्तीनां अधिकरणमेव पृथिवीत्वाभावविशिष्टगुणत्वानधिकरणत्वेनोपादाय तद्वृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकतायाः पृथिवीत्वाभावे सम्पादनीयत्वात् तद्व्यक्त्यव्यापकतायाः पृथिवीत्वाभावस्याऽऽवश्यकत्वादिति भावः । द्रव्यं गुणकर्मान्यत्वे सति सत्त्वादित्यादौ पृथिवीत्वविशिष्टद्रव्यत्वाद्यनधिकरणसत्ताधिकरणगुणादिवृत्तिगुणघटान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापके गुणाद्यन्यत्वविशिष्टसत्ताविशिष्टसत्ताव्यक्त्यव्यापके च पृथिवीत्वादावतिव्याप्तिवारणाय प्रथमं विशिष्टान्तम् । इदं गुरु रूपविशिष्टद्रव्यत्वादित्यादौ पूर्वदलप्रविष्टद्रव्यत्वाद्यात्मकसाधनव्यक्तिरूपवैशिष्ट्यानवच्छिन्नं प्रति पृथिवीत्वाभावस्याव्यापकतया अव्याप्तिवारणाय द्वितीयं विशिष्टान्तम् ।

ननु रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वाभावादेः सङ्ग्राहकत्वे इदं गुरु रूपादित्यादौ तदसङ्ग्राहकतायां किं बीजमित्यत आह ।

विवेचयिष्यते इति । रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ हेतोरेकव्यक्तिकतया यत्र हेतावुपाधिव्यभिचारः तत्रैव साध्यव्यभिचार इत्युपदर्शितविशेषणावच्छिन्नोपाधिव्यभिचारस्य हेतौ साध्यव्यभिचारानुमापकत्वसम्भवः, इदं गुरु रूपादित्यादौ च विभिन्नयोस्तैजसपार्थिवरूपादिव्यक्त्योरेव गुरुत्वादिसाध्यपृथिवीत्वाभावव्यभिचारयोः सत्त्वेन विशेषणविशेषं निवेश्य व्यभिचारवारणसम्भवेऽपि बाधासिद्धयोरन्यतरस्य दुष्परिहरतया हेतौ पृथिवीत्वाभावस्य साध्यव्यभिचारानुमापकत्वासम्भव इति विशेषो वक्ष्यत इत्यर्थः ।

(दी०) साध्यासमानाधिकरणधर्मस्य साध्यव्यापकाभावस्य वा समानाधिकरणं यत्साधनं तद्वन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिव्यधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकसाध्यसमानाधिकरणवृत्तिधर्मवत्त्वं वा । एवं चावगते साधनवति साधने वा साध्यासमानाधिकरणधर्मादिना तत्सामानाधिकरण्येन वा साध्याभावो व्यभिचारो वा शक्यते ज्ञातुमिति ध्येयम् । उपाधिशरीरभानस्य साधननिष्ठसाध्याव्यभिचारादिविषयत्वसाहिष्णुतायां तु साध्यव्यभिचारित्वेन साध्याव्याप्यत्वेन वा साधनं विशेषणीयम् ।

(गा०) तत्साध्यकतत्साधनकसकलोपाधिसाधारणं साध्यासमानाधिकरणधर्मस्येत्यादिलक्षणमुक्तोपाधिसङ्ग्रहाय परिष्करोति । साध्येति । धूमवादौ रूपाद्यसमानाधिकरणवायुत्वादेरुपाधिव्यापकतावच्छेदकवायुभेदाद्यवच्छिन्नाभावस्य च समानाधिकरणं यत्साधनं द्रव्यत्वादिकं तादृशधर्मसामानाधिकरण्योपलक्षिततदधिकरणे पृथिव्यादौ पृथिवीत्वाभावत्वाद्यवच्छिन्नाभावसत्त्वात् पृथिवीत्वाभावे लक्षणसमन्वयः । इदं गुरु रूपादित्यत्र साध्यासमानाधिकरणतेजस्त्वसमानाधिकरणं यद्रूपं तद्वति तेजसि तदभावासत्त्वान्न तस्योपाधिता । अन्यत्सर्वं पूर्ववत् । एवं चावगते इति । साध्यासमानाधिकरणधर्मेत्यादिना निरुक्तोपाधित्वेनोपाधौ गृहीत इत्यर्थः । उक्तरूपघटकतया साधनवति साध्यासमानाधिकरणधर्म-

वस्वस्य साधने च ताहशधर्मादिसामानाधिकरण्यस्याग्रहीतस्वादि-ति शेषः। साधनवति साध्यासमानाधिकरणधर्मादिना साध्याभा-वस्साधने वा साध्यासमानाधिकरणधर्मादिसामानाधिकरण्येन व्यभिचारः शक्यते ज्ञातुमिति योजना। तथा चोपाधिव्यभिचाररूप-हेतुप्रतिसन्धानमन्तरेणैव व्यभिचारानुमानस्य सौकर्यमिति भावः।

निरुक्तोपाधित्वशरीरे साधनस्य साध्यव्यभिचारनिवेशेऽपि उक्तो-पाधित्वाज्ञानदशायां व्यभिचारोन्नायकताप्रयोजकतद्धर्मावच्छिन्न-साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वाभ्यां ज्ञातस्योपाधेर्व्यभिचारेण साध्यव्यभिचारानुमानं सुकरमेव, येन रूपेण ज्ञातस्य व्यभिचारो-न्नायकत्वं तदेवोपाधिलक्षणमिति नियमानभ्युपगमादित्याशयेनाह। उपाधीति। व्यभिचारादीत्यादिना साध्याव्याप्यत्वपरिग्रहः। सा-ध्यवदन्यवृत्तित्वरूपसाध्यव्यभिचारस्य साध्यासमानाधिकरणधर्म-सामानाधिकरण्यापेक्षया लघुतया तन्निवेशस्यैव युक्तत्वादिति भावः। साध्याव्याप्यत्वेन साधनज्ञानेऽपि साध्यव्यभिचारानुमानं सम्भवति सिद्धसाधनानवकाशादिति तदेव विशेषणमाह। सा-ध्याव्याप्यत्वेनेति। साध्यवदन्यावृत्तित्वविशिष्टवृत्तिमत्त्वाभावे-नेत्यर्थः।

यद्यप्यस्य साध्यवदवृत्तिमद्वृत्तित्वापेक्षया न लाघवम्, तथा-प्येतद्घटितोपाधित्वज्ञानं स्वतो व्याप्तिज्ञानविरोधीत्याशयेन एत-द्विशेषणादरः।

(दी०) मिश्रास्तु यद्व्यभिचारित्वेनेत्याद्येव लक्षणम्, पर्यवसि-तेत्यादिकं तु व्यभिचारोन्नायकताप्रयोजकरूपप्रदर्शनम्, तत्र पूर्वं प्रतीकं व्याप्तेर्द्वितीयं च पक्षधर्मतायाः प्रदर्शनार्थम्, एवं चाय-मेतत्साधननिष्ठसाध्यव्यभिचारोन्नायकव्यभिचारप्रतियोगीत्यर्थ-के अयमत्र हेतावुपाधिरित्युक्ते कथमस्य व्यभिचारोन्नायकत्व-मित्याशङ्कायां व्यभिचारोन्नयनमपि साधु सङ्गच्छते इत्याहुः।

(गा०) लक्षणमिति। उपाधित्वस्वरूपमित्यर्थः, इतरभेदा-नुमापकमित्यर्थे पर्यवसितसाध्येत्यादेरपि इतरभेदानुमापकत्वस्य दुर्वारतया पञ्चकारासङ्गतेः। उक्तस्योपाधिपदार्थतावच्छेदकत्वमवि-

रहे च तस्य व्यभिचारोन्नायकत्वाबोधकतया कथमस्य व्यभिचारोन्नायकत्वमित्याकाङ्क्षानुत्थापकत्वेन एवं चेत्याद्यग्रिमग्रन्थासङ्गतेः । एवं सति लक्षणं त्वित्यस्य विरोधमुद्धरति । पर्यवसितेत्यादिकं त्विति । व्यभिचारोन्नायकतेति । लक्षणपदस्य तादृशरूपार्थकत्वादिति भावः । उन्नायकताप्रयोजकव्याप्तिपक्षधर्मतयोः कस्य कुतो लाभ इत्याकाङ्क्षायामाह । तत्रेति । पूर्वप्रतीको व्यापकत्वान्तभागः, उपाधेः साध्यव्यापकत्वे तद्व्यभिचारस्य तद्व्यभिचारव्याप्यतया अवश्यम्भावाद्व्याप्तेः प्रदर्शकः, द्वितीयभागोऽव्यापकत्वान्तः, उपाधेस्साधनाव्यापकत्वे साधनरूपपक्षे उपाधिव्यभिचाररूपहेतुसत्त्वावश्यम्भावात् पक्षधर्मतायाः प्रदर्शक इत्यर्थः । लक्षणपदस्योदक्षरव्याख्यानं उपाधिपदस्य उक्तधर्मार्थकत्वावश्यकतया आवश्यकमित्याह । एवं चेति । इत्थमेवेत्यर्थः । अयमित्यारभ्य प्रतियोगीत्यन्तमर्थकथनम् । इत्युक्ते । इति वाक्ये प्रतिवादिना प्रयुक्ते सति । कथमस्य व्यभिचारोन्नायकत्वमिति । अस्य । उपाधिव्यभिचारस्य, व्यभिचारोन्नायकताप्रयोजकाकाङ्क्षायामित्यर्थः । व्यभिचारोन्नयनम्, उदाहरणादिना व्यभिचारव्याप्त्यादिप्रदर्शनम् । सङ्गच्छत इति । उपाधिरित्यस्य पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक इत्यर्थकत्वे तस्योक्ताकाङ्क्षानुत्थापकतया व्यभिचारानुमाने ऽर्थान्तरप्रसङ्गादिति भावः । मिश्रा आहुरित्यस्वरससूचनाय । अयमुपाधिरित्यस्योक्तार्थकत्वे तत एवोपाधिव्यभिचारस्य साध्यव्यभिचारज्ञापकतालाभे हेत्वाकाङ्क्षाविरहात् अयं हेतुः साध्यव्यभिचारी एतदुपाधिव्यभिचारित्वादिति हेत्वन्तरप्रयोगे ऽर्थान्तरं दुर्वारम् । एवमुन्नायकत्वमुन्नयनयोग्यतारूपमेव वाच्यम्, सा च व्याप्तिपक्षधर्मते इति तल्लाभे तदुन्नायकताप्रयोजकरूपाकाङ्क्षापि दुर्घटा ।

न चोन्नायकताप्रयोजकत्वेन सामान्यरूपेण व्याप्तिपक्षधर्मतालाभेऽपि किं तत्प्रयोजकमिति विशेषजिज्ञासायां विशिष्य तत्प्रयोजकप्रदर्शनसङ्गतिरिति वाच्यम् । उन्नयनप्रयोजकत्वेन व्याप्तिपक्षधर्मतयोरुपाधिस्वघटकत्वे तदुपाधिव्यभिचारलिङ्गकसाध्यव्यभिचारानुमितिरप्रसिद्धा तत्र व्याप्तेर्दुर्वारतया विशिष्यैव व्याप्तिपक्षधर्मतयोरुपाधिलक्षणे निवेशनीयत्वादित्यादिकं तद्बीजम् ।

(दी०) नव्यास्तु संयोगवदन्यत्वेन द्रव्यत्वाभावस्येव संयोगाभावस्याभावेन संयोगेन द्रव्यत्वाभावाभावस्य द्रव्यत्वस्य साधनसम्भवात्, एकशेषस्य दुष्करत्वात् तस्याप्युपाधित्वम्, लक्षणं तु साधनवति साध्याभावोन्नायकव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकरूपवत्त्वम्, प्रतियोगित्वं च तदभावत्वम्, व्युत्पादितं च प्रतियोगितावच्छेदकस्यैवान्योन्याभावाभावत्वम्, शेषं पूर्ववदिति ।

(गा०) क्वचित्साधनव्यापकस्यापि स्वव्यभिचारेण साधने साध्यव्यभिचारोन्नायकतया उपाधित्वमभ्युपगम्य साधनाव्यापकत्वघटितोपाधिलक्षणं दूषयतां मतमुपन्यस्यति । नव्यास्त्विति । संयोगवदन्यत्वेन द्रव्यत्वाभावस्येति । यथा द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र द्रव्यसाधारणतया संयोगाभावस्य गुणादौ द्रव्यत्वाभावासाधकत्वेऽपि तद्व्यवच्छेदेन तत्सम्भव इत्यर्थः । संयोगाभावस्याभावेनेति । द्रव्यत्वाभाववान् सत्त्वादित्यादावित्यादिः । एकशेषस्य दुष्करत्वादिति । यद्वदन्यत्वस्य साधनवति साध्याभावोन्नायकत्वं यदभावाभावस्य वा तथात्वं तयोरेकस्यैवोपाधित्वमिति नियन्तुमशक्यत्वादित्यर्थः । तस्यापि । उक्तस्थले संयोगाभावस्यापि । उपाधित्वम् । उपाधित्वमेव । साधनवतीति । द्रव्ये साधनवति द्रव्यत्वोन्नायकसंयोगरूपव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकसंयोगाभावत्वमादाय संयोगाभावे लक्षणसमन्वयः ।

नन्वेवं द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र संयोगस्यासङ्ग्रहः, साध्याभावोन्नायकसंयोगवदन्यत्वप्रतियोगितायां संयोगत्वस्यानवच्छेदकत्वादित्यत आह । प्रतियोगित्वं चेति । व्यतिरेकप्रतियोगित्वं चेत्यर्थः । तदभावत्वम् । व्यतिरेकाभावत्वम् । क्वचित्तदभावाभावत्वमिति पाठः, तत्र तत्पदाभावपदयोः कर्मधारयः । संयोगत्वस्य संयोगवदन्यत्वप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेऽपि तदभावत्वावच्छेदकत्वाल्लक्षणसमन्वयः । तदेवोपपादयति । व्युत्पादितं चेति । शेषम् । उपनयनयोग्यतादिविवक्षणम् ।

(चि०) स च धर्मः क्वचित्साधनमेव, क्वचित् द्रव्यत्वादि, क्वचित् महानसत्वादि । तथा हि समव्याप्तस्य विषमव्याप्तस्य वा साध्यव्यापकस्य व्यभिचारेण साधनस्य साध्यव्यभिचारः स्फुट एव, व्यापकव्यभिचारिणस्तद्व्याप्यव्यभिचारनियमात् । साधनावच्छिन्नपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकयोर्व्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वमेव, यथा ध्वंसस्यानित्यत्वे साध्ये भावत्वस्य, वायोः प्रत्यक्षत्वे साध्ये उद्भूतरूपवत्त्वस्य च विशेषणाव्यभिचारिणि साधने विशिष्टव्यभिचारस्य विशेष्यव्यभिचारित्वनियमात् । अत एव नार्थान्तरम् ।

(गा०) अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारेण परं प्रति प्रथमं विशिष्टसाध्यव्यभिचारस्यैव साधनीयतया ऽर्थान्तरमिति पूर्वपक्षग्रन्थोक्तदूषणं परिमार्ष्टुं प्रथममेव सर्वत्र शुद्धसाध्यव्यभिचारप्रसिद्धिप्रकारं दर्शयन् सर्वत्र निरुक्तव्यभिचारोन्नयनयोग्यतारूपलक्ष्यतावच्छेदकसत्त्वं सूचयति मूले । तथा हीत्यादि । प्रथमं विशिष्टसाध्यव्यभिचारसाधनस्य विशेषणव्यभिचारबाधेन शुद्धसाध्यव्यभिचारसिद्धिपर्यवसानं वक्ष्यति, तथा सति च हेतोरेकाधिकरणे साध्योपाध्योर्व्यभिचार आवश्यकः, विशेषणाव्यभिचारिहेत्वधिकरणे विशेषणसत्तानियमेन यत्र हेत्वधिकरणे उपाध्यभावस्तत्र साध्यसत्त्वे तत्र विशिष्टसाध्यस्योपाधिव्यभिचारिताप्रसङ्गेन उपाधेर्विशिष्टसाध्यव्यापकत्वानुपपत्त्या शुद्धसाध्याभावस्याऽऽवश्यकत्वात्, ततोऽवच्छिन्नसाध्यव्यापकेऽप्युपाधौ यद्व्यभिचारेणेत्यादेर्यथाव्याख्यातार्थसत्त्वलाभः, चरमं च विशेषणवति विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारेण हेतुना शुद्धसाध्यव्यभिचारस्यावच्छिन्नसाध्यसिद्धिं वक्ष्यति, तथा सत्यपि एकहेत्वधिकरणे उभयव्यभिचारस्याऽवश्यकतया व्याख्यातोपाधितालाभः । साध्यव्यापकस्येति । द्रव्यत्वादिः । साधनस्य । साधने । साध्यव्यभिचारः । साक्षाच्छु-

ष्टसाध्यव्यभिचारग्रहः । व्यभिचारित्वेन । व्यभिचारित्वेनापि । साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वमेव । साक्षाद्धेतुवृत्तसाध्यव्यभिचारित्वग्रह एव । तदेवोदाहरति । यथेति । विशेष्यव्यभिचारित्वनियमात् । विशेष्यव्यभिचाररूपतानियमात् ।

(जि०) विशेषणाव्यभिचारित्वेन ज्ञाते साधने विशिष्टव्यभिचारसिद्ध्यन्विशेष्यसाध्यव्यभिचारमादायैव सिद्ध्यति, पक्षधर्मताबलात्, अन्यथा प्रतीतेरपर्यवसानात् । न च पक्षधर्मताबलात्प्रकृतसिद्धावर्थान्तरम् ।

(दी०) विशेषणाव्यभिचारित्वेनेत्यादि । सामान्यतो दृष्टमेवैकविशेषबाधे भावयति विशेषान्तरप्रकारिकामनुमितिम्, न चातिरिच्यते विशिष्टाभावो विशेषणविशेष्याभावाभ्यामिति मतेनेदम् ।

(गा०) ननूपाधिव्यभिचाररूपहेतुव्यापकतावच्छेदकविशिष्टसाध्यव्यभिचारत्वस्य विशेषणव्यभिचारसाधारणतया तमादायैव कथं पर्यवसानमित्याशङ्कां परिहरति । विशेषणाव्यभिचारित्वेनेति । ज्ञाते । निश्चिते । विशेष्यव्यभिचारमादायैवेत्येवकारो व्यभिचारमित्यनन्तरं योज्यः, तेन च विशेषणव्यभिचारसिद्धिव्यवच्छेदः । तत्रैव हेतुस्तदव्यभिचारितया निश्चितत्वं विशेषणतयोपात्तम् ।

ननु तथापि विशेष्यव्यभिचारित्वत्वावच्छिन्नस्य न व्याप्तिनिरूपकत्वम्, अपि तु विशिष्टव्यभिचारित्वस्यैवेति व्याप्तिज्ञानबलात्तेनैव रूपेण व्यभिचारसिद्धिर्भविष्यति, सा च न प्रकृतव्याप्तिग्रहविरोधिनी, असमानप्रकारकत्वादित्यत आह । पक्षधर्मताबलादिति । इतरबाधनिश्चयविशिष्टधर्मिवृत्तित्वव्यापकविषयकपरामर्शबलादित्यर्थः । अन्यथा प्रतीतेरपर्यवसानादिति । इतरबाधबलादपि साध्यव्यभिचारित्वासिद्धौ तत्कालीनानुमानिकप्रत्ययस्य साध्यव्यभिचारी न वेति संशयानिवर्तकत्वेन तदेकतरकोटिजिज्ञासानिवर्तकत्वानुपपत्तेरित्यर्थः ।

एतदेवोपपादयति दीधितौ । सामान्यतो दृष्टमिति । सामान्यतः । सामान्यधर्मावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिप्रकारेण । दृष्टम् । गृहीतं लिङ्गम् । एकविशेषबाधे । सामान्यव्याप्यैकधर्मावच्छिन्नाविरोधिग्रहे । भावयति । जनयति । विशेषान्तरप्रकारिकाम् । बाधितविशेषावृत्तिताहशधर्मावच्छिन्नप्रकारिकाम् । तथा च विशिष्टव्यभिचारित्वेन व्याप्तिग्रहादपि शुद्धसाध्यव्यभिचारित्वेन सिद्धिर्निष्प्रत्यूहेति भावः ।

ननु साधनपक्षकोपाधिव्यभिचारलिङ्गकानुमानाद्विशिष्टसाध्यव्यभिचारसिद्धिः शुद्धसाध्यव्यभिचारत्वमवगाहताम्, विशिष्टाभावस्य विशेषणविशेष्याभावाभ्यामतिरिक्तत्वेऽपि तस्य तादृशाभावद्वयव्यापकतया तद्वद्वृत्तित्ववत्त्वरूपस्य व्यापकतावच्छेदकविशिष्टाभाववद्वृत्तित्ववत्त्वस्य विशेष्यविशेषणाभाववद्वृत्तित्ववत्त्वव्यापकतया विशेषणाभाववद्वृत्तित्ववत्त्वावच्छिन्नबाधे विशेष्याभाववद्वृत्तित्ववत्त्वरूपविशेषधर्मप्रकारेणानुमितिसम्भवात्, तथाप्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिना सत्प्रतिपक्षो न सम्भवति, तद्व्यतिरेकेण विशिष्टव्यतिरेकस्यैव साधनीयतया पक्षे विशेषणवत्तानिश्चयेऽपि तत्सिद्धेर्विशेष्याभावविषयकत्वानिर्वाहात्, विशिष्टाभावस्य विशेष्याद्यभावाद्यतिरिक्ततया उक्तरीत्यसम्भवादिति पश्चादेव शुद्धसाध्यव्यतिरेकस्य साधनीयतया मूलोपदर्शिताप्राप्तकालतायाः दुर्वारत्वादित्याशङ्क्य उक्तोपाधेस्सत्प्रतिपक्षोन्नायकतां विशिष्टाभावस्यानतिरिक्ततामतमालम्ब्योक्तरीत्या शुद्धसाध्याभावसिद्धिं सूचयन्नुपपादयति । न चातिरिच्यते इति । नापि भिद्यत इत्यर्थः । इति मतेन इति प्राचीनमतेन ।

(चिं०) यद्वा प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वं प्रत्यक्षत्वव्यभिचारि द्रव्यत्वाव्यभिचारित्वे सति द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारित्वात् महत्त्ववत् । तथा मित्रातनयत्वं श्यामत्वव्यभिचारि मित्रातनयत्वाव्यभिचारित्वे सति श्याममित्रातनयत्वव्यापकव्यभिचारित्वात् अघटत्ववत् । अव्यभिचारश्च तत्समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वम् । तद्वाभेदेऽपि ।

(दी०) स्वमतेनाह यद्वेति। प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वमित्यादि प्रत्यक्षसङ्ख्यापरिमाणवत्त्वाद्युपाध्यभिप्रायेण यथाश्रुतमेव साधु, आत्मैकत्वादेरपि प्रत्यक्षत्वाङ्गीकारात्। उद्भूतरूपादिपरत्वे च साध्ये हेतौ च प्रत्यक्षपदं बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षपरम्, द्रव्यपदं वा बहिर्द्रव्यपरे, महत्त्वपदं च जन्यमहत्त्वपरमिति। व्यापकव्यभिचारित्वं च व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वम्। न च द्रव्यपदवैयर्थ्यम्, विशिष्टाभावस्यातिरिक्तत्वात्। द्रव्यत्वाव्यभिचारित्वे सति उद्भूतरूपादिव्यभिचार एव हेतुः। व्यापकत्वोपन्यासस्तु तर्कप्रदर्शनायेति तत्त्वम्। द्रव्यत्वाव्यभिचारः। द्रव्यत्वाभाववद्वृत्तित्वम्। मित्रातनयत्वमिति। अनुमानमिदमुपाधेः प्रमाणान्तरेण साधनाव्यापकतानिर्णयदशायाम्।

(गा०) पक्षधर्मताबलात्प्रकृतसिद्धिमवलम्ब्य उभयपक्षेऽर्थान्तरवारणम्। स्वमतेनेति। विशिष्टाभावातिरिक्ततावादिग्रन्थकारमतेनेत्यर्थः। आहेति। व्यभिचारोन्नयनपक्षे हेतौ सङ्कोचकविशेषणं प्रक्षिप्य विशेषधर्मावच्छिन्नव्याप्त्यैव शुद्धसाध्यव्यभिचारसिद्धिप्रकारं दर्शयन् तादृशा सत्प्रतिपक्षोन्नयनपक्षेऽपि पक्षधर्मविशेषादिरूपविशेषणविशिष्टेनोपाध्यभावहेतुना पक्षे विशेषव्याप्त्यैव शुद्धसाध्याभावसिद्धिस्सम्भवतीति दर्शयतीत्यर्थः।

केचित्तु यथाश्रुतासङ्गतिमालोच्य एवं वर्णयन्ति, इतरबाधबलाच्छुद्धसाध्यव्यभिचारत्वेन व्यापकस्य विशिष्टसाध्यव्यभिचारस्य सिद्धिरित्युक्तमुपपादयितुं विशिष्टव्यभिचारत्वस्य शुद्धसाध्यव्यभिचारसाधारण्यं दर्शयति। न चेति। विशेषणाभावविशेष्याभावाभ्याम्। विशेषणाभावविशेष्याभावाधिकरणाभ्यां विशिष्टाभावो न व्यावृत्तो भवतीत्यर्थः। तथा च विशेष्याद्यभाववतो विशिष्टाभाववत्त्वनियमेन विशेष्याद्यभाववद्वृत्तित्वं विशिष्टव्यभिचाररूपमेवेति भावः। इति मतेन। इतरबाधबलाद्व्यापकतावच्छेदकप्रकारेणाप्यनु-

मितिरिति पक्षाश्रयणेन । स्वमतेनेति । व्यापकतावच्छेदकप्रकारेणै-वानुमितिरिति स्वमतेनेत्यर्थ इति । तदसत् । समानविषयकत्वेन विरोधिताया विचारासहत्वात् । पक्षधर्मताबलात्प्रसिद्धं बाधाच्च सि-ध्यतीत्यादिना धर्यामित्यन्तेन मणिकृता प्रदर्शितं बाधस्य दूषणा-न्तरासङ्करं सङ्गमयितुं चैत्रो जीवनमरणान्यतरप्रतियोगी प्राणित्वा-दित्याद्यनुमानेन बहिस्सत्त्वसाधकहेतुघटकजीवित्वसिद्धिप्रकारस्य मणिकारोक्तस्यान्यथानुपपत्त्या व्यापकतानवच्छेदकप्रकारेण साध्या-नुमितिस्तन्मतसिद्धेति दीधितिकृता प्रदर्शनीयत्वात् स्वमतेनेत्य-स्यासङ्गतेः । समानप्रकारकत्वेन विरोधितामते व्यापकतानवच्छेद-कप्रकारेणानुमितेरावश्यकत्वाच्च । अन्यथा कर्तुरेकत्वे लाघवमिति ज्ञानकालीनसकर्तृकत्वानुमित्या क्षितिरेककर्तृका न वेति संशयनि-वर्तनायोगात् । समानविषयकत्वेन विरोधित्वे च विशिष्टव्यभिचा-रित्वेन शुद्धसाध्यव्यभिचारसिद्धयापि प्रकृतव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धस-म्भवात् ताद्रूप्येण सिध्द्यर्थं यद्वेत्यादिकल्पानुसरणानुपपत्तेश्चेति ।

प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वमित्याद्यनुमानमुद्भूतरूपोपाध्यभिप्रायेण य-थाश्रुतं न सङ्गच्छते, तस्य द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकताया आत्मनि व्य-भिचारेणासम्भवात् द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारित्वेन तद्व्यभिचा-रोपादानासम्भवादित्युपाध्यन्तराभिप्रायेण यथाश्रुतं सङ्गमयति । प्र-त्यक्षेति । यथाश्रुतमेव साध्यित्यनेन सम्बध्यते । प्रत्यक्षसङ्ख्यापरि-माणयोः प्रत्येकमेवोपाधिता । साधनाव्यापकत्वनिर्वाहाय उभयत्र प्रत्यक्षत्वविशेषणम् । तच्च लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वयोग्यतारूपम्, तेनाऽऽवरणादिदोषेण प्रत्यक्षद्रव्यविशेषनिष्ठपरिमाणादेर्नियमतो ऽप्रत्यक्षत्वेऽपि नोक्तोपाधेर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वाव्यापकता ।

तद्योग्यता च तत्प्रयोजकसन्निकर्षाश्रयत्वम् वायुपरिमाणादेर्वि-षयत्वादिना प्रत्यक्षस्वरूपयोग्यस्यापि लौकिकविषयताप्रयोजकलौ-किकविषयतावदाश्रयघटितसन्निकर्षानाश्रयत्वान्न निरुक्तयोग्यतेति न सत् । वायोः प्रत्यक्षत्वमते तदीयसङ्ख्यापरिमाणयोरपि उक्तस-न्निकर्षाश्रयतया वायौ प्रत्यक्षयोग्यसङ्ख्यादिमत्त्वोपाधेः सत्त्वेन साधनाव्यापकताया दुर्निश्चयत्वात्, आत्मैकत्वादेरप्रत्यक्षत्वेऽपि ता-दृशसन्निकर्षाश्रयत्वस्वरूपयोग्यतासत्त्वेन आत्मैकत्वादेरिति पक्ष-स्यनुत्थानाच्च ।

एतेनोद्भूतरूपशून्यमूर्तावृत्तित्वमेव योग्यतेत्यपि परास्तम्। आत्मैकत्वादेरप्रत्यक्षत्वेऽपि एतादृशयोग्यतायास्तत्रानपायादिति।

अपि तूद्भूतरूपवदन्यवृत्तित्वाप्रत्यक्षत्वोभयाभाव एव तद्योग्यता, आत्मैकत्वादावप्रत्यक्षत्वाभावेनोभयाभावमुपपादयितुमात्मैकत्वादेरित्युक्तम्। आश्रयप्रत्यक्षदशायामर्थावरणदोषेण परिमाणादिगतजातिभेद एव न गृह्यते, परिमाणादिकं गृह्यत एवेत्यभिप्रेतमिति केचित्।

साध्ये हेतौ च प्रत्यक्षत्वं लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वमेव तत्र योग्यताप्रवेशे प्रयोजनाभावात्, आत्मैकत्वपरिमाणयोरप्रत्यक्षत्वे ईदृशोपाधेरप्यात्मनि साध्याव्यापकत्वं स्यात्, अतस्तत्प्रत्यक्षतामतमवलम्ब्य निरस्यति। आत्मैकत्वादेरिति। पूर्वं उद्भूतरूपोपाधेर्व्यभिचारस्य पक्षधर्मताबलात् शुद्धसाध्यव्यभिचारसाधकताकथनात् इदानीं व्याप्तिबलेन तस्य तत्साधकत्वानुक्तौ सन्दर्भविरोधः। एवं वायोः प्रत्यक्षतामते तदीयसङ्ख्यादिकमपि प्रत्यक्षम्, अत एव दीधितिकृता फूत्कारादौ च स्फुटतरप्रत्यक्षास्तत्सङ्ख्यादय इत्युक्तमित्याशयेनाह। उद्भूतरूपेति। साध्ये प्रत्यक्षत्वव्यभिचारि इत्यत्र। हेतौ। द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारित्वादित्यत्र। बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षेति। बहिरिन्द्रियजन्यलौकिकप्रत्यक्षविषयेत्यर्थः। बहिष्ट्वं मनोभिन्नत्वम्। हेतौ प्रत्यक्षपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वे व्यापकान्तेनोद्भूतरूपस्यैवासङ्ग्रहः, साध्यस्थतत्पदस्य यथाश्रुतार्थकत्वे च प्रत्यक्षत्वाव्यभिचारिणि सुखादावुद्भूतरूपव्यभिचारस्य व्यभिचारस्यादिति उभयत्र यथाश्रुतार्थपरित्यागः। एवं च वायोः प्रत्यक्षत्वे साध्ये इति पूर्वग्रन्थेऽपि प्रत्यक्षपदं दर्शितार्थकमेव, अन्यथा तद्ग्रन्थोपदर्शितानुमाने दर्शितोद्भूतरूपादेस्तदीयसाध्यव्यभिचारानुमापकत्वाकथनेन सन्दर्भविरोधापरिहारात्। प्रत्यक्षे मनोभिन्नेन्द्रियजन्यत्वविवक्षापेक्षया द्रव्ये आत्मभिन्नत्वविवक्षणमेव लाघवादुचितमित्याशयेनाह। द्रव्यपदे वेति। हेतुस्थद्रव्यपदद्वयमित्यर्थः। विशेष्यदलस्थद्रव्यपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वे व्यापकान्तेन उद्भूतरूपस्यैवासङ्ग्रहः, सत्यन्तस्थतत्पदस्य तथात्वे सुखादौ व्यभिचारः इत्यादिरनुसन्धेयः बहिष्ट्वनिवेशनम्।

नन्वेवं महत्त्ववदिति दृष्टान्तासङ्गतिः, महत्त्वस्य आत्मन्यपि

सत्त्वेन बहिर्द्रव्यत्वाव्यभिचारासत्त्वात्, महत्त्वविशिष्टस्य दृष्टान्तत्वासम्भवादित्यत आह । महत्त्वपदं चेति ।

ननु महत्त्वत्वविशिष्टगगनादिमहत्त्वे एव साध्यसाधनोभयसत्त्वात्तादृशस्य च दृष्टान्तत्वं सम्भवत्येव, तत्सामान्यस्य तथात्वमकिञ्चित्करम्, अन्यथा जन्यमहत्त्वसामान्यान्तर्गतघटादिमहत्त्वे उद्भूतरूपादिव्यभिचाराभावेन तत्सामान्यस्यापि दृष्टान्तत्वासम्भवात्।

न च वह्निर्धूमाव्यभिचारीति व्यवहाराभावात् अव्यभिचारस्थनञर्थसामान्यस्यैवान्वयितावच्छेदकावच्छेदेनान्वयानियमात् महत्त्वत्वावच्छेदेन बहिर्द्रव्यत्वाद्यव्यभिचारान्वयो बाधेन न सम्भवतीति जन्यमहत्त्वपरतया महत्त्वपदवर्णनसङ्गतिः, जन्यमहत्त्वत्वावच्छेदेन तदन्वये बाधात् उद्भूतरूपादिव्यभिचारान्वयस्य च तत्सामानाधिकरण्येनैवोपगमादिति वाच्यम् । द्रव्यत्वाद्यव्यभिचारित्वे सतीत्यादितो बहिर्द्रव्यत्वाव्यभिचारसामानाधिकरण्यविशिष्टोद्भूतरूपव्यभिचाररूपहेतोरेव लाभात् स्वातन्त्र्येण बहिर्द्रव्यत्वाव्यभिचारस्य महत्त्वेऽनन्वयात्, विशिष्टहेतोश्चावच्छेदकावच्छेदेनान्वयस्य महत्त्वपदस्य जन्यमहत्त्वपरत्वेऽप्यसम्भवात्, घटादिमहत्त्वे विशेष्यासत्त्वात् । मैवम् । हेतुतावच्छेदकविशिष्टे साध्यव्यभिचार एव दोषो न तु तदुपलक्षितेऽपि, तथा सति द्रव्यत्वादौ साध्ये विशिष्टसत्त्वादेर्दुष्टत्वापत्तेः, पक्षतावच्छेदकविशिष्टे साध्यसाधनं च यद्विशिष्टे हेतुस्तद्विशिष्टे साध्यमिति व्याप्त्यैव, गन्धप्रागभावादिविशिष्टे गन्धानुमानस्य सल्लिङ्गतानभ्युपगमात्, उक्तव्याप्तिश्च यद्विशिष्टस्य दृष्टान्तता तद्विशिष्टस्य साध्यसाधनोभयवत्त्वादेव निर्वहति, एवं च बहिर्द्रव्यत्वाभाववद्वृत्तित्वावच्छेदकस्य महत्त्वत्वस्य तदभावानुयोगितानवच्छेदकतया तद्विशिष्टे न बहिर्द्रव्यत्वाव्यभिचार इति तद्घटितसाधनविकलतया जन्यमहत्त्वस्य दृष्टान्तत्वानुसरणमिति केचित् ।

ननु निरुक्तप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारित्वं यदि तादृशप्रत्यक्षत्वव्यापकत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वं तदा तद्व्यापकस्य प्रमेयत्वादेः केवलान्वयितया तादृशाभावाप्रसिद्धिः, उपाधिताघटकसमवायसम्बन्धावच्छिन्नाभावस्य सामान्यादौ प्रसिद्धावपि साधनवति वायौ तदभावासत्त्वेन प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वे हेत्वसिद्धिः, व्यापक-

प्रतियोगिकाभावनिवेशे चोद्भूतरूपादिविशेषाभाववद्वृत्तितया घटत्वादौ साध्यव्यभिचारशून्ये व्यभिचार इत्यतो व्याचष्टे । व्यापकव्यभिचारित्वं चेति । व्यापकतावच्छेदकरूपेति । व्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षितेत्यर्थः । तथा चोद्भूतरूपत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वमादायैव हेतुसिद्धिरिति भावः । द्रव्यपदवैयर्थ्यमिति। शुद्धप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारस्यापि प्रत्यक्षत्वव्यभिचारव्याप्यतया प्रत्यक्षत्वे द्रव्यवृत्तित्वविशेषणस्य व्यभिचारावारकत्वात्, तदनुपादाने उद्भूतरूपव्यभिचारस्याप्रवेशेन यत्र तद्व्यभिचारस्यैव प्रकृतहेतौ निश्चयो न तु शुद्धप्रत्यक्षत्वव्यापकव्यभिचारस्य तदा सन्दिग्धासिद्धिः स्यादिति तन्मात्रवारकत्वात्तस्येति भावः । विशिष्टाभावस्येति । द्रव्यप्रत्यक्षत्वव्यापकताघटकस्य द्रव्यवृत्तित्वरूपविशेषणविशिष्टप्रत्यक्षत्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्य शुद्धप्रत्यक्षत्वव्यापकताघटकादवच्छेदकत्वाभावादतिरिक्तत्वादित्यर्थः । उद्भूतरूपत्वरूपोपाधितावच्छेदकस्योपलक्षणीभूतव्यापकतावच्छेदकत्वेन निवेशे प्रयोजनाभावाद्वैयर्थ्यशङ्कैव नास्तीत्याह । द्रव्यत्वाव्यभिचारित्व इति । तर्कप्रदर्शनायेति । उद्भूतरूपत्वं यदि साध्यव्यभिचारव्याप्यव्यभिचारप्रतियोगितावच्छेदकं न स्यात् साध्यव्यापकतावच्छेदकं न स्यादित्येतादृशव्याप्तिग्राहकतर्ककारणापाद्यव्यतिरेकनिश्चयसम्भवप्रदर्शनायेत्यर्थः। अव्यभिचारपदस्य तदभाववदवृत्तित्वरूपयथाश्रुतार्थे परित्यज्य अव्यभिचारश्च तत्समानाधिकरणाभावाप्रतियोगित्वमिति मित्रातनयत्वमित्याद्यनुमाने ऽघटत्वरूपदृष्टान्तसङ्गमनाय व्याख्यास्यति, अत्रानुमाने द्रव्यत्वाव्यभिचारित्वे सतीत्यत्राव्यभिचारपदस्य यथाश्रुतार्थकत्वेनैवोपपत्तिरिति तद्व्याख्यानमग्रिमाव्यभिचारपदस्यैवेत्यस्य यथाश्रुतार्थकतामाह । द्रव्यत्वेति ।

ननु शाकपाकजत्वं साधनाव्यापकतासन्देहेन सन्दिग्धोपाधितया उदाहरिष्यत्यग्रे, तथा च तद्व्यभिचारस्य साधने सन्दिग्धतया तेनात्र साध्यव्यभिचारसाधनोपन्यासे विरोध इत्यतो व्याचष्टे उभयाविरोधमुपपादयति । अनुमानमिदमिति । प्रमाणान्तरेण शब्दादिना ।

(दी०) ननु तदव्यभिचारित्वं तदवृत्त्यभाववद्वृत्तित्वम्,

तथा च साधनविकलोऽयं साध्यवान् दृष्टान्त इत्यत आह । अव्यभिचारश्चेति । नन्वेवं विशेष्यवैयर्थ्यम्, धूमप्रागभाववद्धर्मिभेदादवैयर्थ्यमिति चेत् ?. तथापि मित्रातनयत्वव्यापकत्वविशेषितं वृत्तिमत्त्वमेव गमकमिति चेन्न । यत्किञ्चित्तदधिकरणनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वस्य फलतस्सामानाधिकरण्यपर्यवसितस्योक्तत्वात् । तथा चायमर्थः, मित्रातनयत्वाधिकरणयत्किञ्चिन्निष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तत्र शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वात्, मित्रातनये शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वादिति यावत् । तेन श्यामत्वादौ न व्यभिचारः । अव्यभिचारश्चेत्यादि । तथा च बहुव्रीहिः । यद्धर्माव्यभिचारित्वे सति तद्धर्मावच्छिन्नयत्साध्यव्यापकव्यभिचारि तत्तत्साध्यव्यभिचारीति सामान्यव्याप्तेरघटत्वं दृष्टान्त इत्यप्याहुः ।

(गा०) मित्रातनयत्वाव्यभिचारित्वे सतीत्यत्राव्यभिचारपदार्थस्याव्यभिचारश्चेत्यादिना प्रसिद्धार्थपरित्यागेन वर्णनमघटत्ववदिति दृष्टान्ताविरोधोपपादकतया सङ्गमयितुमवतारयति । नन्विति । अयम् । अघटत्वरूपो दृष्टान्तः । साधनविकलः । अघटस्य पटादौ मित्रातनयत्वव्यभिचारित्वात, तथा च दृष्टान्तासम्भव इति भावः । व्यतिरेकदृष्टान्ततैवास्त्विति शङ्कां निराकरोति । साध्यवानिति । अघटत्वस्य श्यामत्वव्यभिचारित्वादिति भावः । विशेष्यवैयर्थ्यमिति । मित्रातनयत्वव्यापकत्वरूपस्य सत्यन्तार्थस्यैव श्यामत्वव्यभिचारगमकत्वसम्भवादिति भावः । शङ्कते । धूमप्रागभाववदिति । यथा धूमप्रागभावस्य वह्निगमकधूमघटितत्वेऽपि तद्भिन्नतया वह्निष्ठेत्यादिन्यायेन विशेष्यावैयर्थ्यं तथा मित्रातनयत्वव्यापकत्वाविशिष्टशाकपाकजत्वव्यभिचारस्य स्वघटकमित्रातनयत्वव्यापकताभिन्नत्वेन विशेष्यावैयर्थ्यमित्यर्थः । तथापि । विशेष्यावैयर्थ्येऽपि । व्यापकत्वविशेषितम् । व्यापकत्वमात्रविशिष्टम् । वृत्तिमत्त्वम् । वृत्तिमत्त्वरूपं उपाधिव्यभिचारित्वम् । गमकम् । गमकमस्तु, हेतुतया उपन्यस्तमस्त्विति यावत् । विशेष्यतावच्छेदकस्य

शाकपाकजत्वाभाववद्वृत्तित्वस्य वैयर्थ्येन श्यामिमित्रातनयत्वव्याप-कव्यभिचारित्वादित्युपन्यासासङ्गतेरिति भावः । यत्किञ्चित्तदधि-करणेति । मित्रातनयत्वाधिकरणयत्किञ्चिद्व्यक्तीत्यर्थः । तथा सति श्याममित्रातनयमात्रवृत्तिवस्तुनोऽपि तादृशाभावाप्रतियोगित्वेन तत्र व्यभिचारवारवारकतया विशेष्यसार्थक्यमिति भावः । तत्समाना-धिकरणमात्रस्यैव यत्किञ्चित्तदधिकरणनिष्ठाभावाप्रतियोगितया सामानाधिकरण्य एव पर्यवसानमाह । फलत इति । उक्तत्वात् । विवक्षितत्वात् । श्यामत्वादौ व्यभिचारं परिजिहीर्षुर्व्याचष्टे । तथा चेति । मित्रातनयत्वाधिकरणेति । श्यामत्वादेः श्याममित्रातन-यव्यक्तिनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वमेव, तत्र च शाकपाकजत्वनियमात्र तदन्तर्भावेण शाकपाकजत्वव्यभिचारित्वमिति श्यामत्वादेर्नोक्तहे-तुत्वमिति भावः । उक्तपर्यवसितार्थस्य व्यभिचारवारणाय तस्य निष्कर्षं दर्शयति । मित्रातनय इति । शाकपाकजत्वाभाववन्मित्रात-नयवृत्तित्वादिति भावः । मतान्तरमाह । अव्यभिचारश्चेत्यादीति । विशेष्यसार्थक्यायाऽऽह । तथा च बहुव्रीहिरिति । तत्र मित्रातनयत्वं यत्समानाधिकरणाभावाप्रतियोगीति बहुव्रीह्याश्रयणेन स्वव्यापक-मित्रातनयत्वकत्वं विवक्षितमित्यर्थः । तथा च तन्मात्रस्य न गम-कता, श्याममित्रातनयमात्रवृत्तिधर्मे व्यभिचारादिति भावः ।

नन्वेवमघटत्ववदिति दृष्टान्तविरोधो दुरुद्धरः, मित्रातनयत्व-स्याघटत्वाव्यापकत्वादित्यत आह । यदिति । अघटत्वं दृष्टान्त इति । अघटत्वमघटत्वाव्यभिचारित्वे सति अघटत्वविशिष्टद्रव्यत्वादिव्या-पककम्बुग्रीवादिमदन्यद्रव्यत्वादिव्यभिचारि, अथ च द्रव्यत्वादिव्य-भिचारीति क्रमेणेत्यर्थः । विशेषणीभूतधर्मं यत्त्वतत्त्वेन निवेश्य प्र-कृतसाध्यं विशिष्य निवेश्य व्याप्तिस्वीकारेऽप्येतद्दृष्टान्तसङ्गति-रिति ध्येयम् । आहुरित्यस्वरससूचनाय, स चैवं तदभाववद्वृत्ति-त्वरूपयथाश्रुतार्थपरित्यागे बीजाभावादवसेयः ।

केचित्तु विशेषव्याप्तावेव मित्रातनयत्वविशिष्टमघटत्वं दृष्टान्तः, तत्र विशेष्यस्याघटत्वस्य मित्रातनयत्वाभाववद्वृत्तितया न विशिष्टे तद्वृत्तित्वसम्भव इति स्वव्यापकतत्कत्वरूपाव्यभिचारनिवेशः, वि-शिष्टाघटत्वव्यापकत्वं च मित्रातनयत्वस्याक्षतमेवेति मूलं सङ्गम-यन्ति । तत्र स्वस्वानुगमेन हेतुविशेषकस्य न दृष्टान्तपक्षसाधारण्यम् ।

एवं साध्यव्यभिचारोऽपि स्वाव्यापकसाध्यकत्वरूप एव साधनीयः, साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य व्यभिचारिविशेष्यघटितविशिष्टरूपसद्धेतुसाधारणतया ऽदोषत्वात्, तथा च मित्रातनयत्वरूपपक्षे साध्यव्यभिचारसन्देहदशायां तद्विशिष्टाघटत्वेऽपि, साध्यव्यभिचारस्योक्तरूपस्य दुर्निश्चेयतया न दृष्टान्ततासम्भवः ।

न च हेतुतावच्छेदकावच्छेदेन साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य दोषतासम्भवात्तदेव प्रकृते ऽनुमेयमित्यघटत्वे तन्निर्णयादेव विशिष्टस्य तस्य दृष्टान्ततासम्भव इति वाच्यम् । एवं सति बाधानवतारदशायां शुद्धसत्तादिकं दृष्टान्तीकृत्य विशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छेदेन गुणादिव्यभिचारेण द्रव्यत्वव्यभिचारसाधनेन द्रव्यं विशिष्टसत्त्वादित्यादिप्रयोक्तुर्निग्रहापत्तेरित्यादिकं चिन्त्यम् ।

केचित्तु मित्रातनयत्वं मित्राजन्यवृत्त्येककालीनोभयावृत्तिजातिरूपं समवायेन हेतुः, तत्सम्बन्धघटितयोस्साध्योपाधिव्यभिचारयोर्व्यतिरेको ऽसमवेते ऽघटत्वे सुलभ इति व्यतिरेकदृष्टान्त एवायमित्याहुः ।

(चि०) यद्वा यत्साध्यव्यभिचारी साध्यव्यभिचारोन्नायकस्स उपाधिः । तत्त्वं च साक्षात्परम्परया वेति नार्थान्तरम् ।

(दी०) मेयत्वादावपि विशेषणवति विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारेण शुद्धसाध्यव्यभिचारस्साधनीयः । एवं विशिष्टसाध्यव्यापकस्यापि साक्षाच्छुद्धसाध्यव्यभिचारोन्नायकतयोपाधित्वं समर्थ्य साक्षात्परम्परासाधारणतदुन्नायकतामात्रेण तथात्वं व्यवस्थापयति । यद्वेत्यादिना । अत्रापि पूर्ववद्विरुद्धवारणाय साध्यसमानाधिकरणेति बोध्यम् । व्यभिचारोन्नायकत्वं च यत्र क्वचित् । एवं च पृथिवीत्वादिना गुरुत्वादौ साध्ये द्रव्यत्वादौ व्यभिचारोन्नायकस्य रूपवत्त्वादेर्वारणाय साधनव्यभिचारीति बहुव्रीहिः । न चैवमपि गुरुत्वादिसाध्यके रस-

वत्त्वादिहेतौ द्रव्यत्वं गुरुत्वादिव्यभिचारि जलभिन्नं पृथिवी-त्वादिव्यभिचारित्वादिति व्यभिचारोन्नायके पृथिवीत्वादावति-प्रसङ्गः, साधननिष्ठं यद्व्यभिचारित्वं साध्यव्यभिचारोन्नायकं तत्त्वस्योक्तत्वात् । उक्तिवैचित्र्याच्च पूर्वस्माद्भेदः ।

(गा०) ननु यथाश्रुताव्यभिचारनिवेशेऽपि गौरमित्रातनयमात्र-वृत्तिधर्माणां दृष्टान्तानां सौलभ्यात्तदुपेक्षणं मूलकृतोऽनुचितमि-त्याशङ्कां निराकर्तुं यथाश्रुताव्यभिचारघटितहेतोर्मित्रातनयमात्रवृत्ति-हेतुकस्थले सम्भवेऽपि प्रमेयत्वादिहेतुके स्वरूपासिद्ध्या ऽसम्भ-वादुक्तरीतेरावश्यकतेत्याह । मेयत्वादावपीति । विशेषणवतीति । मित्रातनयत्वादिमतीत्यर्थः । मित्रातनयत्वाव्यभिचारित्वे सतीत्यत एवोक्तरीत्या तादृशार्थलाभादित्यर्थः ।

व्याप्यव्यापकभावस्य भेदघटितत्वाभिमानेन स्वरूपासिद्ध्याश-ङ्कायां अप्येवं नावकाश इत्याह मूले । तच्चाभेदेऽपीति । तत्त्वं च साक्षात्परम्परया वेत्यग्रिमग्रन्थस्वरसेन मा भूदवच्छिन्नसाध्यव्या-पकोपाधिव्यभिचारेण साक्षाच्छुद्धसाध्यव्यभिचारसिद्धिः, तथा-पि तस्योपाधित्वमक्षतमेवेति परम्परया व्यभिचारोन्नायकस्य प्रथ-ममुद्भावनेऽप्राप्तकालत्वेऽपि तस्य निरूप्यमाणोपाधित्वाव्याघातक-त्वादित्यभिप्रायकतया यद्वेत्यादि मूलं सङ्गमयति । एवमिति । उक्तरीत्येत्यर्थः । उपाधित्वं समर्थ्य । निरुक्तोपाधित्वनिर्वाहं सूच-यित्वा । तदुन्नायकतामात्रेण तथात्वं व्यवस्थापयति । शुद्धसाध्य-व्यभिचारोन्नायकतासामान्येनैवोपाधित्वं निर्वहतीति दर्शयतीत्य-र्थः । शाकपाकजत्वादिव्यभिचारत्वेन तद्व्यभिचारमेव हेतूकृत्य वि-शिष्टसाध्यव्यभिचारत्वावच्छिन्नसाधनसम्भवेऽपि शाकपाकजत्वा-भाववन्मित्रातनयत्वादिमद्वृत्तित्वरूपस्य तद्व्यभिचारस्य तत्त्वेन शु-द्धसाध्यव्यभिचारव्याप्यत्वरूपोन्नयनयोग्यतायाः आवश्यकत्वादिति भावः । पूर्वं साक्षादुन्नायकताघटितमुपाधित्वं निरुक्तम्, इदानीं सा-क्षात्परम्परासाधारणोन्नायकतासामान्यघटितं निरुक्तमिति तु कार्यं, तदुन्नयनयोग्यतायाः मध्यस्थ विवक्षणीयतया तस्याः व्याप्त्यादिरूपा-या अविशेषात् ।

न च साक्षादुन्नयनयोग्यत्वं तद्याप्यत्वम्, परम्परया तथात्वं च तद्याप्यव्याप्यत्वमिति विशेष इति वाच्यम् । तथा सति तयोरननुगमेनात्र साधारणोन्नायकताप्रवेशासम्भवात्, उक्तिवैचित्र्याच्च पूर्वस्मादिद इत्युत्तरग्रन्थासङ्गतेश्च । इत्थं च तत्वं चेत्यादेरुपाधित्वघटकमुन्नायकत्वं च साक्षात्परम्परया वेति नार्थः, अपि तु निरुक्तोपाधितानियतमुन्नयनं साक्षात्परम्परया वेति नार्थान्तरं क्षतिकरमिति । विरुद्धवारणाय । साध्यविरुद्धजलत्वादिवारणाय । पूर्ववत्साध्यसमानाधिकरणेति बोध्यम् । धर्मिणि साध्यसामानाधिकरण्यं धर्मे वा साध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वविशेषणं बोध्यम् । साधने साध्यव्यभिचारोन्नायकत्वविवक्षणे साधनव्यभिचारीत्यस्य वैयर्थ्यादाह । व्यभिचारोन्नायकत्वं च यत्र क्वचिदिति । एवं चेति । तत्सार्थक्यं दर्शयति । द्रव्यत्वादौ व्यभिचारोन्नायकस्येति । द्रव्यत्वं गुरुत्वव्यभिचारि रूपव्यभिचारित्वादिति रीत्येत्यादिः ।

यद्यपि वह्निमान् धूमादित्यादावपि रासभादौ वह्निव्यभिचारोन्नायकव्यभिचारप्रतियोगिवह्निसामग्र्यादिवारकमपि तत्, तथाप्यग्रे गुरुत्वसाध्यकपृथिवीत्वाद्यतिप्रसक्तस्य शङ्कनीयतया गुरुत्वसाध्यकानुधावनम् । वहुर्व्रीहिरिति । साधनं व्यभिचारि यस्येतीत्यादिः । तत्पुरुषेण उक्तातिप्रसक्तस्यैव दुर्वारत्वादिति भावः । पृथिवीत्वाद्यातिप्रसक्त इति । अवच्छिन्नसाध्यव्यापकसङ्ग्रहाय विशेषिताविशेषितसाधारणव्यभिचारोन्नायक इति वक्तव्यत्वादिति भावः । साधननिष्ठमिति । उन्नायकत्वं तद्योग्यता, सा चात्र व्याप्तिरेव, पक्षधर्मताया अन्तर्भावस्य वैयर्थ्यात्, साधननिष्ठत्वनिवेशेनैव साधनव्यापकवारणात् । रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वाभावव्यभिचारस्य वारणाय पूर्वोक्तैव रीतिरादरणीया ।

नन्वेवं व्यभिचारेणेत्याद्यभेद इत्यत आह । उक्तिवैचित्र्याच्चेति । पूर्वमुन्नयनस्य साधनपक्षकत्वोक्तेर्व्यभिचारस्य साधनरूपपक्षधर्मतालाभः, अत्र तु साधनव्यभिचारीत्यत इति विशेषादित्यर्थः । तथा च पूर्वनिरुक्तस्यैव उक्तिभङ्ग्याऽनुवादोऽयम, न तु निरुक्त्यन्तरम्, पूर्वमुपाधेः साक्षात्साध्यव्यभिचारानुमापकत्वनिर्वाहे आग्रहः, इदानीं तु न तथात्वाभ्युपगम इत्येतावतैव कल्पभेदादिति भावः ।

(दी०) केचित्तु व्यभिचारोन्नायकत्वमिह तद्व्याप्यकोटिप्रविष्टतामात्रेण, इत्थं च जलत्वेन करकात्वे साध्ये जलत्वं करकात्वव्यभिचारि स्नेहव्यापकत्वात्, घटेन वा घटत्वे साध्ये घटो घटत्वव्यभिचारी जन्यद्रव्यत्वादिति व्यभिचारोन्नयनसमर्थस्य स्नेहस्य द्रव्यत्वस्य च वारणाय साधनव्यभिचारीति। अयं घटः सत्त्वादित्यादौ सत्त्वं घटत्वव्यभिचारि शब्दादिवृत्तित्वादिति व्यभिचारोन्नायकस्य शब्दादेर्वारणाय साध्यसमानाधिकरणेत्यपि वक्तव्यम्, एवं च रूपेण गुरुत्वादौ साध्ये रूपं गुरुत्वादिव्यभिचारि जलभिन्नपृथिवीत्वाभाववद्वृत्तित्वादिति व्यभिचारोन्नायकस्य गुरुत्वव्यभिचारितैजसरूपानिष्ठव्यभिचारप्रतियोगिनः पृथिवीत्वाभावस्य वारणाय यत्राधिकरणे साधनाव्यापकत्वं तत्र व्यभिचारोन्नायकत्वं वक्तव्यम्। यथाकथञ्चित्स्वव्यभिचारेण व्यभिचारोन्नायकमात्रस्य लक्ष्यत्वे यत्साधनव्यक्त्यव्यापकत्वं तद्व्यक्तौ व्यभिचारोन्नायकं वाच्यमित्याहुः।

(गा०) ये तु पूर्वकल्पभेदायान्यथा व्याचक्षते तन्मतमाह। केचित्त्विति। तद्व्याप्यकोटिप्रविष्टतामात्रेणेति। व्यभिचारव्याप्यतावच्छेदकावच्छिन्नघटकत्वरूपमेव न तु पूर्ववद्व्यभिचारप्रतियोगित्वरूपमित्यर्थः। स्नेहव्यापकत्वादिति। व्यभिचारोन्नयनसमर्थस्य स्नेहस्य वारणायेत्यन्वयः व्यभिचारोन्नयनसमर्थत्वं स्नेहव्यभिचारोन्नयनयोग्यो यो हेतुस्तद्घटकत्वम्। घटेनेति। घटस्य हेतुता संयोगेन समवायेन वा, उभयथैव व्यभिचारिता। जन्यद्रव्यत्वादिति। व्यभिचारोन्नयनसमर्थस्य द्रव्यत्वस्य चेत्यन्वयः। अद्रव्ये व्यभिचारघटके व्यभिचारवारणाय जन्येति। घटरूपादौ व्यभिचारवारणाय द्रव्येति। स्नेहव्यापकत्वे स्नेहस्य विशेषणतया [illegible] द्रव्यत्वे च द्रव्यत्वस्य विशेष्यतया प्रवेशः, [illegible] प्रवेशे वैलक्षण्यस्य [illegible]

नम्। करका जलत्वादित्यादौ स्नेहादिवारणं साधनव्यभिचारीत्यत्र
षष्ठीसमासेनापि, घटत्ववान् घटादित्यत्र द्रव्यत्वस्य घटाभाववद्वृ-
त्तितया बहुव्रीह्यनादरे न वारणसम्भव इति तदादरप्रयोजनप्रदर्श-
नाय वा द्वितीयस्थलानुधावनम्। धूमवान् वह्नेरित्यादौ साध्यवि-
रुद्धह्रस्वत्वाद्यभावाधिकरणायोगोलकवृत्तित्ववत्त्वादिना धूमादिव्यभि-
चारोन्नयने ह्रस्वत्वादेरप्रवेशेन तत्रातिव्याप्त्यप्रसक्त्या स्थलान्तरेऽति-
व्याप्तिवारणाय साध्यसामानाधिकरण्यं प्रवेशयति। अयमिति। शा-
ब्दादीत्यादिना ज्ञानादिपरिग्रहः। सद्धेतौ सपक्षैकदेशवृत्तिधर्मवार-
कतया साध्यव्यभिचारोन्नायकप्रविष्टस्य सार्थक्यं बोध्यम्। इदं
गुरु रसवत्त्वादित्यादौ द्रव्यत्वादौ गुरुत्वादिव्यभिचारोन्नायकजला-
न्यपृथिवीत्वाभाववद्वृत्तित्वादिघटकपृथिवीत्वाभावातिव्याप्तिवारणाय
साधने साध्यव्यभिचारोन्नायकत्वं विवक्षणीयम्। इति व्यभिचारो-
न्नायके। इति रीत्या व्यभिचारोन्नायके, उक्तहेतौ प्रविष्टस्य पृथिवी-
त्वाभावस्येत्यनेनान्वयः। तस्यानुपाधिताप्रयोजकविशेषणमाह।
गुरुत्वादीति। तथा च तद्व्यतिरेकेण कथञ्चिदपि रूपेण न साध्य-
व्यभिचारानुमानसम्भव इति भावः। यत्राधिकरणे इति। यत्र साध-
नाधिकरणे स्वाभावः साध्याभाववत्तदधिकरणवृत्तित्वोन्नायकत्वमि-
त्यर्थः। उक्तस्थले च तादृशसाधनाधिकरणे पृथिव्यां साध्या-
भावासत्त्वात्पृथिवीत्वाभावस्य न तादृशत्वमिति नातिव्याप्ति-
रिति भावः।

नन्वेवं रूपवान् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वाभावस्य सङ्ग्राह्यत्वे
तत्राव्याप्तिरित्यत आह। यथाकथञ्चिदिति। यत्साधनेति। उक्तस्थले
पृथिवीवृत्तिसाधनव्यक्त्यधिकरणं वाय्वादिकमपीति तदन्तर्भावेण
साध्यव्यभिचारस्य हेतौ सत्त्वाल्लक्षणसमन्वय इति भावः। अत्र
स्वाभावरूपोपाधेः प्रतियोगिमद्वृत्तित्वस्यैव व्यभिचारोन्नायकतया
तत्प्रविष्टत्वात्सङ्ग्रहः, गुरुधर्मसाधारणस्योन्नायकतावच्छेदकत्व-
स्य प्रवेशेनैतद्दोषस्य वारणेऽपि यत्र साधनाधिकरणे स्वाभावः
साध्याभाववत्तदधिकरणकत्वस्य साध्याभाववत्तदीयाधिकरणकत्व-
स्य वा साधुतया बोध्यमर्थम्, पूर्वनिरुक्तोपाधित्वस्यैव पक्षपरतया
व्यभिचारोन्नायकत्वेऽव्यवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिसाधारण्येनास्या-
स्योपाधित्वनिर्वाहकतौ [illegible]।

(दी०) किञ्च अर्थान्तरस्य पुरुषदोषतयाऽऽभासान्तरस्य तत्राभावादुपाधिरेव भावत्वादिकं दोषः।

(दी०) नन्वस्तु पारिभाषिकमुपाधित्वम्, तथापि साक्षाद् व्यभिचारानुन्नायकतया दोषत्वाभावेन तदुद्भावनेऽर्थान्तरं स्यादेवेत्यत आह। किञ्चेति। आभासान्तरस्य। तदानीं ज्ञायमानस्य, तथा च तस्यावश्याभ्युपेयदोषभावत्वे तदुद्भावने नार्थान्तरमिति भावः।

(गा०) अवच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य साक्षाद्व्यभिचारानुन्नायकत्वाभ्युपगमपक्षे कथञ्चिदुपाधित्वसमर्थनेऽपि तान्त्रिकाणां परार्थस्थले तदुद्भावनमर्थान्तरादिदोषेणानुपपन्नमेवेति शङ्कानिवर्तकतया किञ्चेत्यादिमूलमवतारयति। नन्वस्त्विति। उपाधित्वम्। तान्त्रिकाणामुपाधिव्यवहारविषयत्वम्। पारिभाषिकम्। स्वकल्पितपरिभाषानिर्वाच्यमित्यतोऽवच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य साक्षात्साध्याव्यापकत्वेऽपि अस्तु उपाधित्वनिर्वाह इत्यर्थः। साक्षादिति। परम्परया व्यभिचारोन्नायकस्य दोषत्वे उपाध्युन्नायकपरम्पराया अपि तथात्वापत्तेरिति गूढोऽभिसन्धिः। दोषत्वाभावेनेति। प्रथममनाकाङ्क्षितत्वादिति शेषः। आहेति। तस्य दोषत्वं व्यवस्थापयतीत्यर्थः।

मूले अर्थान्तरस्य। अर्थान्तरादेः। पुरुषदोषतया। वादिनां तदुद्भावनदशायां आकाङ्क्षाविरहाधीनतया। आभासान्तरस्य। दोषान्तरज्ञानस्य। तत्र। तदानीम्, तदुपाध्युद्भावनदशायामिति यावत्।

उपाधिस्थले व्यभिचारस्याऽऽवश्यकतया आभासान्तरस्य तत्राभावादिति यथाश्रुतासङ्गतिः, अत आभासपदं तज्ज्ञानार्थकमकृत्वा पूरणेन उक्तासङ्गतिं दीधितिकृत् परिहरति। तदानीमिति।

मूले उपाधिरेवेति। एवकारव्यत्यासेन उपाधिर्भावत्वादिकं दोष एव दोषतया उद्भाव्यमेवेत्यर्थः।

अर्थान्तरलाभे उद्भाव्यत्वासम्भवादर्थान्तरप्रयोजकत्वेनाभिहितस्य आकाङ्क्षाविरहस्य प्रकृते ऽसत्त्वलाभमाभासान्तरज्ञानाभावाभिधानस्य भावं प्रकाशयति दीधितौ। तथा चेति। तस्याव-

ध्येति । परम्परया व्यभिचारोन्नायकत्वेनापि तस्य अनुमितिविरोधितायाः अवश्याभ्युपेयत्वेन तेन रूपेणाकाङ्क्षितत्व इत्यर्थः ।

(दी०) अत्र वदन्ति साध्योपन्यासानन्तरं तत्साधकस्येव साधनोपन्यासानन्तरं तद्दोषस्य व्यभिचारादेराकाङ्क्षितत्वात्तमनुद्भाव्य साक्षात्तत्साधकस्य शुद्धसाध्यव्यापकस्योपाधेरुद्भावने एवाऽप्राप्तकालत्वम्, कैव कथा परम्परया तत्साधकस्यावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य, अन्यथा तत्साधकपरम्पराया अपि प्रथममुपन्यासे तथात्वं न स्यात् । न च निग्रहस्थानत्वेन विशेषः, प्रतिज्ञाहान्यादितो हेत्वाभासाच्च बहिर्भूतस्य तथात्वायोगात् ।

(गा०) परम्परया व्यभिचाराद्युन्नायकस्य प्रथममाकाङ्क्षितत्वं उपाध्युन्नायकपरम्परोद्भावनप्रतिबन्देरनुद्धारात् स्वयमन्यानुद्भावनपरिपाटीं प्रदर्शयिष्यन् साम्प्रदायिकोद्भावनक्रमं निराकरोति । अत्र वदन्तीति । साध्योपन्यासानन्तरं तत्साधकस्येवेति । पक्षे साध्यस्योद्भावने कृते उद्भावयितुरनाप्तत्वशङ्कया उद्भावितार्थेऽप्रमितत्वशङ्कया मध्यस्थस्य यथा तन्निवर्तकप्रमाणगोचरनिर्णयेच्छा सम्भवति तथा साधनोपन्यासे कृते तस्य दुष्टत्वादुष्टत्वकोटिकशङ्कया तन्निवर्तकतदन्यतरकोटिनिर्णयेच्छया व्यभिचारादिरूपदोषस्याकाङ्क्षितत्वाद्व्यभिचारादिकमनुद्भाव्य प्रथममनाकाङ्क्षितस्य साक्षाद्व्यभिचारादिसाधनस्यापि शुद्धसाध्यव्यापकोपाधेरुद्भावन एव अप्राप्तकालत्वमित्यर्थः । परम्परया । अवच्छिन्नसाध्यव्यभिचारादिसाधनद्वारा । तत्साधकस्य शुद्धसाध्यव्यभिचारादिसाधकस्यावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्य, उद्भावने अप्राप्तकालतायाः । का कथा । को विपरीतकथावसरः । अन्यथा । तदाकाङ्क्षावसर एव तत्साधकाकाङ्क्षायाम् । तत्साधकेति । तादृशोपाधिप्रभृतिसाधकेत्यर्थः । तथात्वम् । अप्राप्तकालत्वम् । निग्रहस्थानत्वेनेति । उपाधेरित्यादिः । विशेषः । अनधाभूततत्साधकपरम्परातः, तथा च निग्रहप्रयोजकत्वेन हेत्वाभासादीनामिव उपाधेरपि प्रथममाकाङ्क्षितत्वमिति । प्रथमं तदुद्भावने नाप्राप्तकालत्वम्, अपि तु ...

स्साधकोद्भावन एवेति भावः। प्रतिज्ञाहान्यादिर इति। "प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तर"मित्यादिसूत्रपरिगणितादित्यादिः। प्रतिज्ञाहान्यादिउपाधेर्बहिर्भावस्स्फुटतर एव। अनौपाधिकत्वस्य व्याप्तित्वमते उपाधेर्व्याप्यत्वासिद्धिरूपतया हेत्वाभासान्तर्भावप्रसङ्गसम्भवात् हेत्वाभासाश्चेति परिगणितत्वेऽपि आदिपदार्थे तमनन्तर्भाव्य हेत्वाभासाश्चेति पृथगुपादानम्। अनौपाधिकत्वस्य व्याप्तित्वनिरासादित्यादिः। तथात्वायोगात्। निग्रहस्थानत्वायोगात्।

(दी०) न च विभाजकसूत्रस्थेन हेत्वाभासाश्चेति चकारेणानुक्तसमुच्चयपरेण साक्षात्परम्परया वाऽनुमितिदोषोन्नायकस्य सङ्ग्रहः, तथा सति व्यभिचारस्येवाऽऽश्रयासिद्ध्यादेरप्युन्नायकस्य तदुभयोन्नायकपरम्परायाश्च तथात्वापातात्। न चाप्राप्तकालतामासादयन्नपि प्रथममुपाध्युपन्यासः कथकसम्प्रदायानुरोधादेव कर्तव्यः, तादृशसम्प्रदायमननुरुन्धानस्य तदुद्भावनं पराभवतङ्गपथनिवारणीयतापत्तेः। तस्मात्प्रथमं शुद्धसाध्यव्यभिचार एवोद्भाव्यः, तत्र कथन्तायां तद्धेतुत्वेन शुद्धसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारः, विशेषणाव्यभिचारित्वे सति विशिष्टसाध्यव्यापकस्योपाधेर्विशिष्टसाध्यस्य वा व्यभिचारः, अत्र च विशेष्ये विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचार इति। वक्ष्यते च व्यभिचारादेरिव तद्व्याप्यवत्त्वादेरपि ज्ञानं व्याप्त्यादिग्रहप्रतिबन्धकम्, तथा च साध्यव्यभिचारव्याप्योपाधिव्यभिचारवानयमिति वोद्भावनीयमिति।

(गा०) तदुभयेति। व्यभिचाराश्रयासिद्ध्युभयेत्यर्थः। तथात्वापातात्। निग्रहस्थानत्वापातात्। तथा चाश्रयासिद्ध्याद्युद्भावकस्य प्रथममुद्भावनेऽपि तथात्वं न स्यादिति भावः। [illegible] पाधिर्महर्षिणा सङ्गृहीत इति नाशङ्कनीयम्, दोषोन्नायकत्वादिविवक्षणाश्रयासिद्ध्याद्युन्नायकोपेक्षाया निर्बीजत्वात्। तदुद्भावकम्। उपाध्युद्भावकम्। पराभवतः। निग्रहतः। [illegible]

नन्वेवमुपाधिः किमनुद्भाव्य एवेत्याकाङ्क्षायामाह । तस्मादिति । तत्र । शुद्धसाध्यव्यभिचारे । कथन्तायाम् । साधकाकाङ्क्षायाम् । तद्धेतुत्वेन शुद्धसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारः, उद्भाव्य इत्यनुषज्यते । एवमुत्तरत्रापि । व्यभिचारादेस्सम्बन्धतावरिहे प्राधान्येनोपाधिर्नोद्भाव्यते एवेति ध्वनितम् । अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारस्य विशेषणान्तरानवच्छिन्नशुद्धसाध्यव्यभिचारासाधकत्वेऽपि विशेषणान्तरविशिष्टतया तदुद्भावनमपि प्रथमतस्सम्भवतीत्याह । विशेषणेति । अविशिष्टेनापि विशिष्टसाध्यव्यापकव्यभिचारेण विशिष्टसाध्यव्यभिचारे सिद्धति पक्षधर्मताबलात् शुद्धसाध्यव्यभिचारसिद्धिसम्भवेऽपि विशेषणान्तरानवच्छिन्ने विशिष्टसाध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारे शुद्धसाध्यव्यभिचारावच्छिन्नस्य साधकतयोपन्यस्ते तद्रूपावच्छिन्नसिद्ध्यौपयिकतद्रूपावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिमत्तादृशोपाधिव्यभिचारहेतावाकाङ्क्षोदयात् तस्याश्च तादृशहेतौ बाधेनोद्भावनासम्भवात् सत्यन्तविशेषितस्यैवोद्भाव्यत्वमुक्तम् । तादृशविशेषणाविशेषितेन तादृशोपाधिव्यभिचारेणैव तथाविधेन विशिष्टसाध्यव्यभिचारेणापि शुद्धसाध्यव्यभिचारसाधनसम्भवात्तस्याप्युद्भावनीयतामाह । विशिष्टसाध्यस्य वेति । अत्रापि सत्यन्तमनुषज्यते । वाकारो व्यवस्थितविकल्पार्थः । अत्र च विशेष्य इति । उपन्यस्तस्य विशेषणाव्यभिचारविशिष्टसाध्यव्यभिचारस्य घटके विशिष्टसाध्यव्यभिचार इत्यर्थः । व्यभिचारव्याप्यत्वविशिष्टस्य व्यभिचारान्तर्भावात्तादृशस्योपाधिव्यभिचारस्य प्रथममुद्भावनेऽपि नाप्राप्तकालतेत्याह । वक्ष्यते चेति । व्याप्याविग्रहप्रतिबन्धकमिति । साक्षादित्यादिः । तथा च तद्याप्यत्वमपि हेत्वाभास इति भावः ।

(चि०) न चैवं शब्दोऽभिधेयः प्रमेयत्वादित्यत्राश्रावणत्वम्, जलं प्रमेयं रसवत्त्वादित्यत्र पृथिवीत्वमुपाधिः स्यात्, केवलान्वयित्वसाधकप्रमाणेन तत्र साध्यसिद्धेरुपाधेर्विशिष्टाव्यापकत्वात् । न च पक्षेतरे स्वव्याघातकत्वेनानुपाधावतिव्याप्तिः, तथानुकू-

लतर्काभावेन साध्यव्यापकत्वानिश्चयात्,

(दी०) साध्यव्यापकत्वानिश्चयात् । उपाधित्वौपयिक
तदनिश्चयात् । अनुकूलतर्कादिना तादृशव्यापकत्वनिश्चये तु
बाधोन्नीतवह्नवत्त्येव निश्चितोपाधिः । न च स्वव्याघातकत्वा
न्नायमुपाधिः, तद्धि न सर्वानुमानसाधारणम्, अनुकूलतर्का
दिनिश्चितव्याप्तिके हेतौ तदभावात् । नापि तद्व्यभिचारेण
व्यभिचारानुमानेऽपि पक्षेतरान्तरस्योपाधित्वसम्भवः, अनुकू
लतर्कादिना तस्य साध्यव्यापकत्वनिश्चये व्यापकव्यभिचारिणि
व्याप्यव्यभिचारावश्यम्भावेन तदयोगात् । अत एव पक्षेतरस्यो
पाधित्वे सर्वत्रैव तादृशोपाधिसम्भवेनानुमानमात्रविलोपे व्यभि
चारानुमापकत्वगर्भस्योपाधित्वस्याव्याघात इति परास्तम् । कथ
कसम्प्रदायानुरोधाद्बाधानुन्नीतः पक्षेतरो नोपाधित्वेन कथाया
मुद्भाव्य इति तु वदन्ति ।

(गा०) ननु पक्षेतरत्वे व्यापकताग्राहकतर्काभावेन साध्यव्याप
त्वानिश्चयात् न तस्य दूषकत्वमिति मूलोक्तं न सङ्गच्छते, तत्र शुद्ध
साध्यव्यापकत्वानिश्चयस्यावच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिसाधारणतया
अदूषकत्वाप्रयोजकत्वात्, किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकतायाः पक्षे
तरत्वेऽपि निश्चयसम्भवादित्याशङ्क्य साध्यव्यापकत्वानिश्चयादि
व्याचष्टे । उपाधित्वौपयिकेति । उपाधित्वौपयिकस्य तस्यानिश्चया
दित्यर्थः । उपाधित्वौपयिकं च साध्यव्यापकत्वं पूर्वनिरुक्तं यद
वच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वं तदवच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वरूपम् । तस्य
च पक्षेतरत्वे न तन्निश्चयसम्भवः, तदसत्त्वादिति भावः ।

ननु तत्र तादृशव्यापकताया असत्त्वेऽपि तर्काभासात् स्व
हिसत्त्वव्यभिचाराग्रहाद्वा तन्निश्चयः सम्भवत्येवेत्यत आह । अनु
लतर्कादिनेति । तादृशेति । उपाधित्वौपयिकेत्यर्थः । बाधोन्नीतव
वह्निरनुष्ण इत्यादिस्थलीयवह्नीतरत्वादिवत् । निश्चितोपाधिः । व्य
भिचारनिश्चयाधायकतया अनुमानविरोधी । अयम् । बाधानुन्नी

पक्षेतरः । नोपाधिः । न दूषकः । हि । यतः । तत् । अदूषकताप्रयोजकं स्वव्याघातकत्वम् । सर्वानुमानसाधारण्यम् । सर्वत्रैवानुमाने पक्षेतरत्वस्य साध्यव्यापकतानिश्चयसम्भवेन दूषकताप्रसक्तिः । स्वपदस्यानुमानसामान्यपरतया ईदृशसर्वानुमानसाधारण्यस्य स्वव्याघातकता । निश्चितव्याप्तिके इति । प्रथमतो हेतौ व्याप्तिनिश्चये सतीत्यर्थः । तदभावात् । पक्षेतरत्वे साध्याव्यापकत्वज्ञानेन प्रतिबन्धात् साध्यव्यापकतानिश्चयासम्भवात् । स्वपदस्य स्वव्यभिचारहेतुकव्यभिचारानुमानार्थकतया अन्यादृशं स्वव्याघातकत्वपदार्थं निराकुरुते । नापीति । तद्व्यभिचारेण । पक्षेतरव्यभिचारेण । उपाधित्वसम्भवः । दूषकताप्रसक्तिः । तस्य । पक्षेतरस्य । व्यापकव्यभिचारिणि । व्यापकतया गृहीतस्य व्यभिचारिणि । व्याप्येति । व्याप्यस्य । व्याप्यतया गृहीतस्य साध्यस्य व्यभिचारावश्यम्भावनिश्चयेनेत्यर्थः । पक्षेतरो यदि साध्यव्यभिचारव्याप्यव्यभिचारप्रतियोगी न स्यात् साध्यव्यापको न स्यात पक्षेतरव्यभिचारो यदि साध्यव्यभिचारव्याप्यो न स्यात् तद्व्यापकव्यभिचारो न स्यात् इति तर्केण पक्षेतरव्यभिचारस्य साध्यव्यभिचारव्याप्यतया निश्चयेनेति यावत् । तदयोगात् । व्यभिचारानुमाने साधनरूपपक्षेतरस्य दूषकत्वायोगात् । स्वं स्वस्योपाधित्वम् तद्व्याघातकत्वामत्यर्थः । दूषयति । अत एवेति । अत एव । पक्षेतरत्वस्य अनुकूलतर्कादिना यत्र साध्यव्यापकताग्रहस्तत्रोक्तयुक्त्या तद्व्यभिचारेण साध्यव्यभिचारसिद्धेरनपवादत्वादेव । पक्षेतरत्वस्य क्वचिद् दूषकत्वसम्भवेऽपि उपाधितया अनुद्भावनं व्यवस्थापयतां मतमाह । कथकेति । अत्र कथकसम्प्रदायमननुरुन्धानस्य तदुद्भावनं दुर्निवारमेवेत्यस्वरसः ।

(चि०) सहचारदर्शनादेस्तेन विना संशायकत्वादित्युक्तम् । बाधोन्नीते चानुकूलतर्कोऽस्त्येवेति । एवं पर्वतावयववृत्त्यन्यत्वादेरपि नोपाधित्वम्, पक्षमात्रव्यावर्तकविशेषणवत्त्वात् । अत एव धूमे आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वम्, द्रव्यबहिरिन्द्रियप्रत्यक्षत्वे उद्भूतरूपवत्त्वम्, मित्रातनयत्वश्यामत्वे शाकपाकजत्वम्,

जन्यानित्यत्वे भावत्वमुपाधिः ।

(दी०) पक्षमात्रेति । यद्यपि पर्वतावयवरूपादेरपि व्यावर्त्तकं तत्, तथापि तस्य व्यावृत्तिर्नोपाधितायामुपयुज्यते, अपि तु पक्षस्यैवेति तन्मात्रव्यावर्तकत्वमुक्तम् । इदं चानुपाधितायां न बीजं परिभाषामात्रत्वात्, किन्त्वनुकूलतर्काभावेन तादृशसाध्यव्यापकत्वानिश्चय इति द्रष्टव्यम् । अत एव । व्यापकताग्राहकप्रमाणसम्भवादेव । आर्द्रेन्धनेति ।

(गा०)पर्वतावयववृत्त्यन्यत्वादौ वृत्त्यन्तस्य भेदविशेषणस्य पक्षभिन्नमपि व्यावर्त्यमस्तीति मूलोक्तस्य पक्षमात्रव्यावर्त्तकविशेषणवत्वादिति तदनुपाधित्वप्रयोजकहेतोरसङ्गतिमाशङ्कते । यद्यपीति । नोपाधितायामुपयुज्यत इति । उपाधेस्सङ्कोचनं तल्लक्षणप्रविष्टसाधनाव्यापकत्वसम्पादकतयोपयुज्यते, तदव्यापकत्वसम्पादकता च तदधिकरणानुपाधिव्यावृत्तिरेव, न तु तदनधिकरणपर्वतावयवरूपादिव्यावृत्तिरिति भावः । पक्षस्यैवेति । व्यावृत्तिरुपाधितायामुपयुज्यते इत्यनुषज्यते । पक्षस्य साधनवत्त्वादिति भावः । इति । इत्याशयेन । उक्तमिति । मात्रपदेन उपाधित्वौपयिकपक्षभिन्नव्यावृत्तिप्रयोजकताया विशेषणे व्यवच्छेदात् पर्वतभिन्नतदवयवरूपादिव्यावर्त्तकत्वेऽप्युक्तविशेषणे उक्तव्यावृत्तिविशेषणप्रयोजकत्वाभावस्याक्षततया मात्रार्थसङ्गतेरिति भावः । अनुपाधितायाम् । अदूषकतायाम् । न बीजम् । न प्रयोजकम् । परिभाषेति । तादृशविशेषणवत्त्वेऽपि साध्यव्यापकत्वादिग्रहदूषकताया दुर्निवारत्वादिति भावः । द्रष्टव्यम् । अनुपाधित्वबीजतया ।

केचित्तु पक्षमात्रव्यावर्त्तकं विशेषणं यस्य पक्षेतरस्य तत्तथा, तद्वत्त्वात् तत्तुल्यत्वात् । विशेषणवत्त्वादिति । तादृशार्थकवातिप्रत्ययबलान्मूलस्यार्थः । पक्षेतरतुल्यता च व्यापकताग्राहकानुकूलतर्कराहित्येन, तथा च दीधितिकारोक्तदूषकताबीज एव मूलस्य तात्पर्यमिति वदन्ति ।

अत एवेति मूलस्याव्यवहितोक्तपक्षेतरत्वाद्यनुपाधित्वोपष्टम्भपरत्वासम्भवादनुपाधिताप्रयोजकाभावप्रतियोगितया प्रक्रान्तानु·

कूलतर्कसम्भवोपष्टम्भपरतामाह । व्यापकताग्राहकेति । प्रमाणपदं प्रमाणसहकारितत्कारणपरम् ।

(दी०) अथात्र स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामार्द्रेन्धनत्वेनैव कारणत्वम्, न पुनरार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेनेति चेत् ? किञ्चातः ? न हि कारणतावच्छेदकमेव व्यापकतावच्छेदकम्, तादृशाभावप्रतियोगितानवच्छेदकस्यैव तथात्वात्, तदवच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य चातिरिक्ततया तद्वद्वृत्तित्वेन साध्यव्यभिचारसाधने वैयर्थ्याभावात् ।

(गा०) कारणतावगमेनेत्यग्रिममूलस्य उपाधितावच्छेदकावच्छिन्नस्य कारणतानिश्चयेनेत्यर्थाभिमानेन आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेन धूमकारणतया तेन रूपेण उपाधित्वानुपपत्तिं शङ्कते । अथेति । स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकाभ्यामिति । आर्द्रेन्धनस्य वह्नेश्च पृथगन्वयव्यतिरेकयोर्धूमान्वयव्यतिरेकप्रयोजकत्वदर्शनेनेत्यर्थः । न पुनरिति ।

यद्यपि आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेन कारणत्वेऽपि तादृशान्वयव्यतिरेकोपपत्तिः ।

न च तेन रूपेण कारणत्वे आर्द्रेन्धनप्रभववह्निसत्त्वे आर्द्रेन्धनविरहे धूमविरहो नोपपद्यत इति वाच्यम् । कारणतावच्छेदकविशिष्टस्य प्राक्सत्तायाः प्रकृते कार्योत्पादप्रयोजकत्वोपगमेनाकारणस्याप्यार्द्रेन्धनस्य कारणतावच्छेदकतया तदभावेन धूमाभावोपपत्तेः, तथापि आर्द्रेन्धनप्रभवत्ववह्नित्वयोरन्यतरैकविशिष्टत्वेनापरस्य जनकतावच्छेदकत्वं वाच्यम्, तथा च तयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरह इति प्रत्येकमेव कारणत्वम्, अन्यथा घटादावपि चक्रविशिष्टदण्डत्वादिना हेतुताप्रसङ्गात् ।

न चैवमार्द्रेन्धनस्य शुष्केन्धनमात्रजन्यवह्नेश्च सत्त्वे धूमोत्पत्तिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । प्रत्येकरूपेण स्वरूपयोग्यत्वेऽपि आर्द्रेन्धनवह्न्योर्जन्यजनकभावरूपप्रत्यासत्तेः फलोपधाने तन्त्रतया आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वस्य धूमोपधायकतावच्छेदकत्वात् । अत एव दण्डत्वचक्रत्वादिना पृथग्घटादिस्वरूपयोग्यत्वेऽपि चक्रादिविशिष्टदण्डत्वं घटाद्युपधायकतावच्छेदकम् ।

अथ कारणतावच्छेदकसम्बन्धेनैकक्षणावच्छिन्नसामानाधिकरण्यमेव कार्योपधाने प्रयोजकम्, न तु जन्यजनकभावादिरूपप्रत्यासत्तिः, अव्यापकत्वात्, यत्तु कृतिसाध्यताज्ञानेष्टसाधनताज्ञानयोः पृथक्पृथक्प्रवृत्तिहेतुत्वेऽपि तयोरभेदस्य कार्योपधानप्रयोजकतया कृतिसाध्यताविषयकेष्टसाधनताज्ञानत्वं फलोपधानरूपकारणताया मवच्छेदकमिति विधिवादे मिश्राणां मणिकारतात्पर्यवर्णनं तदपि इच्छातद्विषयफलसाधनताज्ञानकृतिसाध्यताज्ञानानां त्रयाणां युगपदवस्थानासम्भवेनैकक्षणावच्छिन्नसामानाधिकरण्यापेक्षायामेव ज्ञानयोरभेदापेक्षापर्यवसानमित्यभिप्रायेण सङ्गच्छते, अन्यथा कारणयोः क्वचिदभेदरूपायाः क्वचिज्जन्यजनकभावरूपायाः प्रत्यासत्तेः फलोपधानप्रयोजकतामभ्युपेत्यातिप्रसङ्गवारणे कृतिसाध्यताविषयकनिश्चयत्वादिना प्रवृत्त्यादिहेतुत्वे तद्विषयकत्वसंशयान्यत्वज्ञानत्वादीनां विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण तेन रूपेण पृथगेव कारणता, तत्तत्कारणतावच्छेदकावच्छिन्नानामभेदः कार्योपधाने प्रयोजक इत्यपि स्यात्। एवं च दण्डचक्रसंयोगादेः कारणप्रत्यासत्तिविधया न घटाद्युपधाने अपेक्षा, अपि तु स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकेण तस्यापि घटादिकं प्रति कारणता, इति चेत्! सत्यम्, इन्धनारम्भकपरमाणुषु वह्नेर्नोदनाख्यसंयोगात्तेषां क्रिया, ततो विभागः, ततो द्व्यणुकारम्भकसंयोगनाशः, तन्नाशाद् द्व्यणुकनाशः, ततः पाकजविलक्षणरूपवद्भिः परमाणुभिः धूमद्व्यणुकाद्युत्पत्त्या त्रसरेण्वादिक्रमेण महाधूम उत्पद्यते, सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या धूमहेतुरूपविशेषस्याग्निसंयोगेन जनने च परमाणूनां जलसंयोगरूपमार्द्रत्वं सहकारि, अम्लद्रव्यसंयोग इव दधिहेतुभूतरसविशेषस्य [illegible]धारम्भकपरमाणुषु तेजस्संयोगेन जनने, एवं च वह्नित्वादिना कारणत्वे वह्न्यार्द्रेन्धनयोरुभयोस्सत्त्वे आर्द्रेन्धनदाहं विना धूमोत्पत्तेर्नावकाशः, द्रव्यान्तरारम्भरहितानां रूपविशेषविशिष्टपरमाणूनामभावादिति किमार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेन कारणतेति।

न चैवं वह्नित्वादिनापि कारणत्वमनर्थकम्, पूर्वद्रव्यविनाशरूपविशेषोपपादकस्य वह्नेस्तेनैवान्यथासिद्धत्वात्, स्वनाशेन इन्धनस्यापि तथात्वात्, अन्यथाऽन्यत्रापि स्वनाशद्वारा प्रतिबन्धकस्य हेतुताप्रसक्ताविति वाच्यम्। वह्निना इन्धनं विनाश्य परमाणुषु रूप-

विशेषे जनितेऽपि वह्नीन्धनयोरसत्त्वे धूमानुत्पादेन तद्धेतुताया आवश्यकत्वात् ।

न च रूपविशेषमुत्पाद्य विनष्टे वह्नौ परमाण्वादावारम्भकसंयोगानुकूलक्रियानुत्पादान्न धूमोत्पत्तिः, तादृशक्रियामुत्पाद्य वह्नौ विनष्टे च तादृशक्रियारम्भकसंयोगजनने जायत एव त्रिचतुरादिक्षणमध्ये धूमः, वह्न्यवयवेषु संयुक्तेषु कारणान्तरविरहात् कार्यद्रव्यं नोत्पद्यते, अवयवसंयोगानां चरमकारणत्वादिति वाच्यम् । एवं सत्यवयवसंयोगसम्पादकत्वात्तद्धेतुत्वस्याप्रत्याख्येयत्वात्, अन्यथा घटपटादावपि दण्डवेमादेरन्यथासिद्ध्या अहेतुतापत्तेः ।

न चैवं वह्नेर्हेतुत्वेऽपि इन्धनस्य हेतुत्वमप्रामाणिकमिति वाच्यम् । इन्धनासत्त्वे वह्नेरनवस्थानेन तदवस्थापनद्वारा तस्यापि हेतुताया आवश्यकत्वात् । जलसंयोगरूपमार्द्रत्वं रूपविशेषद्वारा पृथगेव हेतुः । न हीन्धनकारणतायां तस्यावच्छेदकत्वम् । आर्द्रेन्धनत्वादिनैव कारणत्वमित्यस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् ।

यत्तु आर्द्रेन्धनप्रभववह्नेर्जातिविशेषपुरस्कारेण हेतुता, न तु तादृशवह्नित्वेनेति नोक्तविनिगमनाविरह इति तदपि न सत् । प्रामाणिकवह्नित्वजात्या कारणत्वेऽप्युक्तदिशाऽतिप्रसङ्गवारणसम्भवेनावान्तरजातौ मानाभावादित्यलमधिकेन ।

कारणतावगमेन इति मूलस्य आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वादिरूपोपपाश्रितावच्छेदकाभिमतरूपेण कारणतानिश्चयेनेति नार्थः, परन्तु यादृशयादृशकार्यकारणभावादिना तत्तद्रूपावच्छिन्नस्य फलोत्पत्तिप्रयोजकत्वं तादृशकार्यकारणभावपरमेव तदित्याशयेन समाधत्ते । किञ्चात इति ।

नन्वेवमार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वं यदि धूमव्यापकतावच्छेदकं न स्यात् तदा तत्कारणतावच्छेदकं न स्यादिति व्यापकताग्राहकतर्कस्येष्टापत्त्या नावतार इति कथं तद्ग्रहस्सम्भवतीत्यत आह । न हीति । यतः स्वरूपयोग्यतावच्छेदकत्वमात्रं व्यापकतावच्छेदकत्वनिर्वाह्यमिति न, येन आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वादेरन्यथासिद्धिनिरूपकत्वेन स्वरूपयोग्यतावच्छेदकत्वस्येष्टतया तदापत्तेरसम्भवेनैव व्यापकतावच्छेदकत्वग्रहो न स्यात्, अपि तु फलोत्पत्तिप्रयोजकतावच्छेदकत्वमपि तन्निर्वाह्यम्, तदभावापत्त्यैव व्यापकतावच्छेदकत्वं

सुग्रहमित्यर्थः । यादृशान्यथासिद्धया आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वादिकं स्वरूपयोग्यतावच्छेदकं तादृशी यदि व्यापकतावच्छेदकत्वमपि विघटयेत्तदा तद्रूपसाधारणं धूमाद्युत्पत्तिसामान्यप्रयोजकतावच्छेदकत्वं व्यापकतावच्छेदकत्वानियतं न स्यादिति तदभावस्तदभान प्रसञ्जयेत्, तदेव न, कारणतावच्छेदकत्वे इव व्यापकतावच्छेदकत्वे ऽनन्यथासिद्धत्वप्रवेशस्याभावादित्याह । तादृशीति । तथात्वात् । व्यापकतावच्छेदकत्वात् ।

ननु तथापि, आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वादिना वह्नयादेर्नोपाधिनासम्भवः, वह्नित्वाद्यवच्छिन्नव्यभिचारस्यैव धूमादिव्यभिचारव्याप्यतया आर्द्रेन्धनप्रभवत्वादिविशेषणस्यासिद्धिमात्रवारकतया वैयर्थ्येन तद्घटितरूपावच्छिन्नव्यभिचारस्य साध्यव्यभिचारासाधकत्वादित्यत आह । तदवच्छिन्नाभावस्य चेति । विशिष्टवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावस्येत्यर्थः । अतिरिक्ततया शुद्धवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावभिन्नतया । तद्वद्वृत्तित्वेन । शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नाभावाघटितविशिष्टवह्नित्वावच्छिन्नव्यभिचारेण ।

(दी०) सत्यपि चाऽऽर्द्रेन्धने तत्संयुक्ते च वह्नौ दाहप्रतिबन्धकसत्त्वे धूमानुत्पादात् क्लृप्तकारणभावस्य वह्नेर्विशेषरूपेण कारणत्वकल्पनयैवोपपत्तावक्लृप्ततत्कारणभावानां दाहप्रतिबन्धकाभावानां तत्कारणत्वकल्पनानौचित्यात् । एकस्यामार्द्रेन्धनव्यक्तौ प्रतिबद्धायां तत्रैव व्यक्त्यन्तराद्धूमोत्पादात् तत्तदिन्धनजन्यधूमं प्रति तत्तदभावानां कारणत्वस्य वाच्यत्वेऽतिगौरवाच्च । महति चाऽऽर्द्रेन्धने तत्प्रभवे चाणीयसि वह्नौ महति वह्न्यन्तरे विद्यमानेऽप्यार्द्रेन्धनप्रभवमहावह्नेरनुत्पाददशायां प्रकृष्टधूमानुत्पादादार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेन कारणत्वमित्यपि वदन्ति ।

(गा०) आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेनापि धूमस्वरूपयोग्यत्वं व्यवस्थापयतां मतमाह । सत्यपि चेत्यादिना वदन्तीत्यन्तेन । धूमानुत्पादादित्यादिकं आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेन कारणमित्यभिमे हेतुः । आर्द्रेन्धनवह्नेरसंयोगस्थले पृथक्कारणतामतेऽपि धूमानुत्पादो निर्वहति, कार

णानां कारणतावच्छेदकसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यातिरिक्तप- रम्परप्रत्यासत्तेः कार्योत्पत्तावनपेक्षितत्वेऽपि संयोगविशेषसम्बन्धेन धूमं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेनाऽऽर्द्रेन्धनस्य संयोगसम्बन्धेन च वह्नेः कारणत्वे आर्द्रेन्धनतादात्म्यवति वह्निसंयोगस्य धूमोत्पत्तावपेक्षा- सम्भवात्, अत उक्तं तत्संयुक्ते च वह्नाविति । आर्द्रेन्धने वह्निसं- योगे सति तस्यापि दाहसम्भवेन धूमोत्पत्तिरिष्टैवेत्यत आह । दाह- प्रतिबन्धकसत्त्वे इति । एतदुपलक्षणम्, दाहप्रतिबन्धकासत्त्वेऽपि दाहात्पूर्वमेव धूमोत्पादात् तत्पूर्वं धूमोत्पत्त्यापत्तिरपि पृथक्कारणता- मते द्रष्टव्या । दाहप्रतिबन्धकसत्त्वे धूमोत्पत्तिस्तदभावस्य धूमका- रणताकल्पनेनापि शक्यते वारयितुमित्याशङ्कां निराकरोति । क्लृप्ते- त्यादिना । क्लृप्तकारणभावस्य । अवश्यकल्पनीयकारणताकस्येत्य- र्थः । विशेषरूपेण । आर्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेन । अक्लृप्तेति । उभया- सिद्धेत्यर्थः । दाहप्रतिबन्धकाभावानाम् । मणिमन्त्रादिविशेषाद्य- भावादीनाम् । तत्कारणत्वेति । धूमकारणत्वेत्यर्थः । अनौचित्यं कारणताबाहुल्येन । मणिविशेषादीनामपि धूमसामान्यं प्रति नैकप्रतिबन्धकतया निर्वाह इति दर्शयति । एकस्यामिति । प्रतिरुद्धायाम् । दाहप्रतिबन्धकमण्यादिसमवहितायां सत्याम् । तत्रैव । तदिन्धनव्यक्तावेव । व्यक्त्यन्तरात् । सन्निहिता- र्द्रेन्धनान्तरात् । तत्तदभावानाम् तत्तदिन्धनप्रत्यासन्नमण्याद्यभा- वानाम् । कारणत्वस्येति । एतदुपलक्षणम्, यद्व्यक्तिजन्यधूमोऽ प्रसिद्धः तज्जन्ये धूमे प्रतिबन्धकाभावकारणत्वस्य दुष्कल्पतयाऽस- ति प्रतिबन्धके वह्न्यादिघटितसामान्यसामग्रीबलात् तत्र धूमोत्प- त्तिवारणाय तत्तादिन्धनानां विशेषसामग्रीत्वस्य कल्पनीयतयेत्यपि द्रष्टव्यम् । आर्द्रेन्धनदाहस्य धूमकारणतयाऽप्युक्तापत्तिवारणसम्भ- वः, एवमिन्धनस्यादाहे तदारम्भकाणुषु द्रव्यान्तरावष्टम्भरूपप्रति- बन्धकसत्त्वेन धूमोत्पत्तिप्रयोजकरूपविशेषाभावेन च न धूमोत्पत्ति- रित्यनुशयानः प्रकृष्टापकृष्टधूमयोग्यप्रकृष्टापकृष्टार्द्रेन्धनप्रभववह्न्यन्व- यव्यतिरेकानुविधायितया तादृशतादृशधूमं प्रति तादृशतादृशवह्नि- विशेषरूपेण हेतुतया आवश्यकतया यद्विशेषयोरिति न्यायेन धूमसामान्यं प्रत्यार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वेन कारणत्वमावश्यकमित्याह । महति चेति । आर्द्रेन्धनस्य वह्निसामान्यस्य च प्रकर्षो न धूमप्रकर्ष-

प्रयोजक इत्याविष्कर्तुमार्द्रेन्धनमहावह्न्यन्तरयोरस्वरसत्वानुभावनम्। आर्द्रेन्धनवह्न्योः पृथक्कारणत्वेऽपि तयोर्जन्यजनकभावप्रत्यासत्त्यैव धूमोत्पत्तावपेक्षितत्वेन आर्द्रेन्धनप्रभववह्निं विना धूमोत्पत्त्यापत्तेः कथञ्चिद्वारणसम्भव इत्यतोऽणीयसि तत्प्रभवे वह्नावित्युक्तम्।

वक्ष्यतीत्यस्वरससूचनाय, तद्बीजं च धूमनिष्ठप्रकर्षो महत्त्वविशेषः, रूपविशेषवदारम्भकसंयोगवदवयवभूयस्त्वघटितसत्सामग्रीवशादेव धूमस्य तद्वत्त्वनिर्वाहेण तस्य न धूमजनकतावच्छेदकत्वम्, अन्यथा नीलघटत्वादेरपि नीलकपालजन्यतावच्छेदकतापातात्, भूयसां परमाणूनां पाकजरूपविशेषे धूमारम्भानुगुणसंयोगविशेषे च व्यापकवह्नेरपेक्षया तदन्वयव्यतिरेके महाधूमान्वयव्यतिरेक इति।

(चि०) तदुत्कर्षेण साध्योत्कर्षात्। अनन्यथासिद्धान्वयव्यतिरेकतो वैयक्त्यात्कारणतावगमेन घटोन्मज्जनप्रसङ्गेन साध्यव्यापकतानिश्चयात्।

(दी०) तदुत्कर्षेणेति। आर्द्रेन्धनप्रभववह्निसामान्यं विना धूमसामान्यस्य प्रकृष्टतादृशवह्निं विना प्रकृष्टधूमस्यानुत्पादनियमादार्द्रेन्धनप्रभववह्नेरेव धूमोपधायकत्वम्, तत्रार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वं कारणतावच्छेदकमथर्वशसम्पन्नं नान्तरीयकमेवास्तु, फलतो न कश्चिद्विशेष इति भावः। अनन्यथेति। तादृशान्वयव्यतिरेकाभ्यामुद्भूतरूपस्य तद्वतो द्रव्यस्यैव वा कारणत्वम्, उभयथापि व्यापकत्वम्, उद्भूतरूपत्वेन तत्त्वं पुनरुपवर्णितमेव। घटोन्मज्जनेति। ध्वंसप्रागभावानधिकरणकालस्य प्रतियोग्यधिकरणत्वानियमात्। न च प्रागभावस्य ध्वंसप्रतियोगिध्वंस इव तद्ध्वंसोऽपि प्रतियोगिनो ध्वंस इति वाच्यम्। अप्रामाणिकध्वंसतत्कारणधाराकल्पनातो ध्वंसानन्तत्वकल्पनाया एवोचितत्वादिति भावः।

(गा०) पूर्वोक्तमाशयं प्रकाशयन् तदुत्कर्षेणेत्यादिमूलं धूमत्वावच्छिन्नं प्रत्यार्द्रेन्धनप्रभववह्नित्वाविना प्रकारपरत्वेऽपि सङ्गमयति

तदुत्कर्षेणेतीति । अर्थवशसम्पन्नं नान्तरीयकमिति । तेन रूपेणाहेतुत्वेऽपि प्रत्येककारणतानिर्वाह्यव्यापकतावच्छेदकताकमित्यर्थः । वाय्वादेः प्रत्यक्षवारणाय उद्भूतरूपस्यापि प्रत्यक्षे हेतुतां प्राञ्चो न स्वीकुर्वन्ति अपि तु विषयनिष्ठतद्धेतुतायामवच्छेदकत्वमेव तस्येति तथाऽपि न प्रकृतक्षतिरित्याह । अनन्यथेतीति । अनन्यथासिद्धत्वं च कारणत्वं तदवच्छेदकत्वं च विनाऽनुपपद्यमानत्वम् । अन्वयव्यतिरेकाभ्याम । उद्भूतरूपान्वयव्यतिरेकाधीनप्रत्यक्षविशेषान्वयव्यतिरेकाभ्याम् । उद्भूतरूपस्य समवायेन तद्वतो द्रव्यस्यैव वा तादात्म्येन कारणत्वम् । तत्त्वं पुनरिति । विषयस्य सामान्यतः प्रत्यक्षे विषयत्वेन तद्व्यक्तिप्रत्यक्षे तद्व्यक्तित्वेन हेतुना, बहिर्द्रव्यादिप्रत्यक्षे च बहिर्द्रव्यादिरूपविषयस्य कारणत्वान्तरं निष्प्रमाणमेव, कुत उद्भूतरूपस्यावच्छेदकत्वम् ।

न च वाय्वादेः प्रत्यक्षवारणान्यथानुपपत्तिरेव बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षे उद्भूतरूपवत्त्वेन विषयहेतुतायां प्रमाणमिति वाच्यम् । उद्भूतरूपत्वेन लघुना हेतुनैव तद्वारणसम्भवेन अन्यथानुपपत्त्यनवकाशात् ।

वस्तुत उद्भूतरूपत्वेनापि न हेतुता, उद्भूतत्वस्य दुर्वचत्वात् ।

न च तद्रूपत्वव्याप्यजातिविशेषः, नीलत्वादिजात्या सङ्करात् । न च नीलत्वादिव्याप्यं नानैवोद्भूतत्वम्, कारणतावच्छेदकाननुगमेन व्यभिचारात् ।

न च नीलादिप्रत्यक्षत्वं नीलत्वादिव्याप्योद्भूतत्वाद्यवच्छिन्नजन्यतावच्छेदकमिति न व्यभिचारः, नीलादिरूपस्य विषयोपलक्षणत्वे न्यायमते पाकरक्तघटादिप्रत्यक्षे व्यभिचारात्, तद्विशेषणत्वे निर्विकल्पकासङ्ग्रहात्, स्वविषयनीलादिमत्त्वविशिष्टविषयतासम्बन्धेन शुद्धप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नस्य नीलादिजन्यतेत्युक्त्या निर्विकल्पकसङ्ग्रहेऽपि नीलाद्यभिभवकालीनतदाश्रयप्रत्यक्षस्य दुस्सङ्ग्रहत्वात्, नापि लौकिकप्रत्यक्षविषयत्वमुद्भूतत्वम्, गुणादेः लौकिकप्रत्यक्षविषयतायां सन्निकृष्टाश्रयनिष्ठलौकिकप्रत्यक्षविषयतायाः प्रयोजकत्वादन्योन्याश्रयेणाश्रयप्रत्यक्षतायां तस्याः प्रयोजकत्वासम्भवात् ।

अनुद्भूतत्वं जातिः नीलत्वादिव्याप्या नानैव, तदवच्छिन्नभेदकूट एवोद्भूतत्वमिति चेत् ? तर्हि तेन रूपेण रूपस्य हेतुत्वे ताव-

च्छेदानां मिथो विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण कारणताया बाहुल्यस्य अवच्छेदकगौरवस्य च प्रसङ्गाद्रूपत्वेन तत्त्वावच्छिन्नस्य अनुद्भूतत्वावच्छिन्नात्यन्ताभावत्वेन च पृथक्कारणत्वकल्पनमेवोचितम्, तावता उद्भूतरूपत्वावच्छिन्नस्य बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नव्यापकत्वमव्याहतमेव।

यदि च अनुद्भूतत्वं शुक्लत्वव्याप्यं भास्वरत्वविरुद्धमेव, रसनेन्द्रियादिरूपस्य शुक्लतया घ्राणेन्द्रियादावपि शुक्लरूपस्यैव कल्पनादित्युच्यते, तदा तदवच्छिन्नाभावस्य पृथक्कारणत्वमेवोचितम्। अन्यथा तदवच्छिन्नभेदरूपत्वयोर्विशेष्यविशेषणभावे विशेष्यविशेषणतावच्छेदकभावे वा विनिगमनाविरहेण कारणताद्वयस्याऽऽवश्यकत्वात्, अवच्छेदकगौरवाधिक्यांदित्यात्रिकमुपवर्णितप्रायमित्यर्थः।

उच्छृङ्खलास्तु पृथिव्यादित्रयनिष्ठजातिविशेष एव बहिर्द्रव्यप्रत्यक्षजनकतावच्छेदकतया स्वीक्रियते, तदभावादेव न वाय्वादीनां प्रत्यक्षता।

न च तादृशजातेः पृथिवीत्वादिना सङ्करभयेन घ्राणेन्द्रियादावपि स्वीकार्याया अपि उपेयतया तत्प्रत्यक्षवारणायानुद्भूतरूपप्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वेन रूपत्वेन हेतुतयैव नीरूपप्रत्यक्षवारणसम्भवे किमुक्तजात्येति वाच्यम्। रूपत्वेन हेतुत्वे नानाजातीयरूपवदारब्धद्रव्ये अतिरिक्तचित्ररूपस्य नीलपीतादीनां वा कल्पनीयतया गौरवात्। एतन्मते तत्र विजातीयसंवलनप्रतिबन्धेन रूपानुत्पादस्यैवोपगमात्।

अथ वा उद्भूतत्वघटकत्वमेव प्रत्यक्षजनकम्, तद्गतमुद्भूतत्वं चैकैव जातिः, सङ्करानवकाशात्। घ्राणेन्द्रियाद्येकत्वव्यावृत्तैव सा जातिः, अतो न तत्प्रत्यक्षता। न च प्रभायाश्चाक्षुषानुरोधेन तदेकत्वे तादृशजातेरावश्यकतया तस्य स्पार्शनापत्तिरिति वाच्यम्। स्पार्शनप्रत्यक्षेऽनुद्भूतस्पर्शविशेषस्य प्रतिबन्धकतां स्वीकृत्य तस्य वारणीयत्वात्। अस्तु वा स्पार्शनप्रत्यक्षप्रयोजकमपि प्रभैकत्वव्यावृत्तं चाक्षुषप्रयोजकजातिव्याप्यं जात्यन्तरम्, न्यायादिमते वायोरिवोष्मणोऽप्यतीन्द्रियतया तदेकत्वे स्पार्शनप्रयोजकजातेरप्यनभ्युपगमेन तद्वाप्यतानिर्वाहादित्याहुः।

मूले वैद्यकादिति। वैद्यकशास्त्रतः शाकाद्याहारपरिणामजन्यत्वस्य नरद्यामरूपप्रयोजकत्वावगमेनेत्यर्थः। जाठरानलेनाप्यवह

तच्छाकाद्यारम्भकेष्ववयवेषु शरीरगतश्यामरूपसजातीयं रूपमुत्पाद्यते, तैश्चावयवैरदृष्टविशेषप्रेरिताभ्यन्तरसमीरणसञ्चारितैर्गर्भाशयं प्रविश्य परस्परसंयुक्तैश्शरीरमारभ्यत इति तत्रावयवश्याम-रूपात्सजातीयं रूपमुत्पद्यते, तत्र शरीरगतशाकपाकजत्वस्य शाकपाकजत्वेन शरीरस्य वा हेतुतायां निष्प्रमाणकत्वेऽपि जाठरानलपाकाधीनरूपविशेषशाकाद्यवयवस्य वा तन्निष्ठविजातीयाग्निसंयोगस्य वा हेतुतयाऽपि शाकेतरभुक्तद्रव्ये तादृशरूपस्य जाठरानलेन जनयितुमशक्यत्वाच्छाकावयवजन्यत्वस्य मित्रातनयशरीरे श्यामविशेषोत्पादप्रयोजकताया वैद्यकबोधिताया आवश्यकत्वेन तदनुपपत्त्या तस्य मित्रातनयश्यामत्वव्यापकतानिश्चयो निर्वहत्येवेति बोध्यम् । घटोन्मज्जनेति । तद्घटोत्तरकाले तद्घटसत्त्वापत्त्येत्यर्थः ॥ आपत्तिश्च जन्यत्वविशिष्टं विनाशित्वं यद्यत्यन्ताभावाद्यवृत्तित्वे सति भावत्वव्यभिचारि स्यात् ध्वंसवृत्ति स्यात् ध्वंसत्ववदित्याकारा भावत्वोपाधौ विशिष्टसाध्यव्यापकतां ग्राहयति, विशेषणवत्त्वेन निश्चिते पक्षे विशिष्टापादकतर्कस्य विशेष्यशङ्कानिवर्त्तकत्वात् जन्यत्वविशिष्टे विनाशित्वे अत्यन्ताभावाद्यवृत्तित्वविशेषणस्य निश्चयादुक्ततर्के सति जन्यत्वविशिष्टे विनाशित्वे भावत्वव्यभिचारशङ्कानिवृत्तेः, तादृशापत्तिपरिपन्थिन्या विनाशित्वे ध्वंसवृत्तित्वस्येष्टापत्तिशङ्काया निवृत्त्यर्थमेव तर्कः घटादिध्वंसो यदि किञ्चित्कालवृत्तिध्वंसप्रतियोगी स्यात् स्वानधिकरणतत्कालेः स्यात्, तद्घटप्रागभावानधिकरणतया निश्चितस्य कालस्य तद्घटध्वंसानधिकरणत्वे इष्टापत्तिशङ्कायां च स कालस्तद्घटप्रागभावानधिकरणत्वे सति यदि तद्घटध्वंसानधिकरणकालः स्यात् तद्घटाधिकरणं स्यादिति घटोन्मज्जनप्रसङ्गो विरोधिपरम्परया साध्यव्यापकताया ग्राहकः ।

उक्ततर्के मूलशैथिल्यशङ्कानिरासाय सामान्यतो व्याप्तिं घटयति दीधितौ । ध्वंसेति । तदीयकादाचित्काभावानधिकरणकालत्वस्य तदधिकरणत्वव्याप्यत्वादित्यर्थः । तदधिकरणत्वं कालिकसम्बन्धेन, अतो विश्वविषयकज्ञानध्वंसस्य ध्वंसाधिकरणत्वेनाभ्युपगते काले विषयतया तज्ज्ञानवति तज्ज्ञानोन्मज्जनप्रसङ्गे नेष्टापत्त्यवसरः । गगनादौ व्यभिचारवारणायाऽऽपादके कालत्वप्रवेशः । यत्र काले यद्घटध्वंसादिध्वंसो येनाभ्युपेयते तेनापि तत्र काले तद्घटध्वं-

स्तानधिकरणत्वं नोपगम्यते इति कथमुक्तापत्तिः, विपर्ययानुमाने सिद्धसाधनादिति शङ्कते । न चेत्यादिना । प्रागभावस्य प्रतियोगिध्वस इवेति । यथा प्रागभावप्रतियोगिनो घटादेर्ध्वंसोऽपि तत्प्रागभावप्रतियोगिकः स्वीक्रियते इत्यर्थः । अन्यथा प्रतियोगिध्वंसकाले प्रागभावोन्मज्जनप्रसङ्गात्, प्रागभावप्रागभावाप्रसिद्ध्या तत्प्रागभावानधिकरणत्वगर्भापादकाप्रसिद्धावपि कादाचित्काभावत्वेनोभयसङ्ग्राहकापादकप्रसिद्धिसौलभ्यादिति भावः । तद्ध्वंसोऽपि । प्रतियोगिध्वंसध्वंसोऽपि । प्रतियोगिनो ध्वंसः । प्रतियोगिप्रतियोगिकः । उपेयत इति शेषः । तथा च तद्ध्वंसध्वंसाधिकरणकालस्यापि तत्प्रतियोगिकध्वंसाधिकरणत्वमेवेति भावः । एवं कल्पनया घटोन्मज्जनप्रसङ्गोद्धारेऽपि लाघवेन ध्वंसस्याविनाशित्वसिद्ध्या भावत्वस्य जन्यानित्यत्वव्यापकत्वं सुघटमेवेत्याह । अप्रामाणिकेति । ध्वंसतत्कारणधाराकल्पनात इति । ध्वंसप्रतियोगिकध्वंसपरम्परायास्तद्ध्वंसे तत्तत्प्रतियोगिपरम्परायाः प्रतियोगितानियामककारणतानां च कल्पनामपेक्ष्येत्यर्थः । अन्यत्वम् । अविनाशित्वम् । उचितत्वादिति । लाघवेनेत्यादिः ।

अथ विनाशं प्रति जन्यभावत्वेन एककारणत्वस्य जन्यत्वेन भावत्वेन कारणताद्वयस्य च कल्पनातो लाघवात् जन्यत्वमात्रेण प्रतियोगिनां कारणत्वकल्पनेन तदवच्छिन्नमात्रस्य च लाघवात् ध्वंसप्रतियोगितानियामकत्वसिद्धौ ध्वंसेऽपि तादृशसामग्र्याः प्रामाणिकत्वात् ध्वंसप्रतियोगिकध्वंसधारायाः प्रामाणिकत्वमेवेत्यप्रामाणिकेत्यसङ्गतम् ।

अत्र वदन्ति प्रागभावप्रतियोगित्वरूपजन्यत्वापेक्षया लघीयसा जातिरूपसत्त्वेनैव प्रतियोगितासम्बन्धेन ध्वंसं प्रति तादात्म्यसम्बन्धेन हेतुता कल्प्यते, तदवच्छिन्नघटिता च सामग्री न ध्वंसे, कालिकसम्बन्धेन सत्त्वं कारणतावच्छेदकं समवायेन वेत्यत्र विनिगमनाविरहेऽपि समवायेन तदवच्छिन्नहेतुताया निष्प्रत्यूहतया, ध्वंसे सामग्रीविरहस्य सूपपादत्वात् ।

न च समवायसम्बन्धेन सत्त्वावच्छिन्नस्य हेतुत्वे नित्यानां द्रव्यगुणानां नाशः स्यादिति कालिकसम्बन्धेन सत्त्वावच्छिन्न जन्यभावस्य कालोपाधित्वाभावे च प्रागभावप्रतियोगित्वेन हेतुता वाच्येति ध्वंसेऽपि तत्त्वेन सत्त्यापि नाशो भवेदिति

वाच्यम् । प्रतियोगिमात्रस्य प्रतियोगितासम्बन्धेन कार्योत्पादकसामग्रीत्वेन जन्यत्वेन प्रतियोगिनो हेतुत्वेऽपि द्वितीये तृतीये वा क्षणे घटादेर्नाशः स्यादिति द्रव्यादिनाशे विशेषसामग्र्यन्तरस्याऽऽवश्यकतया तदभावादेव नित्यद्रव्यादीनां नाशवारणसम्भवे समवायेन सत्ताया अपि प्रतियोगिनिष्ठकारणतावच्छेदकत्वसम्भवात् तथा हि आश्रयनाशानाश्यद्रव्यस्य नाशे ऽसमवायिकारणविजातीयसंयोगनाशो विशेषसामग्री, आश्रयनाशजन्यद्रव्यनाशे व्यभिचारवारणाय आश्रयनाशानाश्यत्वं कार्यतावच्छेदके नाशप्रतियोगिविशेषणम्, आश्रयनाशानाश्यत्वं च स्वप्रतियोगिसमवेतत्वकालिकविशेषणत्वोभयसम्बन्धेन नाशविशिष्टान्यत्वम्, शिरोमणिमते द्रव्यनाशत्वमेव कार्यतावच्छेदकम्, तन्मते सर्वत्रासमवायिकारणनाशादेव द्रव्यनाशात्, कारणतावच्छेदकप्रत्यासत्तिः स्वप्रतियोगिजन्यत्वम्, तेन च सम्बन्धेनासमवायिकारणनाशस्य गगनादौ अभावान्न तन्नाशापत्तिः, आश्रयनाशकालस्थायिगुणकर्मणोर्विनाशे च आश्रयनाशो हेतुः, विभागसंयोगादिजन्ये संयोगविभागकर्मादिनाशे व्यभिचारवारणाय आश्रयनाशकालस्थायित्वं कार्यतावच्छेदककोटौ प्रतियोगिविशेषणम्, तदर्थश्च स्वप्रतियोगिसमवेतत्वकालिकविशेषणत्वोभयसम्बन्धेन नाशविशिष्टत्वम्, आश्रयनाशस्य नाशत्वेनैव हेतुता, स्वप्रतियोगिसमवेतत्वं प्रत्यासत्तिः, तादृशसम्बन्धेन नाशश्च न नित्यगुणे, तदाश्रयस्यापि नित्यत्वेन नाशाप्रतियोगित्वात्, आश्रयनाशानाश्यरूपरसगन्धस्पर्शनाशे विजातीयतेजस्संयोगरूपः पाको हेतुः, कारणतावच्छेदकसम्बन्धः सामानाधिकरण्यम्, तेन सम्बन्धेन तस्य पार्थिवपरमाण्वेकत्वादिषु सत्त्वेऽपि रूपादिनाशे तादात्म्यसम्बन्धेन रूपत्वादिनापि हेतुत्वात्तेन सम्बन्धेन तेषामेकत्वादिष्वसत्त्वान्न पाकघटितसामग्रीबलात्तद्विनाशापत्तिः रूपाद्यात्मकप्रतियोगिनां पाकसहकारित्वानुपगमे जन्यत्वेन प्रतियोगिनां हेतुत्वेऽपि पाकाद्रूपादिनाशसमये तत्समानाधिकरणविभागादिरूपजन्यगुणानां विनाशप्रसङ्गात्, आश्रयनाशानाश्यसंयोगादिनाशे स्वावच्छेदकावच्छिन्नत्वस्वव्यापकत्वोभयसम्बन्धेन विभागो हेतुः, तादृशसम्बन्धेन विभागो न नित्यगुणे न वा तत्र तत्सहकारिसंयोगरूपप्रतियोगी अतः

त्म्यसम्बन्धेन प्रत्यासत्तिः, एवं विभागनाशे स्वजनकसंयोगनाशज-
नकत्वसम्बन्धेन संयोगो हेतुः, कर्मनाशेऽपि जनकत्वसम्बन्धेन
संयोगो हेतुः पूर्वसंयोगनाशोत्तरसंयोगजनकत्वस्येश्वरज्ञानादिसा-
धारण्यवत् तदाश्रयजन्यद्रव्यसाधारण्यात् तदुत्तरसंयोगात्तन्ना-
शवारणाय तत्रापि विभागकर्मरूपप्रतियोगिनोः सहकारितया आ-
वश्यकत्वात्तत एवेश्वरज्ञानादिव्यावृत्तिः । अपेक्षाबुद्धिजन्यगुणना-
शे अपेक्षाबुद्धिनाशः स्वप्रतियोगिजन्यत्वसम्बन्धेन हेतुः, नित्ये तेन
सम्बन्धेन नाशासत्त्वान्नातिप्रसङ्गः, शब्दज्ञानादिरूपयोग्यविभुविशे-
षगुणनाशे स्वपूर्वत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन विशेषगुण-
त्वेन हेतुता, स्वपूर्वत्वं च कालिकसम्बन्धेन स्वप्रागभावाधिकर-
णत्वम्, गगनैकत्वादौ शब्दादिरूपविशेषगुणस्य सामानाधिकर-
ण्यसत्त्वेऽपि कालिकसम्बन्धेन न तत्प्रागभाववत्त्वम्, महाकाले
तत्सत्त्वेऽपि न सामानाधिकरण्यमिति न तद्बलात्तन्नाशापत्तिः।

वस्तुतस्तु तत्रापि तादात्म्येन तादृशप्रतियोगिनां सहकारित्व-
मावश्यकम्, अन्यथा संयोगादृष्टादावपि तज्जन्यतावच्छेदकावच्छि-
न्नापत्तेः, तथा च नित्यैतद्विलम्बादपि तद्घटितसामग्रीविलम्बः।

एतेनापेक्षाबुद्धेरपि तृतीयक्षणे विनाशस्य शिरोमणिना स्वीकृ-
तत्वात् शब्दादिनाशे च तत्समानकालीनपदार्थनाश एव नाशत्वेन
हेतुः, कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिमत्त्वं प्रत्यासत्तिः, नाशत्वमेव
जन्यतावच्छेदकम्, जन्यमात्रस्य कालोपाधितया सर्वत्रैव नाशप्रतियो-
गिनि तादृशकारणसत्त्वेन व्यभिचारानवकाशात्, तथा च तादृश-
कारणबलान्महाकालस्य नाशापत्तिरिति परास्तम् । घटादावपि
समकालपदार्थनाशस्योक्तसम्बन्धेन तद्द्वितीयक्षणे सत्त्वात् तृती-
यक्षणे तन्नाशापत्तिवारणाय शब्दादीनां तादात्म्यसम्बन्धेन तत्स-
हकारितया आवश्यकत्वात् तत एवानतिप्रसङ्गनिर्वाहात् ।

न चैवं सत्त्वेन हेतुत्वमप्यनर्थकम्, सत्ताशून्यानां जात्यादीनां
नाशस्योक्तविशेषसामग्र्यभावादेव वारणसम्भवादिति वाच्यम् । तत्र
स्वप्रतियोगिसमवेतत्वसम्बन्धेन नाशहेतुभूताश्रयनाशस्य एकत्व-
परिमाणादाविव जातावपि सत्त्वेन तादृशविशेषसामग्रीबलात्
तस्या नाशवारणाय सत्त्वेन तादृशप्रतियोगिनां कारणत्वस्याऽऽव-
श्यकत्वात् । एकत्वादिनाशे एकत्वादीनां विशिष्य कारणतया अ-

नावश्यकत्वात्, नाशप्रतियोगिनां सर्वेषां स्वनाशे विशिष्य हेतुत्वेऽपि यद्विशेषयोरिति न्यायबलात् सत्त्वेन तेषां सामान्यहेतुताया आवश्यकत्वाच्च अन्यथा तत्तद्विशेषसामग्रीविरहकूटस्य जात्यादौ प्रतियोगितया नाशसामान्यानुत्पादप्रयोजकत्वकल्पनायां गौरवात्, अन्यथा तत्तद्व्यक्तिस्थलीयविशेषसामग्र्यभावेन सर्वत्र सामान्यकार्यातिप्रसङ्गवारणसम्भवेन सामान्यकारणमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् ।

अथ नाशत्वावच्छिन्नं प्रति स्वप्रतियोगिमत्त्वसम्बन्धेन नाशत्वेन हेतुतामते तादृशसामान्यकारणाभावादेव न जात्यादावाश्रयनाशघटितसमग्रीतो नाशापत्तिः, यद्विशेषयोरित्यादिनियमश्चाप्रयोजक इति चेन्न । प्रागभावस्य कालोपाधित्वाभावेन तत्र कालिकसम्बन्धेन प्रतियोगिमत्त्वाभावात्तन्नाशे व्यभिचारवारणाय समानकालीनपदार्थनाशस्य स्वप्रतियोगिवृत्तित्वसम्बन्धेनैव नाशत्वावच्छिन्नं प्रति हेतुताया वक्तव्यतया प्रागभावेऽपि तादृशसम्बन्धेन तस्य सत्त्वान्न व्यभिचार इति जातावपि तादृशसम्बन्धेन तस्य सत्त्वात् सत्त्वेन हेतुतां विना तन्नाशापत्तिवारणासम्भवात् । यदि चासमवायिकारणनाशस्यैव द्रव्यनाशकतामतेऽवयवनाशादसमवायिकारणसंयोगनाशोत्पत्तिक्षण एव द्रव्यनाशस्य वारणाय गुणकर्मणोर्द्रव्यान्यत्वेन कारणतां कल्पयित्वा तदवच्छिन्नस्याऽऽश्रयनाशसहकारिता वाच्या, तथा सति कारणतावच्छेदकगौरवाल्लाघवेन गुणकर्मणोर्द्रव्यावृत्तिजातिविशेषमङ्गीकृत्य तेन रूपेण तयोराश्रयनाशसहकारित्वमुचितम्, तादृशसहकारिविरहादेव न जातेर्नाशापत्तिरिति विभाव्यते, मा भूत् तदा सत्त्वेन हेतुत्वम्, ध्वंसध्वंसापादकसामग्रीदुर्भिक्षं दुर्वारमेव, चरमसंयोगानां विनाशेऽदृष्टविशेषनाशस्य कालिकसम्बन्धेन हेतुत्वात्, तस्य च ध्वंसेऽपि सत्त्वात् तद्बलाद् ध्वंसध्वंसापत्तिरिति चेन्न । विजातीयसत्त्वावच्छिन्नस्यैव तत्सहकारितोपगमेन तदापत्त्यभावात्, चरमध्वंसातिरिक्तस्य ध्वंसस्य कालोपाधितया निर्युक्तिकतया तत्र कालिकसम्बन्धेनादृष्टविशेषनाशासत्त्वाच्च, चरमध्वंसे च चरमध्वंसवृत्तिपदार्थनाशरूपकारणाभावेन तन्नाशापत्तेरयोगादिति कृतं पल्लवितेन ।

(चि०) ननु किं कार्यकारणयोरेव व्याप्तिः, तथा च

बहुधा व्याकुली स्यादिति चेन्न। तदुपजीव्यान्येषाम-प्यनुकूलतर्केण व्याप्तिग्रहात्। यत्र साध्योपाध्योर्हे-तुसाध्ययोर्वा व्याप्तिग्राहकसाम्यान्नैकत्र व्याप्तिनि-श्चयस्तत्र सन्दिग्धोपाधित्वम्, व्यभिचारसंशयोपधाय-कत्वात्। यदा च तादृशैकत्रानुकूलतर्कावतारस्तदा हेतुत्वमुपाधित्वं वा निश्चितम्। पक्षेतरस्य स्वव्याघा-तकत्वेन न हेतुव्यभिचारसंशायकत्वम्, अतो न स-न्दिग्धोपाधिरपि सः। यत्तु पक्षेतरस्य यथा साध्य-व्यापकत्वं तथा साध्याभावव्यापकत्वमपि, ग्राहक-साम्यात्, तथा चोभयव्यापकनिवृत्त्या साध्यतदभा-वाभ्यां पक्षे निवर्त्तितव्यम्, न चैवम्, तथा च पक्षेतर-स्साध्यव्यापकतासंशयेन सन्दिग्धः कथं परं दूषये-दिति, तन्न। तथापि हि साध्यव्यापकतापक्षमालम्ब्य हेतुव्यभिचारसंशयाधायकत्वेन दूषणं स्यादेव। ननु यत्रोपाधिस्तत्रानुकूलतर्को यदि नास्ति तदा तदभावे-नैव व्याप्तेरग्रहः, अथास्ति तदा साध्यव्याप्याव्यापक-त्वेनोपाधिः साध्याव्यापकत्वानिश्चयान्नोपाधिरित्युभय-थापि नोपाधिर्दूषणम्। न च व्याप्त्यभावव्याप्यमुभ-यमत उपाधिरपि तदभावोन्नयनेन दोष इति वाच्य-म्। उपाधेरात्मलाभार्थमनुकूलतर्काभावोपजीवकत्वेन तस्यैव दोषत्वादिति चेन्न।

(दी०) कार्यकारणयोरेव। कार्यकारणभावग्राहकप्रमाण-क्रोडीकृतयोरेव।

(गा०) ययोर्न मिथः कार्यकारणभावस्तयोरपि साध्योपाध्योः प्रद-र्शितत्वात् कार्यकारणयोरेवेति मूलाशङ्काया असङ्गतिः। तथा हि व्या-

मरूपे शाकारम्भकावयवसमवेतत्वरूपशाकपाकजत्वं न कारणमपि तु तादृशावयवरूपमेव प्रत्यक्षविषयत्वरूपं, प्रत्यक्षत्वमपि नोद्भूतरूपकार्यमपि तु मतविशेष प्रत्यक्षमेव तत्कार्यम्, परन्तु प्रदर्शितेषु धूमार्द्रेन्धनप्रभववह्न्यादेरेव कार्यकारणभावः, तादृशवह्नेः तादृशवह्नित्वेन वह्नित्वेन वा कारणत्वमित्यन्यदेतत्, इत्यतः कार्यकारणयोरिति व्याचष्टे । कार्यकारणयोरेवेति । प्रमाणक्रोडीकृतत्वम् । प्रमाणविषयत्वम्, तथा च एककारणताप्रविष्टविषयान्तःपातिप्रमाविषयताश्रययोरुभयोरेवेत्यर्थः । तेन कार्यकारणभावविषयकसमूहालम्बनप्रमाविषयत्वस्य केवलान्वयित्वेऽपि न व्यवच्छेद्याप्रसिद्धिः । तथात्वं च कार्यकारणयोः कार्यत्वकारणतावच्छेदकत्वयोः कारणतावच्छेदककार्यतावच्छेदकयोश्चेति दर्शितसकलोपाधिसङ्ग्रहः । वह्निधूमयोः कारणकार्योभयरूपत्वात्, विनाशप्रतियोगित्वस्य भावत्वावच्छिन्नकारणताप्रतियोगिककार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वात्, सम्बन्धरूपावच्छेदकस्यापि कारणताघटकव्यापकताप्रविष्टत्वेन निरुक्तप्रमाविषयतावत्त्वात्, शाकारम्भकावयवसमवेतत्वस्य चावयवश्यामरूपनिष्ठकार्यभूतश्यामरूपकारणतावच्छेदकसम्बन्धत्वात्, प्रत्यक्षविषयत्वस्य च रूपस्य रूपवतो वा कार्यतावच्छेदकसम्बन्धत्वादिति ध्येयम् ।

मूले बहुधा व्याकुली स्यात् । द्रव्यत्वपृथिवीत्वाद्योर्व्याप्तिनिश्चयानुपपत्तिस्स्यादित्यर्थः । तदुपजीव्येति । कार्यकारणभावग्राहकप्रमाणपरम्परयोपजीव्येत्यर्थः । अन्येषाम् । द्रव्यत्वपृथिवीत्वादीनाम् । अनुकूलतर्केति । पृथिवीत्वं यदि द्रव्यत्वशून्यवृत्ति स्यात् जन्यगुणशून्यवृत्ति स्यादिति तर्कः पृथिवीत्वादौ द्रव्यत्वादिव्याप्तिग्राहकः, तत्र द्रव्यत्वशून्याऽपि पृथिवी जन्यगुणशून्या न भविष्यतीत्यादिव्यभिचारशङ्का विरोधिनी, तां च जन्यगुणा यदि द्रव्यत्वव्यभिचारिणः स्युः द्रव्यत्वावच्छिन्नसमवायिकारणजन्या न स्युरित्यादितर्को विरुणद्धि, तत्र चेष्टापत्तिशङ्काविरोधितया जन्यसत्त्वद्रव्यत्वादिना कार्यकारणभावग्राहकप्रमाणमुपयुज्यते, प्रथमतर्के च नेष्टापत्तिसम्भवः, पृथिव्यादेस्संयोगादिरूपगुणशून्यत्वे मूर्तत्वानुपपत्तेः, मूर्तत्वादेः विभुसंयोगादिव्याप्यत्वादिति । एवमन्यत्रापि कार्यकारणभावस्योपयोगित्वमूह्यम् । कार्यकारणभावग्रहोपजीवनं प्रायिकं बोध्यम् ।

(दी०) पक्षेतरस्येत्यादि । ननु सन्दिग्धोपाध्युत्तरव-

त्पक्षेतरोऽपि व्यभिचारशङ्कामादधानः केन वारणीयः, स्वव्याघातकत्वं च निराकृतमेव ।

(गा०) पक्षेतरस्य स्वव्याघातकत्वेन न हेतुव्यभिचारसंशायकत्वमिति न सन्दिग्धोपाधिरपि स इति मूलस्य यथाश्रुतार्थमाक्षिपति नन्वित्यादिना । सन्दिग्धोपाध्यन्तरवदिति । व्यभिचारशङ्काधायकत्वे दृष्टान्तः । साध्यव्यापकत्वेन सन्दिग्धं साधनाव्यापकधर्मान्तरमेवेत्यर्थः । व्यभिचारशङ्कामादधान इति । व्याप्यसंशयात्मकसाध्यधर्मिकसाधनाव्यापकव्याप्यत्वसंशयद्वारा साध्ये साधनाव्यापकत्वशङ्कां साध्यव्यापकत्वसंशयाधीनसाधनधर्मिकसाध्यव्यापकतावच्छेदकावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वसंशयरूपव्याप्यसंशयद्वारा साधनधर्मिकसाध्याभाववद्वृत्तित्वशङ्कां वा जनयन्नित्यर्थः । तादृशशङ्काया जनने स्वव्याघातकत्वं मूलोक्तबाधकमुद्धरति । स्वव्याघातकत्वं चेति । निराकृतमेवेति । तद्धि न सर्वानुमानसाधारण्यमित्यादिनेति शेषः ।

(दी०) अथात्र कश्चिदुपाधिर्भविष्यतीति शङ्का शङ्कापिशाचीत्वाद्यथा न व्यभिचारशङ्काधायिका, तथा पक्षेतरस्योपाधित्वशङ्काऽपि, तदाहिताऽपि च व्यभिचारशङ्का पक्षे व्यभिचारशङ्केव न प्रतिबन्धिका, अन्यथा निरुपाधिकसहचारभङ्गप्रसङ्गमात्रबलप्रवृत्तानामनुमानानां विलयप्रसङ्गादिति चेन्न । सन्दिग्धोपाध्यन्तरसाधारणव्यभिचारशङ्काधीनप्रयोजकरूपवता पक्षेतरेण तदाधाने प्रयोजनक्षतेः प्रतिबन्धकत्वासम्भवात् । व्यभिचारज्ञानत्वेन च प्रतिबन्धकतायां कारणविशेषजन्यत्वादिकं न निविशते गौरवात् मानाभावाच्च । कथमन्यथा करवाह्निसंयोगः सर्वः संयोगो वा प्रत्यक्षसंयोगधर्मातिरिक्तधर्मसमवायी समवायित्वादित्यादितो न शक्त्यादिसिद्धिः ? निरुपाधित्वेऽप्यप्रयोजकत्वादिति चेन्न । निरुपाधित्वस्यैव प्रयोजकत्वात् । तथात्वेऽपि चाप्रयोजकत्वे निरुपाधित्वाभिमतानामितरेषामपि तथात्वात् ।

(गा०) अत्र कश्चिदुपाधिर्भविष्यतीति शङ्केति। विशेषत उपाधिता-वच्छेदकमनुल्लिख्य एतत्साध्यव्यापक एतत्साधनाव्यापको न वा, एत-त्साधनाव्यापक एतत्साध्यव्यापको न वेति शङ्केत्यर्थः । शङ्कापिशा-चीत्वात् । दुरुच्छेदशङ्कात्वात् । पक्षेतरस्योपाधित्वशङ्काऽपीति । श-ङ्कापिशाचीत्वाच्च व्यभिचारशङ्काधायिकेत्यनुषज्यते । अत्र व्यभिचार-शङ्कासामग्र्याः स्थलान्तरे क्लृप्ताया अपि सत्त्वे तच्छङ्काया अनु-त्पादोऽनुभवविरुद्ध इत्यनुशयानो न हेतुव्यभिचारसंशयाधायकत्व-मेतस्यानुमितिविरोधिव्यभिचारशङ्कानाधायकत्वाशयेन प्रकारान्त-रेण पक्षेतरस्यादूषकत्वं शङ्कते । तदाहिताऽपि चेति । तस्योपाधि-त्वशङ्काहिता चेत्यर्थः । पक्ष व्यभिचारशङ्केवेति। पक्षे साध्यसन्देहद-शायामप्यनुमित्युत्पत्त्या पक्षान्तर्भावेण व्यभिचारशङ्का यथा न प्रति-बन्धिकेत्यर्थः। न प्रतिबन्धिका। नानुमितिप्रतिबन्धिका । एतच्चानुमि-तौ प्रत्येव साक्षात्संशयसाधारणव्यभिचारग्रहः प्रतिबन्धकः, व्याप्ति-ज्ञाने तु व्यभिचारनिश्चय एवेति मतेन, व्याप्तिज्ञानविघटनद्वारा व्यभिचारसंशयस्यानुमितिविरोधित्वमते व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धक-तायाः पक्षविशेषनियन्त्रितत्वाभावेन तत्र पक्षीयव्यभिचारसंशय-स्यानुमितिविरोधित्वव्यावर्त्तनायोगात्, सामान्यतः पक्षत्वस्य के-वलान्वयित्वात् । अन्यथा । उक्तव्यभिचारशङ्काया अपि प्रतिबन्ध-कत्वे । निरुपाधिकेति । पक्षेतरत्वतत्समशीलातिरिक्तोपाधिविरह-विशिष्टसहचारभङ्गापत्तिमात्रबलेन प्रवृत्तानां गगनं परिमाणवत् द्र-व्यत्वाद् घटादिवदित्यनुमानानामुच्छेदापत्तेरित्यर्थः । तत्र पक्षे सा-ध्यसन्देहेन तदन्तर्भावेण व्यभिचारशङ्कायां पक्षेतरत्वोपाधित्वश-ङ्काहितव्यभिचारशङ्कायाश्च सम्भवादित्यर्थः ।

न च तत्र व्यभिचारापादकनिरुपाधित्वभङ्गप्रसङ्ग एव व्यभि-चारशङ्कानिवर्त्तक इति नोक्तानुमानविलयप्रसङ्ग इति वाच्यम् । निरौपाधिकत्वस्य दुर्निश्चयतया तद्भङ्गापत्तेरयोगात् । बलान्तेन च व्याप्यन्तराग्रहसहितव्यभिचारग्रहमात्रसमाधानस्यैव विवक्षितत-त्वात् तत्सङ्गतेश्च ।

प्रथमपक्षं दूषयति । सन्दिग्धेति । रूपवत्तेति । साध्यव्यापकता-संशयविषयत्वधर्मवतेत्यर्थः । प्रतिबन्धकत्वासम्भवादिति । न हि योऽननुकृतिमिया सामग्री कार्यं न जनयतीति न्यायादिति भावः।

द्वितीयपक्षं दूषयति । व्यभिचारज्ञानत्वेन चेति । कारणविशेषज-न्यत्वाजन्यत्वादिकमिति । पक्षेतरत्वोपाधित्वसंशयाघटितसामग्री-जन्यत्वादिकं तत्संशयाजन्यत्वादिकं चेत्यर्थः । आदिपदात्साध्या-भावांशे संशयान्यत्वपक्षीयव्यभिचारसंशयान्यत्वपरिग्रहः ।

ननु द्रव्यत्वादौ पक्षान्तर्भावेण व्यभिचारसंशयेऽपि तस्य परिमाणाद्यनुमापकतया तदन्यथानुपपत्तिरेव तादृशसंशयान्यत्वस्य प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटिप्रवेशे मानमित्यत आह । कथमन्यथे-ति । अन्यथा । साध्याभावांशे संशयरूपस्य व्यभिचारसंशयस्य प-क्षान्तर्भावेण व्यभिचारेण संशयस्य वाऽप्रतिबन्धकत्वे । साध्याभा-वांशे संशयान्यत्वस्यैव निवेशे करवह्निसंयोगमात्रपक्षकानुमानादपि शक्तिसिद्ध्यापत्तिः, संयोगान्तरेऽपि कार्यान्तरानुकूलशक्तेः सन्दि-ग्धतया साध्याभावांशे निश्चयरूपव्यभिचारज्ञानासम्भवात्, पक्षी-यव्यभिचारसंशयान्यत्वनिवेशे च न तदापत्तिः, पक्षभिन्नसंयोगा-न्तरे व्यभिचारसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वसम्भवादित्याशयेनाऽऽह । सर्वः संयोगो वेति । संयोगे संयोगधर्मातिरिक्तधर्मस्य बाधात् प्रत्य-क्षत्वमतिरिक्तत्वप्रतियोगिविशेषणम्, तथा सति शक्तेरतीन्द्रिय-तया तत्र विशिष्टभेदसत्त्वेन तत्समवायितायाः सन्दिग्धत्वान्न बा-धः । पक्षातिरिक्तघटरूपादौ व्यभिचारस्य तत्संशयस्य वारणाय संयोगधर्मेति । कालिकादिसम्बन्धेन प्रसिद्धातीन्द्रियधर्मवत्तया सिद्धसाधनवारणाय समवायीति । इत्यतः । अनुमानात् । न श-क्त्यादिसिद्धिरिति । पक्षेतरत्वाद्यतिरिक्ते तत्रोपाधित्वाग्रहेण त्व-न्मतसिद्धप्रतिबन्धकताकव्यभिचारज्ञानाभावादिति भावः ।

शङ्कते । निरुपाधित्वेऽपीति । अप्रयोजकत्वात् । हेतोर्गमकतौप-यिकरूपशून्यत्वात् । निरुपाधित्वस्येति । त्वदभिमतस्येत्यादिः, स्व-मते पक्षेतरत्वादेरेवोपाधितासम्भवाद्यथाश्रुतासङ्गतेः । तथात्वेऽपि तादृशनिरुपाधित्वसत्त्वेऽपि । अप्रयोजकत्वे । अप्रयोजकत्वस्य त्वया-ऽपि स्वीकारे । इतरेषाम् । द्रव्यत्वादिहेतुकपरिमाणादिसाध्यकानु-मानानाम् । तथात्वात् । अप्रयोजकताया आवश्यकत्वात् । तथा च तादृशानुमानोपपत्तये व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकतायां विशेष-णान्तरप्रवेशस्यापि सम्भव इति भावः ।

(दी०) अत्र च क्वचन पक्षातिरिक्ते व्यभिचारशङ्का कथं

व्यामोहो यद्व्याप्तिग्राहकदृढतरप्रमाणविरहिणां निरुपाधित्वमिति, यतस्तत्र तत्रान्ततः पक्षसपक्षैकदेशवृत्तिधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकानां सपक्षैकदेशवृत्तिधर्माणामुपाधित्वं सम्भाव्यते । इत्थं च यथा नातिप्रसङ्गस्तथा तत्र तत्र वक्ष्याम इति । सत्यम् , कथकसम्प्रदायानुरोधात् कथायां सन्दिग्धोपाधित्वेन पक्षेतरो नोद्भाव्य इत्येवम्परोऽयं ग्रन्थ इत्याहुः ।

(गा०) उक्तशक्तिसाधकानुमाने सिद्धान्तिमतसिद्धप्रतिबन्धकताकव्यभिचारशङ्काविरहं स्पष्टयति । अत्र चेति । कुत्र पक्षातिरिक्ते इति । पक्षातिरिक्तकिंधर्म्यन्तर्भावेणेत्यर्थः । संयोगातिरिक्ते सर्वत्रैव समवायिनि संयोगधर्मातिरिक्तधर्मसमवायितारूपसाध्यस्य निश्चितत्वादिति भावः । पक्षेतरत्वादेरनुपाधित्वेऽपि सिद्धान्तिनां गगनं परिमाणवत् द्रव्यत्वादित्याद्यनुमानस्य निरुपाधित्वाभिमानं निराकरोति । कश्चायमिति । कः । कुत्सितः । व्यामोहः । भ्रमः । दृढतरेति । सत्तर्केत्यर्थः । पक्षसपक्षैकदेशवृत्तिधर्मेति । गगनघटान्यतरत्वादीत्यर्थः । सपक्षैकदेशवृत्तिधर्माणाम् । घटत्वादीनाम् । उपाधित्वम् । सन्दिग्धोपाधित्वम् । पक्षे साध्यव्यापकत्वसंशयस्य दुर्वारत्वात् ।

ननूक्तव्यभिचारशङ्कायाः प्रतिबन्धकत्वे पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादावपि वह्न्यादिसिद्ध्यभावप्रसङ्ग इत्यत आह । इत्थं चेति । तत्र तत्र । व्यभिचारादिग्रन्थे । वक्ष्याम इति । प्रकृतहेतुसाध्ययोर्व्याप्तिग्राहकतर्कसत्त्वेन धूमादौ वह्न्यादिव्याप्तिनिश्चयात्तत्र तस्य व्यभिचारसंशयायोगः, तादृशतर्कस्य व्याप्तिनिश्चयस्य च तत्संशयप्रतिबन्धकत्वादिति वक्ष्याम इत्यर्थः । आहुरित्यनेन सम्प्रदायानुरोधेन तदुद्भावनं दुर्वारमित्यस्वरसः सूचितः ।

(चि०) सोपाधावेकत्र साध्यतदभावसम्बन्धस्य विरुद्धत्वादवच्छेदकभेदेन तदुभयसम्बन्धो वाच्यः, तथा च साधने साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपमनुकूलतर्काभावोपजीवनमन्तरेणोपाधिरावश्यकः तथाऽनुकूलतर्काभावोऽप्यावश्यक इति उभयोरपि विनिग-

मकाभावाद् दूषकत्वम् ।

(दी०) सोपाधावेकत्रेत्यादि । उपलक्षणमेतत् । व्यभिचारिण्युपाधेरवश्यम्भावमात्रे तात्पर्यम् । उपजीव्योपजीवकभावो हि न कार्यकारणभावः, असम्भवात्, व्याप्यव्यापकभावस्त्वकिञ्चित्कर एव, विशेषतस्तु ज्ञायमानदूषकतायामेकमविज्ञायाऽप्यन्यतरज्ञानाच्च न ज्ञाप्यज्ञापकभावः,न चानुकूलतर्कविरहादेव व्याप्तेरग्रहे कृतमुपाधिज्ञानेन, विनाऽप्यनुकूलतर्कं व्यभिचाराग्रहे व्याप्तिग्रहसम्भवादिति भावः ।

(गा०) अनुकूलतर्काभाव उपाधिज्ञानोपजीवक इति तद्दूषकतयैवोपपत्तौ उपाधेर्दूषकत्वं निर्युक्तिकमिति पूर्वपक्षे सोपाधावेकत्रेत्यादिना मूलकृत उपाधेर्दूषकताव्यवस्थापनं न सङ्गच्छते, व्यभिचारिणि साध्यतदभावसहचारयोरविरोधायोपाधेरवश्यसत्ताया दूषकत्वाव्यवस्थापकत्वादित्यत आह । उपलक्षणमेतदिति । युक्त्यन्तरस्यैव उपाधेर्दूषकत्वसाधकत्वपरमेतदित्यर्थः ।

ननु यथाश्रुते उपाधेरवश्यम्भावस्य तद्दूषकतासाधकत्वेऽस्य तात्पर्यमित्याह । व्यभिचारिणीति । अवश्यम्भावमात्रेति । मात्रपदेन तद्दूषकतासाधकत्वव्यवच्छेदः । अनुकूलतर्काभावे उपजीव्यतायाः तद्दूषकतायां विनिगमकत्वेनोक्तत्वात् तां निराकृत्य उपाधेर्दूषकतां व्यवस्थापयति । उपजीव्योपजीवकभावो हीति । प्रकृते इति शेषः। असम्भवात्। अनुकूलतर्काभावस्याऽऽर्द्रेन्धनादिकारणत्वासम्भवात् । आकिञ्चित्करः । सम्भवन्नपि दूषकताया अविनिगमकः । उभयोरेव प्रत्येकमपरव्यापकत्वादिति भावः । विषयस्य व्याप्यव्यापकभावेऽपि व्यापकस्याज्ञानदशायां व्याप्यज्ञानसत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादनिर्वाहाय व्याप्यज्ञानस्यापि, दूषकताया आवश्यकत्वादुपाध्यनुकूलतर्काभावयोर्ज्ञायमानयोर्विरोधित्वे तयोर्व्याप्यव्यापकभावः सुतरामविनिगमक इत्याह । विशेषतस्त्विति । दूषकतायामित्यत्राकिञ्चित्कर इत्यनुषज्यते । ज्ञानाच्चेति चस्त्वर्थः । अनुकूलतर्काभावः स्वरूपसन्नेव व्याप्त्यग्रहप्रयोजकः, उपाधिस्तु ज्ञायमानः, एवं चोपाधित्वज्ञानदशायामनुकूलतर्काभावस्य दूषकत्वतो [illegible] तथा तत्

एव व्याप्तयग्रहनिर्वाहे उपाधेर्न तत्प्रयोजकत्वमित्याशङ्कां निराकरोति । न चेत्यादिना । विनाऽप्यनुकूलतर्कमिति । तथा चानुकूलतर्काभावो न स्वतो व्याप्तग्रहप्रयोजकोऽपि तु व्यभिचारग्रहद्वारा, स च सोपाधित्वज्ञानमपेक्षत इति तद्द्वारोपाधेर्दूषकत्वं निराबाधमेवेति भावः ।

(चि०) अन्ये तु यद्व्यावृत्त्या यस्य साधनस्य साध्यं निवर्तते स धर्मस्तत्र हेतावुपाधिः, स च धर्मो यस्याभावात्पक्षे साध्यसाधनसम्बन्धाभावः, यथा आर्द्रेन्धनवत्त्वम् । व्यावर्तते हि तद्व्यावृत्त्या धूमवत्त्वमयोगोलके । अत एव तत्र साध्यसाधनसम्बन्धाभावः पक्षे । एवं भावत्वव्यावृत्त्या ध्वंसे जन्यत्वानित्यत्वयोस्सम्बन्धो निवर्तमानः पक्षधर्मताबलादनित्यत्वाभावमादाय सिद्ध्यति, तथा वायावुद्भूतरूपवत्त्व निवर्तमानं बहिर्द्रव्यत्वे सति प्रत्यक्षत्वं निवर्तयत् प्रत्यक्षत्वाभावमादाय सिद्ध्यति, तथा चोभयत्रापि पक्षे साध्याभावसिद्ध्या साध्यसाधनसम्बन्धाभावोऽस्तीति । अत एव बाधानुन्नीतपक्षेतरस्यानुपाधित्वं स्वव्याघातकत्वेन तद्व्यतिरेकस्य साध्याव्यावर्त्तकत्वादिति ।

(दी०) यद्व्यावृत्त्येति । अत्र पक्ष इति पूरणात्पक्षनिष्ठसाध्यव्यावृत्त्युन्नायकव्यावृत्तिप्रतियोगित्वमर्थः । सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वं चात्र दूषकताबीजम् । तत्र चाप्रयोजकत्वात्साधनाव्यापकत्वं नोक्तम् । साधनस्य सोपाधित्वव्युत्पादनायैव केवलं यस्य साधनस्येति । यद्वा साधनस्येत्यनन्तरमधिकरणे इति पूरणात् साधनवन्निष्ठसाध्यव्यावृत्त्युन्नायकव्यावृत्तिप्रतियोगित्वमर्थः, तथा च यद्व्यभिचारित्वेनेत्यादेरुपदर्शितार्थनिष्कर्ष

एवायम् । शुद्धस्य साधनावच्छिन्नस्य च साध्यस्य व्यापकानामुपाधीनां पक्षे क्वचित्साधनवति वा साध्याभावस्य समुन्नयनप्रकारमाह । स चेत्यादि । साधनवत्त्वेन ज्ञायमाने पक्षे साध्यसाधनसम्बन्धाभावसिध्यन्पक्षधर्मताबलात्साध्याभावमादायैव पर्यवस्यति ।

(गा०) पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ ह्रदादौ साध्याभावोन्नायकव्यतिरेकप्रतियोगिनि वह्निसामग्र्यादावतिव्याप्तिवारणायाऽऽह । अत्रेति । पक्षे यद्यावृत्त्या साध्यं निवर्तत इत्यत्र निवृत्तिरुन्नयनं विषयोऽभावः, प्रतियोगित्वमाख्यातार्थः, तृतीयायाः स्वरूपयोग्यत्वमर्थः, तथा च यदभावप्रयुक्तपक्षविशेष्यकोन्नयनविषयाभावप्रतियोगि साध्यम, पक्षविशेष्यकसाध्याभावोन्नयनयोग्याभावप्रतियोगी य इत्यर्थः पर्यवसितः, तादृशयोग्यता च पक्षवृत्तित्वघटितेत्याशयेन व्याचष्टे । पक्षनिष्ठेति । पक्षनिष्ठत्वमुन्नायकव्यावृत्तिविशेषणम्, उन्नायकत्वं च व्याप्यत्वमेव, तथा च पक्षवृत्तितावच्छेदकरूपेण साध्याभावव्याप्यो योऽभावस्तत्प्रतियोगित्वमित्यर्थः, तेनायोगोलकं धूमवद्वह्निरित्यादौ पक्षनिष्ठसाध्याभावस्य ह्रदादावुन्नायकव्यतिरेकप्रतियोगिनि वह्न्यादौ नातिव्याप्तिः, न वा पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ ह्रदादिवृत्तित्वविशिष्टत्वेन वह्न्याद्यभावव्याप्यव्यतिरेकस्य प्रतियोगिनि महानसत्वादौ । अत्र साधनाव्यापकत्वानुपादानात् साध्यसाधनोभयव्यापकपक्षावृत्तावतिप्रसङ्ग इत्याशङ्कां तस्य लक्ष्यत्वेन परिहरति । सत्प्रतिपक्षेति । यस्य साधनस्येति भागस्य लक्षणाप्रवेशेऽपि तदुक्तिं सार्थकयति । साधनस्येति । सोपाधित्वेति । सोपाधिव्यवहारविषयत्वप्रयोजकोपाधिसम्बन्धलाभायेत्यर्थः । साध्यसाधनसम्बन्धकथनेन तदभावसाधकव्यतिरेकप्रतियोगिन्युपाधावपि तस्य परम्परासम्बन्धलाभादिति भावः । तदंशस्य लक्षणप्रवेशानिर्वाहाय कल्पान्तरमनुसरति । यद्वेति । साधनवन्निष्ठेत्यादेरुक्तरीत्याऽर्थो निष्कर्षणीयः । उपदर्शितेति । वस्तुतस्तु इत्यादिनाऽस्मदुपदर्शितनिष्कृष्टार्थ इत्यर्थः । तथा च न पौनरुक्त्यदोषोऽस्य यथाश्रुतपरित्यागेन तल्लक्षणविवरणपरत्वादिति भावः

शुद्धसाध्यव्यापकार्द्रेन्धनोपाधेः साक्षात्साध्याभावोन्नायकतयैव ल-क्षणसमन्वये अत एवेत्यादिना शुद्धसाध्याभावसाधकतया साध्यसाधनसम्बन्धाभावोन्नायकत्वसम्पादनं व्यर्थमित्याशङ्कां नि-रस्यति । शुद्धस्येति । साधनावच्छिन्नस्येति । पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्याभावात् साध्यसाधनसम्बन्धाभावनिश्चयं विना सम्भवेन वक्ष्यमाणप्रकारेण साध्याभावोन्नायकत्वं न तस्येति साधनावच्छिन्नस्येत्युक्तम् । सत्प्रतिपक्षोन्नायकतया उपाधितापक्षे पक्षाव्यापकविपर्ययस्य उपाध्याभासतया पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वे पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्याभावोन्नयनमेवोपाधिनानिर्वाहकमतः पक्ष इति सामान्यत उक्तम् । व्यभिचारोन्नायकतया उपाधितापक्षे साधनवत्त्वावच्छेदेन साध्याभावोन्नयनमप्रयोजकम्, यत्किञ्चित्साधनवति साध्याभाववत्त्वस्यैव व्यभिचारत्वादतः क्वचित् साधनवतीत्युक्तम् । एकमुन्नयनप्रकारम् । साध्यसाधनसम्बन्धाभावे साध्यमाने पक्षधर्मताबलात् साध्याभावसाधकत्वरूपम् ।

मूले साध्यसाधनसम्बन्धाभावः साध्यसाधनयोरेकाविशिष्टापराभावः । पक्ष इत्यस्य उत्तरकल्पे साधनवतीत्येवार्थः । एवमग्रेऽपि ।

साध्यसाधनसम्बन्धाभावसाधकतयाऽपि कथं साध्याभावसाधकत्वमित्यत आह दीधितौ । साधनवत्त्वेनेति ।

(दी०) ननु शुद्धसाध्याभावोन्नायकस्यार्द्रेन्धनवत्त्वादेः कथं साध्यसाधनसम्बन्धाभावोन्नायकत्वमत आह । आर्द्रेन्धनेति । अत एवेति । साध्याभावसत्त्वे साध्यसाधनसम्बन्धाभावस्याऽऽवश्यकत्वात्तदुन्नायकत्वमक्षतमिति भावः । द्रव्यत्वे इति । द्रव्यत्वस्य हेतुत्वाभिप्रायेण । अयञ्च मायशस्सम्भवतीत्यभिहितः । वस्तुतः प्रकारभेदेऽपि न क्षतिः । तथा च शुद्धसाध्यव्यापकोपाधिस्थले शुद्धसाध्याभावः अवच्छिन्नतद्व्यापकस्थले स्वावच्छेदकवत्त्यवच्छिन्नसाध्याभावोऽवच्छेदकवत्त्वविशेषितेन चोपाधिविरहेण शुद्धसाध्याभावस्साधनीयः, अत एव मनगादौ स्पर्श-

वत्त्वेन प्रमेयत्वेन च प्रत्यक्षत्वे साध्ये बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकस्योद्भूतरूपस्य तादृशसाध्याभावोन्नयनहेतुत्वमिति । पक्षे यद्व्याप्यवृत्त्या यस्य साधनस्य सम्बन्धि यत्साधनाविशिष्टं साध्यं निवर्तते इत्यर्थस्तु यथाश्रुतग्रन्थस्वरसासिद्धः, तत्र दूषकताबीजं यदि सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वं तदा साधनानुप्रवेशो व्यर्थः, जलं द्रव्यं गन्धवत्त्वादित्यादौ पृथिवीत्वादावतिव्याप्तिश्च ।

(गा०) शुद्धसाध्यव्यापकाभावस्य नावच्छिन्नसाध्याभावसाधकत्वमित्यभिमानविजृम्भितशङ्कावारकतया यथाऽऽर्द्रेन्धनवत्त्वमित्यादिग्रन्थमवतारयति । नन्विति । अत एवेत्यादिना साध्याभावस्य साध्यसाधनसम्बन्धाभावप्रयोजकत्वमुक्तम्, तावता तत्सत्त्वे तत्सत्त्वावश्यकत्वलाभादुक्तशङ्कानिराकरणमिति स्फुटयति । अत एवेतीति । तदुन्नायकत्वमित्यस्य बाधव्यभिचारयोरप्रसक्त्या इत्यादिः । द्रव्यत्वे सति प्रत्यक्षत्वं निवर्तयादित्यस्य साध्यसाधनोभयसम्बन्धाभावसाधनपरत्वाभावे साध्याभावसिद्ध्या साध्यसाधनसम्बन्धाभावोऽस्तीत्यग्रिममूलस्य यदभावात् पक्षे साध्यसाधनसम्बन्धाभाव इत्यस्य च विरोधः, प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वस्य हेतुत्वे च तत्परत्वासम्भव इत्यतो द्रव्यत्वस्येति ।

मूलकृता तथा चेत्यादिना तदुभयसम्बन्धाभावस्याबाधो दर्शितः । साध्याभावसिद्ध्या । साध्याभावस्य प्रमितत्वेन ।

मूलकृतोऽप्युन्नयनप्रकारैक्ये निर्बन्धमाह । अयं चेति । सत्प्रतिपक्षोन्नायकस्य उपाधितामते पक्षे साधनस्यासत्त्वे तत्र साधनवत्त्वानिश्चयादुपाध्यभावेनोभयसम्बन्धाभावसाधने साध्याभावपर्यवसानासम्भवात् प्रायश इत्युक्तम् । प्रकारभेदं दर्शयति । तथा चेति । उक्तप्रकारसम्भवस्थलं दर्शयति । अत एवेति । स्पर्शवत्त्वेन प्रमेयत्वेन चेति । प्रथमे उपाध्यभावेन साध्यसाधनसम्बन्धाभावसाधने शुद्धसाध्याभावापर्यवसानम्, स्पर्शरूपसाधनाभावाबाधेन पक्षधर्मताबलाभावात्, द्वितीये तद्व्याप्तिविरहेण साध्यसाधनसम्बन्धे प्रवेश्य उक्तलक्षणव्याख्यानं दूषयितुमाह । पक्ष इति । गौरसास्नावान् मित्रातनयत्वादित्यादौ शाकपाकजत्वादु

पाधेः साधनसामानाधिकरण्योपलक्षितसाध्यव्यापकतया न स्वव्यतिरेकेण तादृशसाध्याभावसाधकत्वम्, अतो यत्साधनविशिष्टमिति वर्णितम्। सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वम् तदुन्नायकतामात्रम्। लक्ष्यतानियामकमिति शेषः। साधनानुप्रवेशो व्यर्थ इति। शुद्धसाध्याव्यापकस्यापि पक्षे उक्तरीत्या शुद्धसाध्याभावोन्नायकतया तदन्तर्भावेऽपि लक्षणसमन्वयसम्भवादिति भावः। अतिव्याप्तिरिति। पक्षे साध्यसत्त्वेन सत्प्रतिपक्षानुन्नायकत्वात् साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकतया यथोक्तलक्षणसत्त्वाच्चेति भावः।

(दी०) अथासिद्ध्युन्नायकत्वं तदा साध्यानुप्रवेशो निरर्थकः, जलं गन्धवत् द्रव्यत्वादित्यादौ पृथिवीत्वादावतिप्रसङ्गश्च। अथ यथासम्भवमसिद्धसत्प्रतिपक्षस्य चोन्नायकत्वं तदा वायुः स्नेहवान् गन्धवत्त्वादित्यादौ जलत्वपृथिवीत्वादावतिव्याप्तिः, साधनविशिष्टसाध्याप्रसिद्धेः। साध्यसाधनवत्त्वप्रकारकबोधविरोधिबुद्धिकाभावोन्नायकत्वमर्थः, विरुणद्धि चैकैकाभावबुद्धिरुभयवत्ताबोधम्, विरुद्धस्थले तु भ्रमादिरूपतथाविधबोधप्रसिद्ध्या समन्वय इत्यपि वदन्ति।

(गा०) असिद्ध्युन्नायकत्वम्। असिद्ध्युन्नायकतामात्रम्। एवं सति साधनानुप्रवेशसार्थक्यं भवति, उक्तस्थलीयपृथिवीत्वादेः स्वरूपासिद्ध्युन्नायकतया लक्ष्यस्य सङ्ग्राहकत्वात्। साध्यानुप्रवेश इति। आत्मा प्रत्यक्षः स्पर्शाश्रयत्वादित्यादौ शुद्धसाधनाव्यापकस्योद्भूतरूपादेरभावेन पक्षधर्मविभुत्वादिविशिष्टेन साधनाभावोन्नयनसम्भवेन तदनन्तर्भावेऽपि लक्षणसमन्वयसम्भवात्, पृथिवीत्वादौ पक्षे साधनसत्त्वेन स्वरूपासिद्ध्यनुन्नायकतयाऽलक्ष्ये साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकतया यथोक्तलक्षणसत्त्वेनातिप्रसङ्गः। प्रत्येकोन्नायकेऽपि यथोक्तलक्षणसत्त्वादुभयोन्नायकत्वस्य लक्ष्यतानियामकत्वेऽतिव्याप्तिरिति यथासम्भवमित्युक्तम्, तथा चैकोन्नायकतयैव लक्ष्यतया नोक्तातिव्याप्तेरवकाशः, तदुपाधिसङ्ग्राहकतयोभयानुप्रवेशसार्थक्यमिति भावः। जलत्वपृथिवीत्वादाविति। प्रथमस्य सत्प्रतिपक्षोन्नायकतया द्वितीयस्यासिद्ध्युन्नायकतया क

ध्यत्वात् इति भावः । साधनविशिष्टसाध्यस्याभावो न प्रविष्टः, अपि तु द्वयोरभावद्वयमनुगतरूपेणेति नोक्ताऽव्याप्तिरिति वदतां मत-माह । साध्येति । साध्यसाधनोभयप्रकारकबोधविरोधिनी बुद्धिर्यस्य तादृशाभावोन्नायकत्वमित्यर्थः । यत्किञ्चिदेकधर्मिकतादृशोभयप्रका-रकलौकिकसन्निकर्षाद्यजन्यज्ञानसामान्यप्रतिबन्धकतावच्छेदकतद्ध-र्मिविशेष्यतानिरूपकप्रकारताश्रयाभावोन्नायकत्वं , विवक्षितम् । प-दार्थान्तरसहिततदुभयप्रकारकबोधविरोधितावच्छेदकत्वमन्याभा-वेऽपीति तदुन्नायकेऽतिव्याप्तिवारणाय सामान्यत्युक्तम् । नानाधर्मि-कोभयप्रकारकज्ञानसामान्यप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वं विशेष्यभेदभि-न्नाया न कस्या अपि साध्याभावादिप्रकारताया इति प्रतिबध्यज्ञा-ने यत्किञ्चिदेकधर्मिकत्वनिवेशः । विशिष्टवह्न्यादेर्यत्र साध्यता सा-धनता वा तत्र साध्यादौ तद्विशेषणाभावग्रहस्यापि विशिष्टसाध्या-दिप्रकारकज्ञानविरोधितया प्रकृतपक्षे तदुन्नायकस्य वारणाय तद्ध-र्मिविशेष्यतानिरूपकत्वं प्रकारताविशेषणम् । प्रकृतपक्षे तादृशाभावो-न्नायकत्वविवक्षयाऽन्यत्र तदुन्नायकेऽनुपाधौ नातिप्रसङ्गः ।

ननु उभयवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकमुभयाभावज्ञानम् , तथा सति च यत्र एकसम्बन्धेनैव साध्यसाधनभावः तत्र तत्सम्बन्धेनोभयप्रका-रकज्ञानविरोधितत्सम्बन्धावच्छिन्नोभयाभावोन्नायकतया सत्प्रति-पक्षाद्युन्नायकसङ्ग्रहेऽपि यत्र भिन्नसम्बन्धेन तथात्वं तत्र विभिन्नतत्स-म्बन्धेन साध्यसाधनोभयप्रकारकज्ञानं प्रति नैकसम्बन्धावच्छिन्नोभ-याभावज्ञानं प्रतिबन्धकमिति कीदृशाभावोन्नायकतया लक्षणं सङ्ग-मनीयमित्याशङ्कां निराचिकीर्षुः साध्यसाधनोभयस्य विभिन्नत-त्सम्बन्धावगाहिज्ञानस्याधिकं त्विति न्यायेन प्रत्येकसम्बन्धावच्छि-न्नप्रत्येकाभावज्ञानप्रतिबध्यत्वमपीति तदुन्नायकत्वमेवोभयविरोध्य-नुगमकम् , अत उभयत्वाप्रकारकोभयज्ञाने उभयाभावज्ञानस्याविरो-धित्वेऽपि न क्षतिरिति समाधत्ते । विरुणद्धीति । विरुद्धसाध्यसा-धनयोरेकधर्मिणि प्रमारूपज्ञानासम्भवेऽपि भ्रमरूपस्य संशयरूपस्य वा उभयज्ञानस्य विरोधित्वेनैव तत्राभावद्वयानुगम इत्याह । विरु-द्धरूपके चेति । अत्र च यादृशविरुद्धस्य न कुत्रापि धर्मिणि भ्रमः सं-शयो वा प्रसिद्धस्तादृशैकतरसाध्यकापरहेतुकोपाधावव्याप्तिः, यत्किञ्चि-देकधर्मिणि साध्यप्रकारक यत्किञ्चिदेकधर्मिणि च साधनप्रकारक

मिति रीत्या निवेशे भिन्नधर्मिकतदुभयप्रमामादाय वृत्तिमत्साध्यसाधनकोपाधिसङ्ग्रहेऽपि साध्यतावच्छेदकादिसम्बन्धेनावृत्तिसाध्यादिके तेन तेन सम्बन्धेनोभयप्रकारकस्य भिन्नधर्मिकस्यापि प्रमाद्युपज्ञानस्याप्रसिद्ध्या तत्र भ्रमाप्रसिद्ध्याव्याप्तिः, एवं साध्याभावोन्नायकतया एव मूलकृतोपादानादसिद्ध्युन्नायकस्य लक्ष्यत्वं न तदभिप्रेतमित्यादिकमस्वरसबीजम् ।

(दी०) यत्तु साध्यावृत्तित्वे सति साधनावृत्तिर्यस्तच्छून्यत्वेन साध्यसाधने अनुगमय्य तदभावोन्नायकत्वं वाच्यमिति तन्न । यत्र भिन्नाभिन्नसम्बन्धेन साध्यसाधनभावस्तत्र सद्धेतुके हेतुतासम्पादकेन सम्बन्धेन साध्यस्य साध्यतासम्पादकेन च हेतोरन्यत्रापि च यथा कथञ्चित्सम्बन्धेनोभयस्याभावोन्नायकेऽतिव्याप्तेः । किञ्च तादृशधर्मशून्यत्वेन रूपान्तरेण वा तदभावस्योन्नायकत्वमभिमतम् ? नाद्यः, साध्यसाधनान्यतरवति तदसम्भवात् । नान्त्यः, धूमेन पर्वते वह्नौ साध्ये महानसीयवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाभावोन्नायकमहानसत्वादावतिव्याप्तेः ।

(गा०) साध्यसाधने अनुगमय्य तदभावत्वेनाभावद्वयानुगमनं दूषयितुमुपन्यस्यति । यत्त्विति । यत्र प्रमेयमात्रस्य साध्यता साधनता वा तत्र साध्यसाधनयोस्तदन्यान्यत्वेनानुगमो न सम्भवति, प्रमेयाभिन्नाप्रसिद्धेरिति तत्तदवृत्तिशून्यत्वेनानुगमः । प्रमेयावृत्ति चावृत्त्येव प्रसिद्धम् । यत्रेति । पर्वतो वह्निमान् धूमसंयोगादित्यादावित्यर्थः । सद्धेतुक इति । अभावोन्नायक इत्यनेनान्वितम् । हेतुतासम्पादकेन सम्बन्धेनाभावस्य विवक्षणे तादृशेन समवायादिना साध्यस्य वह्न्यादेरभावस्योन्नायके वह्न्यवयवत्वादौ, साध्यतासम्पादकेन सम्बन्धेनाभावस्य विवक्षणे तादृशेन संयोगादिना हेतोर्धूमसंयोगादेरभावस्योन्नायके महानसत्वादौ, यत्किञ्चित्सम्बन्धेनाभावस्य विवक्षणे च तत्तत्सम्बन्धेन तत्तदभावस्योन्नायके तत्र तत्रैवातिव्याप्तिरित्यर्थः । अभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकं विकल्प्यापि दूषयति । किञ्चेति । तादृशधर्मेति । धर्मपदं स्वरूपार्थकम्, तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य तादृशान्यतरत्वाश्रयप्रतियोगिताक-

स्य वाऽभावस्योन्नायकत्वं विवक्षितमित्यर्थः । अन्यतरत्वाति । पक्षे । तदसम्भवात् । अन्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य बाधेनोन्नायकत्वास- म्भवात् । तथा च ह्रदो वह्निमान् द्रव्यत्वादित्यादौ वह्निसामग्र्यादेः, पर्वतो वह्निमान महानसत्वादित्यादौ च व्यञ्जनत्वादेः सत्प्रतिप- क्षस्यासिद्धेश्च उन्नायकस्यासङ्ग्रह इति भावः ।।

(दी०) यत्र पक्षावृत्तित्वे सति ये साधनवदवृत्तयस्तच्छ- न्यत्वेन पक्षसाधनवन्ताविति प्रमाविशेष्यत्वेन वा द्वावनुगतीकृत्य तत्र साध्यव्यावर्त्तकत्वमर्थमाहुः । तत्र यदि सत्प्रतिपक्षव्यभिचा- रयोरन्यतरमात्रोन्नायकत्वं दूषकताबीजम् तदा द्वयोरनुगमनम- फलम् । अथ यथासम्भवमुभयोन्नायकत्वम् तदाऽवृत्तिहेतुके सत्प्रतिपक्षोन्नायकेऽतिव्याप्तिः ।

(गा०) सत्प्रतिपक्षव्यभिचारयोरुन्नायकमङ्ग्रहाय उन्नयनपक्ष- भूतपक्षसाधनवतोरनुगतरूपेणान्तर्भावं दूषयति । यत्त्वित्यादिना । प्रमेयत्वस्य यत्र पक्षतावच्छेदकता साधनता वा तत्राप्रसिद्धिभयेन तत्तदन्यान्यत्वोपेक्षा । पक्षसाधनवन्ताविति । इतरविशेष्यकसमू- हालम्बनव्यावृत्ततद्व्यक्तित्वेन प्रमाया निवेशो बोध्यः, अतः पूर्वापे- क्षया लाघवम्, तादृशसमूहालम्बनव्यावृत्तस्य पूर्वापेक्षया लघुरूपा- न्तरस्य दुर्वचत्वात् । साध्यव्यावर्त्तकत्वम् । साध्याभावोन्नायकत्वम् । अर्थम् । उक्तलक्षणस्यैवेति शेषः । सत्प्रतिपक्षेति । सत्प्रतिपक्षोन्नायक- त्वमात्रम । व्यभिचारोन्नायकत्वमात्रमित्यर्थः । अवृत्तिहेतुके इति । ह्रदो वह्निमान् गगनादित्यादिस्थले वह्निसामग्र्यादावित्यर्थः । अव्याप्तिः, साधनवतो ऽप्रसिद्ध्या ।

(दी०) यदपि च पक्षतावच्छेदके साधने च न वर्तते य- त्तच्छून्यस्य पक्षतावच्छेदकसाधने इति प्रतीतिविशेष्यस्य वाऽऽ- श्रये साध्यव्यावर्त्तकत्वमर्थमाहुः । तत्रापि किं येन सम्बन्धेन हेतुता तेन, अथ येन पक्षतावच्छेदकं पक्षे वर्तते तेन, उत येन केनचित् तादृशधर्माश्रये साध्यव्यावर्तकत्वमभिमतम् ? नाद्यः, जलं वह्निमद्धूमादित्यादौ जलपक्षकवह्निसाध्यके संयोगसम्बन्धेन

साधने धूमादौ वह्निसामग्र्यादावव्याप्तेः पक्षतावच्छेदकस्य सं-योगेनावृत्तेः, संयोगेन धूमवतश्च वह्निमत्त्वनियमात् । न द्वितीयः, घटो जातिमान्मेयत्वादित्यादौ समवायित्वादावव्याप्तेः, वह्निमत्पर्वतपक्षके पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यत्र धूमावयवे वह्नि-व्यावर्तके वह्निसामग्र्यादावतिव्याप्तेश्च । अत एव नेतरोऽपि, इत्यादि स्वयमूहनीयमिति कृतं पल्लवितेन ।

(गा०) साधनपक्षतावच्छेदकान्यतराश्रयत्वेनोभयोर्निवेशे साधनवतोऽप्रसिद्धावपि नान्यतराश्रयाप्रसिद्धिरित्याशयेन तत्र साध्याभावोन्नायकत्वार्थकत्वेन तल्लक्षणव्याख्यामुपन्यस्य दूषयति । यदपीत्यादि । पक्षतावच्छेदक इति । प्रमेयमात्रस्य यत्र पक्षतावच्छेदकता साधनता वा तत्सङ्ग्रहानुरोधेन तदन्यान्यत्वमुपेक्षितम् । पक्षतावच्छेदकसाधने इतिप्रथमाद्विवचनम् । तेनेति । तृयं तादृशधर्माश्रय इत्यन्वयि । येन पक्षतावच्छेदकमिति । येन सम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नं साध्यं साधनीयमित्यर्थः । वह्निसामग्र्यादौ । सत्प्रतिपक्षोन्नायके । संयोगेनावृत्तेरिति । तथा च जलरूपपक्षस्य साधनशून्यस्यान्यतराश्रयत्वेनोपादानासम्भवात् तत्र साध्याभावोन्नायकतया न लक्षणगमनसम्भव इति भावः । साधनतावच्छेदकसम्बन्धेन साधनवतः प्रसिद्धावपि साध्याभावस्य तत्र बाधेनोन्नायनं न सम्भवतीत्याह । संयोगेन धूमवतश्चेति । समवायित्वादौ । व्यभिचारोन्नायके । अव्याप्तेरिति । पक्षतावच्छेदकताघटकसमवायेन मेयत्वाश्रयाप्रसिद्धेः, पक्षतावच्छेदकघटत्वाश्रयस्य च साध्यवत्त्वनियमादिति भावः । अतिव्याप्तिमप्याह । वह्निमादिति । पक्षस्य साध्यशून्यत्वे वह्निसामग्र्यादिः सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया लक्ष्य एव स्यादिति वह्निमत्पर्वतपक्षक इत्युक्तम् । धूमावयवे । पक्षतावच्छेदकताघटकसमवायेनान्यतरान्तर्गतसाधनाश्रये । अत एव । यत्किञ्चित्सम्बन्धेन धूमावयवादेर्धूमाद्याश्रयतया तत्र साध्यव्यावर्तकवह्निसामग्र्यादावतिव्याप्तेरेव ।

(चि०) यत्तूपाधिमात्रस्य लक्षणं व्यतिरेकिधर्मत्वं पक्षेतरोऽपि कश्चिदुपाधिः, तत्तदुपाधिस्तु

तत्तत्साध्यव्यापकत्वे सति तत्तत्साधनाव्यापकत्वम् । न च वह्निधूमसम्बन्धोपाधिः पक्षेतरत्वं स्यादिति वाच्यम् । आपाद्याप्रसिद्धेरिति । तन्न । अनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकमुपाधित्वमिह निरूप्यम् । तच्च न व्यतिरेकित्वम्, अतिप्रसङ्गात्, विशेषलक्षणत्वे तु वह्निधूमसम्बन्धे पक्षेतरत्वस्योपाधित्वप्रसङ्गाच्च ।

(गा०) मूले व्यतिरेकिधर्मत्वमिति । तत्सम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वे सति तत्सम्बन्धावच्छिन्नवृत्तिमत्त्वावच्छेदको यो धर्मस्तद्वत्त्वं तेन सम्बन्धेन तद्रूपेणोपाधित्वमित्यर्थः, अतो द्वित्वाद्यवच्छिन्नव्यतिरेकप्रतियोगित्वस्य यत्किञ्चित्सम्बन्धावच्छिन्नतत्प्रतियोगित्वस्य वा ऽव्यावर्त्तकत्वेऽपि न क्षतिः । संयोगादिसम्बन्धेन गुणत्वगुणघटोभयत्वाद्यवच्छिन्नस्योपाधितावारणाय विशेष्यदलम् । तत्तदुपाधेस्तु । तत्तद्रूपावच्छिन्नहेतुकोपाधेस्तु । लक्षणमित्यनुषज्यते । तत्तत्साध्येति । तत्तद्रूपावच्छिन्नसाध्यसाधनव्यापकत्वाव्यापकत्वावच्छेदकरूपवत्त्वमित्यर्थः । पक्षेतरत्वं वह्निधूमसम्बन्धोपाधिः स्यादिति योजना । वह्निधूमसम्बन्धोपाधिः । वह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकधूमत्वावच्छिन्नहेतुकोपाधिः ।

(दी०) आपाद्याप्रसिद्धेः । आपाद्यस्य वह्निव्यापकत्वे सति धूमाव्यापकत्वस्य अप्रसिद्धेः । अनुमितीति । अस्मदुक्तं व्यभिचारोन्नायकत्वं तदुन्नयनस्वरूपयोग्यत्वं तद्व्याप्तिपक्षधर्मतारूपम् पर्यवसितसाध्यव्यापकत्वादिकं वानुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकमेवेति भावः । ननु सामान्यलक्षणमितरव्यावृत्त्यौपयिकम्, विशेषलक्षणं तु दूषकतायामुपयुज्यते इत्यत्राऽऽह । विशेषेति ।

(गा०) तत्तत्साध्यव्यापकत्वे सति तत्तत्साधनाव्यापकत्वस्य तत्तत्साध्यसाधनकोपाधिव्यवहारविषयतावच्छेदकत्वमुपगच्छता वह्निव्यापकत्वे सति धूमाव्यापकत्वस्य वह्निसाध्यकधूमसाधनकोपाधिव्यवहारविषयतावच्छेदकत्वोपगमात् तस्य तदप्रसिद्धतया वह्नि-

व्यापकत्वे सति धूमाव्यापकत्वेन तथाविधोपाधिव्यवहारविषय-तावच्छेदकत्वापत्तिरभिमता, एकस्यैव भिन्नरूपेणापाद्यापाद-कभावाविरोधादित्याशयेनापाद्याप्रसिद्धिं दीधितिकृद्व्याचष्टे । आपाद्य-स्येति । धूमाव्यापकत्वस्य । धूमाव्यापकत्वरूपतादृशव्यवहारविषय-तावच्छेदकस्य । अप्रसिद्धेः । तादृशावच्छेदकत्वेनापि क्वचित् प्रसिद्धिविरहात् ।

मूले आपाद्येत्युपलक्षणम्, उक्तधर्माप्रसिद्ध्या आपादकाप्रसि-द्धिरपि द्रष्टव्या । तादृशव्यवहारविषयत्वापादनेऽपि उक्तस्यापादक-त्वे आपादकाप्रसिद्धिः । भ्रान्तस्य तथा व्यवहारादिष्टापत्तिः । य-थार्थतादृशव्यवहारविषयत्वापादने आपाद्याप्रसिद्धिरपि । व्यवहा-रस्य याथार्थ्यापादने वह्निव्यापकत्वसहितधूमाव्यापकत्वरूपव्यवहा-रविषयतावच्छेदकवह्निविषकत्वस्यैवापादकत्वेनोपगन्तव्यतया आपाद-काप्रसिद्धिर्दुर्वारेत्यवधेयम् । एतेन पक्षेतरत्वे वह्निव्यापकत्वे सति धूमाव्यापकत्वरूपस्याऽऽपादकस्यापि उक्तलक्षणकर्त्राऽनुपगमात्स्या-ऽऽपत्त्यप्रसक्त्याऽऽपाद्याप्रसिद्ध्या तन्निराकरणासङ्गतिरिति परास्तम् ।

ननु व्यतिरेकिधर्मत्वस्येव सिद्धान्तिनिरुक्तव्यभिचारोन्नायक-त्वादिज्ञानस्यापि स्वतो व्यभिचारज्ञानद्वारा वाऽनुमित्यप्रतिबन्ध-कत्वेन सिद्धान्तिनिरुक्तरूपस्यापि न यथोक्तरूपतेति तुल्यानुयोग इत्यत आह । अस्मदुक्तमिति । तच्च व्याप्तिपक्षधर्मतारूपम् । साध्य-व्यभिचारव्याप्यत्वे सति साधनरूपपक्षवृत्तितारूपम् । अनुमिति-प्रतिबन्धकेत्यादिनाऽन्वयः । तस्य तथात्वं च व्यभिचारानुमितिज-नकज्ञानविषयत्वावच्छेदकतया पर्यवसितसाध्यव्यापकताघटितो-क्तरूपस्यापि उपाधिव्यभिचारे पर्यवसितसाध्यव्यभिचारव्याप्त्यावि-ग्राहकज्ञानविषयतावच्छेदकतया पर्यवसितसाध्यव्यभिचारासिद्धे-रेव पक्षधर्मताबलेनानुमितिविरोधिशुद्धसाध्यव्यभिचारसिद्धिरूप-त्वादित्यवधेयम् ।

नन्वेवस्यापि वादिनो विशेषलक्षणमनुमितिविरोधिज्ञानविषय-तावच्छेदकमित्येतन्मतेऽपि न दोष इत्याशङ्कायां विशेषलक्षणे दो-षमवतारयति । नन्वित्यादि । दूषकतायाम् । अनुमितिप्रतिबन्धक-व्यभिचारज्ञानजनने ।

मूले विशेषलक्षणत्वे इति । उक्तविशेषधर्मस्य लक्षणत्वे । अनु-

मितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकत्वे स्वीकृते त्वित्यर्थः । वह्नि- धूमेति । पक्षेतरत्वे वह्निसाध्यकधूमहेतुकानुमितिप्रतिबन्धकज्ञान- विषयतावच्छेदकरूपत्ववत्त्वापत्तेरित्यर्थः ।

(दी०) यथाश्रुते ऽवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाध्यव्याप्त्या य- त्किञ्चिद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमेव वक्तव्यम्, तथा च वह्निना धूमस्य धूमेन वह्नेर्वा साधने पक्षेतरस्य तद्रूपज्ञानादनुमितिप्रति- बन्धापत्तिरित्यर्थः । व्यवहारौपयिकत्वे च तत्रोपाधिव्यवहाराप- त्तिः, पर्यवसितेत्याद्यभिधाने चास्मन्नयप्रवेश इति भावः । व्यव- हारौपयिकम् । स्वव्यभिचारेण साध्यव्यभिचारोन्नायकत्वम् । लक्षणं तु तत्तत्साध्यसमानाधिकरणत्वे सति तत्तत्साधनाव्याप- कत्वं साध्यसाधनभेदाद्भिन्नमेव । वस्तुतो व्यभिचारिणस्साधन- स्यैवानुप्रवेशाच्च नातिप्रसङ्गः । न च रूपेण गुरुत्वे साध्ये पृथि- वीत्वाभावादेरुपाधितापत्तिः, गुरुत्वव्यभिचारिरूपव्यक्तेस्तद्व्या- प्यत्वात् तदव्याप्यरूपव्यक्तेश्च गुरुत्वाव्यभिचारादिति । दूषण- तौपयिकं तु यथासम्भवमननुगतमेवेति मतमिदं परे परिष्कुर्व- न्ति । तन्न । तथा हि साध्यसाधनव्यक्तिस्वरूपगर्भं नोपाधित्वम्, अपि तु साध्यतावच्छेदकसाधनतावच्छेदकधर्मगर्भम्, तत्तद्गुण- त्वेन सकलगुणव्यक्तिषु सोपाधेरपि द्रव्यत्वस्य गुणत्वेन सकल- गुणेष्वेव निरुपाधित्वात्, गुणत्वेन गुणे साध्ये सत्तात्वेन रूपेण सोपाधेरपि सत्ताया गुणकर्मान्यत्वविशिष्टसत्तात्वेन निरुपाधि- त्वात् । तथा च तद्रूपावच्छिन्ने साध्ये तद्रूपावच्छिन्ने साधने च क उपाधिरित्यत्र तद्रूपावच्छिन्नसाध्यसमानाधिकरणत्वे सति तद्रू- पावच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वमनुगतं लक्षणं वाच्यम्, न तु तद्रू- पावच्छिन्नतत्तत्साधनव्यक्त्यव्यापकत्वम्, अननुगमात्, तथा च गुरुत्वत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणस्य रूपत्वावच्छिन्नाव्यापकस्य

पृथिवीत्वाभावादेरुपाधित्वं दुर्वारम् । व्यभिचारित्वेन साधन-
विशेषणं तूपदर्शितमेवेति सङ्क्षेपः ।

(गा०) अत्रापि तादृशरूपाप्रसिद्ध्या पूर्ववदाप्त्यसम्भव इति
तत्सम्भवं दीधितिकृदुपपादयति । यथाश्रुते इति । शुद्धसाध्यव्या-
पकत्वान्तर्भाव इत्यर्थः । तद्रूपवत्ताज्ञानादनुमितिप्रतिबन्धापत्तिरि-
ति । यद्यपि नेयमापत्तिर्यथाश्रुतमूलतो लभ्यते, तथापि पक्षेतर-
त्वेऽनुमितिप्रतिबन्धकज्ञानविषयतावच्छेदकरूपवत्त्वापत्तौ पक्षे-
तरत्वनिष्ठयत्किञ्चित्साध्यव्यापकताघटितरूपेऽनुमितिप्रतिबन्धकज्ञा-
नविषयतावच्छेदकत्वापत्तिः पर्यवस्यति, तस्याश्च पर्यवसानं तद्रूपा-
वच्छिन्नविषयकज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वापत्ताविति न विरोधः ।
उक्तरूपस्य व्यवहारमात्रौपयिकत्वेऽपि न निर्वाह इत्याह । उपा-
धिव्यवहारापत्तिरिति । वह्निसाध्यकधूमहेतुकोपाधिव्यवहारस्य य-
थार्थतापत्तिरित्यर्थः । अतो न पूर्वोक्तव्यवहारापत्तिदूषणावसरः ।
अत्रापादकं पूर्वोक्तव्यवहारविषयतावच्छेदकवह्निविषयकत्वमेव तच्च
रूपं नेदानीमप्रसिद्धमित्यवधेयम् ।

ननु निरुक्तपर्यवसितसाध्यव्यापकताघटितमेव लक्षणमेतन्म-
तेऽपि विवक्षणीयम्, अतो नावच्छिन्नसाध्यव्यापकासङ्ग्रहः, न वा
पक्षेतरातिव्याप्तिरित्यत आह । पर्यवसितेत्यादीति । एतन्मतं परि-
ष्कुर्वतां मतमुपन्यस्यति । व्यवहाराविति । व्यवहारौपयिकम् । उ-
पाधिव्यवहारौपयिकम् । लक्षणम् । इतरभेदानुमापकम् । तत्तत्सा-
ध्येति । अवच्छिन्नसाध्यव्यापकोपाधिसङ्ग्रहाय लाघवाय च व्याप-
कत्वमुपेक्ष्य सामानाधिकरण्यनिवेशः । साध्यविरुद्धवारणाय सा-
ध्यसामानाधिकरण्यावच्छेदकसाधनाव्यापकतावच्छेदकरूपवत्त्ववि-
वक्षया धूमवान् वह्नेरित्यादौ ह्रदवृत्तित्वविशिष्टद्रव्यत्वादिकं वारणी-
यम् । साध्यसाधनयोर्विशिष्य निवेशस्याऽऽवश्यकतया तद्भेदादु-
पाधिभेद इष्ट एवेत्याह । साध्येति । सद्धेतौ सपक्षैकदेशावृत्तिधर्मे
प्रविष्टमपि वारयति । वस्तुत इत्यादि । वस्तुतः । वस्तुगत्या । व्य-
भिचारिण इति । साध्यसाधनयोर्विशिष्य प्रवेशापेक्षया यत्साध्यस्य यत्सा-
धनं व्यभिचारि तदुभयघटितमेव लक्षणं कर्तव्यम्, तथा च यस्य
यद्व्यापकं तदुभयघटितं तस्य तदुपाधित्वमिति नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । प्रकृत-

व्यभिचारीति । तैजसरूपव्यक्तीनां पृथिवीत्वाभावव्याप्यत्वादित्यर्थः। तथा च तत्तद्व्यक्तित्वेनैव साध्यसाधनयोर्निवेशनीयतया तैजसरूपहेतुकगुरुत्वसाध्यकोपाधिलक्षणप्रविष्टतद्रूपाव्यापकत्वस्य पृथिवीत्वाभावे ऽसत्त्वान्नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः। तद्रूपघटितलक्षणस्य तत्रातिव्याप्तिविरहेऽपि पार्थिवरूपात्मकहेतुघटितलक्षणातिव्याप्तिरेवेति शङ्कामुद्धरति । तदव्याप्येति । पृथिवीत्वाभावो यदव्यापकस्तद्रूपेत्यर्थः। गुरुत्वाव्यभिचारादिति । तथा च गुरुत्वतद्रूपोभयघटितलक्षणमेव नास्ति, क्वातिप्रसङ्ग इति भावः ।

ननु उक्तरूपज्ञानं व्यभिचारानुमानानुपयोगि, व्यापकत्वाघटितत्वात्, नापि साध्यव्यापकत्वघटितम्, अवच्छिन्नसाध्यव्यापकासङ्ग्रहात्, नापि साधनपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकताघटितम्, अननुगमादित्यसमदुक्तरीतिरेवाऽऽदरणीयेत्यत आह । दूषणतेति । दूषणता । व्यभिचारोन्नायकता । अननुगतमेव । शुद्धसाध्यतत्तद्धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकताघटितमेव, तदननुगमस्यादोषत्वादिति भावः। स्वरूपगर्भम् । स्वरूपमात्रगर्भम् । मात्रपदेन साध्यतावच्छेदकगर्भताव्यवच्छेदः । धर्मगर्भमिति । तत्कुत इत्यपेक्षायामाह । तत्त्वदिति । गुणव्यक्तिषु । साध्यीभूतासु । घटत्वाद्युपाधिना, सोपाधेरपि। द्रव्यत्वस्य निरुपाधित्वादिति । तथा च साध्यस्य रूपभेदानिवेशे रूपभेदेन एकसाध्यके सोपाधिनिरुपाधिभेदानुपपत्तिरिति भावः। साध्यस्य रूपभेदान्तर्भावफलमुक्त्वा साधनस्य रूपभेदान्तर्भावफलमाह । गुणत्वेनेति । रूपभेदान्तर्भावेन यादृशं लक्षणं तद्दर्शयति तथा चेति । रूपभेदपक्षे हेतुभूतधर्मिणोऽपि विशिष्टान्तर्भावे रूपेण गुरुत्वे साध्ये पृथिवीत्वाभावस्योपाधितावारणं सम्भवतीति तदन्तर्भावं निराकरोति । न त्विति । अनुगमादिति । हेतुव्यक्तिभेदेनोपाधिताभेदस्य निष्प्रयोजनकत्वादित्यर्थः। धूमादौ साध्ये वह्नित्वाद्यवच्छिन्नमहानसीयवह्न्यादिहेतावप्यार्द्रेन्धनादेरनुपाधित्वानुपगमादिति भावः । तावता लक्षणे को दोष इत्यपेक्षायामाह । तथा चेति । पृथिवीत्वाभावादेरिति । रूपत्वावच्छिन्नतैजसरूपव्यक्त्यव्यापकताशून्यस्यापीति शेषः ।

ननु साध्यव्यभिचारिसाधनाव्यापकत्वनिवेशे नायं दोषो वारणीय इत्यत आह । व्यभिचारित्वेनेति । तथा चास्मन्मत एव प्रवेश

इति भावः ।

(चि०) केचित्तु साधनव्यापकोऽप्युपाधिः क्वचिद् यत्र पक्षावृत्तिर्हेतुः । यथा करका पृथिवी काठिनसंयोगादित्यत्रानुष्णाशीतस्पर्शवत्त्वम् । न चात्र स्वरूपासिद्धिरेव दोषः, सर्वत्रोपाधेर्दूषणान्तरसङ्करादित्याहुः ।

(दी०) उपाधिलक्षणे साधनाव्यापकत्वं न विशेषणम्, दूषकतायामनुपयोगात्, अव्याप्तिकरत्वाच्चेति सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वेनोपाधेर्दूषकतावादिनामभिप्रायं प्रकाशयति केचित्त्विति ।

(गा०) ननु साधनाव्यापकत्वघटितस्यैवोपाधिलक्षणस्योक्तत्वात् करका पृथिवी काठिनसंयोगादित्यत्र साधनाव्यापकस्य कथम् उपाधित्वस्वीकार इत्याशङ्कां निराकरोति । उपाधिलक्षण इति । दूषकतायाम् । सत्प्रतिपक्षोत्थापकतायाम् । व्यभिचारिणि साधने साध्यस्यापि निरुक्तोपाधिलक्षणाक्रान्ततयोपाधित्वे व्यभिचारसाधने व्यभिचाररूपसाधनस्य साध्याविशेषादिदोषस्याकिञ्चित्करतया साध्यं च नोपाधिरिति मूलासङ्गतिपरिजिहीर्षया परं प्रत्युन्नाय्य इति पूरयिष्यन् साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यस्योपाधितयोन्नाय्ये वक्ष्यमाणसाध्यविशेषादिदोषानवकाशात् तद्रूपावच्छिन्नोन्नायखण्डनायोगात् साध्यविशेषणं पूरयति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नमिति । साध्याविशिष्टत्वादिति मूलं धारयन् साध्याविशिष्टताया दूषकताबीजं पूरयति । पक्षे इति । पक्षे साधनरूपे । साधनस्य । साध्यात्मकोपाधिव्यभिचारस्य । अनुमानस्य । सिषाधयिषया सम्भवेऽपि वैयर्थ्यात् । हेतुनिश्चयेनैव व्याप्तिविज्ञानविघटनात् । अनिश्चये । पक्षे साधनस्येत्यनुषज्यते । तस्य । अनुमानस्य । यद्यप्युपाध्यन्तरव्यभिचारलिङ्गकव्यभिचारानुमापकपरामर्शस्यापि व्याप्तिज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकधर्मदर्शकत्वेन विरोधितया सर्वत्रैव व्यभिचारानुमितिवैयर्थ्यम्, तथाप्युपाध्यन्तरोन्नायने तादृशपरामर्शसम्पादकतयैवोपयुज्यते, साध्यस्य च साध्याव्यापकताघटितोपाधितयोन्नायकता-

नुपयुक्तम्, उपाधिव्यभिचारे साध्यव्यभिचारव्याप्तिनिश्चयस्यैवो पाधौ साध्यव्यापकतोपदर्शनफलत्वात्, साध्यव्यभिचारे तु सा ध्यव्यभिचारव्याप्तिग्रहस्यानुपयुक्तत्वात्, तद्ग्रहमन्तरेणापि हेतौ तद्ग्रहस्य स्वतो व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वादित्यत्र तात्पर्यम्। हेतौ साध्यग्राहकतर्कसद्भावे सन्दिग्धोपाधेर्नानुमानोच्छेदकत्वम्, अतः साध्यस्य सन्दिग्धोपाधितया उद्भावनं स्वयं निराकरोति। हेताविति। कृतं सन्दिग्धोपाधिनेति। तत्कर्तव्यस्य व्यभिचा संशयान्तरस्यानपेक्षणात् साध्ये उपाधित्वसंशयस्यैव साध्ये स धनाव्यापकत्वसंशयरूपत्वादिति भावः। कथमिति। साध्ये सा व्यापकत्वसंशयायोगेन साधने तद्व्यभिचारसंशयरूपेण तत्र सा नाव्यापकत्वसंशयेनैव सन्दिग्धोपाधित्वनिर्वाहादिति भावः।

(चि०) साध्यं च नोपाधिः, व्यभिचारसाध साध्याविशिष्टत्वात्, अनुमितिमात्रोच्छेदप्रसङ्गाच्च स चायं द्विविधः निश्चितः सन्दिग्धश्च। साध्यव्याप कत्वेन साधनाव्यापकत्वेन च निश्चितो व्यभिचार निश्चयाधायकतया निश्चितोपाधिः। यथा वह्निमत्त्वे न धूमवत्त्वे साध्ये आर्द्रेन्धनप्रभववह्निमत्त्वम्। यत्र च साधनाव्यापकत्वसन्देहः साध्यव्यापकत्वसंशयो वा तदुभयसन्देहो वा तत्र हेतुव्यभिचारसंशयाधाय कतया सन्दिग्धोपाधिः।

(गा०) मूले स चेति। उपाधित्वग्रहेणानुमानदूषकश्चेत्यर्थः, ईश्व रसाधकसदनुमानेऽपि सन्दिग्धोपाधेरुदाहरणीयतया तस्य वास्तु पाधित्वेन एतद्ग्रन्थस्य वास्तवोपाधिविभाजकत्वायोगात्। निश्चितः उपाधित्वनिश्चयविषयः। सन्दिग्धः। तत्संशयविषयः। निश्चितोपाधिः निश्चयविषयतयाऽनुमानदूषकः। तथा दूषकत्वे हेतुः व्यभिचारनि श्चयाधायकतयेति। यत्र चेति। यत्र धर्मे इत्यर्थः। तत्र धर्मे। स न्दिग्धोपाधिरिति भावप्रधानम्। तथा च संशयविषयतया दूषकत्व मित्यर्थः। तथात्वे हेतुव्यभिचारसंशयाधायकतयेति। साधनाव्याप कत्वादावुपाधित्वसंशयस्य साध्ये सोपाधित्वसंशयपर्यवसिततया

त्व साध्यव्यभिचारसंशयाधायकतयेत्यर्थः ।

(दी०) साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नम् साध्यं च नोपाधिः परं प्रत्युद्भाव्यः, साध्याविशिष्टत्वात् पक्षे साधनस्य निश्चयेऽनुमानस्य वैयर्थ्यात् अनिश्चये च तस्यायोगात् । सन्दिग्धोपाधित्वेनापि न तदुद्भावनमित्याह । अनुमितीति । हेतौ साध्यव्यभिचारस्सन्दिग्धश्चेत्कृतं सन्दिग्धोपाधिना ? असन्दिग्धश्चेत्कथं तस्य सन्दिग्धोपाधित्वमिति तु तत्त्वम् । हेतुव्यभिचारेति । व्याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वादिति भावः । न च तत्र मानाभावः, कोटिस्मरणादित एव तदुपपत्तेः, क्वचित्तदनुविधानस्यापि व्याप्यतदभावयोर्व्यापकतदभावसाहचर्यस्य गृहीतत्वेन तत्स्मरणे एवोपक्षीणत्वात् । तदग्रहे तु तत्संशयाद्व्यापकसंशयाभावादिति वाच्यम् । महानसे हुताशनो न जलह्रदे इति स्मरतां पर्वतादिकमपि पश्यतां धूमादिसंशयभावाभावाभ्यां हुताशनसंशयभावाभावदर्शनात्तस्यापि तद्धेतुत्वात् । अत एवोत्कटकोटिकाद्व्याप्यस्य संशयाद्व्यापकस्याप्युत्कटकोटिकः संशयः, कारणोत्कर्षेणैव कार्योत्कर्षात् । समानेत्यादिसूत्रं तूपलक्षणपरम्, तत्रस्थश्चकारो वाऽनुक्तसमुच्चयार्थ इति वदन्ति ।

(गा०) तत्संशयस्य व्यभिचारसंशायकत्वमेव कथमित्यत आह [illegible]धितौ । व्याप्यसंशयस्येति । तथा च व्याप्यसंशयविधया व्यभिचा[illegible]व्याप्यसोपाधित्वसंशयस्य तत्संशयाधायकत्वमिति भावः । तत्र । [illegible]याप्यसंशयस्य व्यापकसंशयहेतुत्वं । तस्य तदहेतुत्वे तद्दशायां त[illegible]त्पादः कुतः कारणादित्यपेक्षायामाह । कोटिस्मरणादित इति । [illegible]वश्यकल्प्यहेतुभावादित्यादिः । तदुपपत्तेः । व्यापकसंशयोपपत्तेः । [illegible]याप्यसंशयासत्त्वे क्वचिदनुत्पन्नस्य व्यापकसंशयस्य तदनन्तरो[illegible]त्पत्तेस्तद्धेतुत्वसिद्धिः स्यादित्यत आह । क्वचिदिति । तदनुविधा[illegible]स्य । अन्वयव्यतिरेकानुविधानस्य । तत्स्मरणे एव । व्यापकतद[illegible]भावरूपकोटिस्मरणे एव । उपक्षीणत्वात् । उपयोगितया चरितार्थ-

स्यात् । व्याप्यतदभावयोर्व्यापकतदभावसाहचर्याग्रहस्थले व्याप्य-संशयस्य व्यापकतदभावास्मारकतया न कोटिद्वयोपस्थापकता उपयोगित्वमित्यत आह । तदिति । तदग्रहे । साहचर्याग्रहे । तत्संशयात् । व्याप्यसंशयात् । व्यापकसंशयाभावात् । तादृशका-रणाभावेनानुत्पादात् । प्रकारान्तरेण कोटिद्वयोपस्थितिस्थले इतर-सकलकारणसत्त्वे व्याप्यसंशयान्वयव्यतिरेकाभ्यां व्यापकसंशया-न्वयव्यतिरेकतस्तत्र तद्धेतुत्वं दुरपवादमेव, अन्यथा साधारण धर्मदर्शनादेः कोटिस्मरणादिनाऽन्यथासिद्धिः स्यादिति समाधत्ते महानस इति । पर्वतादिकमपि पश्यतामित्यनेन धर्मिज्ञानसत्त्वं दर्शि तम् । भावाभावाभ्यां भावाभावदर्शनादिति यथासङ्ख्यमन्वयः । अत एव । तस्य तद्धेतुत्वादेव । उत्कटकोटिकात् । व्याप्यांशे तदभावांशे वा उत्कटात् । उत्कटकोटिकः । व्याप्यांशे तदभावांशे च उत्कटः । औत्कट्यं चाव्याप्यवृत्तिजातिविशेषो विषयताविशेषो वा कारणोत्कर्षेणेति । कारणोत्कर्षस्यैव कार्योत्कर्षप्रयोजकत्वात्, त स्याकारणत्वे कोटिस्मरणादिरूपकारणस्याविशेषेण व्यापकसंश यौत्कट्यस्याकस्मिकतापत्तेरित्यर्थः । व्याप्यसंशयस्य साधारणध र्मदर्शनादितुरीयत्वे समानानेकधर्मोपपत्तेरित्यादिसूत्रविरोधः, सं शयहेतुसाधारणधर्मदर्शनादित्रयस्यैव परिगणनादित्यत आह समानेत्यादीति ।

तत्सूत्रं तु समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरुपलब्ध्यनुपलब्ध्य-व्यवस्थातश्च विशेषापेक्षो विमर्शः संशय इति । अस्यार्थः समान एको योऽनेकयो तत्कोटितदभावकोटिमतोः धर्मः तत्तदभावसह-चरितत्वेन तत्तदभावसहचरितवृत्तिधर्मवत्त्वेन वा गृहीतो गृह्य-माणो वा यो धर्म इति यावत्, तदुपपत्तेः धर्मिणि तद्वत्ता-ज्ञानात्, तादृशज्ञानस्य कोट्युपस्थितिद्वारा साक्षादेव वा हेतुत्वमिति हेत्वाभासे व्यक्तीभविष्यति । विप्रतिपत्तिः । एकधर्मिणि विरुद्धकोटिद्वयप्रतिपत्तिजनकं वाक्यद्वयं शब्दो नित्यो न वेत्यादिरूपम्, ततः तादृशवाक्ययोर्मिथो विरोधेन शाब्दबोधानुपधायकयोर्धर्मिणि कोटिद्वयोपस्थितिद्वारा मानसं-शयजनकत्वम्, तादृशवाक्यज्ञानस्य तत्तद्धर्मिकतत्तत्कोटिसंशये त-त्तद्धर्मिवाचकपदसाकांक्षतत्तत्कोटिवाचकपदज्ञानत्वेन हेतुता, त-

रूपावच्छिन्नजन्यत्वेऽपि संशयस्य न शाब्दत्वापत्तिः, विरोधिकोटिगोचरशाब्दसामग्र्यभावाविघटितसामग्रीजन्यत्वात्, तज्जन्यत्वस्यैव शाब्दत्वप्रयोजकत्वात् । तत्तत्कोटिप्रत्यक्षे तुल्यबलायास्तद्विपरीतकोटिप्रत्यक्षसामग्र्या इव तच्छाब्दबोधे विपरीतकोटिशाब्दसामग्र्या अपि प्रतिबन्धकत्वे मानाभावात् तत्र संशयाकार एव शाब्दबोध इत्येकदेशिनः । उपलब्धिः । तत्कोटिनिश्चयः । अनुपलब्धिः । तत्कोट्युपलब्धिविरोधिनी तदभावोपलब्धिः । तदव्यवस्था । धर्मिणि तद्विषयत्वव्याप्यवृत्तधर्मवत्त्वधीः, ततश्च तत्कोटिमव्याप्यवृत्तत्वविशिष्टवत्ताज्ञानस्य तत्कोटिविशिष्टबुद्धिरोधितया कोटिद्वयविशिष्टधीरूपसंशयजनकत्वासम्भवात् तत्तत्कोटिमत्त्वमुपेक्ष्य स्वरूपसत्तत्कोटिनिश्चयविषयवत्त्वं धर्मिणि विशेषणतयोपात्तम् । अत्र च तत्तत्कालसहकृतस्य तत्तत्कालीनतत्तत्पुरुषीयतत्तत्कोटिनिश्चयाविषया ये ये तत्तद्धर्मिव्याप्यवृत्तत्वज्ञानस्य संशयजनकत्वे तत्तद्धर्मिव्याप्यवृत्तत्वज्ञानाभावविशिष्टतत्तद्धर्मिकतत्तत्कोटिनिश्चयस्य संशयप्रतिबन्धकत्वे वा गौरवमित्यालोच्य तत्तत्कोटिसहचरिताभावप्रतियोगित्वमेव ज्ञानागर्भमसाधारण्यं संशयप्रयोजकमिति दीधितिकृता वक्ष्यते । निरुक्तसाधारणधर्मदर्शनादित्रयस्य प्रत्येकमेव संशयोपधायकता, तृणारणिमणीनां वह्न्युपधायकतावत्, चाक्षुषत्वादिभिः सङ्करेणेह प्रकृते जनकतावच्छेदकजातिकल्पनासम्भवाद्व्यभिचारः प्रकारान्तरेण वारणीयः । साधारणधर्मदर्शनादीनां संशयहेतुत्वेऽपि तदसत्त्वे कोटिस्मरणादिघटिततुल्यबलकोटिभासकसामग्रीभ्यां विरोधग्रहसत्त्वेऽपि स्वस्वकार्यजनने बाधकाभावात् संशयो दुर्वारः, तादृश्योरपि प्रत्यक्षसामग्र्योः परस्परप्रतिरोधकत्वे साधारणधर्मदर्शनादिसत्त्वेऽपि संशयविलोपप्रसङ्ग इति संशयत्वस्य विषयताविशेषरूपतायामेव निर्वाहः, तथा सति तादृशविषयताभिन्नविषयताया एव विरोधिकोटिग्रहसामग्रीप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वोपगमात् तादृशविषयताप्रयोजकसाधारणधर्मदर्शनादितः संशयनिर्वाहः, विरोधग्रहेण तद्ग्राहकसामग्र्या वा सहिताया एव विरोधिकोटिग्राहकसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वाच्च कोटिद्वयसमुच्चयानुपपत्तिरित्यादि बोध्यम् ।

साधारणधर्मदर्शनादिकमन्तरेणापि तुल्यबलसामग्रीभ्यां संश-

यो जन्यते, साधारणधर्मदर्शनादेः कोटिद्वयोपस्थापकतयैवोपयोग इति संशयत्वादेः कार्यतावच्छेदकत्वविशेषिणो नव्याः, तन्मते संशयत्वं न विषयताविशेषः. परन्तु एकधर्मिकभासमानविरोधिकोटिद्वयज्ञानत्वं तत्तत्सामग्रीसमाजप्रयोज्यमेवेति । विशेषापेक्ष इति विशेष्यते व्यावर्त्यते विशेषदर्शनविषयो ऽनेनेति विशेषो विशेषदर्शनम्, तदपेक्षस्तज्जन्यः, तादृशविशेषापेक्षत्वं संशयसामान्यस्यैव । विमर्शः । एकधर्मिणि विरुद्धकोटिद्वयज्ञानम् , तच्च संशयलक्षणमिति ।

साधारणधर्मदर्शन एव व्याप्यसंशयस्यान्तर्भावनीयतया तस्य स्वतन्त्रतायामस्वरसो वदन्तीत्यनेन सूचितः ।

(दी०) कोटिद्वयसहचरितधर्मवत्तया धर्मिज्ञानं हेतुः, धर्मस्यैकत्वं ज्ञानस्य च निश्चयत्वं नोपयुज्यते गौरवात्, अवगाहते च लिङ्गसन्देहो लिङ्गिकतदभावसहचरितौ लिङ्गतदभावौ धर्मिणः, तथा च साधारणधर्म एव तस्यान्तर्भाव इति तु नव्याः ।

(गा०) नव्यमतमाह । कोटिद्वयेति । तत्तत्कोटिसहचरितधर्मवद्धर्मिज्ञानत्वेन साधारणधर्मवत्ताज्ञानं संशयहेतुरित्यर्थः । अत्र तत्तत्कोटिसहचरितधर्मयोः पृथगन्तर्भावेन कारणताद्वयम्, न तु कोटिद्वयसाहचर्यावच्छिन्नत्वद्वयं धर्मस्यैकविषयतायां निवेश्यैककारणत्वं कल्प्यते, येनोभयसहचरितधर्मभेदादेकस्यापि धर्मस्य विषयतायां साहचर्यावच्छिन्नत्वद्वयासत्त्वेन कोटिद्वयसहचरितव्याप्याभावोभयावगाहिसंशयो न सङ्गृहीतः स्यादित्याह । धर्मस्यैकत्वमिति । निश्चयत्वेन हेतुत्वे संशयासङ्ग्रहात् तत्परित्यागमपि स्फुटयति । ज्ञानस्य च निश्चयत्वमिति ।

न च ज्ञानस्य निश्चयत्वाविवक्षणे कारणतावच्छेदकाभावप्रतियोगित्वप्रामाण्यग्रहे निश्चयत्वस्य निवेशनीयतया गौरवमिति वाच्यम् । भवतामप्रामाण्यानिश्चयाभावविशिष्टत्वेन व्याप्यसंशयस्य हेतुत्वान्तरकल्पनेन महागौरवात् ।

एतेन तत्तत्कोटिसहचरितधर्मवत्ताज्ञानस्य हेतुतायां तत्तद्धर्मविषयता, भवत्वं विशिष्य निवेश्याः, साहचर्यावच्छिन्नविषयतात्वेन सकलधर्मविषयतानामनुगमे सकलधर्मघटितभ्रमत्वग्रहाणामभावकूटस्यैकस्य निवेशनीयतया एकधर्मघटितभ्रमत्वग्रहविषयधर्मा-

[illegible]ग्रहस्य संशयाजनकत्वापत्तेः, तथा च तत्कोटिसहचरितधर्म-वत्ताज्ञानस्य तदभावसहचरितधर्मवत्ताज्ञानसहकारेणैव फलोप-धायकत्वमुपेयते, न तु तादृशधर्मान्तरज्ञानसहकारेण गौरवादिति धर्मस्य एकत्वापेक्षेत्यादि परास्तम् । व्याप्यसंशयस्य पृथक्कारणत्वा-दिकल्पनापेक्षया लाघवेन तत्कोटिसहचरितैकधर्मवत्ताज्ञानेन फल-जनने तदभावसहचरितधर्मान्तरवत्ताज्ञानस्यापि फलसकारणताक-स्य सहकारित्वोपगमात् ।

यत्तु तत्तत्कोटिसहचरितधर्मवत्तानिश्चयजन्यसंशये तादृशध-र्माणामपि धर्मितावच्छेदकतया भानमुपेयते, तथा च तत्र विशेष्य-तावच्छेदकज्ञानविधयैव तादृशधर्मवत्तानिश्चयस्य हेतुत्वात् सं-शये न तस्य स्वतन्त्रहेतुत्वमिति व्याप्यसंशयस्य पृथक्कारणत्वमा-वश्यकमिति तदपि न । तत्कोटिसंशये तद्व्याप्यतद्व्याप्याभावोभयप्र-कारज्ञानत्वरूपव्याप्यसंशयत्वेन हेतुत्वे व्याप्यतदभावप्रकारकत्व-योर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहात्, सामानाधिकरण्यापे-क्षया गुरुशरीरस्य व्याप्यत्वस्य निवेशे गौरवाच्च तत्तत्कोटिसहच-रितधर्मवत्ताज्ञानत्वेन पृथक् पृथक् कारणत्वान्तरकल्पनाया एवोचि-तत्वात् । व्याप्यसंशयस्य कोटिद्वयसहचरितधर्मावगाहितां स्फुट-यति । अवगाहते चेति । लिङ्गम् । व्याप्यम् । लैङ्गिकम् । व्यापकम् । लिङ्गतदभावयोर्लैङ्गिकतदभावसहचारितत्वस्य यथासङ्ख्यमन्वयः । व्याप्यसंशयदशायां व्याप्ये व्याप्तिघटकसहचारितत्वस्य ग्रहनियमेऽपि तदभावे व्यापकाभावसहचारग्रहो न नियत इति चेत्? एवमेव, परन्तु यदा व्यापकसंशयस्तदा तद्ग्रहोऽपि फलबलात् कल्प्यते, यत्र च तद्ग्रहस्तत्र व्यापकसंशयस्यैवापलाप इति भावः ।

(दी०) लिङ्गतदभावयोः प्रत्येकमेकैककोटिसाधारण्येऽपि मिलितयोरसाधारण्यम्, सत्प्रतिपक्षस्थले विरुद्धयोरिव हेत्वो-रिति तु टीकाकारानुयायिनः ।

(गा०) सत्प्रतिपक्षस्थले विरुद्धहेतुद्वय[illegible]साधारणधर्म-[illegible]संशायकत्वम्, [illegible]व्याप्यवत्ता[illegible]प्रति-[illegible]कतायां [illegible] न हेतुरूपपरामर्शस्य संशा[illegible] व्याप्य[illegible]-

प्यसाधारणधर्मज्ञानात्संशयं वदतां मतमाह । लिङ्गेति । कोटिसाधारण्येऽपि । कोटिसहचरितत्वेऽपि । मिलितयोरिति । उभयत्वावच्छिन्नयोरित्यर्थः । असाधारण्यम् । तत्तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वम् । उभयत्वावच्छिन्नाभावस्य तत्तत्कोटिव्यापकत्वग्रहे च व्यापकसंशयोऽपलपनीय एवेति भावः । हेत्वोरित्यत्र प्रत्येकमित्यादिकं सर्वमनुषज्यते ।

अत्रेदमस्वरसबीजम्, शब्दत्वादेः शब्दत्वत्वादिना नित्यत्वादिमद्व्यावृत्तत्वस्य जातित्वादिना च धर्मिवृत्तित्वस्य ग्रहे संशयानुदयात् येन रूपेणासाधारण्यग्रहस्तेनैव रूपेणासाधारणधर्मस्य धर्मिणि धीः संशयहेतुरुपेया, धूमादिसंशयस्य च धूमधूमाभावाद्युभयत्वेन उभयाविषयकतया कथं संशायकता ? विरुद्धतया गृह्यमाणयोरेकविशिष्टेऽपरप्रकारकमिवोभयत्वेनोभयप्रकारकमपि ज्ञानमनाहार्यमनुभवविरुद्धमिति न संशयस्य तथात्वसम्भवः ।

यदि च तत्तद्रूपावच्छिन्नोभयत्वेनासाधारण्यग्रहसहिततत्तद्रूपावच्छिन्नोभयवत्ताज्ञानस्य हेतुतायां तत्तद्रूपावच्छिन्नप्रकारकत्वमेवावच्छेदकं न तूभयत्वसहिततत्तद्रूपावच्छिन्नप्रकारताकत्वं गौरवादित्युच्यते, तथापि उभयत्वेनासाधारण्यग्रहसहितस्य भावाभावोभयवत्ताज्ञानस्यान्यत्र संशयहेतुताया अक्लृप्तत्वात्तामवलम्ब्य व्याप्यसंशयत्वेन पृथक्कारणताखण्डनानुपपत्तिः, उभयत्वेन तत्तदभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वज्ञानसाहित्यं निवेश्य भावाभावोभयप्रकारकज्ञानहेतुतापेक्षया धूमादौ वह्न्यादिव्याप्यत्वग्रहसहितधूमादितदभावप्रकारकज्ञानत्वरूपसंशयत्वेन हेतुतायामेव लाघवात्,

यदि चोभयत्वेनासाधारण्यग्रहसहितभावाभावोभयप्रकारकज्ञानहेतुता तदुभयसमुच्चयस्थले क्लृप्तेत्युच्यते, तथाप्येतन्मते संशयमात्रीयकोटिद्वयमात्रस्यैव मिलितस्यासाधारणतया व्यभिचारिजलत्वादिसंशयाद्व्याप्यधूमादिसंशयस्याविशेषः ।

न च साधारणधर्मदर्शनात्संशयमतेऽपि जलत्वादेर्वह्न्यादावभावस्य जलत्वाद्यभावस्य च वह्न्यादेः सहचरिततया संशयाविशेष इति वाच्यम् । व्याप्यत्वस्य व्यापकसामानाधिकरण्यघटिततया व्याप्याभावत्वस्य च व्यापकाभावसामानाधिकरण्यघटिततया तत्तत्कोटिसाधारण्यज्ञानयोः [illegible]

स्य संशयान्तरो विशेषात्, असाधारण्यग्रहे च व्याप्त्यादिग्रहस्या-
नुपयोगात्, एवमेकसम्बन्धेन तत्तत्कोटिमध्यावृत्तस्य सम्बन्धान्त-
रेण धर्मिणि ग्रह संशयानुत्पत्त्या सम्बन्धैक्यमवश्यमपेक्षणीयम्,
धूमतदभावयोश्च मिलितयोः संयोगेन विशेषणताविशेषण वा व्या-
वृत्तत्वग्रहेऽपि धूमादिसंशये तादृशेन केनापि सम्बन्धेन धर्मिण्युभय-
प्रकारकताविरहेण कथं संशायकता ?

यत्तु अन्यतरसम्बन्धेन भावाभावोभयस्य व्यावृत्ततया तेन स-
म्बन्धेन च संशयस्योभयप्रकारकतया संशायकत्वमिति । तदसत् ।
तद्रूपावच्छिन्नसम्बन्धेन उभयत्वावच्छिन्नस्यासाधारण्यग्रहः अन्य-
तरत्वरूपतद्रूपावच्छिन्नस्य संसर्गतया संशये ऽभानात् । यद्रूपा-
वच्छिन्नसम्बन्धघटितासाधारण्यग्रहस्तद्रूपाश्रयसम्बन्धेन धर्मि-
ण्यसाधारणधर्मग्रहमात्रस्य संशायकत्वे शब्दत्वं नित्यसम्बन्धेनो-
भयव्यावृत्तमिति ग्रहदशायां समवायस्यानित्यत्वभ्रमेऽपि अख-
ण्डोपाधिरूपसमवायत्वावच्छिन्नसम्बन्धेन शब्दत्वज्ञानस्य नित्य-
त्वादिसंशायकतापातादित्याद्युहनीयम ।

(दी०) इत्थं च साधनाव्यापकत्वसंशये साध्यव्यापक-
व्यभिचारसंशयात्साध्यव्यभिचारसन्देहो हेतौ स्फुट एव । सा-
ध्यव्यापकत्वसन्देहे तु साधनाव्यापकव्याप्यत्वसंशयात्साध्ये
साधनाव्यापकत्वसन्देहो बोध्यः । उपाधेस्साध्यव्यापकत्वसन्दे-
नाऽऽहितात्साधने साध्यव्यापकव्यभिचारसन्देहात् साध्यव्य-
भिचारसन्देह इत्थमेव च दलद्वये संशयस्थले व्यभिचारसंशय-
योक्तिसम्भव इत्यपि वदन्ति ।

(गा०) [illegible]साधनाव्यापकत्वादिसंशयस्य साध्यव्य-
भिचारव्याप्यसंशयपर्यवसानं दर्शयति । इत्थं चेति । साधनाव्याप-
कत्वसंशय इति । साध्यव्यापकतावच्छेदकतया निश्चिते शाकपाक-
जत्वादौ [illegible]व्यापकतावच्छेदकत्वसंशये सतीत्यर्थः । सा-
ध्यव्यापकव्यभिचारसंशयात् । स्वात्मन् । तद्व्यापकत्वस्य तस्मि-
[illegible] तुल्यवित्तिवेद्यतया साधने साध्यव्याप-
कतावच्छेदकावच्छिन्नाभावव[illegible]संशयपर्यवसानात् । स्फुट एवे-

ति । व्यापकव्यभिचारस्य व्याप्यव्यभिचारव्याप्यत्वादिति भावः
साध्यव्यापकत्वसन्देहे इति । साधनाव्यापकतावच्छेदकत्वनिश्च
यविषयधर्मे साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वसंशये इत्यर्थः । साध
नाव्यापकव्याप्यत्वसंशयादिति । व्यापकत्वव्याप्यत्वयोस्तुल्यवित्ति
वेद्यतया साध्यतावच्छेदके साधनाव्यापकतावच्छेदकावच्छि
व्याप्यतावच्छेदकत्वरूपसाधनाव्यापकतावच्छेदकत्वव्याप्यधर्मसं
शयादित्यर्थः । साध्ये । साध्यतावच्छेदके । साधनाव्यापकत्व
न्देहः । साधनाव्यापकतावच्छेदकत्वरूपव्यभिचारसंशयः । अ
साधने उपाधिव्यभिचारस्य निश्चितत्वेन संशयायोगात् तत्र
त्संशयाधीनसाध्याभाववद्वृत्तित्वसंशयानवकाश इत्याशयः । तत्र
पि हेतुधर्मिकसाध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारसंशयमुपपादय
मत आह । उपाधेरिति । उपाधेः । उपाधितावच्छेदकस्य । साध
व्यापकत्वसन्देहेन । विशेषणीभवत्साध्यव्यापकत्वसंशयेन । आ
तात् । साधने साध्यव्यापकतावच्छेदकत्वविशेषितोपाधितावच्छे
दकत्वावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वसंशयादित्यर्थः । अत्र च संशये स
ध्यव्यापकतावच्छेदकत्वस्य उपलक्षणतयैवाभावप्रतियोगितावच्छे
दकतया भासमानोपाधितावच्छेदके भानम्, उपाधितावच्छेद
तया भानासम्भवात्, तादृशभाने तन्निश्चयस्यापेक्षितत्वात् ।

न च व्यापकतावच्छेदकत्वमात्रेणैवोपाधितावच्छेदकभानं
तु तद्गतासाधारणरूपेणापीति तादृशसंशयस्य व्यापकतावच्छे
दकत्वांशे निर्धर्मितावच्छेदकतयाऽवच्छेदकतया भानेऽपि न ता
श्चयोऽपेक्षित इति वाच्यम् । व्यापकतावच्छेदकमेयत्वादिविशिष्ट
केवलान्वयितया व्यापकतावच्छेदकत्वविशिष्टावच्छिन्नाभावस्य
प्रसिद्ध्या संशयेनास्पर्शात् ।

न च व्यापकतावच्छेदकत्वोपलक्षिततद्धर्मावच्छिन्नाभाववद्वृ
त्तित्वसंशयोऽपि दुर्घटः, तद्धर्मावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वनिश्चय
तद्विरोधित्वादिति वाच्यम् । उपलक्षणीभूतव्यापकतावच्छेदकत्व
प्रकारेणोपाधितावच्छेदकभानोपगमात्, तत्तद्धर्मावच्छिन्नाभा
ववद्वृत्तित्वनिश्चयस्य च विशेष्यतद्धर्मावगाहितद्धर्मावच्छि
भाववद्वृत्तित्वसंशयं प्रत्येव विरोधितया व्यापकतावच्छेदकत्वप्रा
ण तदवगाहिसंशयस्याप्रत्यूहत्वात् ।

न च विशेषणसन्देहाद्विशिष्टसंशयो भवन् विशेषणसंशयधर्मितावच्छेदकमवश्यमुल्लिखतीति नियमः प्रामाणिकः, दण्डी पुरुष इति निश्चयादशायां पुरुषस्य दण्डो रक्तो न वेति संशयात् रक्तदण्डवान् पुरुष इत्यादिनिश्चयासत्त्वे रक्तवान् न वा पुरुष इत्यादिसंशयस्योपगमात् ।

न चाभावप्रतियोगितावच्छेदकतया तदवच्छेदकतया वा भासमाने नोपलक्षणस्य प्रकारतया भानम्, नीलो घटो नास्तीत्याद्याकारकस्य घटादिसामान्याभावग्रहस्य नीलदण्डवान्नास्तीत्याकारकस्य दण्डत्वादिसामान्याभावादिग्रहस्य चाऽननुभविकत्वादिति कथं व्यापकतावच्छेदकत्वमुपलक्षणतया साध्यतावच्छेदकेऽवगाहमानो व्यापकव्यभिचारसंशय इति वाच्यम् । प्रतियोगितायां यत्र प्रतियोगिसंसर्गतया भानं तत्रैव तथा नियमात् । अत्रोपाध्यभावे उपाधितावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगितायास्तादृशरूपावच्छिन्नाभाववद्वृत्तित्वाभावे तादृशाभाववद्वृत्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगितायाश्च प्रकारतयैव भानोपगमात् । इत्थमेव चेति । विशेषरूपावच्छिन्ने यत्र धर्मिणि यद्रूपं सन्दिग्धं विशेषरूपावच्छिन्नतद्रूपावच्छिन्नतद्धर्मिघटितकोटितावच्छेदकावच्छिन्नविषयकसंशयोपगमेनैवेत्यर्थः ।

दलद्वयेति । साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वोभयेत्यर्थः । उक्तिसम्भव इति । अन्यथा साधनाव्यापकत्वानिश्चयस्थले साध्यव्यापकत्वसन्देहे साध्ये साधनाव्यापकव्याप्यत्वसंशयात् साधनाव्यापकत्वसन्देहसम्भवेऽपि यत्र साधनाव्यापकत्वमप्युपाधौ सन्दिग्धं तत्र साध्यव्यापकत्वस्य सन्दिग्धतया साधने साध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारस्येव साध्ये सन्दिग्धसाधनाव्यापकत्वविशेषितोपाधिव्याप्यत्वस्यापि संशयासम्भवेन व्यभिचारसंशयाधानानिर्वाहादिति भावः । साधनाव्यापकत्वनिश्चयस्थले उक्तरीत्या साध्ये साधनाव्यापकत्वसंशयस्यानुमित्यौपयिकव्यापकतानिश्चयत्वविरोधिनः सुघटतया हेतौ साध्याभाववद्वृत्तित्वसम्पादनाय प्रयासो विफल इत्यस्वरसो वक्ष्यति इत्यनेन सूचितः ।

(चि०) यथा मित्रातनयत्वेन श्यामत्वे साध्ये

शाकाद्याहारपरिणतिजत्वम् । न च तेनैव हेतुना शाकपाकजत्वमपि साध्यम्, तत्र श्यामत्वस्योपाधित्वादुभयस्यापि साधने ऽर्थान्तरम् । श्यामत्वमात्रे विवादो न तूभयत्र । न चैवं धूमाद्वह्न्यनुमानेऽपि वह्निसामग्र्युपाधिः स्यात् । तत्र वह्निनेव तत्सामग्र्याऽपि समं धूमस्यानौपाधिकत्वनिश्चयात्, अत्र तु मित्रातनयत्वव्याप्यश्यामसामग्र्या स्यातव्यमित्यत्र कार्यकारणभावादीनां व्याप्तिग्राहकाणामभावात् । अत एव साध्यसामग्र्या सह हेतोरपि यत्र व्याप्तिग्राहकमस्ति तत्र सामग्री नोपाधिः, यत्र तु तन्नास्ति तत्र साऽप्युपाधिरित्यभिसन्धाय सामग्री च क्वचिन्नोपाधिर्न तु सर्वत्र इत्युक्तम् । यथा तुल्ययोगक्षेमयोरुपाधेर्व्यापकतासन्देहे ईश्वरानुमाने शरीरजन्यत्वाणुत्वादिः, यथा च शाकपाकजत्वस्य साध्यव्यापकतासन्देहे मित्रातनयत्वे ।

(दी०) उभयेति । एकांशेऽपरस्यैकविशिष्टापरसाध्यतायान्तु एकैकस्योपाधित्वमिति तु तत्त्वम् । ईश्वरेति । वस्तुतः सद्धेतावपि तत्त्वाग्रहदशायामुपाधिसन्देहेन व्यभिचारसन्देह इति भावः ।

(गा०) परार्थस्थले सन्दिग्धोपाधितया उद्भावितस्य शाकपाकजत्वस्य साधनाव्यापकत्वसंशयनिरासाय श्यामत्वसंशयविषयमित्रातनये शाकपाकजत्वसाधने श्यामत्वस्योपाधित्वं मणिकारेणोक्तम्, युगपदुभयसाधने साध्यतया न कस्याप्युपाधित्वसम्भव इत्यभिमानेन युगपदुभयसाधनमाशङ्क्य अर्थान्तरेण तद् दूषितम् । तत्र च श्यामत्वे इव शाकपाकजत्वेऽपि विवादसम्भवादर्थान्तरमित्याकोच्य एकदा उभयानुमानमुपाधिनैव स्वयं दूषयति ।

एकांशेऽपरस्येति । उपाधित्वमित्यग्रिमेणान्वयः । साध्यं चेनापो- धिरिति प्रवादस्य तद्रूपावच्छिन्नसाधने तद्रूपावच्छिन्नस्य नो- पाधितयोद्भावनमित्यर्थकत्वादिति भावः ।

नन्वस्तु विभिन्नरूपेणोभयसाधने एकांशेऽपरस्योपाधित्वम्, उभयत्वेनैकविशिष्टापरत्वेन वोभयं साधनीयमित्यत आह । एकवि- शिष्टापरेति । उभयत्वावच्छिन्नस्याप्युपलक्षणमेतत् । एकैकस्येति । प्रत्येकरूपावच्छिन्नस्य उभयस्यैवेत्यर्थः । साध्यस्य भिन्नरूपेणो- पाधितायामविवादादिति भावः ।

मूले न चैवमिति । एवम् । साध्योत्पादप्रयोजकशाकपाकजत्वस्य साधनाव्यापकत्वसंशयेन सन्दिग्धोपाधित्वे । वह्निसामग्री । वह्न्यु- त्पादप्रयोजिका सामग्री । उपाधिः । सन्दिग्धोपाधिः । स्यात् । अनौ- पाधिकत्वनिश्चयात् । व्याप्तिग्राहकतर्कसम्भवेन तन्निश्चयात् । तथा च साधनाव्यापकत्वसंशयायोगेन न तत्सामग्र्याः सन्दिग्धोपाधित्वम- पीति भावः । श्यामसामग्र्या । शाकपाकजत्वेन । व्याप्य स्थातव्यम् । व्यापनीयम् । इत्यत्र । इति निश्चयविषयतयाऽभिमतयोर्मित्रातनय- त्वशाकपाकजत्वयोः । कार्यकारणभावादीनामभावात् । अभावेन ता- दृशनिश्चयासम्भवात् । अत्र हेतुगर्भविशेषणं व्याप्तिग्राहकाणामिति । साध्यव्यापकतासंशयेन सन्दिग्धोपाधिमुदाहरति । यथा तुल्य- योगक्षेमयोरिति । सतोरिति शेषः । योगक्षेमयोस्तुल्यत्वे सती- त्यर्थः । साध्ये साधनस्य उपाधौ च साध्यस्य व्यापकताग्राहकसा- मग्रीसाम्य इति यावत् ।

नन्वीश्वरसाधकसदनुमाने कथं शरीरजन्यत्वादेरुपाधित्वमु- क्तमित्यत आह । दीधितौ वस्तुत इति । वस्तुगत्येत्यर्थः । तत्त्वाग्रह- दशायाम् । अनुकूलतर्कानवतारेण सद्धेतुत्वाग्रहदशायाम् । उपा- धिसन्देहेन शरीरजन्यत्वादावुपाधित्वसंशयेन । व्यभिचारसन्देह इति । अतोऽनुपाधेरपि तस्य उपाधित्वसंशयविषयतया दूषक- त्वमिति शेषः ।

उभयसंशयस्थलमुदाहरति मूले । यथा चेति । सन्दिग्धानैका- न्तिकवदिति दूषकत्वमात्रांशे दृष्टान्तः । तथा च व्यभिचारसन्दे- हस्येव उपाधिसन्देहस्याप्युद्भावनं युज्यत एवेति भावः ।

(चि०) यत्तु उपाधिसन्देहो नोपाधिर्न वा हेत्वाभासान्तरमिति तदुद्भावने निरनुयोज्यानुयोग इति। तन्न, सन्दिग्धानैकान्तिकवद्व्यभिचारसंशयाधायकत्वेन दूषकत्वात् ।

(दी०) सन्दिग्धेति । न चानैकान्तिकत्वसन्देहः प्रतिबन्धको न तु तज्ज्ञानमिति तदर्थं तदुद्भावनमफलमिति वाच्यम्। अनैकान्तिकत्वसंशयान्मम व्याप्तिग्रहो मा भूदित्यभिप्रायेण प्राचां हेतुदोषत्वेनासाधकतासाधकतया जिज्ञासादिद्वारा परम्परया सन्देहोपयोगित्वेन च तदुद्भावनस्य साम्प्रदायिकत्वात्। उपाधित्वस्य संशये निश्चये च जायमानं यज्ज्ञानमनुमितिं विरुणद्धि तदेवास्य दूषकताबीजमित्यभिप्रायेणाह । सन्दिग्धेति। तद्व्यतिरेकस्य क्वचिद्व्यापकत्वेन क्वचिच्च पक्षधर्मत्वेन सन्दिग्धत्वाद् बाधोन्नीतेति ।

(गा०) व्यभिचारसंशयोद्भावनमेव न घटत इत्याशङ्कते दीधितौ । न चेति । न तु तज्ज्ञानमिति । न व्यभिचारसंशयस्य विषयो हेतुरिति संशयज्ञानं प्रतिबन्धकमित्यर्थः । तदर्थम् । सन्देहज्ञानफलकम् । अफलम् । अनुपयुक्तफलम् । तथा च सन्दिग्धोपाधेर्व्यभिचारसंशयाधायकतया दूषकत्वेऽपि तत्सन्देहोद्भावनं सुतरामफलमिति भावः । मा भूत् । न भवति । इत्यभिप्रायेण । एतदर्थबोधनेच्छया । तवात्र व्याप्तिरनुमता नवेति प्रतिवादिनं प्रति मध्यस्थानुयोग उक्ताभिप्रायेण व्यभिचारसंशयोद्भावनसङ्गतावपि, तादृशानुयोगं विना तदुद्भावनमसङ्गतम्, अतस्तदपि प्रकारान्तरेण सङ्गमयति । प्राचामिति । दोषेणैवासाधकत्वसाधनं साम्प्रदायिकमते उक्तं प्राचां हेतुदोषत्वेनेति । जायमानं सद्यदनुमितिविरोधीति तस्यैव स्वमते हेतुदोषतया व्यभिचारसन्देहस्य च स्वरूपसत एव तथात्वेन न तथात्वसम्भव इत्यत उक्तं प्राचामिति । एतदनुशयेनैव प्रकारान्तरमाह । जिज्ञासादिद्वारेति । प्रतिवादिना स्वसंशयो

द्भावने संशयप्रयोजकजिज्ञासोदयेन तत्प्रयोजकरूपप्रतिसन्धाने सति सामग्रीवशान्मध्यस्थस्यापि संशयो भवतीति संशयोद्भावनस्य संशयोपयोगित्वेन तस्य सम्प्रदायसिद्धत्वादित्यर्थः । परम्परया यदुद्भावनं संशयोपयोगि तस्याप्युद्भावने ऽन्येषामपि तथाविधानामुद्भावनप्रसङ्ग इत्याशङ्कावारणाय साम्प्रदायिकत्वादित्युक्तम् । तथा चान्येषां तथाविधानामुद्भावनमसाम्प्रदायिकत्वान्न क्रियत इति भावः ।

(चिं०) उपाधेरिव व्यभिचारनिश्चयाधायकतया इदानीमुपाधेर्दूषकताबीजं निरूप्यते । नाप्यस्य व्यतिरेकद्वारा सत्प्रतिपक्षत्वेन दूषकत्वम्, तदा हि सत्प्रतिपक्षे सत्प्रतिपक्षान्तरवदुपाधेरुद्भावनं न स्यात् । न च प्रतिपक्षबाहुल्येनाधिकबलार्थमुद्भावनम्, शतमप्यन्धानां न पश्यतीति न्यायात्, एकेनापि बहूनां प्रतिबन्धाच्च । व्याप्तिपक्षधर्मते हि बलम्, तच्च तुल्यमेव, न तु भूयस्त्वमपि, एकस्मादप्यनुमितिदर्शनात् । सन्दिग्धोपाधेरदूषकतापत्तेश्च, तद्व्यतिरेकस्य पक्षे सन्दिग्धत्वात् । अपि चैवं बाधोन्नीतपक्षेतरस्योपाधित्वं न स्यात्, व्यतिरेकेऽसाधारण्यात् ।

(गा०) मूले प्रतिपक्षबाहुल्येनाधिकबलार्थमिति । प्रतिपक्षः । प्रतिसाध्यसिद्धेर्विरोधी प्रकृतसाध्यसाधको हेतुः, तस्य बाहुल्यमनेकता, तदभिन्नं यदधिकबलं तदर्थमित्यर्थः । उद्भावनमित्यत्र न चेत्यस्य सम्बन्धः । अत्र हेतुः व्याप्तिपक्षधर्मते हीत्यादि । हि । यस्मात् । व्याप्तिपक्षधर्मते । तयोर्ज्ञानम् । बलम् । शतमपीति । व्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानासत्त्व इत्यादिः । कार्यप्रयोजकस्य कस्यचिद्विरहे एकजातीयानेककारणान्तरसत्त्वेऽपि फलानुत्पत्तिरिति न्यायेन भूयोभिरपि प्रतिहेतुभिरनुमितिप्रतिबन्धरूपफलानिर्वाहादित्यर्थः । एकेनापीति । व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां ज्ञायमानेनेत्यादिः । प्रतिबन्धात् । कार्यस्य । व्याप्तिपक्षधर्मताभ्यां एकमात्रहेतुज्ञानस्यापरानुमितिबन्धकताप्रयो-

जकं विरोध्यनुमितिसामग्रीत्वं दर्शयति । पक्षस्मादर्पीति ।

ननु सन्दिग्धोपाधेरदूषकतापत्तेरिति मूलमसङ्गतम्, तस्य सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वासम्भवेऽपि व्यभिचारसंशयाधायकत्वेन दूषकत्वसम्भवादित्याशङ्क्याह दीधितौ । उपाधित्वस्येति । उपाधित्वस्य संशयो निश्चयश्चानुमितिविरोधियाद्विषयकज्ञानजनकस्तद्विषयकज्ञानजनकत्वमेवास्य सन्दिग्धोपाधेर्दूषकताबीजमिति नियमाभिप्रायेणेत्यर्थः । तथा च सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वेन निश्चितोपाधेर्दूषकत्वमते उपाधित्वनिश्चयस्य नानुमितिविरोधिव्यभिचारज्ञानजनकत्वमिति न तत्संशायकतया सन्दिग्धोपाधेर्दूषकतासम्भवः । अस्येत्यत्रेदंशब्दस्य नोपाधिसामान्यपरत्वम्, तथा सत्युपाधित्वसंशयस्य साध्यव्यापकाभावज्ञानजनकतया दूषकत्वान्निश्चितोपाधेरपि तद्द्वारा दूषकत्वानुपपत्त्या उपाधिमात्रस्यैवादूषकतापत्त्या सन्दिग्धेत्यभिधानासङ्गतेः । सन्दिग्धोपाधेः सत्प्रतिपक्षानुत्थापकत्वे तद्व्यतिरेकस्य पक्षे सन्दिग्धत्वादिति मूलोक्तहेतुर्न साधकः, साधनाव्यापकत्वेन निश्चितस्य साध्यव्यापकत्वेन च सन्दिग्धस्योपाधेर्व्यतिरेकस्य पक्षे सन्दिग्धत्वादिति पूरयन् व्याचष्टे तद्व्यतिरेकस्येति । क्वचिदिति । साध्यव्यापकतासंशयस्थल इत्यर्थः । क्वचिच्चेति । साधनाव्यापकत्वसंशयस्थले चेत्यर्थः ।

(चि०) पक्षवृत्तिश्चोपाधिर्न स्यात्, यथा घटोऽनित्यो द्रव्यत्वादित्यत्र कार्यत्वम्, अन्धकारो द्रव्यं स्वातन्त्र्येण प्रतीयमानत्वादित्यत्राश्रावणत्वम्, तद्व्यतिरेकस्य पक्षावृत्तित्वात्, न च नायमुपाधिः, तल्लक्षणसत्त्वात्, अन्यथाऽपि दूषकत्वसम्भवाच्च, किञ्च साध्यव्यापकव्याप्यत्वेनोपाधेस्साध्याव्यापकत्वे तद्व्यतिरेकेण कथं सत्प्रतिपक्षः ? न ह्यव्यापकव्यतिरेकादव्याप्यव्यतिरेकः । नापि व्याप्तिविरहरूपतया, असिद्धत्वेनानौपाधिकत्वस्य व्याप्तित्वनिरासात् । नाप्यनौपाधिकत्वज्ञानस्य, व्याप्तिधीहेतुत्वस्य तत्त्वेन

व्याप्तिज्ञानकारणविघटकतया व्याप्यत्वासिद्धावन्त-र्भावः । न ह्यन्यस्य साध्यव्यापकत्वसाधनाव्या-पकत्वज्ञानमन्यव्याप्तिज्ञानं प्रति प्रतिबन्धकमि-त्युक्तम् ।

(दी०) ननु बाधे ऽवतीर्णे तत एव हेतोरसाधकत्वात्कृ-तमुपाधिना, न वाऽसाधारण्यम्, पक्षस्यैव सपक्षत्वात्, अवतीर्णे तु नोपाधित्वम्, पक्षेतरान्तरवत्साध्यव्यापकताया एवाग्रहात् अनुकूलतर्कादिना कथञ्चित्तद्ग्रहे च नासाधारण्यम् व्यतिरेकि-तयाऽन्वयव्याप्त्यग्रहस्य सत्प्रतिपक्षतया च सत्प्रतिपक्षान्तरस्या-किञ्चित्करत्वात्, इत्यरुचेराह । पक्षवृत्तिश्चेति । पक्षे तद्ग्रहदशायां तदभावग्रहासम्भवादिति भावः । व्याप्तिविरहरूपतां निरस्य व्याप्तिज्ञानाभावद्वारकतां निरस्यति । नापीति । अनौपाधिक-त्वज्ञानस्य । औपाधिकत्वज्ञानाभावस्य । कारणविघटकतया । कारणाभावरूपतादृशज्ञानविषयतया । अनौपाधिकत्वज्ञानस्य का-रणत्वं नान्वयव्यतिरेकासिद्धम्, परन्तु सोपाधित्वज्ञानस्य प्रति-बन्धकताया विना कारणीभूतज्ञानविघटनमसम्भवित्वेन कल्पनी-यम्, सैव त्वसिद्धेति दूषणतात्पर्याद्यथाश्रुतमेव साधीय इत्यपि वदन्ति । व्याप्यत्वासिद्धेर्व्याप्यत्वज्ञाने । अन्तर्भावः तद्-द्वारा दूषकत्वम् ।

(गा०) बाधोऽपीत्यादि दूषणमुद्धृत्य दूषणान्तरमवतारयति न न्वित्यादिना । बाधे वह्न्यादावुष्णत्वादौ । निश्चित इत्यर्थः । तत एव । बाधावतारादेव । हेतोः । कृतकत्वादेः । असाधकत्वात् । अनुष्णत्वादेर-साधकत्वात् । कृतमुपाधिनेति । तथा च तदा पक्षेतरस्यादूषकत्वेऽ-पि क्षतिविरहादिति भावः । सपक्षत्वात् । साध्याभावरूपसाध्य-वत्त्वेन निश्चितत्वात् । हेतोश्च तदव्यावृत्तत्वादिति शेषः । अनव-तीर्णे त्विति । बाध इत्यनुषज्यते । नोपाधित्वम् । नैव दूषकत्वम् ।

पक्षेतरान्तरत्वादिति । पर्वतो वह्निमानित्यादिस्थलीयपक्षेतरत्व इवे-त्यर्थः । साध्यव्यापकताया एवाग्रहादिति । पक्षे साध्यसन्देहस्य व्यभिचारसंशयतया साध्यव्यापकतानिश्चयप्रतिबन्धकत्वादिति भा-वः । व्यापकताग्राहकानुकूलतर्कसत्त्वे व्यभिचारसंशयो ऽकिञ्चि-त्कर इत्यत आह । अनुकूलेति । आदिपदात् स्वतःसिद्धव्यभिचा-राग्रहपरिग्रहः । नासाधारण्यम् । तदभावस्य दोष इति शेषः । व्य-तिरेकितया । साध्याभावगमकतौपयिकसाध्यव्यापकतानिश्चय-विषयप्रतियोगिरूपव्यतिरेकप्रतियोगितया । अन्वयव्याप्तिग्रहस्य। असाधारण्यप्रयुक्तस्य । अकिञ्चित्करत्वादित्यग्रिमेणान्वयः । स-त्प्रतिपक्षतया । प्रतिरोधमात्रफलकतया । सत्प्रतिपक्षान्तरस्य। असाधारणतया विरोधिसाध्यसिद्ध्यौपयिकव्यापकतान्तरग्रहविष-यप्रातियोगित्वकस्य । पक्षवृत्तिश्चेति मूलं पक्षवृत्तितया गृह्यमाणपर-मित्याशयेन तस्य दूषकत्वानुपपत्तिबीजमाह । पक्ष इति ।

मूले तल्लक्षणसत्त्वादिति । साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्या-पकत्वरूपलक्षणसत्त्वादित्यर्थः । साधनाव्यापकत्वस्थले पक्षावृत्ति-त्वप्रवेशे उक्तधर्मेषु लक्षणासत्त्वनिर्वाहमालोक्य अन्यथाऽपीति । व्य-भिचाराद्युन्नायकतया ऽपीत्यर्थः । दूषकत्वसम्भवादिति । तथा च नोपाधित्वानभ्युपगमसम्भव इति भावः । साध्याव्यापकत्वे । साध्या-व्यापकत्वग्रहे । अव्यापकेति । अव्यापकत्वेन गृहीतेत्यर्थः । अ-व्याप्येति । अव्याप्यतया गृहीतेत्यर्थः ।

नापि व्याप्तिविरहरूपतयेत्यादिना व्याप्यत्वासिद्ध्यन्तर्भावशङ्काया निराकृतत्वात् । नाप्यनौपाधिकत्वेत्यादिना पुनस्तदन्तर्भावशङ्का-निराकरणस्यासङ्गतिरित्याशङ्कां निराकरोति दीधितौ । व्याप्तिविर-हेति । अत्रानौपाधिकत्वज्ञानरूपव्याप्तिज्ञानकारणविघटकतयोपाधि-त्वज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वं यथाश्रुतार्थः, तदर्थपरत्वे भि-न्नधर्मकतया उपाधित्वप्रकारकज्ञानस्य स्वतो व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्ध-कताखण्डनमनाशङ्कितनिराकरणमित्याशङ्क्य तद्ग्रन्थं व्याप्तेरनौपा-धिकत्वरूपताविरहेऽपि व्याप्तिग्रहे स्वत उपाधिज्ञानं प्रतिबन्धकमि-त्यर्थकतया व्याचष्टे । अनौपाधिकत्वेति । औपाधिकत्वज्ञानं साध्य-व्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वाभ्यां कस्यचिद्धर्मिणो ज्ञानम् , न तु सा-धनधर्मिकं स्वाव्यापकसाध्यव्यापकत्वज्ञानम् , असमानधर्मिकतया

प्रतिबन्धकताखण्डनपराग्रिममूलग्रन्थासङ्गतेः । अभावरूपकारणप्रतिबन्धकासम्भवाद्विघटकपदस्य प्रतिबन्धप्रयोजकार्थकता न सम्भवतीत्यन्यथा व्याचष्टे । कारणेति । तादृशज्ञानेति । औपाधिकत्वज्ञानेत्यर्थः । असिद्ध्यन्तर्भावनायोपाधिनिष्ठतासम्पत्तये ज्ञानविषयतापर्यन्तानिवेशनम् । यथाश्रुतेऽप्याग्रिमदूषणग्रन्थं सङ्गमयतां मतमाह । अनौपाधिकत्वज्ञानस्येति । विनाकारणीभूतज्ञानविघटनं सोपाधित्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकताया असम्भवित्वेनेति योजना । सोपाधित्वज्ञानस्येति । भिन्नधर्मितासम्पत्तये पूर्ववद्व्याख्येयम् । असम्भवित्वेनि । जनकज्ञानं विघटयत एवेत्यादिनियमादिति भावः । सैव । तस्य प्रतिबन्धकतैव । असिद्धा । भिन्नधर्मिकत्वात् । सोपाधित्वज्ञानप्रतिबन्धकताया अनौपाधिकत्वज्ञानहेतुत्वसाधकतया शङ्कितुरभिप्रेतत्वे उपाधिज्ञानस्य साक्षात्प्रतिबन्धकस्य कारणाविघटकत्वकथनासङ्गतिरिति तत्प्रतिबन्धकतायाः शङ्कितुरनभिप्रेततया तन्निराकरणानौचित्यमश्रास्वरसबीजम् । व्याप्त्यभावानात्मकत्वे व्याप्यत्वासिद्धहेत्वाभासेऽन्तर्भावासम्भवात् व्याप्यत्वासिद्ध इत्यादिकं कथितव्याप्तिज्ञानाभावद्वारकत्वार्थकतया व्याचष्टे । व्याप्यत्वासिद्ध इति ।

(चि०) न च साध्यव्यापकाव्याप्यत्वज्ञाने विद्यमाने साधनस्य साध्यव्याप्यत्वज्ञानं नोत्पत्तुमर्हतीति वाच्यम् । न हि साध्यव्यापकव्याप्यत्वज्ञानं व्याप्तिज्ञानकारणम्, येन तत्प्रतिबन्धकं स्यात्, किन्तु साध्यव्यापकव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वज्ञानद्वारा । नापि व्यभिचारोन्नायकत्वेन, यथा हि साध्यव्यापकव्यभिचारित्वेन साधनस्य साध्यव्यभिचारित्वमनुमेयं तथा साध्यव्याप्यव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वमुपाधेरप्यनुमेयम्, व्याप्तिग्राहकसाम्यात् । नापि साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहोन्नायकतया, साध्यव्याप्याव्यापकत्वेनोपाधे-

रेव साध्याव्यापकत्वसाधनात् । तस्मादुपाधिर्हेत्वाभासान्तरमिति ।

(दी०) भिन्नधर्मिकत्वं परिहरन्नाह । न चेति । न हीति । विरोधिविषयकत्वाभावेन साक्षात्प्रतिबन्धकत्वासम्भवादिति भावः । साध्यव्याप्यव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वमित्युभयत्रैव बहुव्रीहिः । तस्मादित्यादेरदूषणं चेति शेषः ।

(गा०) भिन्नधर्मिकत्वापरिहारेण न चेत्यादिना उपाधिज्ञानदशायां व्याप्तिज्ञानोत्पत्त्यसम्भवकथनेन तस्य प्रतिबन्धकत्वव्यवस्थापनं न सङ्गच्छते, तद्दशायामन्यत्र व्याप्तिज्ञानानुत्पादस्य पराऽसिद्धत्वादिति भिन्नधर्मिकत्वपरिहारेण सोपाधित्वग्रहस्य व्याप्तिग्रहानुत्पादप्रयोजकत्वप्रदर्शनपरतां तद्ग्रन्थस्याह । भिन्नेति । बाधादिबुद्धेर्विशिष्टबुद्धाविव जनकज्ञानाविरोधित्वेऽपि सोपाधित्वज्ञानस्य समानधर्मिकव्याप्तिज्ञाने प्रतिबन्धकत्वं सम्भवतीति कथं न हीत्यादिना जनकज्ञानाविरोधित्वेन तत्प्रतिबन्धकताखण्डनमित्याशङ्कानिराकरणाय प्रकृते बाधादिबुद्धिवैधर्म्यं दर्शयति । विरोधीति । ग्राह्याभावादीत्यर्थः । असम्भवादिति । ग्राह्याभावाद्यविषयकज्ञानस्य साक्षादप्रतिबन्धकत्वनियमादिति भावः ।

मूले येनेत्यस्य कारणविघटनद्वारेति शेषः । तर्हि किन्द्वारेत्याकाङ्क्षायामाह । किन्त्विति ।

तथा साध्यव्याप्यव्यभिचारित्वेन साध्यव्यभिचारित्वमिति मूलस्य यथाश्रुतासङ्गतिः, उपाधौ साध्यव्यभिचारज्ञानस्य उपाधित्वघटकसाध्यव्यापकताज्ञानाविरोधितया ऽप्रसक्तत्वात् साध्यव्याप्याव्यभिचारस्य साध्य एव साध्यव्यभिचारव्यभिचारितया तदनुमापकत्वात्, इत्यतो व्याचष्टे । उभयत्रैव बहुव्रीहिरिति । साध्यव्याप्यव्यभिचारि यस्येति बहुव्रीहिणा तृतीयान्तस्य व्याप्यव्यापकत्वेनेत्यर्थः, साध्यं व्यभिचारि यस्येति बहुव्रीहिणा चरमपदस्य साध्याव्यापकत्वमित्यर्थः । इति नोक्तदूषणद्वयावकाश इति भावः । फलतस्तदोषानन्तर्भावे उपाधेरदूषकत्वमपि सम्भवतीति उपाधिर्हेत्वा-

त्मान्तरमिति निर्भरो नोपपद्यत इत्यतः पूरयति । अदूषणं चेति(१) ।

(चि०) उच्यते । आर्द्रेन्धनवत्त्वादेस्तर्कादिना साध्यव्यापकत्वसाधनाव्यापकत्वे निश्चिते दूषकताबीजचिन्तनम्, यदि हि साध्यसाधनसहचारदर्शने नोपाधौ साध्यव्यापकतानिश्चय एव नास्ति, तदोपाधित्वनिश्चयाभावाद् दूषकतैव नास्तीति क्व बहिर्भावान्तर्भावचिन्ता । किञ्च सत्प्रतिपक्षतया व्याप्यत्वासिद्धतया स्वातन्त्र्येण वा यदि दोषत्वं सर्वथा साध्यव्यापकतानिश्चयो वाच्यः, तेन विना तेषामभावात् । तस्मादुपाधिनिश्चयाद्व्यभिचारनिश्चयः तत्संशयात्तत्संशय इति व्यभिचारज्ञानद्वारा । साध्यव्यापकाव्याप्यत्वेन व्याप्तिविरहोन्नायकतया वोपाधेर्दूषकत्वम् । यद्वा साध्यव्यापकाभाववद्वृत्तितया साध्यव्यभिचारित्वमुन्नेयम् । न च साधनाभाववद्वृत्तित्वमुपाधिरिति वाच्यम् । उपाधिमात्रोच्छेदप्रसङ्गात् । सत्प्रतिपक्षे पूर्वसाधनव्यतिरेकवत् । अवृत्तिगगनादौ साध्याव्यापकत्वात् संयोगादौ हेतौ साधनव्यापकत्वाच्च ।

(दी०) दूषकताबीजचिन्तनमिति निश्चयदशामधिकृत्य । यन्निश्चयद्वारोपाधित्वनिश्चयस्य दूषकत्वं तत्संशयद्वारा तत्संशयस्यापि तथात्वमिति भावः । व्यभिचारज्ञानद्वारेति । मानसे व्यभिचारनिश्चये उपाधिज्ञानं विशेषदर्शनरूपत्वेनोपयुज्यते, व्यभिचारानुमानं पुनरग्रे वक्ष्यति ।

---

(१) इतः परं समाप्तिपर्यन्तं पुस्तकान्तरे पाठो न दृश्यते ।

(गा०) साध्यव्यापकतायास्साधनाव्यापकताया वा निश्चयविरहेऽपि सन्दिग्धोपाधेर्दूषकतया तन्निश्चयस्थले एव दूषकताबीजविचार इति मूलोक्तासङ्गतिमाशङ्क्याह। दूषकतेति। निश्चयदशामिति। उपाधिना दूषकत्वदशाभिप्रायेणेत्यर्थः। उपाधित्वसंशयदशायां कथं दूषकत्वमित्याकाङ्क्षापूरणाय भावं व्याचष्टे। यन्निश्चयेति। तत्संशयस्यापीति। उपाधित्वसंशयस्यापीत्यर्थः। इदानीं व्यभिचारसंशयद्वारकत्वमुपाधिसंशयस्य सामान्यतोऽभिप्रेतम्, तत्संशयात्तु तत्संशय इत्यग्रिमग्रन्थेन च विशेषतस्तदभिधास्यत इति न पौनरुक्त्यम्। व्यभिचारज्ञानद्वारेति मूले ज्ञानपदस्यानुमितिसंशयोभयपरत्वे यद्वेत्यादिना वक्ष्यमाणस्य व्यभिचारोन्नायकतापेक्षस्यानेन सह पौनरुक्त्यमित्यत आह। मानस इति। उपयुज्यत इत्यत्रोक्तम्, न तु तदनुमापकत्वमिति शेषः। व्यभिचारानुमानम्। उपाधिव्यभिचारानुमापकम्।

(टी०) व्याप्तीति। साध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपाविरहः साधनतावच्छेदके साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकत्वपर्यवसन्नः साध्यवदन्यावृत्तित्वविशिष्टसाध्यवद्वृत्तित्वविरहो वोन्नेयः, न तु स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिसाध्यकत्वम्, स्वत्वस्याननुगतस्याभावेन तत्तत्साधनपर्यवसाने साध्यप्रसिद्धिमात्रेणैव कृतार्थत्वात्। साध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारित्वेन हेतौ साध्यव्यभिचारित्वं साधनाव्यापकोपाधिव्याप्यत्वेन साध्ये साधनाव्यापकत्वमनुमेयमिति तु नव्याः। व्यतिरेकिणि साधने व्याप्तिविरहस्य व्यभिचारस्य चोन्नयने उपाधिः साधनाभाववद्वृत्तित्वम्। व्यभिचारास्फुटतादशायामुपाध्यनुसरणाद्यत्राधिकरणे हेतोः साध्यव्यभिचारित्वं तदीयधर्मे नास्य साध्याव्यापकत्वग्रहः। उपाधिमात्रेति। तेनापि व्यभिचारानुमाने तत्रापि तथाविधोपाधिसम्भवादिति भावः। वस्तुतस्तु व्यापकव्यभिचारिणो व्याप्याव्यभिचारित्वे व्याप्यव्यापकभावव्याघातापत्त्या हेतोः सा-

व्यवव्याप्यत्वेन साधनाभाववद्वृत्तित्वस्य साध्याव्यापकत्वान्नोपाधित्वमिति तत्त्वम् । अवृत्तीति व्याप्यत्वाभावसाधनाभिप्रायेण । साधनाव्याप्यस्योपाधित्वे च नैष दोषः ।

(गा०) व्याप्तिविरहोन्नायकतया वेत्यत्र स्वव्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तेर्विवक्षितत्वेऽसङ्गतिः, तादृशव्याप्तेः सोपाधिसाधनघटिताया अप्रसिद्ध्या तदभावाप्रसिद्धेः,साधनान्तरघटिततादृशव्याप्तिविरहग्रहस्य च प्रकृतव्याप्तिग्रहाविरोधित्वात्, तद्वदन्यावृत्तित्वरूपव्याप्तेर्विवक्षितत्वे तदभावो व्यभिचार एवेति कल्पभेदानुपपत्तिः, अतो व्याप्त्यन्तरपरतामाह । साध्येत्यादि । तथा च धूमादावेव धूमादिरूपसाध्यसम्बन्धितावच्छेदकरूपव्याप्तेः प्रसिद्ध्या आर्द्रेन्धनादिव्यभिचारेण वह्न्यादौ तदभावसाधने न दोष इति भावः । अवच्छेदकत्वं च स्वरूपसम्बन्धविशेषः, स्वत्वघटिततया ऽननुगमने विशिष्य साधनतावच्छेदकानां निवेशनीयतया व्यभिचारिणि प्रतियोग्यप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धेर्दुर्वारत्वात् ।

ननु द्रव्यं सत्त्वादित्यादौ सत्तादिहेतोः साध्यसम्बन्धितावच्छेदकविशिष्टसत्तात्वादिमत्त्वादुपाधिव्यभिचारेण तत्रापि तदभावसाधने बाध इत्यत आह । साधनेति । साध्यसम्बन्धितानवच्छेदकत्वेति । तथा च शुद्धसत्तात्वादिरूपसाधनतावच्छेदके उपाध्यभाववद्वृत्तितावच्छेदकत्वेन द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यानवच्छेदकत्वं साधनीयम्, तत्र च न बाधावसरः, तत्तत्साधनतावच्छेदके तदवच्छेदकत्वावगाहिनोऽनुमितिजनकज्ञानस्य विरोधितयोपपत्तेरिति भावः । स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वघटितोक्तव्याप्त्यंशितवादे स्वयं दूषित्वाद्व्यभिचरितसामानाधिकरण्यरूपव्याप्त्यभावस्योन्नायकतामाह । साध्यवदिति । विरहो वेति । एतादृशव्याप्तिविरहो न व्यभिचाररूपः, अपि तु तदतिरिक्तोऽवृत्तिवृत्तिः साधनाभावरूपव्याप्यप्रसिद्धप्रतियोगिकश्चेति सामञ्जस्यम् ।

यदि च लाघवात्साध्यवदन्यावृत्तित्वविशिष्टवृत्तिमत्त्वमेव व्याप्तिरुच्यते, तदा तदभाव एवात्र विवक्षितः । ननु स्वव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्याभावस्याप्रसिद्ध्या साधनासम्भवेऽपि स्वाव्यापकसाध्यकत्वस्य प्रसिद्धस्य साधनं कथमुपेक्षितम्, तज्ज्ञानस्यापि

स्वहेतुकानुमितिजनकज्ञाने साध्यांशे स्वव्यापकत्वभानविरोधित्वोपयुक्तत्वादित्यत आह । न त्विति । स्वसमानेति । स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकसाध्यतावच्छेदककत्वमित्यर्थः । उन्नेयमिति विपरिणतेन सम्बन्धः । तत्तत्साधनपर्यवसाने । विशिष्य तत्तत्साधनानां साध्यविशेषणाद्यव्यापकत्वघटकतया निवेशने । कृतार्थत्वादिति । उक्तसाध्यप्रसिद्धावेव प्रकृतसाध्यविशेषणतया प्रकृतसाधनाव्यापकत्वभानेन तस्या एव प्रकृतसाध्यसाधनव्याप्तिग्रहप्रतिबन्धकतया समीहिते सिद्धे साधने उपाधिव्यभिचारेण स्वाव्यापकसाध्यकत्वानुमानवैयर्थ्यात् । साध्यवदन्यावृत्तित्वविशिष्टसाध्यसामानाधिकरण्याभावसाधनेऽपि साधने विशेष्यविशेषणभावानापन्नाव्यभिचारसाध्यसामानाधिकरण्योभयप्रकारकानुमितिजनकज्ञानस्य विशिष्टाभावप्रकारकज्ञानाप्रतिबध्यस्य सम्भवाद्व्यभिचारमात्रसाधनेनैव चानुमितिजनकज्ञानप्रतिबन्धकसम्भवाद्विशिष्टाभावानुमानमफलमित्यालोच्याव्यभिचाररूपव्याप्तिग्रहविघटनाय व्यभिचारः साधने साधनीयः व्यापकसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धाय परसाध्ये साधनाव्यापकत्वमेव साधनीयम्, न तु साधने स्वाव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यं स्वाव्यापकसाध्यकत्वं वा, येन साध्याप्रसिद्ध्यादिरिति निष्कृष्टमतमाह । साध्येति । केवलान्वयिनि साधने व्यभिचाराद्यनुमानेऽप्रसिद्ध्या साधनाभाववद्वृत्तित्वोपाधिशङ्कानवकाशाद्व्यतिरेकिसाधनपक्षकव्यभिचाराद्यनुमानपरतां शङ्काग्रन्थस्याह । व्यतिरेकिणीति । व्यभिचारानुमाने तादृशोपाधेः साध्यशून्ये ऽवृत्तौ वक्ष्यमाणसाध्याव्यापकत्वासङ्गतेर्व्यभिचारानुमान एव च तस्य सम्भवदुक्तिकोपाधिताकतया च शङ्काया उभयानुमानपरतामाह । व्याप्तीति । ननु व्यभिचारनिरूपकाधिकरणमात्रवृत्तिधर्मे साध्यव्यभिचारिणि साधनाभाववद्वृत्तित्वासत्त्वात्कथं तस्य साध्यव्यभिचाररूपसाध्यव्यापकत्वघटितोपाधित्वं ग्राह्यमित्यत आह । व्यभिचारास्फुटताद‍्‍शायामिति । साधनाधिकरणे साध्याभावानिश्चयदशायामित्यर्थः । उपाध्यनुसरणात् । उपाधित्वेन व्यभिचारानुमानात् । तन्निश्चयदशायां तदनुमानवैयर्थ्यादिति भावः । अस्य । साधनाभाववद्वृत्तित्वस्य । साध्याव्यापकत्वग्रहः । साध्याव्यभिचाररूपसाध्याव्यापकत्वनिश्चयः । तादृश

त्वे साध्यव्यभिचाररूपसाध्यानिश्चयादिति भावः ।

मूले उपाधिमात्रोच्छेदप्रसङ्गादिति । उपाधिमात्रस्यैव व्यभिचारानुमापकत्वोच्छेदप्रसङ्गादित्यर्थः ।

साधनाभाववद्वृत्तित्वरूपोपाधिव्यभिचारहेतुकव्यभिचारानुमानमेवास्ति कथमुपाधिमात्रोच्छेद इत्याशङ्कापरिहारायात्र हेतुमाह दीधितौ । तेनापीति । साधनाभाववद्वृत्तित्वोपाधिनापीत्यर्थः । साधनाभाववद्वृत्तित्वरूपोपाधिव्यभिचारेणेति यावत् । व्यभिचारानुमाने । स्वव्यभिचारद्वारा कर्त्तव्ये । तत्रापि । तादृशव्यभिचारानुमानेऽपि । तथाविधेति । उपाधिव्यभिचाररूपसाधनाभाववद्वृत्तित्वरूपेत्यर्थः ।

व्यभिचारानुमानासम्भवेऽपि तत्संशायकतया उक्तोपाधिदूषणं स्यादेवेत्यतस्तदुपाधित्वनिश्चयं स्वयमुपपादयति । वस्तुतस्त्वति । व्यापकव्यभिचारिण इति । साध्यव्यापकत्वेन निश्चितस्य व्यभिचारोन्नायकोपाधेर्व्यभिचारितया निश्चितस्य प्रकृतहेतोः । व्याप्यव्यभिचारित्वे । प्रकृतसाध्याव्यभिचारित्वे । व्याप्यव्यापकभावव्याघातापत्त्या । साध्योपाध्योर्व्याप्यव्यापकभावभङ्गापत्त्या । उपाधिव्यभिचारि साधनं यदि साध्यव्यभिचारशून्यं स्यात्, उपाधिव्यभिचारशून्यवृत्तिः स्यात् इति यावत्, तदा साध्यव्यापकव्यभिचारो न स्यादित्याकारा उपाधिव्यभिचारे साध्यव्यभिचारव्यभिचारशङ्कानिवर्त्तकापत्तिर्बोध्या । हेतोः । उपाधिव्यभिचारस्य । साध्यव्याप्यत्वेन । साध्यव्यभिचाररूपसाध्यव्याप्यतया निश्चयेन । साधनाभाववद्वृत्तित्वस्येति । उपाधिव्यभिचाररूपहेतुव्यापकतया निश्चितस्येत्यादिः । साध्याव्यापकत्वात् । साध्याव्यभिचाररूपसाध्याव्यापकत्वनिश्चयात् । नोपाधित्वम् । नोपाधित्वग्रहः । नैष दोषः । तावृत्तौ साध्याव्याप्यत्वरूपसाध्याव्यापकत्वम्, उपाधेरपि तत्र सत्त्वादिति शेषः ।

(दी०) साधनेति यथाश्रुताभिप्रायेण, प्रतियोगिव्यधिकरणसाधनाभाववद्वृत्तित्वस्य साधनवदन्यवृत्तित्वस्य चोक्तौ तथात्वासम्भवात् । एवञ्च सत्प्रतिपक्षे निश्चितोपाधिवत्सन्दिग्धोपाधिरुन्नाव्यः । न च तत्कर्त्तव्यस्य व्यभिचारसन्देहस्य प्रति-

हेतुसमाजादेव सिद्धेः किं तेनेति वाच्यम् । परस्परसंवलनेनैवानुमित्यनुत्पादे तत्र व्यभिचारसन्देहस्यावश्यमुत्पत्तौ मानाभावात् उपाधिसन्देहाद्विशिष्यैकत्र व्यभिचारसन्देहेन तुल्यबलत्वाभावात् । न चातुल्यबलेन सत्प्रतिपक्षो व्यभिचारादिशङ्काधानं वा, स्वरसतः सन्दिग्धव्यभिचारादिनापि तथात्वप्रसङ्गादिति । अत्र च क्वचिदुपाधेस्तुल्यबलत्वे सत्प्रतिपक्षोन्नायकतया तर्कादिसाचिव्यादधिकबलत्वे च बाधोन्नायकतयापि दूषकत्वम्, व्याप्त्यादिप्रतिसन्धाने तदुन्नयनस्य ततोऽनुमितिप्रतिरोधस्य च दुर्वारत्वात् । परन्तु सार्वत्रिकत्वं न तस्येति ध्येयम् ।

(गा०) संयोगादिहेतुकव्यभिचारानुमानेऽप्युपाधेः साधनाव्यापकत्वमुपपादयिष्यन्नाह । यथाश्रुतेति । उक्तौ उपाधितयोक्तौ । तथात्वम् । साधनाव्यापकत्वम् । सत्प्रतिपक्षोत्थापकतया दूषकतापक्षे सन्दिग्धोपाध्युद्भावनप्रसङ्गस्य पूर्वपक्षे उक्तत्वात् प्रसङ्गमुद्धरति । एवं चेति । व्यभिचारज्ञानद्वारोपाधेर्दूषकत्वे चेत्यर्थः । तत्कर्तव्यस्य । सन्दिग्धोपाधिफलस्य । प्रतिहेतुसमाजादेव सिद्धेरिति । एकधर्मिगते विरुद्धभावाभावसाध्यकतयोपन्यस्तहेतुद्वये तत्तत्साध्यसाधनौपयिकव्याप्तिद्वयसत्त्वं साध्यतदभावव्याप्ययोरविरोधप्रसङ्गेनासम्भवीति प्रतिसन्धानेन सत्प्रतिपक्षसंवलनादुभयत्र हेतौ स्वसाध्यव्यभिचारसंशयस्य सिद्धेरित्यर्थः । किं तेनेति । किमुपाधिसन्देहेनेत्यर्थः । तथा च सत्प्रतिपक्षे सन्दिग्धोपाध्युद्भावनमफलमिति भावः । परस्परसंवलनेनेति । विरोध्यनुमितिसामग्र्योर्मिथो मेलनेनैवेत्यर्थः । अनुमित्यनुत्पादे । साध्यतदभावयोरनुमित्यनुत्पादोपपत्तौ । तस्य व्यभिचारसंशयाकल्पकत्वेनेति शेषः । तत्र । सत्प्रतिपक्षसंवलनस्थले । अवश्यमुत्पत्तौ । उक्तप्रतिसन्धानात्तदुत्पत्तेरावश्यकत्वे । मानाभावादिति । तथा च प्रतिहेतौ व्यभिचारसंशयार्थं सन्दिग्धोपाध्युद्भावनमुपयुक्तमेवेति भावः ।

ननु तथापि सन्दिग्धोपाधिरकिञ्चित्करः, प्रतिहेतोरनुमित्यनुत्पादकतायाः सत्प्रतिपक्षसंवलनादेव सिद्धेरित्याशङ्कानिवृत्यर्थं प्र

तिहेतोर्दुर्बलत्वे प्रकृते साध्यसिद्धिनिर्वाह इति तस्य हीनबलतार्थं
न्दिग्धोपाध्युद्भावनमित्याह उपाधिसन्देहादिति । एकत्रेति ।
पाध्युद्भावनविषयहेतावित्यर्थः । तुल्यबलत्वाभावादिति । तस्य
तोर्हेत्वन्तरापेक्षया हीनबलत्वादित्यर्थः । तदर्थं सन्दिग्धोपाध्युद्भा-
नौचित्यादिति शेषः ।

प्रतिहेतौ हीनबलत्वेन किमुपक्रियत इत्याकाङ्क्षायामाह । न चे-
ति । न हीत्यर्थः । अतुल्यबलेन । हीनबलेन । प्रतिहेतुना । सत्प्रति-
क्षः । अनुमितिप्रतिबन्धः । तुल्यबलविरोध्यनुमितिसामग्र्या एवा-
मितिप्रतिबन्धकत्वादित्यर्थः । तथा च स्वाभिमतसाध्यसिद्ध्यर्थमेव
तिहेतौ सन्दिग्धोपाध्युद्भावनादिति भावः । हीनबलप्रतिहेतुज्ञान-
य स्वतोऽनुमित्यप्रतिबन्धकत्वेऽपि प्रकृतहेतौ व्यभिचारशङ्कासम्पा-
नेनानुमितिविरोधित्वमेवेत्याशङ्कां परिहरति । व्यभिचारशङ्काधानं
ति । विनिगमकबलेन हीनबले व्याप्तिभङ्गावधारणे ऽधिकबले व्या-
निश्चयादिति भावः । स्वरसत इति । उपाधिसन्देहाद्यघटितसा-
ग्रीतोऽपीत्यर्थः । तथात्वप्रसङ्गात् । सत्प्रतिपक्षादिप्रसङ्गात् ।
भिचारोन्नायकतया ऽव्याप्यत्वोन्नायकतया च दूषकत्वमुपाधेर्मूल-
तोक्तम्, न तु सत्प्रतिपक्षोन्नायकतया, क्वचिच्च तदुन्नायकतया-
पि दूषकत्वसम्भवान्मूले न्यूनतेति स्वयं तदाह । अत्र चेति । ध्ये-
मित्यग्रिमेण सम्बध्यते । तुल्यबलत्वे इति । साध्यधर्मिकप्रकृत-
तुव्यापकताग्राहकसामग्रीतुल्यबलस्वधर्मिकसाध्यव्यापकताग्राहक-
यामित्यर्थः । सत्प्रतिपक्षोन्नायकतयेति । दूषकत्वमित्यग्रि-
ण सम्बध्यते । सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वम् । साध्यानुमितिसामग्री-
ल्यबलसाध्याभावानुमितिसामग्रीसम्पादकत्वम् । अधिकबलत्वे
ते । निश्चितप्रामाण्यकसाध्यव्यापकताग्रहविषयत्व इत्यर्थः । तथा
ति प्रकृतहेतौ साध्यव्याप्तिग्रहे ऽप्रामाण्यग्रहेण साध्यानुमितिसा-
ग्र्याः साध्याभावानुमित्यप्रतिबन्धकत्वेन साध्याभावानुमापकतया ।
षकत्वम् । साध्यानुमितिविरोधित्वम् । साध्यानुमितिसामग्र्या
पूर्णतयाऽपि तदनुमित्यनुत्पादसम्भवात् सम्भेदे नान्यतरवैयर्थ्य-
ति न्यायेन बाधानिश्चयस्याप्यनुमितिविरोधित्वं दुर्वारम् । व्या-
यादिप्रतिसन्धान इति । उपाधौ निश्चितप्रामाण्यकसाध्यव्यापक-
ज्ञाने तदभावस्य च पक्षधर्मतानिश्चये । तदुन्नयनस्य । बाधोन्नयन-

स्य । तत्र इति । तुल्यव्यापकत्वादिग्रहविषयोपाधित इत्यर्थः । अनुमितिप्रतिरोधस्य । प्रतिरोधकपसत्प्रतिपक्षोत्थापनस्य । सार्वत्रिकत्वं न तस्येति । यथा साधनाव्यापकत्वघटितोक्तलक्षणाक्रान्तस्योपाधेर्व्यभिचारस्याव्याप्यत्वस्य चोन्नायकत्वं सार्वत्रिकं तथा न बाधादूयुन्नायकत्वम्, पक्षे साध्यवति तदसम्भवादिति भावः ।

(चि०) अथोपाध्याभासाः । असाधारणविपर्ययो यथा अन्वयव्यतिरेकिणि साध्ये बाधोन्नीतान्यपक्षेतरत्वम् । अप्रसिद्धसाध्यविपर्ययो यथा केवलान्वयिनि साध्ये पक्षेतरत्वादिः । बाधितसाध्यविपर्ययो यथा वह्निरुष्णस्तेजस्त्वादित्यत्राकृतकत्वम् । पक्षाव्यापकविपर्ययो(१) यथा क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यत्राणुव्यतिरिक्तत्वम् । अत्राणुव्यतिरेकस्य क्षित्यादेरेकदेशवृत्त्या भागासिद्धेः । पूर्वसाधनव्यतिरेके यथा शर्करारसोऽनित्योऽनित्यवृत्तिगुणत्वात्, रसो नित्यो रसनेन्द्रियजन्यनिर्विकल्पकविषयत्वात् रसत्ववदित्यादौ, पूर्वसाधनतायाः प्रयोगानुरोधित्वेनाव्यवस्थितत्वात् कदाचिन्नित्यत्वसाधनव्यतिरेकस्योपाधित्वं कदाचिदनित्यत्वसाधनव्यतिरेकित्वस्येति वस्तुव्यवस्था न स्यात्, उपाधेर्नित्यदोषत्वाच्च । न हि यत्येन सोपाधिसम्बद्धं तत्तेनानुपाधित्वसम्बद्धं सम्भवति, न तु सत्प्रतिपक्षोच्छेदः पूर्वसाधनव्यतिरेकस्यानुपाधित्वे बीजम् । स्थापनाया यत्राभासत्वं तत्र पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य साध्यव्यापकत्वेनानुपाधित्वात् न च पूर्वहेतोरतत एवासाधकत्वात् सत्प्रतिपक्षवैयर्थ्यं

(१) पक्षाविपर्यय इति पु० पा० ।

तत्रेति वाच्यम् । अगृह्यमाणविशेषदशायां सत्प्रतिपक्षसम्भवात् । पूर्वसाधनव्याप्यव्यतिरेको यथा अकर्तृकत्वानुमाने नित्यत्वादिः । पक्षविपक्षान्यतरान्यो यथा प्रसिद्धानुमाने पर्वतजलह्रदान्यतरान्यत्वम् । पक्षेतरसाध्याभावो यथा अत्रैव पर्वतेतराग्निमत्त्वम् । न चात्र व्यर्थविशेषणत्वं दूषणम्, तत्त्वेऽप्युपाधेराभासत्वात् । तत्तुल्यश्च यथा अत्रैव पर्वतेतरेन्धनवत्त्वम् । एवं वह्निसामग्र्यादिकमूह्यम् ॥

इति तत्त्वचिन्तामणावुपाधिप्रकरणम् ॥

(दी०) असाधारणविपर्यय इति । इदं च सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वमभिप्रेत्य । यद्यपि व्यतिरेकेण सत्प्रतिपक्षत्वे सत्प्रतिपक्षान्तरस्यादोषत्वान्नासाधारण्यं दोषाय, तथापि सत्प्रतिपक्षोन्नयनौपयिकसाध्यव्यापकत्वग्राहकप्रमाणाभावे तात्पर्यम् ।

(गा०) ननूपाधेरसाधारणविपर्ययत्वं कथमाभासताप्रयोजकम्, तद्व्यतिरेकस्यासाधारण्येन पक्षे साध्याभावासाधकत्वेऽपि तद्व्यभिचारेण हेतौ साध्यव्यभिचारसाधने असाधारण्यानवकाशेन तत्साधकतया दूषकत्वसम्भवात्, दूषकत्वे सदुपाधिताया दुर्वारत्वादित्यत आह । इदं चेति । असाधारणविपर्ययस्याऽऽभासताधानं चेत्यर्थः । सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वमभिप्रेत्येति । यत्र सत्प्रतिपक्षोन्नयनार्थमुपाध्युद्भावनं तादृशस्थलाभिप्रायेणेत्यर्थः । व्यतिरेकेणेति । उपाधिव्यतिरेकहेतुनेति शेषः । सत्प्रतिपक्षत्वे । साध्याभावसाधने । असाधारण्यम्, न दोषायेत्यनेन सम्बध्यते ।

ननु व्यतिरेकिणि असाधारणफलस्यान्वयव्याप्त्यग्रहस्याकिञ्चित्करत्वेऽपि सत्प्रतिपक्षप्रयोजकतया असाधारण्यं दोष एवेत्यत आह ।

सत्प्रतिपक्षे इति । पक्षोन्नायकतयेत्यर्थः । अदोषत्वात् । अदोषताया व्यवस्थापितत्वात् । प्रमाणाभावे तात्पर्यमिति । असाधारणविपर्ययस्य प्रसिद्धानुमानीयपर्वतेतरत्वादेस्तादृशप्रमाणाभावेनादूषकत्वादुपाध्याभासत्वे तात्पर्यम् । यद्यप्येवं व्यभिचारोन्नायकत्वे व्याप्तग्रनवकाशः, तत्रातिव्यापकतानिश्चयस्यापेक्षितत्वात्, तथापि असाधारणविपर्ययतयैवोपाध्याभासतेति यथाश्रुताभिप्रायेण सत्प्रतिपक्षोन्नायकत्वाभिप्रायेणेति प्रथममुक्तम् ।

(दी०) तदयं निष्कर्षः, यत्र यद्दोषोन्नायकतया दूषणत्वमुपाधेस्तत्र तदुन्नयनौपयिकरूपवैकल्यमेवाभासत्वे प्रयोजकम्, एवं च यत्र स्थापनायां पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्यसिद्धिरुद्देश्या तत्र पक्षाव्यापकविपर्ययस्याभासत्वम्, तद्विरहेण पक्षैकदेशे सत्प्रतिपक्षेऽप्येकदेशान्तरे साध्यसिद्धेरप्रत्यूहत्वात्, यत्र तु पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन तथा तत्र तादृशस्योपाधित्वमेव, एकदेशे प्रतिपक्षस्यापि तादृशसिद्धिविरोधित्वात् साध्यविपर्ययस्यासत्त्वमनुपाधित्वे प्रयोजकम्, न त्वज्ञातम्, अज्ञातस्यापि तस्य व्यापकव्यतिरेकेण सिद्धिसम्भवात् ।

(गा०) उपाधेराभासताबीजं सर्वसाधारणं निर्वक्ति । तदयमित्यादिना । दूषणत्वमुपाधेरिति । उपाधिमुद्भावयतोऽभिमतमिति शेषः । एवं सति पक्षाव्यापकविपर्ययस्य यत् उपाध्याभासत्वमुक्तं तदपि न सार्वत्रिकमित्याह । एवं चेति । सामानाधिकरण्येन । सामानाधिकरण्यमात्रेण । आभासत्वमिति । अदूषकत्वादिति शेषः । अदूषकत्वमेव विवृणोति । पक्षैकदेशे इति । सत्प्रतिपक्षेऽपि पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानसम्पादनेऽपि । तादृशोपाधिव्यतिरेकस्य पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनावर्तमानतया तदवच्छेदेन साध्याभावव्याप्यवत्ताज्ञानासम्पादकत्वादिति भावः । एकदेशान्तरे इति । पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेणेत्यर्थः । उपाधित्वमेव । न तु तदाभासत्वम् । दूषक

त्वादिति शेषः। तदेव दर्शयति। एकदेश इति । तादृशासिद्धिविरोधित्वात् । अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ विरोधित्वात् । अप्रसिद्धसाध्यविपर्यय इत्यत्राप्रसिद्धपदस्य तदानीमज्ञायमानत्वार्थकताभ्रमनिराकरणाय साध्यविपर्ययस्याज्ञातत्वरूपमप्रसिद्धत्वं नोपाधेराभासताप्रयोजकम्, बीजाभावात्, किन्तु अत्यन्तासत्त्वरूपम्, केवलान्वयिसाध्यके एव उपाधेरत्तत्साध्यविपर्ययकत्वेनाभासत्वात्, तत्र विपर्ययस्यात्यन्तासत्त्वेन साधयितुमशक्यत्वादित्याह साध्यविपर्ययस्येति । साध्यविपर्ययस्यासत्त्वम् । विपर्ययत्वावच्छेदेन साध्यप्रतियोगिकत्वम्, साध्यतावच्छेदकविपर्ययप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमिति यावत् । तस्य । साध्यविपर्ययस्य । व्यापकव्यतिरेकेणेति । साध्यव्यापकतया गृहीतस्योपाधेर्व्यतिरेकेणेत्यर्थः । सिद्धिसम्भवादिति । पृथ्वीत्वादिना पृथिवीतरभेदादेरिवेत्यादिः ।

(दी०) अथ सिद्धसाध्यविपर्ययत्वेन चाभासत्वम्, व्यभिचारोन्नायकतया दूषकत्वपक्षे विनापि साध्यप्रसिद्धिं प्रत्येकपदार्थप्रसिद्ध्यैव घटो नाभिधेय इत्यादिप्रतिज्ञापत्तेः, व्युत्पादयिष्यते च तत्र प्रतिज्ञाविरहः, व्यापकाभावेनाप्रसिद्ध्यैव व्याप्याभावस्य सिद्ध्यभ्युपगमात्, पूर्वसाधनव्यतिरेकत्वन्तु नोपाधित्वेन नाप्यनुपाधित्वेन नियतम्, वह्निना धूमस्य स्थापनायां प्रतिहेतावार्द्रेन्धनाभावे वह्न्यभावस्योपाधितापा धूमाभावस्य चार्द्रेन्धनाभावेन स्थापनायां प्रतिहेतौ वह्नावार्द्रेन्धनस्यानुपाधितायाश्च प्रसङ्गात् । परन्तु पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य प्रतिहेतावुपाधित्वेनोद्भावने सत्प्रतिपक्षमात्रमुच्छिद्येत, सर्वत्रैव तत्सम्भवात् । आभासत्वेऽपि स्थापनया विशेषाग्रहदशायामेव सत्प्रतिपक्षोपन्यासात्, वस्तुतः साध्याव्यापकस्यापि पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य तदानीं तत्त्वेनाग्रहादुपन्याससम्भवात् । अतो बलवत्तरानुकूलतर्कं विना पूर्वसाधनव्यतिरेको नोपाधित्वेनोद्भाव्य इति कथकसमयवशादेवासावुपाधित्वेन नोपन्यस्यत इति । यथा अकर्तृकत्वेति ।

कादाचित्कत्वेन सकर्तृकत्वस्थापनायामजन्यत्वे प्रतिहेताविसर्थः।

इति तत्त्वचिन्तामणिदीधितावुपाधिप्रकरणम् ॥

(गा०) पूर्वसाधनव्यतिरेकत्वं नोपाध्याभासताप्रयोजकम्, क्वचित्तस्यापि सदुपाधित्वात्, परं तु सत्प्रतिपक्षस्थले कथकसम्प्रदायवशात्तस्योपाधित्वेन नोद्भावनमित्यत्रैव मूलतात्पर्यमित्याह । पूर्वेति । नोपाधित्वेन नियतामिति दृष्टान्तविषयोक्तम् । एतन्नियमेति प्रसङ्गमाह । वह्निनेति । हेतुनेति शेषः । स्थापनायाम् । वादिना प्रथमसाधने । प्रतिहेतौ । धूमाभावसाधके । वह्न्यभावस्येति । धूमाभावरूपसाध्याव्यापकतया अनुपाधेरित्यादिः । पूर्वसाधनव्यतिरेकस्येति शेषः। उपाधितायाः प्रसङ्गादित्यन्वयः। द्वितीयानियमेऽतिप्रसङ्गमाह। धूमाभावस्येति । प्रतिहेतौ। धूमस्य साधके। आर्द्रेन्धनस्येति । प्रसिद्धोपाधेरिति शेषः । परन्त्विति । अस्य नोपाधित्वेनोद्भाव्य इत्यग्रिमेणान्वयः । असौ। पूर्वसाधनव्यतिरेकः । उपाधित्वेनानुद्भावने हेतुं वक्ष्यति कथकसमयवशादिति । तत्समयबीजमाह पूर्वसाधनव्यतिरेकस्येत्यादिना । सर्वत्रैव । प्रतिहेतुमात्र एव। तत्सम्भवात्। पूर्वसाधनव्यतिरेकस्योपाधितयोद्भावनसम्भवात् ।

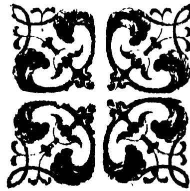
नन्वयोगोलकं धूमवद्वह्नेः, तत्र धूमवदार्द्रेन्धनाभावादित्यादौ सत्प्रतिपक्षे वह्न्यभावस्य पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य नोत्तरसाधने उपाधितयोद्भावनसम्भवः, वह्नेर्धूमाव्याप्यत्वेन तदभावत्वस्य धूमाभावाव्यापकत्वग्रहादित्यत आह। आभासत्वेऽपि स्थापनाया इति। पूर्वसाधनस्य वस्तुगत्या तत्साध्याव्याप्यत्वेऽपीत्यर्थः । विशेषाग्रहदशायामेव। तस्य तद्व्याप्यत्वाग्रहदशायामेव। सत्प्रतिपक्षोपन्यासात्। साध्याभावसाधकहेतूपन्यासात् । तद्ग्रहदशायां तत एव हेतोरसाधकतया प्रतिहेतूपन्यासवैयर्थ्यादिति भावः। वस्तुतः। वस्तुगत्या। तदानीम्। विशेषाग्रहदशायाम् । तत्त्वेन। साध्याव्यापकत्वेन । उपन्याससम्भवादिति। उपाधितया पूर्वसाधनव्यतिरेकोद्भावनसम्भवादित्यर्थः। अतः । उक्तरीत्या सत्प्रतिपक्षोच्छेदप्रसङ्गात्। बलवत्त्वेत्यादिर्नोद्भाव्य इत्यन्तः कथकसमयाकारः । इति कथकसमयेति । इ

त्याकारकसमयेत्यर्थः । वशादेवेति । न त्वाभासत्वादित्येवकारा-र्थः । असौ । पूर्वसाधनव्यतिरेकः ।

ननु क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्यत्वादित्यत्र स्थापनायां अनित्य-त्वस्य प्रागभाववृत्तेः कार्यत्वाव्याप्यत्वेन नित्यत्वं पूर्वसाधनव्याप्य-व्यतिरेककं न भवति, एवं क्षित्यादिकमकर्तृकं शरीराजन्यत्वात् व्योमवदित्यादौ क्षित्यादिव्योमान्यतरत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति तदन्यतरत्वावच्छिन्नसाधनाव्यापकं नित्यत्वञ्चोपाधिरेवेति कथमाभास इत्यत आह । कादाचित्कत्वेनेति । तथा च क्षित्यादिकं सकर्तृकं कादाचित्कत्वादित्यत्रानित्यत्वं कादाचित्कत्वव्याप्यम्, त-द्व्यतिरेकश्च नित्यत्वमिति न पूर्वोक्तो दोषः, क्षित्यादिकमकर्तृकम-जन्यत्वादिति प्रतिहेतौ क्षित्यादिव्योमान्यतरत्वावच्छिन्नाकर्तृकत्व-व्यापकं यथा नित्यत्वम्, तथा तदवच्छिन्नाजन्यत्वरूपसाधनाव्याप-कमपीति न स उपाधिरिति न द्वितीयोऽपि दोष इति दिक् ॥

इति श्रीमहामहोपाध्यायश्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्त्तिकृतौ तत्त्वचिन्तामणिदीधितिव्याख्याने

उपाधिप्रकरणम् ॥

पक्षताप्रकरणम् ।

(चि०) व्याप्त्यनन्तरं पक्षधर्मता निरूप्यते । तत्र न तावत् सन्दिग्धसाध्यधर्मत्वं पक्षत्वम् । सन्देहो हि न विशेषणं, परामर्शपूर्वं लिङ्गदर्शनव्याप्तिस्मरणादिना तस्य नाशात् । नोपलक्षणम्, अव्यावर्त्तकतापत्तेः ।

(दी०) अनुमितिलक्षणैककार्यानुकूलतासङ्गत्या पक्षधर्मतां निरूपयितुमाह । व्याप्तीति । सन्दिग्धेति । यत्र साध्यस्य यादृशसम्बन्धावगाहिनिर्णयनिवर्त्त्यो यः संशयस्तत्र स तादृशसम्बन्धेन साध्यानुमितौ पक्षतेत्यर्थः । तेन न पक्षसाध्याविशेष्यकसंशयाननुगमो न वा सम्बन्धान्तरेण सन्देहेऽपि निर्णीतसम्बन्धेन पक्षत्वम्, न वा तमःप्रभृतिषु समवायेन आकाशादिसाधने तद्वैकल्यम् ।

(गा०) मूले व्याप्तिपक्षधर्मतयोः सङ्गत्यप्रदर्शनेन न्यूनतां परिजिहीर्षुस्तयोरेककार्यकारित्वरूपसङ्गतिं दर्शयन् व्याप्त्यनन्तरमित्यादिमूलमवतारयति । अनुमितीति । अनुमितिलक्षणं अनुमितिस्वरूपं यदेककार्यं तदनुकूलत्वसङ्गत्या तत्प्रयोजकत्वरूपसङ्गत्या, प्रयोजकत्वञ्च कारणतावच्छेदकस्यापीति व्याप्तिपक्षधर्मतयोः परामर्शनिष्ठकारणतायामवच्छेदकत्वेन अनुमित्यजनकत्वेऽपि न क्षतिः । यद्यपि पक्षताया न कारणतावच्छेदकघटकत्वं तामनन्तर्भाव्य पर्वतादिवृत्तित्वज्ञानत्वेनैवानुमितिजनकत्वात् तथाऽपि पक्षताया अनुमितौ स्वातन्त्र्येण कारणतया तदुपलक्षितधर्मिवृत्तितायाश्च कारणतावच्छेदकतया तद्घटितविशिष्टस्यैककार्यानुकूलत्वमक्षतमेवेति ध्येयम् ।

निरूपयितुमिति । निरूपणं प्रतिपत्त्यनुकूलो व्यापारः । एवञ्च पक्षधर्मताघटकपक्षतानिरूपणस्यापि पक्षधर्मताप्रतिपत्त्यनुकूलत्वेन तन्निरूपणार्थमक्षतमिति मूले पक्षतानिरूपणेऽपि पक्षधर्मतां निरूपयितुमित्यस्य नासङ्गतिः । पक्षे धर्मत्वं यस्या इति व्युत्पत्त्या पक्षधर्मतापदं पक्षीयधर्मविशेषरूपपक्षतापरमिति केचित् । तच्चिन्त्यम् । तथात्वे लिखनसङ्क्षेपनिर्बन्धिनो दीधितिकारस्य पक्षतां निरूपयितुमित्यस्य उपेक्षाया बीजाभावात् ।

व्याप्तितीति । व्याप्तिनिरूपणानन्तरमिति मूलपाठाभिप्रायेण । व्याप्त्यनन्तरमिति पाठे च तत्प्रकाराभावात् प्रत्यक्षेत्यादीत्युपेक्ष्य प्रत्यक्षवित्यादि इति रीत्या प्रत्यक्षोपजीवकत्वादित्यादिग्रन्थधारकस्य तथाविधलिखनासङ्गतेः ।

तत्रेति मूले तत्पदं पक्षधर्मतापरं सप्तम्यर्थश्च घटकत्वं अन्वयश्चास्य पक्षत्वमित्यत्रेत्यवधेयम् । सन्दिग्धेत्यादिमूलग्रन्थस्य सन्दिग्धः साध्यरूपो धर्मो यत्रेति व्युत्पत्त्या विषयतया साध्यीभूतधर्मसन्देहवत्त्वं, तादृशसन्देहपर्यवसितं पक्षतेत्यर्थः । तत्र साध्यं धर्मत्वनिवेशनमफलं धर्मपदसार्थकताय, स्वस्मिन् सन्दिग्धं साध्यधर्मत्वं साध्यं धर्मो यस्य इति बहुव्रीहिबलात् साध्यनिरूपितधर्मित्वपर्यवसितं पक्षत्वमित्युक्तौ, साध्ये सन्दिग्धं स्वधर्मत्वं पक्षत्वमित्युक्तौ च साध्यनिरूपितधर्मित्वस्य पक्षनिरूपितधर्मत्वस्य चाप्रसिद्धिस्थले वक्ष्यमाणानुपपत्तिप्रयोजकं तत् । एवं साध्यकोटिकसंशयस्य निवेशे साध्यं पक्षवृत्ति न वा, साध्यं पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेति संशयासंग्रहः, तादृशसंशयोपादाने च पक्षः साध्यवान्न वेति संशयादनुमित्यनुपपत्तिरतो धर्मत्वांशं परित्यज्य केवलान्वयिग्रन्थे मणिकृतैव वक्ष्यमाणतथाविधसकलसंशयानुगमप्रकारं दर्शयति । यत्रेति । यत्र इति यद्धर्मावच्छिन्ने, सप्तम्यर्थश्च निर्णयान्वयि विशेष्यत्वम्, साध्यस्य । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नस्य । षष्ठ्यर्थः प्रकारत्वं, तस्यापि निर्णयेऽन्वयः । तत्र । तद्धर्मावच्छिन्ने, सप्तम्यर्थोऽनुमित्यन्वयि विशेष्यत्वम् । तादृशसम्बन्धेन साध्यानुमितौ । तादृशसम्बन्धावच्छिन्नसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविधेयताकानुमितौ जनकीभूतेत्यर्थः । पक्षविशेष्यकसाध्याभाववैशिष्ट्यबुद्धाविव साध्यधर्मिकपक्षावृत्तित्वपक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्ववैशिष्ट्यबुद्धावपि पक्षः

साध्यवानिति निश्चयस्य प्राचीनमते प्रतिबन्धकत्वात् साध्यं पक्षवृत्ति न वेत्यादिसंशयसंग्रहः । एवञ्च शुद्धपर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितशुद्धसंयोगावच्छिन्नशुद्धवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितसंयोगसंसर्गावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताकसंशयो हेतुरिति पर्यवसितम् । तादृशनिश्चयप्रतिबध्यत्वस्य यथाश्रुतस्य घटादिविषयकसमूहालम्बनात्मकवह्निमत्त्वादिनिश्चयप्रतिबध्यघटादिसंशयसाधारणत्वात् तादृशनिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकताप्रवेशः ।

अवच्छिन्नत्वञ्चान्यूनवृत्तित्वं न तु स्वरूपसम्बन्धविशेषः । तेन वह्निसामान्याभावविशिष्टबुद्धौ महानसीयत्वादिविषयतामनन्तर्भाव्य वह्निमान् महानसीयवह्निमानित्यादिसकलज्ञानसाधारणवह्नित्वावच्छिन्नवत्तानिश्चयत्वेनैव प्रतिबन्धकताकल्पनान्महानसीयवह्निमान् वह्निसामान्याभाववान् वा पक्ष इत्याकारकसंशयं प्रति महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वेनाप्रतिबन्धकत्वेऽपि न तथाविधसंशयस्य महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकानुमितौ पक्षतात्वानुपपत्तिः । न वा महानसीयवह्न्यभावादिविशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ वह्नित्वावच्छिन्नप्रकारताकत्वादेर्निविष्टत्वेऽपि वह्निमानित्याद्यनुमितौ महानसीयवह्निमान्न वा पक्ष इत्यादिसंशयस्य पक्षतात्वापत्तिः । इत्थञ्चाहार्यस्य भ्रमत्वज्ञानास्कन्दितस्य च निश्चयस्याप्रतिबन्धकतया अनाहार्यत्वं भ्रमत्वज्ञानानास्कन्दितत्वञ्च निश्चयविशेषणं देयमतो न तथाविधनिश्चयत्वान्यूनवृत्तिप्रतिबन्धकत्वाप्रसिद्धिः । पर्वतो वह्निमान्न वेत्यादेः कस्यापि संशयस्य धर्मान्तरावच्छिन्नविशेष्यताकान्यसंसर्गकान्यधर्मावच्छिन्नप्रकारकनिश्चयसाधारणसंयोगसंसर्गकवह्नित्वाद्यवच्छिन्नप्रकारकनिश्चयत्वाद्यन्यूनवृत्तिप्रतिबन्धकताकत्वं न सम्भवतीति प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपितत्वादेः प्रकारताविशेषणत्वम् । उपनीतभानात्मकबाधनिश्चयस्यापि साध्यवत्तानिश्चयसामान्यनिवर्त्तनीयतया भ्रमत्वज्ञानास्कन्दितस्य च तस्यानुमित्यविरोधितया तथाविधबाधदशायामनुमित्यापत्तिरतः संशयत्वनिवेशनम् ।

न च पक्षसाध्यविशेष्यकसंशयसाधारण्यानतिप्रसंकस्य सं-

शयत्वस्य दुर्वचतया पुनरननुगमतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । बाधनिश्चयनिवर्त्तनीयस्यैवात्र संशयपदेन विवक्षितत्वात् केवलान्वयिनि च साध्ये पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वनिश्चय एव सुलभो बाधः, एवंविधबाधोपादानेनैव विविधसंशयानुगमसम्भवात्तदननुगमो न दोषाय, अनुगमस्यापि कथञ्चित् सम्भवात् ।

यत्तु साध्यपक्षवैशिष्ट्यावगाहित्वमेव संशयपदेन विवक्षितमिति नाननुगमः । साध्यं पक्षवृत्ति न वेति साध्यविशेष्यकसंशयस्यापि तथात्वादिति, तदसत् । तथा सति साध्यपक्षवैशिष्ट्यानवगाहिनः साध्यं पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेति संशयस्यासंग्रहात् ।

न च केवलान्वयिस्थले साध्यं पक्षवृत्ति न वेत्येतादृशसंशयादेवानुमित्युपपत्त्या तथाविधसंशयासंग्रहो न दोषाय इति वाच्यम् प्रमेयत्वं घटनिष्ठाभावप्रतियोगि न वेति संशयस्य केवलान्वयिग्रन्थे मणिकृतैव संगृहीततया तद्विरोधात् ।

वस्तुतस्तु तादात्म्यसम्बन्धेन वाच्यसाध्यकप्रमेयपक्षकस्थले न तादृशसंशयाप्रसिद्धिः तादात्म्यसम्बन्धेन पक्षसम्बन्धित्वाभावरूपकोट्यप्रसिद्धेः । न च साध्यं पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसंशयस्य पक्षतात्वेऽपि उक्तस्थले पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितेरुद्देश्यत्वे पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन वर्त्तमानभेदप्रतियोगित्वकोटिकसंशयस्यैव सामानाधिकरण्येन साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतया पक्षतात्वमङ्गीकर्त्तव्यं तच्च न सम्भवति प्रमेयत्वाद्यवच्छेदेन वर्त्तमानभेदाप्रसिद्ध्या कोट्यप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । प्रमेयत्वाद्यवच्छेदेन वर्त्तमानस्य द्वित्वावच्छिन्नभेदस्यैव प्रसिद्ध्या साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नतादृशभेदप्रतियोगित्वकोटिकसंशयस्यैव तत्र पक्षतात्वसम्भवात् तत्र पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नवृत्तिकाभावे साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वोभयत्वावच्छिन्नतदभावकोटिकसंशयस्य पक्षतात्वोपगमसम्भवाच्च । एवमप्रसिद्धसाध्यकव्यतिरेक्यनुमानस्थले पक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिसंशयानुपपत्तेस्तत्र साध्यात्मकाभावप्रतियोगिनि पक्षसम्बन्धित्वसंशयस्य पृथिवीतरत् पक्षसम्बन्धि न वेत्याकारकस्यैव पक्षतात्वमुपगन्तव्यतया पक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहित्वविवक्षाऽसम्भवात् ।

अथ वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नसा-
ध्यकस्थले च वह्निमान्न वा पक्ष इत्यादिसंशयस्य पक्षतात्वप्रसङ्गः
साध्यवत्तानिश्चयनिवर्त्तनीयत्वात् । न च सिद्धिकाले ऽनुमितिवारणा-
येव पक्षताहेतुत्वकल्पनफलं एवञ्च उक्तसंशयस्यानुमितिहेतुत्वोप-
गमेऽपि सिद्धिदशायमनुमित्यापत्त्यसम्भवात् तस्य पक्षतात्वमिष्ट-
मेव इति वाच्यम् । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यतदभावान्यतर-
स्मिन् पक्षसम्बन्धावगाहिसन्देहस्यैव प्राचीनैः पक्षतात्वोपगमात्
अन्यथा बाधसाधारणरूपेण पक्षतात्वोपगमेऽपि सिद्धिकाले ऽनुमि-
तिवारणसम्भवात् बाधवारकसंशयत्वनिवेशनस्यापि निष्प्रयोजन-
कतापत्तेः ।

न च तादृशसंशयस्य वह्निव्याप्याद्यभाववत्तानिश्चयरूपबाधप्रति-
बध्यतया नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । वह्निव्याप्याभावाभाववान् पर्व-
तः पर्वतो वह्निमान्न वा इति संशयस्य तादृशबाधनिश्चयप्रतिबध्य-
तया तावताऽपि तद्वारणासम्भवात् ।

यत्तु प्रकृतसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविषयताघटितधर्मावच्छिन्न-
प्रतिबध्यतानिवेशान्नोक्तातिप्रसङ्गः, वह्न्यभावविशिष्टज्ञानत्वावच्छि-
न्नाया वह्निव्याप्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यताया अवच्छेदककोटौ वह्निव्या-
प्यत्वावच्छिन्नविषयताया अनन्तर्भावादिति तन्न । वह्न्यभावादिसा-
ध्यकस्थले वह्निमान्न वेत्यादिसंशयासंग्रहप्रसङ्गात्, वह्निविशिष्टबुद्धि-
त्वावच्छिन्नाया वह्न्यभावादिनिश्चयप्रतिबध्यताया अवच्छेदकगर्भे व-
ह्न्यभावत्वावच्छिन्नविषयताया अनिवेशात् यत्र च वह्निव्याप्यत्वाव-
च्छिन्नस्यैव पक्षत्वं साध्यत्वञ्च तत्र वह्निव्याप्यो वह्निमान्न वेति सं-
शयवारणस्याप्यशक्यत्वात् ।

यत्तु साध्यवत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकविषयताघटितधर्मा-
वच्छिन्नत्वेन प्रतिबध्यताया निवेशनीयतया वह्निव्याप्यवत्ताज्ञानं प्र-
ति वह्न्यभावादिनिश्चयत्वेनाप्रतिबन्धकतया तद्विषयतायाः साध्य-
वत्ताज्ञानप्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वविरहेण नातिप्रसङ्गः । तदपि न ।
तावताऽपि महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले महानसीयव-
ह्न्यभावाभाववान् पर्वतः स वह्निमान्न वेति संशयवारणासम्भवात् ।

अत्रोच्यते, संशयत्वं स्वनिष्ठविषयताघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिब-
न्धकतानिरूपितप्रतिबध्यताशालित्वं ज्ञानभेदेन विषयताभेदानभ्युप-

मत्वात् संशयनिष्ठवह्निमत्पर्वतादिविषयताया अपि प्रत्येकं निश्चयवृत्तित्वात् प्रतिबन्धकतावच्छेदकघटकत्वोपपत्तिः वह्न्यभाववान् पर्वतो घटवान्न वेत्याकारकसंशयस्य तादृशधर्माक्रान्तस्य साध्यवत्त्वनिश्चयप्रतिबध्यस्य च वारणाय साध्यवत्तानिश्चयत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन निरुक्तसंशयत्वघटकप्रतिबध्यता विशेषणीया, घटादिमत्ताज्ञानत्वावच्छिन्नप्रतिबध्यताया अतथात्वान् नातिप्रसङ्गः। तत्र पक्षे वह्न्यभाववान्न वेति संशयस्य पक्षतात्वमिष्टमेव तस्य वह्निः पक्षनिष्ठाभावप्रतियोगी न वेति संशयसमशीलत्वात्। स्वनिष्ठविषयतायाश्च बाधप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वं निवेशनीयन्तेन वह्निव्याप्यसाध्यकस्थले वह्निमान्न वा पक्ष इत्येतादृशसंशयस्य व्युदासः तत्र वह्निव्याप्याभावाभावत्वेन व्याप्यस्य पृथग्भानेऽपि संशयत्वघटकीभूतस्वनिष्ठवह्निमत्पक्षविषयिताया वह्निव्याप्याभावनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकत्वविरहात्। एवञ्च शुद्धवह्नित्वावच्छिन्नसाध्यकस्थले वह्न्यभाववान् पक्ष इत्येतादृशबाधनिश्चयप्रतिबध्यस्य महानसीयवह्निमान्न वा पक्ष इत्येतादृशसंशयस्य पक्षतात्ववारणाय साध्यवत्तानिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशनमित्यवधेयम्।

एतेनावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण कोटिद्वयावगाहिनो निश्चयस्यावच्छेदकावच्छेदेन साध्यादिमत्तानिश्चयप्रतिबध्यत्वेऽपि निरुक्तसंशयत्वाभावेन न पक्षतात्वमिति संक्षेपः।

अथावच्छेदकावच्छेदेन कोटिमवगाहमानस्य कोटिद्वयावगाहिनः समुच्चयस्य पक्षतात्वापत्तिः तस्याप्युक्तरूपाक्रान्तत्वात्।

न च विरोधावगाहित्वनिवेशात्तद्वारणसम्भवः। कुत्रचित् किञ्चित्प्रतियोगिकविरोधभानस्य समुच्चयेऽप्यक्षतत्वात् साध्यतदभावादिविरोधावगाहित्वस्य प्रत्येकं सकलसंशयसाधारण्यासम्भवादिति चेन्न। संयोगादेरव्याप्यवृत्तित्वज्ञानदशायान्तद्वत्त्वग्रहविषयीभूतधर्मिणि तदभावादिग्रहोत्पत्त्या तद्वत्ताग्रहस्य तदभावग्रहप्रतिबन्धकतायामव्याप्यवृत्तित्वज्ञानस्योत्तेजकतामपेक्ष्य व्याप्यवृत्तितावगाहित्वेनैव प्रतिबन्धकतोपेयते। व्याप्यवृत्तित्वज्ञानवच्छिन्नाधारताकत्वं सर्वत्र प्रतिबन्धकतायां तादृशाभावत्वाया अन्ततः संसर्गतये

य भानमुपेयते एवञ्च समुच्चयनिष्ठकोटिविषयिता न विपरीतधी-
प्रतिबन्धकतावच्छेदिका, व्याप्यवृत्तित्वाविषयित्वानिरूपितत्वात्
अत उक्तसंशयत्वनिरुक्तौ स्वपदेन समुच्चयोपादानासम्भवेन तस्य
पक्षतात्वापत्तिविरहात् ।

अथवा स्वघटितधर्मावच्छिन्नप्रतिबन्धकतानिरूपितप्रतिबध्य-
तावच्छेदकीभूता या स्वावच्छेदकधर्मावच्छिन्ननिरूपितविरोधवि-
षयितानिरूपिता प्रकारिता सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तद्विशिष्ट-
प्रकारितैव संशयत्वं तच्च समुच्चयव्यावृत्तं समुच्चये विरोधाभा-
नेन कोटिद्वयविषयितयोर्विरोधविषयित्वानिरूपितत्वात् संशये चा-
न्ततः कोट्योः संसर्गतयापि परस्परविरोधभानोपगमेन सकलसं-
शयसंग्रहः । यदंशे संशयत्वं तत्कोटिविरोधस्यैव उक्तरूपेण उपा-
दानसम्भवात् न वस्त्वन्तराविरोधभानमादायातिप्रसङ्गः ।

केचित्तु साध्यनिश्चयसाध्याभावनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकवि-
शेष्यताशालित्वं समुदितार्थः संशये च धर्मिणि उभयप्रकारतानि-
रूपितैकविलक्षणविषयता समुच्चयवैलक्षण्यायोपगम्यते इति ता-
दृशविषयताया विभिन्नरूपेण उभयनिश्चयप्रतिबध्यतावच्छेदकतया
नासम्भव इत्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

प्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यकसाध्यतदभावकोटि-
कज्ञानत्वादिकमुपेक्ष्य निरुक्तरूपेण संशयनिवेशस्य प्रयोजनं
दर्शयति । तेनेति । न पक्षेति । पक्षविशेष्यकस्य । पक्षः साध्यवान्न
वेत्यस्य । साध्यविशेष्यकस्य । साध्यं पक्षवृत्ति न वेत्याकारकस्य
संशयस्य, नाननुगमः तथा सति फलस्याविलक्षणतया व्यभिचारे-
ण कारणता भज्येतेति भावः ।

इदमुपलक्षणम्, साध्यवत्त्वद्वैधकोटिकसंशयाननुगमोऽपि बो-
ध्यः । विशिष्य सम्बन्धनिवेशनप्रयोजनं दर्शयति । न वेति । सम्ब-
न्धान्तरेण । तत्सम्बन्धातिरिक्तसम्बन्धेन । सन्देहे । सन्देहदशाया-
म् । निर्णीतसम्बन्धेन । पक्षांशे साध्यीयसम्बन्धविधया तत्कालीन-
निर्णयाविषयीभूततत्सम्बन्धेन । एतदनन्तरमनुमितावितिपूरणीयम् ।
तत्सम्बन्धेन संशयासत्त्वेऽपि तत्सम्बन्धेन सिद्धिशून्यकाले इष्टाप-
त्त्यसम्भवान्निर्णीतेत्युक्तं, सम्बन्धमनिवेश्य साध्यनिर्णयसामान्याने-
त्यर्थत्वनिवेशोऽप्रसिद्धिप्रसङ्गात् यत्किञ्चिन्निश्चयनिवर्त्यत्वं यत्किञ्चि-

त्संसर्गकनिर्णयसामान्याविषयत्वं वा यदि निवेश्यते तदाऽयमति-
प्रसङ्गो बोध्यः । धर्मत्वांशपरित्यागप्रयोजनमाह । न वा तमःप्रभृति-
ष्विति । स्ववृत्तित्वसंशयविषयसाध्यकत्वं पक्षत्वमित्युक्तौ धर्मत्वानि-
वेशेऽव्यवृत्तिसाध्यकघटादिपक्षकस्थले न पक्षतावैकल्यम्, घटादि-
समवेतत्वस्य प्रसिद्ध्या गगनादौ तत्संशयसम्भवादिति तमःप्रभृति-
पर्यन्तस्य पक्षत्वानुसरणम्, तथा च साध्ये सम्बन्धान्तरेण पक्ष-
वृत्तित्वसन्देहदशायां निर्णीतसम्बन्धेनानुमितिवारणाय प्रकृतसा-
ध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन स्ववृत्तित्वसंशयस्यावश्यं निवेशनीयतया
तमःप्रभृतिसमवेतत्वस्याप्रसिद्ध्या साध्ये पक्षवृत्तित्वसंशयमादाया-
पि न तत्र पक्षतोपपत्तिरिति भावः । स्वरूपसम्बन्धेन तमोवृत्ति-
त्वस्य प्रसिद्ध्या तेन सम्बन्धेनानुमितौ नानुपपत्तिरतः समवायेने-
ति । पक्षे साध्यीयसाध्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नधर्मितासंश-
यस्य पक्षतात्वे तमःप्रभृतिषु वृत्तिमत्साध्यसाधने नानुपपत्तिरत
आकाशादीति । तद्वैकल्यम् । पक्षतावैकल्यम् ।

सन्देहोऽनुमितौ हेतुः । विशेषणतया । पक्षधर्मताज्ञाननिष्ठानुमि-
तिजनकतायामवच्छेदको वा । अथ वा उपलक्षणतया तादृशजनक-
तायामवच्छेदकस्तत्राद्यं पक्षद्वयं दूषयति मूले सन्देह इति । विशेष-
णम् । अपेक्षणीयानुमित्यव्यवहितप्राक्सत्ताकं सत् अनुमितिकारणं
विशेषणविधया कारणतावच्छेदकं चेति यावत् । परामर्शपूर्व
तस्य संशयस्य नाशादित्यन्वयः । यत्रादौ लिङ्गदर्शनं ततो व्या-
प्तिस्मरणं तदभिप्रायेण लिङ्गदर्शनस्य, यत्र तयोर्विपरीतक्रम-
स्तदभिप्रायेण व्याप्तिस्मरणस्य नाशकत्वमभिहितं, अत एकत्र
उभयोर्नाशकत्वासम्भवेऽपि न क्षतिः । आदिपदेन यत्र संशया-
नन्तरक्षणे व्याप्तिस्मरणाद्यनुगुणज्ञानोत्पादस्तदनन्तरमेव व्याप्ति-
स्मरणादिः तत्रत्यतादृशज्ञानसंग्रहः । द्वितीयं दूषयति । नोपल-
क्षणमिति । अव्यावर्त्तकतापत्तेः । सिद्धस्थलेऽनुमित्यवारकतापत्तेः ।
तत्कालीनपरामर्शस्यापि कालान्तरीयसंशयविषयधर्मिवृत्तित्वाव-
गाहितया सामग्र्या अक्षतत्वादिति भावः ।

अथ साध्यसन्देहोऽनुमितौ हेतुरेव लिङ्गदर्शनादेः पूर्वोत्पन्नस्य
संशयस्य तेन विनाशेऽपि तदनन्तरं परामर्शाव्यवहितप्राक्क्षण-
आत्मसंशयात्मकसन्देहादनुमितिरिति कल्प्यते ।

न चानुत्पन्न एव संशये यत्र स्वसामग्रीबलात् परामर्शोत्पत्ति-
स्तत्रानुमित्यनुदयप्रसङ्गः परामर्शकाले तदुत्तरञ्च विशेषदर्शनरूप-
ानबन्धकवशेन संशयोत्पादासम्भवादिति वाच्यम् । फलानुरोधेन
र्वत्रैवानुमित्युपधायकपरामर्शाव्यवहितप्राक्क्षणे संशयोत्पादक-
ल्पनात् । यत्र संशयोत्पादद्वितीयक्षण एव परामर्शसामग्री प्रमाणसि-
द्धा यत्र वा परामर्शसामग्रीपूर्वक्षणे संशयजनकधर्मिज्ञानाद्यभावः
प्रामाणिकस्तत्र परामर्शानन्तरं साध्यस्य प्रत्यक्षनिश्चय एव उपग-
म्यते तत एव प्रवृत्त्याद्युपपत्तेः तत्रानुमिनोमीत्यनुव्यवसायस्याप्य-
त्या भ्रमत्वमेव कल्प्यते अनुगताननुगतसिषाधयिषाभावकूटवि-
शिष्टसिद्ध्यभावस्यानुमितिहेतुत्वापेक्षया संशयहेतुतायां लाघवात् ।
संशयहेतुत्वोपगमे बाधनिश्चयदशायां संशयाभावादेवानुमितिवा-
रणसम्भवात् नानाविधबाधाभावस्यानुमितिहेतुत्वाकल्पनेनानुमिति-
सामग्रीप्रतिबन्धकतायां तदनिवेशेन च लाघवात् । जनकज्ञानविरो-
धितयैव च बाधादीनां हेत्वाभासतोपपत्तेः । संशयस्य च कार्यता-
वच्छेदककोटौ कारणवैशिष्ट्य निवेश्य तादृशसंशयत्वेनैव हेतुता
वाच्या, अतो दीधितिकारोक्तप्रकारस्य स्वत्वघटिततया स्वत्व-
ननुगमेन प्रतिबध्यतादीनां स्वस्वावच्छेदकभेदेन भिन्नानामननुगमे-
न च शब्दानुगममात्रपर्यवसानेऽपि न क्षतिः । संशयस्य बाधसा-
धारणतदभाववत्ताज्ञानत्वेन कारणत्वं न तु पक्षधर्मिकसाध्यतद-
भावोभयज्ञानत्वरूपसंशयत्वेन गौरवात् । बाधनिश्चयदशायाञ्च
अनुमित्यापत्तिसम्भवः । प्रत्यक्षादिसाधारणालौकिकविशिष्टबुद्धि-
त्वावच्छिन्नं प्रति बाधनिश्चयस्य प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वादि-
ति तु न श्रद्धेयम् । बाधनिश्चयेऽप्रामाण्यग्रहसत्त्वेऽनुमित्यापत्तेः, अ-
प्रामाण्यग्रहाभावस्य संशयजनकतायां प्रयोजनविरहेणानिवेशात्,
साध्यसन्देहेऽप्रामाण्यग्रहसत्त्वेऽप्यनुमित्युपगमे क्षतिविरहात्, सं-
शयेऽप्रामाण्यनिश्चयेऽनुमित्युत्पादेऽपि संशये विषयसंशयस्याकिञ्चि-
त्करत्वात्, तत्राप्रामाण्यनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावस्यैव निवेशनीय-
तयाऽप्रामाण्यशङ्कास्कन्दितबाधनिश्चयादनुमित्यापत्तेर्दुर्वारतापत्ते-
रिति चेन्न । प्रत्यक्षादिना निर्णीतस्यापि साध्यस्यानुमित्सया
अनुमितेरानुभविकत्वात् संशयस्य पक्षतात्वे तदनुपपत्तेः अनु-
मित्साविरहे विशेषदर्शनमूलकप्रत्यक्षादेव सर्वत्र प्रवृत्त्यादिसम्भवे

अनुमानप्रामाण्यस्यैव विलयापत्तेः संशयानन्तरजातसिषाधयिषात्मकप- रामर्शादनुमित्यापत्तेश्च इति संक्षेपः ।

(वि०) नापि साधकबाधकप्रमाणाभावः, उभ- याभावस्य प्रत्येकसत्त्वेऽपि सत्त्वात् । नापि अभाव- द्वयं तथा, बाधकप्रमाणाभावस्य व्यर्थत्वात्, ह्रदादेः पक्षत्वेऽपि बाधहेत्वसिद्ध्यादेरावश्यकत्वेन अनुमित्य- नुत्पादात् । नापि साधकप्रमाणाभावः श्रोतव्यो म- न्तव्य इति श्रुत्या समानविषयकश्रवणानन्तरं मनन- बोधनात् । प्रत्यक्षदृष्टेऽप्यनुमानदर्शनात् । एकलिङ्गा- वगतेऽपि लिङ्गान्तरेण तदनुमानाच्च मन्तव्यश्चोपप- त्तिभिरिति स्मरणात् ।

(दी०) संशययोग्यतां निरस्यति । नापीति । साधक- बाधकमाने सिद्धिबाधौ । केवलान्वयिनि च पक्षनिष्ठाभावप्रति- योगित्वधीरेव सुलभो बाधः ।

(गा०) संशयनाशेऽपि यावन्न निर्णयस्तावत्पर्यन्तं संशययोग्यता या अनपायात् तस्या एव पक्षतात्वं सम्भवतीति तन्निराकरणे मूल स्य न्यूनता, अतो नापीति मूलमेव संशययोग्यतानिराकरणपरतय व्याचष्टे । संशययोग्यतामिति । साधकबाधकमानपदस्य सिद्धि बाधहेतुरूपयथाश्रुतार्थपरत्वे सर्वदैवानुमित्यनुपपत्तिः अनुमितिपूर्वं सिद्धिबाधहेतुचक्षुरादेः सिद्धिहेतुपरामर्शस्य च सर्वत्रैव सत्त्वादत तत्पदं सिद्धिबाधपरतया व्याचष्टे । साधकेति । यद्यपि बाधकमा नपदस्य बाधजनकतत्सामग्रीपरत्वेऽपि न क्षतिः बाधसामग्र्यनन्त- रक्षणे कदाप्यनुमितेरनुत्पादात् । तथाऽपि बाधजनकत्वमात्रेण त- त्सामग्रीपरत्वे तदवच्छिन्नाभावस्य हेतुता लभ्येत तत्र चोक्तैवानुप- पत्तिः बाधसामग्रीत्वेन तत्परत्वञ्च विना लक्षणां न निर्वहति ल- क्षणाया आवश्यकत्वे बाध एव लक्षणोचिता इत्यभिप्रायेण इत्थम्

ननु पक्षे साध्याभावनिश्चयस्य बाधतया केवलान्वयिनि वा-

प्याभावाप्रसिद्ध्या बाधाप्रसिद्धिरतस्तदभावघटितपक्षतावैकल्यम् अत आह । केवलान्वयिनि चेति । पक्षनिष्ठेति । साध्य इत्यादिः । श्रीः । निर्णयः । सुलभो बाध इति । तथा च तादृशबाधाभावस्यैव पक्षताघटकत्वान्नानुपपत्तिरिति भावः । सुलभ इत्यनेन तत्राभावांशे साध्यीयत्वभ्रमात्मकबाधस्यापि कदाचित् कस्यचित् पुरुषस्य प्रसिद्ध्या तदभावघटितत्वमपि पक्षतायाः सम्भवतीति सूचितम् ।

(चि०) अथ सिषाधयिषितसाध्यधर्मा धर्मी पक्षः । तथा हि मुमुक्षोः शब्दादात्मावगमेऽपि मननस्य मोक्षोपायत्वेन सिद्धिविशेषानुमितीच्छया आत्मानुमानम् । अत एव 'प्रत्यक्षपरिकलितमपि अर्थमनुमानेन बुभुत्सन्ते तर्करसिकाः । न हि करिणि दृष्टे चीत्कारेण तमनुमिमतेऽनुमातारः' इति वाचस्पतिवचनयोरविरोधः अनुमित्सातद्विरहाभ्यां तदुपपत्तेरिति चेन्न । सन्देहवत्परामर्शपूर्वं सिषाधयिषाया अपि अभावात् योग्यतायाश्च अनिरूपणात्, सिषाधयिषाविरहेऽपि घनगर्जितेन मेघानुमानात् स्वकारणाधीनतृतीयलिङ्गपरामर्शबलेन अनपेक्षितानुमानदर्शनाच्चेति ।

(दी०) ननु तत्रापि पुनरनुमित्सा, ततः परामर्शान्तरं, स्मरणात्मकाद्वा परामर्शादनुमितीष्टसाधनताविषयकादनुमित्सा, ततोऽनुमितिरिति फलबलात् कल्पनीयमित्यत आह । सिषाधयिषेति । न च अनुमितिजनिकेच्छैव पक्षता । सा च क्वचित् स्वनिष्ठैव सर्वत्र ईश्वरनिष्ठैव सुलभेति वाच्यम् । तस्या नित्यत्वेन सिद्धौ सत्यामपि पक्षताप्रसङ्गात् । न च तस्यास्तदानीं न तज्जनकत्वम् । तद्धि न तद्योग्यता, अनपायात् । न च तदुपधानम् । अनुमितेः पूर्वं तदभावात् । न च तत्सामग्रीसमवधानम् ।

कारणमात्रस्य पक्षताकुक्षिनिक्षेपप्रसङ्गाच्छेषवैयर्थ्यात् । त॰
दानीं सामग्रीविरहप्रयोजकव्यतिरेकप्रतियोगिनः कारणस्य
वक्तव्यत्वापाताच्च ।

(गा०) व्याप्तिस्मरणादिना पूर्वानुमित्सानाशस्थलेऽनुमिति
मुपपाद्य सिषाधयिषाविरहेत्यादिग्रन्थमवतारयति । नन्विति । त
त्रापि । परामर्शपूर्वमनुमित्सानाशस्थलेऽपि । पुनरनुमित्सा । परा
मर्शानन्तरमनुमित्सान्तरम् ।

ननु परामर्शानन्तरोत्पन्नेन इच्छाजनकज्ञानेन इच्छाजननसमका
लं परामर्शस्य विनाशात्तादृशेच्छातः कथमनुमितिरित्यत आह
ततः परामर्शान्तरमिति । विनश्यदवस्थानुमित्सयाऽनुमितिमुप
पाद्याविनश्यदवस्थयाप्युपपादयति । स्मरणात्मकान्तरेति । चाक्षुषादि
परामर्शस्यानुमित्स्यंशे इष्टसाधनताप्रकारकसमूहालम्बनत्वं नोपप
द्यते स्वायोग्यमुख्यविशेष्यकज्ञाने बहिरिन्द्रियस्यासामर्थ्यादतस्त
स्य तथात्वमुपेक्ष्य तन्मूलकव्याप्यवत्पक्षगोचरसंस्कारात् पूर्वानु
मित्साजनकेष्टसाधनताज्ञानाहितसंस्कारसहकृतात्समूहालम्बनस्म
रणात्मकपरामर्शान्तरस्यानुसरणम् । स्मरणेत्युपलक्षणम्, तथावि
धमानसपरामर्शोऽपि बोध्यः ।

ननु कल्पकाभावान्नैतादृशकल्पनासम्भव इत्याशङ्कां परिहरति
फलबलादिति । सिषाधयिषारूपकारणं विना अनुमित्यात्मककार्यानु
पपत्तिबलादित्यर्थः । सिषाधयिषाविरहेऽपीति मूलस्यानुमातुरि
त्यादिः, तेन ईश्वरस्य सिषाधयिषायास्तत्राक्षतत्वेऽपि न क्षतिः ।
इच्छारूपपक्षताया आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्यैव हेतुता इत्यभिप्रायेणेदम् ।

न च तत्रापि पूर्ववत् फलबलादनुमित्सां कल्पयित्वा अनुमितिः
शक्योपपादिका । तत्र तदभावस्यानुभवसिद्धतया कल्पनासम्भवात्,
पूर्वं कदापि यस्य मेघानुमितिर्नासीत् तेन तत्रेष्टसाधनताया अगृ
हीतत्वेन तद्गोचरस्मरणस्य तदनुभावकस्य तदाभिमाबेन त
द्गोचरानुभवस्य चासम्भवेन तदनुमित्सासामग्र्या एव दुर्घटत्वा
च्च विषयनिष्ठप्रत्यासत्त्यैवानुमित्साया हेतुता वाच्या इत्यभिप्राये
उक्तस्थले पक्षतोपपत्तिं दीधितिकृदाशङ्कते । न चानुमितीति । इ
च्छैव । समानाधिकरणव्यधिकरणसाधारणमिच्छामात्रमेव । स्व

निष्ठेव । अनुमातृसमवेतेव । तस्याः । ईश्वरेच्छायाः । पक्षताप्रसङ्गादिति । तथा च सिद्ध्यनन्तरमनुमित्यापत्तिरित्यर्थः । तदानीम् । सिद्धिदशायाम् । न तज्जनकत्वमिति । तथा चानुमितिजनकत्वविशिष्टेच्छात्वेनैव हेतुता, कारणतावच्छेदकविशिष्टस्य प्राक्सत्त्वमेव फलोपधाने तन्त्रमिति नातिप्रसङ्ग इति भावः । जनकत्वेन जनकत्वे आत्माश्रयसत्त्वेऽपि स्फुटत्वात्तमुपेक्ष्य दूषणान्तरमाह । तद्धीति । योग्यता । स्वरूपयोग्यता । अनपायादिति । कारणतावच्छेदकधर्मरूपयोग्यतायाः सर्वदैव सत्त्वादित्यर्थः । तदुपधानम् । तद्वैशिष्ट्यम् । तदभावात् । अनुमितिवैशिष्ट्याभावात् । तथा चानुमित्युत्पादनियामिकाया अनुमितिविशिष्टेच्छायाः प्रागसत्त्वादनुमितेरेवानुपपत्तिः । इदमुपलक्षणम्, अनुमित्यनन्तरमनुमित्यापत्तिरपि द्रष्टव्या ।

नन्वनुमितिजनकतावच्छेदका यावन्तो धर्माः प्रत्येकं तदवच्छिन्नकूटाविशिष्टत्वरूपतत्सामग्रीसमवधानमेव इच्छाविशेषणं देयं तच्च कार्याव्यवहितप्राक्क्षण एव इति नातिप्रसङ्ग इति शङ्कां परिहरति । न तत्सामग्रीति । कारणमात्रस्येति । तथा च परामर्शाद्यसत्त्वदशायामीदृशपक्षताविरहादेवानुमितिवारणसम्भवात् परामर्शादीनां हेतुताविलयप्रसङ्ग इति भावः ।

ननु सामग्रीसमवहितेच्छात्वेन न पक्षताया हेतुत्वमुपेयते सामग्रीघटकहेतूनां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहात् तेषां स्वतन्त्रकारणतयैवातिप्रसङ्गस्य वारितत्वात् किन्तु ईश्वरेच्छामादाय सिद्धिकाले पक्षताव्यवहारवारणाय पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वमेव ताद्रूप्येण उपेयते अतो नायं दोष इति दूषणान्तरमाह । शेषेति । अनुमितिसामग्र्या एव पक्षतात्वसम्भवेन इच्छारूपविशेष्यभागनिवेशस्य निष्प्रयोजनकत्वादित्यर्थः । अत्रेष्टापत्तौ दूषणान्तरमाह । तदानीमिति । तदानीम् । परामर्शादिसमवहितसिद्धिदशायाम्, अन्वयश्चास्य सामग्रीविरहेत्यनेन । वक्तव्यतापातात् । सामग्रीमध्यनिवेशापातात् । तथा च तादृशकारणं सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभाव एव । एवञ्च तस्यैव पक्षतात्वमस्तु अलङ्कारणान्तरस्य पक्षताकुक्षिनिवेशनेनेति सिद्धान्तलक्षण एव पर्यवसानमिति भावः ।

(चि०) उच्यते-सिषाधयिषाविरहसहकृतसाधकप्रमाणाभावो यत्रास्ति स पक्षः। तेन सिषाधयिषाविरहसहकृतं साधकप्रमाणं यत्रास्ति स न पक्षः। यत्र साधकप्रमाणे सति असति वा सिषाधयिषा, यत्र वा उभयाभावतस्तत्र विशिष्टाभावात् पक्षत्वम्। यद्यपि पक्षत्वस्य केवलान्वयित्वात् नास्य भेदकत्वं तथापि पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तम्।

इति चिन्तामणौ पक्षताप्रकरणम्।

(दी०) सिषाधयिषेति। यत्र अनुमित्सानन्तरं साध्यतद्व्याप्यवत्त्वविशिष्टपक्षस्मरणम्, अनुमितीष्टसाधनताविषयकतादृशस्मरणाद्वा अनुमित्सा, अनुमित्सापूर्वकालोत्पन्नविशेषणस्मरणाद्वा अनुमित्साकालोत्पन्नेन्द्रियसन्निकर्षसहितात् साध्यतद्व्याप्यविशिष्टपक्षप्रत्यक्षं तदनन्तरं च अनुमितिस्तत्र पक्षतासम्पत्तये सहकृतान्तं साधकमानविशेषणम्।

(गा०) सिद्धान्तलक्षणे सिद्ध्युत्तरक्षणे सिषाधयिषाधीनानुमितेरुपपादनाय सहकृतान्तविशेषणमुपात्तम्, तच्च तदैवोपपद्यते यदि सिद्धिसिषाधयिषापरामर्शानां त्रयाणां अनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणेऽवस्थितिः सम्भवति, न चैवमुपपद्यते, आत्मसमवेतयोग्यविशेषगुणानां द्विक्षणस्थायितया त्रयाणां युगपदनवस्थानात्।

न च यत्रापेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शस्य साध्यनिश्चयस्य वा प्रथममुत्पादस्तत्रैव तृतीयक्षणे त्रयाणामेवावस्थानं सम्भवति इति वाच्यम्। अपेक्षाबुद्धेः क्षणत्रयावस्थायित्वमङ्गीकुर्वाणैस्तदव्यवहितोत्तरक्षणे तदधिकरणे विशेषगुणोत्पादानभ्युपगमात्। अन्यथा स्वसमानाधिकरणस्वानन्तरोत्पन्नविशेषगुणात्मकनाशकबलात् तस्या अपि तृतीयक्षणे विनाशापत्तेरित्याशङ्कापरिजिहीर्षया सिद्ध्यात्मकसमूहालम्बनपरामर्शस्थले तादृशविशेषणप्रयोजनं दर्शयति। यत्रेत्यादिना। अनुमित्साव्यवहितोत्तरक्षणे विशिष्टपक्षप्रत्यक्षं न सम्भवति

इच्छोत्पत्तिकाले ज्ञानानुत्पत्त्या विशेषणज्ञानघटितसामग्रीविरहात्, इच्छापूर्वक्षणे तादृशसामग्रीसमवधाने इच्छासामग्र्यपेक्षया प्रत्यक्ष-सामग्र्या बलवत्त्वेन तस्या एवोत्पादासम्भव इत्यतो विशिष्टस्मर-णानुधावनम् । न्यूनताभङ्गाय परामर्शपूर्वोत्पन्नेच्छास्थले प्रयोजन-मुक्त्वा तदनन्तरोत्पन्नेच्छास्थले तद्दर्शयति । अनुमितीति । यत्रेत्यनु-षज्यते । इच्छासामग्रीसम्पत्तयेऽनुमितीष्टसाधनताविषयकेति । ता-दृशस्मरणात् । साध्यतद्व्याप्यविशिष्टपक्षस्मरणात् । पूर्वोक्तयुक्त्या चाक्षुषादिपरामर्शस्यानुमितीविष्टसाधनतावगाहित्वासम्भवात्, यत्र परामर्शाव्यवहितपूर्वक्षणे इष्टसाधनताज्ञानं तत्र तत्पूर्वक्षण एव फलेच्छासम्भवेन तस्याः परामर्शोत्पत्तिसमये नाशात् तदुत्तरम-नुमित्साया असम्भवेनेष्टसाधनताविषयकपरामर्शस्याऽऽवश्यकत्वात् स्मरणानुधावनम् । न्यूनतापरीहाराय प्रत्यक्षात्मकपरामर्शस्थले प्रयोजनमाह । अनुमित्सापूर्वेति । अत्रापि यत्रेत्यनुषज्यते । प्रत्यक्षा-त्मकधूमत्वादिविशेषणज्ञानस्थले तज्जनकसन्निकर्षादितस्तदुत्तरक्ष-णे विशिष्टप्रत्यक्षमेव भविष्यति न त्विच्छा । विनश्यदवस्थसन्निक-र्षाद्विशेषणप्रत्यक्षानुधावने च प्रयासगौरवमतो विशेषणस्मरणप-र्यन्तानुधावनम् । अनुमित्सापूर्वकाले परामर्शजनकसन्निकर्षसत्त्वे तस्या एव अनुपपत्तिरतोऽनुमित्साकालोत्पन्नेन्द्रियसन्निकर्षसहिता-दिति । सहकृतान्तम् । सहकृतान्तभागोपस्थाप्यसिषाधयिषाविर-हविशिष्टम् । तस्य अभावविशेषणत्वे सिषाधयिषादशायां तदभा-वविशिष्टस्य सिद्ध्यभावस्यासम्भवात् सिद्धौ सत्यामसत्याञ्चानुमि-त्यनुपपत्तिरतः साधकमानविशेषणमिति ।

(दी०) सिषाधयिषा च तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्व-प्रकारिका अनुमितिविषयिणीच्छा । यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायतामितीच्छायामपि सिद्धिसत्त्वे अनुमित्यनुत्पादात् अनुमि-तित्वाप्रकारिकायामपि प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं पर्वते वह्निज्ञानं जाय-तामितीच्छायां प्रत्यक्षाद्यनन्तरमनुमित्युत्पादाच्च

(गा०) सिषाधयिषापदस्य सिद्धीच्छासामान्यपरत्वे प्रत्यक्ष-ादिप्रकारकेच्छाबलादसत्यां प्रत्यक्षादिसामग्र्यां सिद्धिरूपाया-

मनुमित्यापत्तिः, अनुमितिगोचरेच्छापरत्वे यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायतामितीच्छाबलात् सिद्धिकालेऽनुमित्यापत्तिः । न चानुमित्युत्पत्त्यापि तादृशेच्छाविषयसिद्धेस्तत्रानुमितिरिष्टैवेति वाच्यम् । प्रकृतानुमित्युत्पत्त्यैव यादृशेच्छाया विषयसिद्धिस्तादृशेच्छासत्त्वे एव सिद्धिकालेऽनुमितेरानुभविकत्वात् उक्तेच्छायाश्चान्तत उपस्थितपदार्थगोचरमानसज्ञानेनापि विषयसिद्ध्या अकिञ्चित्करत्वादित्यतः सिषाधयिषापदार्थं व्याचष्टे । सिषाधयिषा चेति ।

घटविशिष्टपर्वतविषयकानुमितिर्जायतामित्येतादृशेच्छासत्त्वे सिद्धिसत्त्वे वह्न्यनुमित्यनुत्पादात्तत्साध्यविशिष्टेति । तत्सम्बन्धेन तत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नविशिष्टेत्यर्थः । तेन कालिकसम्बन्धेन वह्निविशिष्टपर्वतविषयकानुमितिर्जायतां द्रव्यत्वावच्छिन्नविशिष्टपर्वतविषयकानुमितिर्जायतामित्येतादृशेच्छासत्त्वेऽपि सिद्धिकाले संयोगादिना न वह्नित्वावच्छिन्नस्यानुमितिः । वह्निविशिष्टमहानसविषयकानुमितिर्जायतां वह्निविशिष्टद्रव्यत्वावच्छिन्नविषयकानुमितिर्जायतामितीच्छाबलात् सिद्धिसत्त्वे पर्वतो वह्निमानित्यनुमित्युत्पादात् तत्पक्षेति । तत्पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नेत्यर्थः ।

न च यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायतामितीच्छाबलादिव आलोकवान् पर्वत इत्याद्यनुमितिसामग्रीदशायां वह्निमत्पर्वतविषयकानुमितिर्जायतामितीच्छाबलादपि सिद्धिसत्त्वे वह्निविषयकानुमितिर्न जायते तत्कालीनसिद्ध्यप्रतिबध्यालोकाद्यनुमित्युत्पत्त्यैव तादृशेच्छाविषयवास्तववह्निमत्पर्वतविषयकानुमितिसिद्धेरित्युक्तरूपेणापि इच्छाया उत्तेजकत्वं न सम्भवतीति वाच्यम् । साध्यविशिष्टपक्षनिरूपितविलक्षणविषयिताप्रकारकत्वेनैवेच्छाया उत्तेजकत्वोपगमात् । आलोकवान् पर्वत इत्याद्यनुमितेर्वह्निविशिष्टपक्षनिरूपितविलक्षणविषयिताशून्यत्वेन तदुत्पत्त्या तादृशविषयिताप्रकारकेच्छाविषयसिद्ध्यसम्भवात् । साध्यविशिष्टपक्षनिरूपितत्वञ्च साध्यावच्छिन्नपक्षनिष्ठनिरूपकताकत्वमतो ह्रदो वह्निमानित्यादौ साध्यविशिष्टपक्षाप्रसिद्धावपि न तादृशविषयितायास्तत्प्रकारकानुमित्साया्श्चाप्रसिद्धिः । ह्रदादिनिष्ठस्य तादृशभ्रमवृत्तिविषयितानिरूपकत्वस्यापि ह्रदाद्यंशे प्रकारीभूतवह्न्याद्यवच्छिन्नत्वात् ।

वस्तुतस्तु तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वेनैव तत्साध्यता-

वच्छेदकावच्छिन्नतत्संसर्गावच्छिन्नविधेयतानिरूपिततत्पक्षतावच्छे-
दकावच्छिन्नोद्देश्यताकत्वं विवक्षितं अतो वह्निमान् पर्वतो घटवा-
नित्याद्यनुमितिसामग्रीदशायां पूर्वोक्तयुक्त्या वह्निमत्पर्वतविषय-
कानुमितिर्जायतामित्याकारकेच्छाबलात् पर्वतादिपक्षकवन्ह्यादिवि-
षयकानुमित्यनुत्पादेऽपि न क्षतिः । तादृशोद्देश्यतात्वेन च ता-
दृशोद्देश्यताकत्वप्रकारकत्वं विवक्षणीयं तेन केवलपर्वतत्वावच्छि-
न्नोद्देश्यतात्वेन तादृशोद्देश्यताकत्वप्रकारकानुमित्सादशायां प-
र्वते अन्यानुमितिसामग्रीसत्त्वे वह्नेः सिद्धिसत्त्वे न वन्ह्यनुमित्याप-
त्तिः(१) । साध्यविशिष्टपक्षविषयकत्वप्रकारकत्वनिवेशप्रयोजनं दर्श-
यति । यत्किञ्चिदिति । यत्किञ्चिद्विषयकत्वप्रकारकत्वे निवेश्यापि य-
त्किञ्चिज्ज्ञानं जायतामित्यादीच्छावारणं सम्भवतीति यत्किञ्चि-
द्गोचरत्वप्रकारकेच्छानुधावनम् ।

न चेच्छापूर्वं यत्किञ्चिद्गोचरज्ञानस्यावश्यं सिद्धत्वात् तादृशे-
च्छैव न सम्भवति ज्ञानगोचरेच्छायां स्वरूपसत्याः स्वविषयसिद्धे-
श्च विरोधित्वात् । तदुक्तं न हि ज्ञाने जाते ज्ञानेच्छा भवतीति वा-
च्यम् । एतदुत्तरवर्त्ति यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायतामित्याद्याकार-
केच्छाया विवक्षितत्वात् ।

नन्वनुमितित्वप्रकारकत्वं निवेश्यैव तथाविधेच्छावारणसम्भवे
किं गुरुतरसाध्यविशिष्टपक्षविषयकत्वप्रकारकत्वनिवेशनेनेत्यत आ-
ह । अनुमितित्वाप्रकारिकायामपीति । प्रत्यक्षाद्यात्मकसिद्धिदशा-
यां पर्वते वह्निज्ञानं जायतामित्याकारकेच्छा न सम्भवतीति तद्वि-
षयीभूतप्रत्यक्षादिरूपसिद्धेरेव सत्त्वात्, अतः प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तमि-
ति । शाब्दादिरूपसिद्धौ सत्यां प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं ज्ञानं जायतां इत्या-

---

(१) एवं पक्षतावच्छेदकादिनिष्ठानवच्छिन्नत्वावगाहित्वमपि
निवेशनीयं अन्यथा जातिमान् वह्निव्याप्यवानिति परामर्शकाले प-
र्वतो वह्निमानिति सिद्धिसत्त्वेऽनवच्छिन्नत्वानवगाहीच्छाकाले प-
र्वतो वह्निमानित्यनुमित्यापत्तिः, पर्वतो वह्निव्याप्यवानिति परामर्श-
कालीनजातिमान् वह्निव्याप्यवानिति परामर्शशून्यकालीनानव-
च्छिन्नत्वानवगाहीच्छानाञ्च तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजकत्वं इति बोध्यमि-
ति पाठः क्वचित् पुस्तके दृश्यते ।

दीच्छाया उत्पादासम्भवात् । प्रत्यक्षाद्यनन्तरमिति । प्रत्यक्षादिरूप सिद्ध्यनन्तरमित्यर्थः । अनुमित्युत्पादाञ्चेति । तथा चानुमितित्व प्रकारकत्वं निवेशयितुमशक्यमेव तादृशेच्छानामसंग्रहप्रसङ्गा दिति भावः ।

इदमुपलक्षणम् । अनुमितित्वप्रकारकत्वनिवेशेऽपि घटाद्यनुमितिर्जायतामित्यादीच्छाकाले सिद्धिसत्त्वे वह्न्याद्यनुमितिवारणाय प्रकृतसाध्यादिविषयकत्वप्रकारकत्वनिवेशनमावश्यकम् ।

न च प्रकृतसाध्यादिविषयिणी या अनुमितिस्तद्विषयकत्वनिवेशेनापि दर्शितेच्छावारणसम्भव इति वाच्यम् । दर्शितेच्छाया अपि घटाद्यनुमितित्वेन वह्न्यादिगोचरसमूहालम्बनानुमितिविषयकत्वात्।

न चानुमितित्वप्रकारकत्वानिवेशेऽपि अनुमितिरेव यत्र प्रत्यक्षत्वादिना इच्छाविषयस्तत्रानुमित्यापत्तिरिष्टत्वात् । अनुमितौ प्रत्यक्षत्वभ्रमदशायामेव तादृशेच्छाया उत्पादात् तस्या अनुमितित्वप्रकारकेच्छासमशीलत्वादिति हृदयम् ।

न चानुमितित्वप्रकारकत्वस्यानिवेशे पर्वते वह्नेः प्रत्यक्षतः सिद्धौ शाब्दसामग्र्याञ्च सत्यां पर्वते प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तं वह्निज्ञानं जायतामितीच्छासत्त्वेऽनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । तत्र पक्षतासत्त्वेऽप्यनुमितित्वप्रकारकेच्छाविरहविशिष्टसमानविषयकशाब्दसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वादेवानुमितिवारणसम्भवात् ।

अथ सिद्धिदशायां पर्वते वह्नेरन्यज् ज्ञानं जायतामितीच्छासत्त्वेऽनुमित्यापत्तिस्तस्या अप्यनुमितिविषयकत्वात् । न चेष्टापत्तिः तदुत्तरं पर्वतो वह्निमान् इत्यादिमानसानुत्पत्त्याऽपीच्छाविषयासिद्धेस्तादृशेच्छाया यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायतामित्येतादृशेच्छातुल्यत्वात् ।

न च प्रत्यक्षेच्छाविशिष्टप्रत्यक्षसामग्रीरूपप्रतिबन्धकसत्त्वान्नापत्तिरिति वाच्यम् । प्रत्यक्षत्वादिप्रकारकेच्छाविशिष्टाया एव मानसादिसामग्र्या अनुमितिप्रतिबन्धकत्वात् । अन्यथा सिद्धिशून्यकालेऽपि तादृशेच्छासत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादप्रसङ्गात् ।

न चोक्तयुक्त्या वह्निविधेयकत्वावगाहित्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् वह्निप्रकारकत्वावगाहिदर्शितेच्छाबलात् नानुमितिप्रसङ्गः, तद्विधेयकत्वावगाहीच्छादशायाञ्च जायत एवानुमितिः विधेयतायाः प्रत्य

क्षेऽप्रामाणिकतया तत्प्रकारकेच्छाया अनुमित्युत्पत्त्यैव विषयसिद्धेरिति वाच्यम् । विधेयतायाः प्रत्यक्षव्यावृत्तत्वे तत्प्रकारिकायाः प्रत्यक्षान्यत्वप्रकारिकाया अपीच्छायाः प्रत्यक्षसिद्धिकाले सम्भवात् प्रत्यक्षान्यत्वप्रकारकेच्छापर्यन्तानुसरणस्य निर्बीजत्वात् ।

न च विधेयता प्रत्यक्षव्यावृत्तैव तदवगाहित्वसूचनायैवोपदर्शितेच्छाकारे प्रत्यक्षान्यत्वोल्लेख इति वाच्यम् । एवमपि वक्ष्यमाणस्य शाब्दसिद्धिकालेऽशाब्दं ज्ञानं जायतामितीच्छाबलेनानुमितिर्जायते न तु प्रत्यक्षसामग्रीकाल इत्यस्य सङ्गमयितुमशक्यत्वात् । तादृशेच्छायाः प्रत्यक्षव्यावृत्तविधेयताद्यवगाहित्वे प्रत्यक्षसामग्रीकालेऽपि तद्बलादनुमित्युत्पत्त्यौचित्यात् । तदनवगाहित्वे सिद्ध्यावश्यनुत्तेजकत्वात् ।

अत्रोच्यते । अनुमितित्वप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छानामनुमितिविषयकेच्छात्वेनैवानुगमः । पर्वते वह्नेरन्यज् ज्ञानं जायतामित्याद्याकारकेच्छाकाले सत्यां सिद्धौ तथाविधोपनीतभानसामग्र्याश्चानुमितेर्वारणाय तथाविधेच्छाव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकता कल्प्यते इति न दोषः ।

न च तासां तत्तद्व्यक्तित्वेनानन्तप्रतिबन्धकताकल्पनामपेक्ष्यानुमितित्वादिरूपप्रकारविशेषमन्तर्भाव्यैवानुमित्सानामुत्तेजकत्वमुचितमिति वाच्यम् । तथा सति पर्वते वह्नेरन्यज् ज्ञानं जायतामितीच्छाकाले तथाविधोपनीतभानविरोधिघटाद्यनुमितीच्छाविशिष्टतत्सामग्रीसत्त्वे सिद्धौ सत्यां वह्न्याद्यनुमित्युपपत्तये तादृशतादृशेच्छाव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन सिद्ध्युत्तेजकत्वापत्त्या तदभावसहस्रस्य मिथो विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण सिद्धिप्रतिबन्धकतानन्त्यप्रसङ्गात् ।

(दी०) यादृशयादृशेच्छासत्त्वे सिद्धौ सत्यामनुमितिस्तत्तदिच्छाभावसमुदायस्य विशेषणत्वादिच्छाया अननुगमेऽपि न क्षतिः ।

(गा०) ननु साध्यविधेयकत्वावच्छिन्नपक्षोद्देश्यकत्वप्रकारकेच्छायां तदाधाने पक्षोद्देश्यकत्वावच्छिन्नसाध्यविधेयकत्वप्रकारकेच्छाया असङ्ग्रहः । एवं विषयानुपरक्तानुमितिविषयिण्या अनु

मितिर्जायतामितीच्छाया अपि निरुक्तरूपेणासङ्ग्रहः । न च सा
सङ्ग्राह्यैव, असिद्धसाध्यान्तरानुमितिसामग्र्यामसत्यां तद्धलाद्
सिद्धस्य प्रकृतसाध्यस्यानुमितेः तदिच्छाविषयसिद्ध्यनुरोधेना
श्यकत्वादित्यत आह । यादृशयादृशेति । असत्यां सिद्धौ यत्किञ्चि
द्गोचरं ज्ञानं जायतामित्यादीच्छासत्त्वेऽनुमित्युत्पादात् तासाञ्च
नुत्तेजकत्वात् सिद्धौ सत्यामिति । तत्तदिच्छाभावसमुदायस्येति
साध्यविशेषविशिष्टपक्षविशेषाद्यवगाहित्वप्रकारकेच्छानां तत्तदव
गाहित्वप्रकारकानुमितिगोचरेच्छात्वेनानुगमय्य एकैकाभावा निवे
श्यन्ते, अतथाविधानाम् अनुमितिर्जायतां प्रत्यक्षान्यज्ञानं जायता
मित्याकारकेच्छानान्तु यद्यद्व्यक्तिसत्त्वे सिद्धिदशायां अनुमितिस्तत
द्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावा एव निवेशनीया अन्यथा अतिप्रसङ्गात् सि
द्धौ तत्कालीनसिद्धिभेदा एव वा ।

एतेन तत्कालीनसंयोगविभागादिव्यक्तिविशेषाभावनिवेशमा
दाय विनिगमनाविरहोऽपि निरस्तः । सामानाधिकरण्यसम्बन्धे
तदत्यन्ताभाववैशिष्ट्यनिवेशापेक्षया तत्तत्सिद्धिभेदानां विशेषणत
विशेषसम्बन्धेन वैशिष्ट्यनिवेशो प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धानि
वेशो च लाघवम् । सिद्ध्युत्तरं तथाविधेच्छोत्पत्तिकालेऽनुमित्याप
त्तिस्तु इच्छासामग्र्या अनुमितिविरोधित्वादेव न सम्भव
तीति ध्येयम् ।

इदमत्रावधेयम् । तादृशेच्छाभावसमुदायस्य न तत्समुदायत्वे
सिद्धौ विशेषणत्वं(१) किन्तु तत्तदभावत्वेनैव युगपत्तावदभाव
नां तथात्वं तावदभावमात्रविषयकधीविषयत्वरूपस्य तावदभाव
समुदायत्वस्य तादृूप्येण निवेशो तावदभावानां तत्तदभावत्वेन नि

---

(१) तादृशेच्छाभावसमुदायत्वस्य दुर्वचत्वात्, न च ताव
भावमात्रविषयकधीविषयत्वं तत, तावत्त्वस्य दुर्वचत्वात्, ताव
भावविषयकबुद्धेस्तत्तदभावविषयकत्वेन निवेशो तु तत्तदभाववि
शिष्टसिद्धेरेव निवेशयितुमुचितत्वात् तत्तदभावानां मिथो विशेष्य
विशेषणभावानापन्नानां निवेशे च प्रत्येकाभाववैशिष्ट्यस्याति
प्रसक्तत्वेनावच्छेदकत्वायोगादिति चेदेकविशिष्टापराभावत्वेनाभा
वानां निवेशनीयत्वात् । इति क्वचित्कः पाठः ।

वेशनीयतया तत्तदभावत्वेन तत्तदभावविशिष्टबुद्धिनिवेशापेक्षया महागौरवात् । तादृश्या यत्किञ्चिद्व्यक्तित्वेन निवेशे तथाविधधीसहस्रस्य विनिगमनाविरहेण निवेशप्रसङ्गात् ।

यदि च मिथो विशेष्यविशेषणभावानापन्नेषु नानाविशेषणेषु व्यासज्यवृत्तिकमवच्छेदकत्वं सिद्धान्तविरुद्धमिति मन्यते, तदा एकाभावविशेषितापराभावस्यावच्छेदकत्वमुपेयम् । तत्र च विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेऽपि न क्षतिः गत्यन्तराभावात् । तत्तदभावमात्रविषयकधीविषयत्वेन निवेशेऽपि ज्ञाने तत्तदभावविषयितानां एकविशिष्टापरत्वेनैव निवेशनीयतया विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहस्याऽऽवश्यकत्वादिति । इच्छाया अननुगमेऽपि । एकरूपेण सर्वासामिच्छानामुपादानासम्भवेऽपि । न क्षतिः । न सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्यानुमितिहेतुत्वानुपपत्तिः । तावदभावविशिष्टसिद्ध्यभावस्यानुगतत्वादिति भावः ।

इदं पुनरत्रावलोकनीयम् । वह्निविशिष्टपर्वतमहानसोभयानुमितिर्जायतामित्याकारकेच्छानामपि तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षावगाहित्वप्रकारकतया पर्वते वह्नेः सिद्धिकाले महानसपक्षकानुमित्यादिसामग्र्यामसत्यां तादृशेच्छाबलात् पर्वते वह्न्यनुमित्यापत्तिः, अनुमित्यंशे तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वान्यांकिञ्चिद्विषयकत्वाप्रकारकत्वविशेषणस्य इच्छायां निवेशे वह्निविशिष्टं पर्वतं महानसञ्चानुमिनुयामित्यादिसमूहालम्बनेच्छाया असंग्रहप्रसङ्गः । वह्निविशिष्टपर्वतविषयिणी महानसाविषयकानुमितिभिन्नानुमितिर्जायतामित्याकारकेच्छाबलात् उपदर्शितस्थलेऽतिप्रसङ्गस्याशक्यवारणतावेतीच्छाविषयतावच्छेदकतायाः पर्याप्तिनिवेशनमावश्यकम् । तथा च वह्निविशिष्टपर्वतानुमितिर्भवत्वित्यादीच्छायास्तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्वपर्याप्तविषयतावच्छेदकताकेच्छात्वेनैव उत्तेजकत्वं पर्यवसितम्, अनुमितित्वानन्तर्भावे तादृशेच्छायास्तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वपर्याप्तविषयतावच्छेदकत्वाभावेना-सङ्ग्रहत्वात् । एवञ्चानुमितित्वप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छानामनुमितिविषयकत्वरूपेण सङ्ग्रहाभिधानमसङ्गतम् ।

न च तत्कल्पं परित्यज्यैव यादृशयादृश इत्याद्यभिधानम्, इदानीमनुमितित्वप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छानां पृथक् पृथगभा

वनिवेशनमेवाभिप्रेतमिति वाच्यम् । पक्षान्तरस्याकाराऽभावात् ।

अथ अनुमितित्वप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छानामनुगम एव सम्भवति, तथा हि तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्वपर्याप्तावच्छेदकताकत्वं तादृशधर्मघटकपरिसमाप्तावच्छेदकताकत्वं तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकविषयताकत्वमेव पर्यवसितम्, एवञ्च तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकविषयताकेच्छात्वादिना प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छानां पृथगुत्तेजकत्वापेक्षया निरुक्तधर्मघटकानुमितित्वनिष्ठावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकतायामेव प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिनिष्ठावच्छेदकताभिन्नत्वनिवेशनमुचितं लाघवात्, इत्थञ्च तादृशरूपेणैव प्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छानामपि सङ्ग्रहः सम्भवति ।

न च वह्निविशिष्टपर्वतविषयकं जायतामित्याकारकेच्छायाः सिद्धयधीनसंस्कारोत्पत्त्यैव चरितार्थतया वारणाय विषयतायामनुमितित्वावच्छिन्नत्वनिवेशनस्याऽऽवश्यकतया न तत्सङ्ग्रह इति वाच्यम् समवायेन किञ्चिदवच्छिन्नत्वं निवेश्यैव तादृशेच्छावारणसम्भवादिति चेत् ? तर्हि पक्षांशे साध्यावगाहित्वेनानुमितिविषयकेच्छानामुक्तरूपसमशीलरूपान्तरेण उत्तेजकत्वापेक्षया तादृशावच्छेदकतायामेव पक्षांशे साध्यावगाहित्वीयावच्छेदकताभिन्नत्वमपि निवेश्यतां तावतैव तत्सङ्ग्रहस्यापि सम्भवात् इच्छाया अननुगमाभिधानासङ्गतिः ।

न च विषयतायां साध्यविशिष्टपक्षावगाहित्वावच्छिन्नत्वनिवेशनमावश्यकम्, अन्यथा अन्यानुमितिसामग्रीसमवहितमानुमितिर्जायतामित्याकारकविषयविशेषानुपरकानुमितीच्छानां वारणासम्भवादिति, अन्यानुमितिसामग्र्यसमवहितत्वादृशेच्छानां तत्त्वाकित्येनैवोत्तेजकत्वस्योपगन्तव्यतया उत्तेजकानामननुगमाभिधानसङ्गतिरिति वाच्यम् । तादृशेच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेन उत्तेजकत्वेनैवातिप्रसङ्गवारणसम्भवेन तासां वारणीयत्वात् । साध्यविशिष्टपक्षावगाहित्वावच्छिन्नप्रकारिकानुमितिनिष्ठविषयतायां विशेष

दर्शितसामग्र्यसमवहिततथाविधेच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेन उत्तेजक-
ताकल्पने तत्तदिच्छाभावानां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविर-
हेण गौरवप्रसङ्गात् । अन्यानुमितिसामग्रीकालीनतादृशेच्छानां प्र-
तिबन्धकत्वे तत्कालीनवायुसंयोगादिव्यक्तीनां विनिगमनाविरहेण
प्रतिबन्धकताप्रसङ्गवत् तादृशसामग्र्यभावकालीनतथाविधेच्छानां
उत्तेजकतामतेऽपि विनिगमनाविरहेऽपि तत्तदिच्छाकालीनसंयोग-
विशेषाणामुत्तेजकताप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात् । अथ वोक्तानुगतरूपेणो-
त्तेजकीभूतायामिच्छायामनुमितिर्जायतामित्याकारकान्यानुमितिसा-
मग्रीसमवहितेच्छाव्यक्तीनां भेदा एव निवेशनीया न तु तासा-
मनुमितिप्रतिबन्धकत्वमिति, तत्तदिच्छाभेदनिवेशस्थले तत्काली-
नवायुसंयोगादिभेदनिवेशनेन नोपपत्तिः, इच्छायां तत्तद्भेदस्याव्या-
वर्त्तकत्वात्तत्तत्संयोगाभावानां वैशिष्ट्यनिवेशे च तादृशवैशिष्ट्य-
स्य सामानाधिकरण्यरूपतया साक्षात्सम्बन्धेन इच्छाभेदनिवेशे
लाघवस्यैव विनिगमकत्वात् ।

अत्राहुः । उक्तसकलेच्छानां निरुक्तरूपेणानुगमेऽपि एतत्क्षणा-
नन्तरक्षणेऽनुमितिर्भवत्वित्याकारकेच्छानामेव निरुक्तरूपेणासङ्ग्रहा-
त्तत्तद्व्यक्तित्वेन पृथगभावा निवेशनीयाः तादृशक्षणवृत्तित्वाद्यवच्छे-
दकताभेदं उक्तावच्छेदकतायां निवेश्य सङ्ग्रहे कालान्तरेऽपि तथा-
विधेच्छाबलात् अनुमित्यापत्तेः, कालान्तरे अनुमित्युत्पत्त्या च ता-
दृशानुमित्साविषयासिद्धेरिष्टापत्त्ययोगादित्यननुगमाभिधानसङ्गतिः ।

न च कालान्तरीणतादृशेच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकत-
या तादृशेच्छाबलादनुमित्यापत्तिवारणसम्भव इति वाच्यम् । उप-
दर्शितैकधर्मप्रकारकानुमित्साव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनोत्तेजक-
त्वापेक्षया तत्समानप्रकारककालान्तरीणबहुतरेच्छानां तत्तद्व्य-
क्तित्वेन प्रतिबन्धकत्वे गौरवात् ।

न चैवमपि प्राथमिकस्य साध्यविशिष्टपक्षविषयित्वप्रकारकत्व-
विशेषणस्याभिधानासङ्गतिर्दुर्वारैवेति वाच्यम् । अनुमितिनिष्ठविष-
यितायां साध्यविशिष्टपक्षविषयकत्वाद्यन्यप्रकारकत्वानवच्छिन्नत्वनि-
वेश एव तत्तात्पर्यात् ।

वस्तुतः साध्यविशिष्टपक्षविषयकत्वप्रकारकत्वनिवेशनमव्याव-
र्तकम्, अन्यथा किञ्चिदनुमितिं जायतां यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जा-

यतामितीच्छावारणासम्भवात् तत्सङ्ग्रहे तादृशीनां सर्वासां
च्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेनैव प्रतिबन्धकत्वे गौरवात् । अनुमितिर्जा
तामित्याद्यीच्छानाञ्च पृथगनुमितित्वादिपर्याप्तविषयतावच्छेदकत
केच्छात्वेनैवोत्तेजकता अन्यानुमितिसामग्रीसमवहिततादृशेच्छान
ञ्च तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकत्वमेवेति सर्वं समञ्जसम् ।

(दी०) धूमेन अनुमिनुयामितीच्छायामालोकपरामर्श
सत्त्वामपि सिद्धौ यदि नानुमितिस्तदा अन्यमात्रलिङ्गकानुमिती
च्छा कामिनीजिज्ञासादिवत् पृथक् प्रतिबन्धिका । यदि च त
अनुमितिस्तदा सिद्धिसत्त्वे तत्र अनुमितेर्वारणाय तल्लिङ्ग
कानुमितीच्छा तदन्यमात्रलिङ्गकानुमितीच्छातिरिक्तानुमिती
च्छा वा वाच्या ।

(गा०) ननु धूमेन पर्वते वह्निमनुमिनुयामित्याकारकेच्छाबला
धूमादिलिङ्गकानुमित्युत्पत्त्या तत्साधारणरूपेणैव सिषाधयिषा
सिद्धावुत्तेजकताया आवश्यकत्वात् तत्सत्सिद्धिकालेऽसत्यपि
मपरामर्शे आलोकादिपरामर्शादनुमित्यापत्तिः पक्षताया अक्षतत्व
दित्यत आह । धूमेनेति । भिन्नलिङ्गकेच्छासत्त्वेऽपि सिद्धिदशाय
मेव यदि नानुमितिस्तदा तादृशेच्छायाः प्रतिबन्धकत्वं न सम
वतीत्यतोऽसत्यामपि सिद्धाविति, तत्रानुमितेः सन्दिग्धत
यत्वीति । तदेति । तल्लिङ्गकानुमिताविति शेषः ।

अन्यमात्रेति । तदन्यमात्रलिङ्गकत्वप्रकारकसिद्धीत्यर्थः । धू
लिङ्गकानुमितिरालोकलिङ्गकानुमितिश्च जायतामित्याद्याकारकस
ह्यालम्बनेच्छाकाले आलोकादिपरामर्शादनुमित्युपपत्तये मात्रेति
तदन्यमात्रलिङ्गकत्वप्रकारकत्वञ्च तल्लिङ्गकत्वाप्रकारकत्वे सति
ञ्चिल्लिङ्गकत्वप्रकारकत्वम् । अतः प्रमेयसामान्यलिङ्गकस्थले तदन्य
प्रसिद्धावपि न दोषः । तल्लिङ्गकत्वाप्रकारकत्वञ्च तल्लिङ्गकत्वप्रक
रतानिरूपिततत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वावच्छिन्नानुमितिनि
विशेष्यताकान्यत्वम् । अत आलोकेनै[illegible]मेन तु वह्निमनुमिनु
मित्यादीच्छादशायामालोकादिलिङ्गक[illegible]नुमितेर्नापत्तिः । अ

ोकलिङ्गकत्वप्रकारताशरीरे च वास्तवालोकादिप्रकारता न नि· शनीया किन्तु आलोकत्वाद्यवच्छिन्नप्रकारतैव, अन्यथा आलोक· ादिना धूमत्वादिना च धूमादिकमालोकादिकमवगाहमानयोरि· छयोरालोकलिङ्गकानुमित्यादौ प्रतिबन्धकत्वतदभावयोरापत्तेः । ध्येणानुमिनुयामित्यादीच्छाया आलोकादिलिङ्गकानुमित्यविरो· त्वोपपत्तये चालोकत्वाद्यवच्छिन्नत्वस्थले आलोकाद्यवृत्तित्वेनाज्ञा· मानधर्मावच्छिन्नत्वमेव निवेश्यं द्रव्यत्वादेरालोकत्वादिविरुद्ध· भ्रमदशायां तादृशेच्छाया विरोधित्वोपपादनायालोकत्वादेरालो· ादिवृत्तित्वज्ञानशून्यकालीनाया आलोकेनानुमिनुयामित्यादीच्छा· । अविरोधित्वोपपत्तये च वास्तवालोकादिवृत्तित्वस्य तेन रूपेण यमानत्वस्य चोपेक्षणम् । धूमत्वादेरालोकादिवृत्तित्वग्रहदशायां मेनानुमिनुयामित्यादीच्छाया आलोकादिलिङ्गकानुमित्यविरोधि· मिष्टमेव । विरोधित्वञ्च तादृशेच्छाया धूमत्वादेरालोकत्वादिवि· द्धत्वग्रहदशायामेव ।

वस्तुतस्तु द्रव्यं नालोक इत्यादिज्ञानशून्यकालीनानां आलोको व्यमित्यादिज्ञानकालीनानां वा इच्छानां तत्तद्व्यक्तित्वेन भेदकूट व स्वातन्त्र्येण प्रतिबन्धकतावच्छेदकेऽनुप्रवेशनीयः तेन उक्तकल्पे ालान्तरीणपुरुषान्तरीयज्ञानवारणाय स्वसमानकालीनत्वस्वस· ानाधिकरणत्वयोर्ज्ञानविशेषणतया ध्रौव्ये स्वपदेन फलीभूतानु· मेत्युपादाने यादृशानुमितिदशायां क्वचिदपि धर्मे नालोकाद्यवृत्ति· वज्ञानं प्रसिद्ध्यति तत्र स्वसमानाधिकरणस्वसमानकालीनालोक· वादिविरुद्धत्वज्ञानाविषयधर्मेणालिङ्गकत्वप्रकारकानुमित्साभिन्नानुमि· साभावरूपकारणाप्रसिद्धिः स्वत्वाननुगमेन कार्यकारणभावस्य त्तदनुमितिव्यक्तिविश्रामश्च । भेदप्रतियोग्यनुमित्सोपादाने चालो· न द्रव्येण वाऽनुमिनुयामित्याद्याकारकयादृशेच्छासमानाधिकरण· मानकालीनतादृशज्ञानाप्रसिद्धिस्तादृशेच्छायास्तथाविधस्वभिन्न· नालोकादिलिङ्गकानुमितिप्रतिबन्धकत्वापत्तिरिति परास्तम् ।

यद्वा आलोको द्रव्यमित्यादिज्ञानाविशिष्टत्वेनालोको न द्रव्यमि· ादिज्ञानविरहविशिष्टत्वेनैव वा द्रव्यत्वादिमाल्लिङ्गकत्वप्रकार· च्छा अनुगमय्य तद्भेद[illegible] प्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ निवेश· याः । भेदस्य कालिका[illegible]त्तित्वोपगमात्तादृशज्ञानशून्यकाली·

नानां द्रव्येणानुमिनुयामित्यादीच्छानां विशिष्टभिन्नतया प्रतिबन्धक-
त्वोपपत्तिः । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन वैशिष्ट्यनिवेशान्न पुरुषा-
न्तरीणज्ञानादिकमादाय दोषः । द्रव्यत्वावच्छिन्नेनानुमिनुयामित्या-
द्याकारिकाणां द्रव्यत्वांशे लिङ्गतावच्छेदकत्वावगाहिनीनामिच्छाना-
न्तु न द्रव्यत्वादिमद्विषयकपरामर्शजन्यत्वरूपद्रव्यत्वादिमल्लिङ्गकत्व-
प्रकारकत्वं विषयितायामेव तत्र द्रव्यत्वावच्छिन्नत्वाभानात् लिङ्गांशे
द्रव्यत्वाद्यनवगाहनादतस्तथाविधेच्छानामालोकत्वाद्यवच्छिन्नलिङ्ग-
कानुमितिविरोधित्वमक्षतमेव । आलोकत्वावच्छिन्नेनानुमिनुयामि-
त्यादीच्छानां तादृशानुमित्यविरोधित्वोपपत्तये चालोकलिङ्गकत्वा-
द्यप्रकारकत्ववदालोकत्वाद्यवच्छिन्नलिङ्गकत्वाद्यप्रकारकत्वमप्यालो-
कत्वाद्यवच्छिन्नलिङ्गकानुमितिप्रतिबन्धकतायां निवेशनीयम् । पर्व-
ते वह्निमनुमिनुयामित्याद्याकारकालिङ्गविशेषजन्यत्वानवगाहिनीना-
मिच्छानामविरोधित्वोपपत्तये किञ्चिल्लिङ्गकत्वानिवेशः । तदर्थञ्च
किञ्चिल्लिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिततत्तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वा-
वच्छिन्नविशेष्यताकत्वम् । अतो धूमेन इन्धनमनुमिनुयाम् इत्या-
द्याकारकेच्छानां नालोकादिलिङ्गकवह्न्याद्यनुमितिविरोधित्वम् ।

इदमत्रावधेयम् । आलोकलिङ्गकधूमलिङ्गकानुमितिर्जायतामित्या-
द्याकारकेच्छाकाले केवलालोकलिङ्गकपरामर्शादनुमितिर्न जायते
तथाविधानुमितेस्तादृशेच्छाया अविषयत्वात्, उभयादिलिङ्गका-
नुमितेरेव तद्विषयत्वात् । एवं धूमलिङ्गकवह्न्यनुमितिरालोकलिङ्गक-
वह्निघटोभयानुमितिश्च जायतामित्याद्याकारकेच्छाकाले घटाद्यनु-
मितिसामग्र्यामसत्यां आलोकपरामर्शाद्वह्न्यनुमितिर्न जायते घटाद्य-
विषयकानुमितेरुत्पत्त्या तादृशेच्छाविषयासिद्धेरतस्तथाविधेच्छा-
नां तत्र तत्र प्रतिबन्धकतानिर्वाहाय तत्तल्लिङ्गकत्वतत्तत्साध्यविशि-
ष्टतत्पक्षविषयकत्वानुमितित्वादिप्रकारताभिन्नप्रकारतानिरूपितवि-
शेष्यताशून्यत्वमेव तल्लिङ्गकत्वाप्रकारकत्वेत्यनेन विवक्षणीयम् । उ-
क्तस्थले चालोकलिङ्गकवह्न्यनुमितित्वादिप्रकारतानिरूपितविशेष्य-
ता तादृशप्रकारतातिरिक्तधूमलिङ्गकत्वादिप्रकारतानिरूपितैव, समू-
हालम्बन एव प्रकारताभेदेन विशेष्यताभेदात् । अन्यथा समूहाल-
म्बनेच्छातस्तादृशेच्छावैलक्षण्यानुपप[illegible]था च तादृशेच्छानां त-
थाविधप्रकारतानिरूपितविशेष्यता[illegible] प्रतिबन्धकत्वानिर्

हः, आलोकेनानुमितिर्जायतां धूमेन च पर्वते वह्निमनुमिनुयामि-त्याकारकसमूहालम्बनेच्छानां तादृशविशेष्यताशून्यत्वविरहेऽपि आलोकलिङ्गकान्यानुमितिसामग्रीकालीनतथाविधेच्छानां तत्त-द्व्यक्तित्वेन पृथक् प्रतिबन्धकत्वोपगमेन न तदानीमालोकलिङ्गकानु-मित्यापत्तिः। पर्वते वह्निमनुमिनुयां धूमेन च वह्निमनुमिनुयामित्या-द्याकारकसमूहालम्बनेच्छायाः प्रामाणिकत्वे तत्रालोकपरामर्शादनु-मितिर्भवत्येव एवञ्च लिङ्गविशेषजन्यत्वाद्यविषयकेच्छाया विशेषण-दलेनैव प्रतिबन्धकत्ववारणे धूमेन घटमनुमिनुयामित्यादीच्छावा-रणमेव विशेष्यदलप्रयोजनम्, तदर्थश्च न किञ्चिल्लिङ्गकत्वप्रकार-तानिरूपिततत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वावच्छिन्नविशेष्यताकत्वं तथा सति धूमेनानुमिनुयामित्याद्याकारकविषयविशेषानुमितीच्छा-नामसंग्रहापत्तेः, किन्तु किञ्चिल्लिङ्गकत्वतत्साध्यविशिष्टतत्पक्ष-विषयकत्वानुमितित्वादिप्रकारताभिन्नप्रकारत्वानिरूपितविशेष्यता-कत्वमेव विशेष्यदलेन विवक्षणीयम् । धूमेन घटमनुमिनुयामिती-च्छावत् धूमेन वह्निघटोभयमनुमिनुयामित्यादीच्छाया अपि आलो-कलिङ्गकवह्न्याद्यनुमित्याविरोधित्वमिष्टमेव, सिद्धौ तादृशेच्छाया अ-नुत्तेजकतया सिद्धिकाले तादृशेच्छाबलादसत्यामालोकलिङ्गकानु-मितीच्छायां न तादृशानुमितिरिति दिक् ।

एकलिङ्गकेच्छाकालीनोभयलिङ्गकपरामर्शजन्यानुमितौ व्यभि-चारवारणप्रकारः पुनरग्रे प्रदर्शयिष्यते ।

ननु स्वविषयसजातीयज्ञाने इच्छाया विरोधित्वमदृष्टचरमि-त्यत आह। कामिनीजिज्ञासेत्यादिवदिति । यथा कामिनीदिदृक्षा घटा-दिविषयकचाक्षुषादिप्रतिबन्धिका तथेत्यर्थः। पृथक् प्रतिबन्धिकेति। पक्षतासमवधानदशायामनुमित्यनुत्पादप्रयोजिकेत्यर्थः, तथा चो-क्तस्थले पक्षतासत्त्वे क्षतिविरहात्तदिष्टमेवेति भावः ।

ननु कामिनीजिज्ञासास्थले कामिनीभिन्नविषयकज्ञानानुत्पादस्य सर्वानुभवसिद्धतया तत्र तस्याः प्रतिबन्धकत्वमस्तु, सिद्धसत्त्वे धूमादिलिङ्गकानुमित्सादशायां आलोकलिङ्गकवह्न्यनुमित्यनुत्पादस्तु नानुभविकः। तथा सति तुल्ययुक्त्या घटाद्यनुमित्साप्रत्यक्षादि-गोचरेच्छादशायामपि [illegible]नुत्पादस्य तथात्वप्रसक्तेः। न ह्येकमपि विशेषमीक्षामहे इत्यभिसन्धाय उक्तापत्तिवारककल्पान्तरमनुसर-

ति । यदि चेति । तथा चान्यलिङ्गकानुमित्सायाः प्रतिबन्धकत्व-मसम्भावितमेवेति भावः । तत्रेति । अन्यलिङ्गकानुमित्सास्थले इत्यर्थः । तल्लिङ्गकानुमितीच्छा । तल्लिङ्गकत्वप्रकारतानिरूपिततत्सा-ध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकेच्छा सि-षाधयिषापदेन विवक्षणीयेत्यर्थः ।

नन्वेवं लिङ्गविशेषानुपरक्तानुमित्साकाले सिद्धौ सत्यामनुमि-मित्यनुपपत्तिरत आह । तदन्यमात्रलिङ्गकेति । धूमेनालोकेन चा-नुमिनुयामित्यादिसमूहालम्बनेच्छाकाले आलोकादिलिङ्गकानुमि-त्युपपत्तये मात्रेति । तथा च तल्लिङ्गकतत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषय-कानुमितित्वाप्रकारिका सती या किञ्चिल्लिङ्गकतत्साध्यविशिष्टतत्प-क्षविषयकानुमितित्वप्रकारिकेच्छा तदन्यतत्साध्यविशिष्टतत्पक्ष-विषयकानुमितित्वादिप्रकारिकेत्यर्थः ।

लिङ्गविशेषोपरक्तानुमितीच्छासंग्रहाय सत्यन्तम् । आलोकेने-न्धनमनुमिनुयां धूमेन च वह्निमनुमिनुयामित्याद्याकारकेच्छाबला-दालोकलिङ्गकवह्न्याद्यनुमित्यापत्तिवारणाय तत्र साध्यादिनिवेशः। लिङ्गविशेषानुपरक्तानुमितीच्छाकाले पर्वते वह्निमनुमिनुयां धूमेने-न्धनमनुमिनुयामित्याद्याकारकसमूहालम्बनेच्छाकाले चालोकलि-ङ्गकानुमित्युपपत्तये तद्विशेष्यदलम् । यत्किञ्चिद्गोचरं ज्ञानं जायता-मित्यादीच्छावारणाय चरमदलम् ।

यद्यपि आलोकधूमोभयलिङ्गकवह्निविशिष्टपर्वतविषयकानुमिति-र्जायतामालोकेन वह्निघटोभयविशिष्टपक्षविषयकानुमितिर्धूमेन व-ह्निविशिष्टपर्वतमहानसोभयविषयकानुमितिश्च जायतामित्यादीच्छा-वारणाय तल्लिङ्गकत्वतत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकानुमितित्वादिप्र-कारताभिन्नप्रकारत्वानिरूपितविशेष्यताकान्यत्वमेव सत्यन्तदलेन विवक्षणीयम् । तथा च लिङ्गविशेषानुपरक्तानुमितीच्छानां तादृश-विशेष्यताकान्यत्वविरहात्किञ्चिल्लिङ्गकत्वादिप्रकारतानिवेशनमफल-मेवेति तथाविधविशेष्यताशालित्वेनैवेच्छाया उत्तेजकत्वमुचितं, तथापि तादृशविशेष्यताशालीच्छायामेव तदन्यमात्रेत्यादिग्रन्थता-त्पर्यमिति । शेषं पूर्वोक्तदिशाऽवसेयम् ।

(दी०) लिङ्गविशेषेणापि च सिषाधयिषितं पक्षत्वम् । तल्लि-

ङ्गकानुमितीच्छाविरहविशिष्टान्यलिङ्गकानुमितीच्छा एव वा प्रतिबन्धिका ।

(गा०) नन्वेवं धूमालोकादिलिङ्गकानुमितिसाधारणैकपक्षत्वा-सम्भव इत्यत्र इष्टापत्तिमाह । लिङ्गविशेषणापीति । लिङ्गभेदेनापि पक्षत्वं भिन्नमेवेत्यर्थः । अपिः साध्यादिभेदसमुच्चायकः । तत्प्रदर्श-नञ्च दृष्टान्तार्थम् । तथा च साध्यादिभेदेनेव लिङ्गभेदेनापि पक्षता-भेदो न क्षतिकर इति भावः ।

नन्वेवं लिङ्गभेदेन पक्षताया अननुगमात् तस्या व्यभिचारेणा-नुमितिरूपानुगतकार्ये हेतुत्वासम्भवः । न च तत्तत्साध्यकत्वादि-वत्तत्तल्लिङ्गकत्वस्यापि कार्यतावच्छेदके निवेशान्न व्यभिचार इति वाच्यम् । तावताप्यालोकादिलिङ्गकानुमितीच्छाधीनधूमालोकोभया-दिविषयकसमूहालम्बनपरामर्शजन्यानुमितौ धूमादिलिङ्गकानुमिती-च्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावव्यभिचारस्य दुर्वारत्वात्तादृशानुमिता-वपि धूमादिलिङ्गकपरामर्शजन्यत्वरूपधूमलिङ्गकत्वस्याक्षतत्वात् ।

न च यत्र धूमलिङ्गकानुमितीच्छाया उत्तेजकता तत्रालोकलिङ्ग-कानुमितीच्छानामपि तत्तल्लिङ्गकपरामर्शविशिष्टानामुत्तेजकत्वोपग-मान्नोक्तस्थले व्यभिचार इति वाच्यम् । तथा सति तत्र धूमलिङ्ग-कच्छाया अपि धूमलिङ्गकपरामर्शविशिष्टाया एवोत्तेजकत्वौचि-त्यात, सर्वसाधारणैकपक्षताया एव सुवचतया लिङ्गविशेषणापीति ग्रन्थासङ्गतिरिति चेन्न । धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धिविशिष्टा-न्यानुमितित्वमेव तादृशसिद्ध्यभावजन्यतावच्छेदकम् । तादृशसि-द्धिविशिष्टत्वञ्च,स्वसामानाधिकरण्यावच्छिन्नस्वाव्यवहितोत्तरोत्प-त्तिकत्वसम्बन्धेन, उक्तसमूहालम्बनस्थलीयानुमितिस्तथाविधसि-द्धिविशिष्टैवेति तत्र न व्यभिचारः । सिद्धिकालेऽसत्यां तल्लिङ्गक-विषाधयिषायामुक्तस्थल इव न धूमपरामर्शादनुमित्यापत्तिः, धू-मादिलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावादिघटितस्यैव धूमादिपरा-मर्शघटितकारणस्तोमस्य कार्योत्पत्तिप्रयोजकत्वोपगमात् । समूहा-लम्बनस्थले आलोकपरामर्शादिघटितसामग्रीत एव कार्योत्पत्ति-निर्वाहात् ।

अथाव्यवहितोत्तरत्वमवश्यं तृतीयक्षणसाधारणं, स्वध्वंसा-

धिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वरूपं वाच्यम् । अन्यथा यत्र क्रमेण सिद्ध्यात्मकधूमालोकोभयलिङ्गकपरामर्शालोकलिङ्गकेच्छानुमितयस्तत्रानुमित्युत्पत्त्यधिकरणक्षणस्य धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वेन तदुत्पत्तिकानुमितेरुक्तसम्बन्धेन तादृशसिद्धिविशिष्टान्यत्वात् तादृशसिद्ध्यभावस्य व्यभिचारतादवस्थ्यात् । एवञ्च यत्र क्रमेण सिद्ध्यात्मकधूमपरामर्शधूमलिङ्गकेच्छानुमितयस्तत्रत्यानुमितेर्धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्धिविशिष्टत्वेन पक्षताकार्यत्वानुपपत्तिरिति चेन्न । तादृशसिद्धिविशिष्टत्वं स्वाधिकरणक्षणध्वंसोत्पत्त्यधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वसम्बन्धेन वाच्यम । उक्तसमूहालम्बनस्थले अनुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणस्यापि धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यधिकरणत्वात्तादृशक्षणध्वंसोत्पत्त्यधिकरणोत्पत्तिकत्वमनुमितेरिति न व्यभिचारः । एवं सिद्ध्यात्मकधूममात्रपरामर्शजन्यानुमितेर्धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यधिकरणप्रथमक्षणध्वंसोत्पत्त्यधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वाभावात् पक्षताकार्यत्वनिर्वाहः ।

अथ वा स्वाव्यवहितपूर्वकालावच्छिन्नतल्लिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावाधिकरणताविशिष्टसमवाय एव तादृशसिद्ध्यभावकार्यतावच्छेदकसम्बन्ध इति न कोऽपि दोषः ।

अथ वा स्ववृत्तिवृत्तिमत्त्वस्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वस्वसामानाधिकरण्यैतादृशत्रितयसम्बन्धेन तादृशसिद्धिविशिष्टान्यत्वं तादृशसिद्ध्यभावजन्यतावच्छेदकमिति न कोऽपि दोषः ।

अथ वा तादृशसिद्धिविशिष्टत्वं तादृशस्वाधिकरणक्षणत्वावच्छिन्नध्वंसाधिकरणध्वंसानधिकरणं यस्तादृशस्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणस्तदुत्पत्तिकत्वसम्बन्धेन वाच्यम् । उक्तसमूहालम्बनस्थले च तादृशसिद्ध्यधिकरणक्षणत्वावच्छिन्नध्वंसाधिकरणमनुमित्युत्पत्तिक्षण एवेति तद्ध्वंसानधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वमनुमितेरिति न व्यभिचारः । सिद्ध्यात्मकधूममात्रपरामर्शजन्यानुमितेर्धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यधिकरणक्षणत्वावच्छिन्नध्वंसाधिकरणद्वितीयक्षणध्वंसानधिकरणक्षणोत्पत्तिकत्वविरहात्, विशिष्टसिद्धिविशिष्टान्यत्वमव्याहतमिति । एवं यत्र धूमपरामर्शस्तदुत्तरं त-

दप्रामाण्यावगाही आलोकपरामर्शस्तदुत्तरमनुमितिस्तत्रानुमितेरप्रा-
माण्यज्ञानाभावविशिष्टधूमपरामर्शविशिष्टत्वरूपाप्रामाण्यज्ञानाभाव-
विशिष्टधूमपरामर्शजन्यतावच्छेदकाक्रान्तत्वात्, अव्यवहितपूर्वक्ष-
णे चाप्रामाण्यज्ञानाभावविशिष्टधूमपरामर्शासत्त्वेन प्रसक्तस्य व्यभि-
चारस्य एतादृशैर्बहुभिः प्रकारैरेव वारणमवसेयम् । लिङ्गोपधानमते
तु न काचिदनुपपत्तिः । तन्मते धूमविशिष्टपर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशे-
ष्यताकवह्न्यनुमितित्वादेरेव धूमलिङ्गकेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यभा-
वादिजन्यतावच्छेदकत्वादुक्तसमूहालम्बनस्थले चालोकवान् पर्व-
तो वह्निमानित्याद्याकारकानुमितेरेवोपगमेन व्यभिचारानवकाशादि-
ति । धूमेनानुमिनुयामालोकेनानुमिनुयामित्यादिसकलेच्छासाधार-
णरूपेणैव सिषाधयिषाणां सिद्ध्युत्तेजकत्वम् । तथा च धूमालोका-
दिलिङ्गकनिखिलानुमितिसाधारणी एकैव पक्षता । उक्तस्थलेऽतिप्र-
सङ्गभङ्गाय च प्रतिबन्धकान्तरमेव कल्प्यत इत्याशयेनाह । तल्लिङ्ग-
केति । असत्यां सिद्ध्यन्यलिङ्गकानुमितीच्छासत्त्वेऽनुमित्युपपत्तये,
सिद्धिकालीनेति । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सिद्धिविशिष्टेत्यर्थः ।
समूहालम्बनेच्छाकाले सिद्धिसत्त्वेऽनुमित्युपपत्तये तल्लिङ्गकानुमि-
तीच्छाविरहविशिष्टेति । धूमलिङ्गकत्वादिप्रकारतान्यप्रकारत्वानिरू-
पितविशेष्यताकेच्छाविरहविशिष्टेत्यर्थकम् । तेन न धूमालोकोभय-
लिङ्गकवह्न्यनुमितिर्जायतामित्याकारकेच्छाबलात् सिद्धिकाले केव-
लालोकलिङ्गकानुमितिप्रसङ्ग । न वाऽऽलोकेन वह्निघटोभयानुमि-
तिर्धूमेन वह्न्यनुमितिर्जायतामित्येतादृशेच्छाकाले सिद्धिसत्त्वे केव-
लालोकादिपरामर्शात् केवलवह्न्याद्यनुमित्यापत्तिः ।

यद्यपि तादृशप्रकारत्वानिरूपितविशेष्यताकान्यत्वस्य इच्छा-
विशेषणत्वोपगम एव समूहालम्बनेच्छास्थलेऽनुमितिरुपपादयितुं
शक्यते, तथापि ज्ञानेच्छयोर्युगपदुत्पादमङ्गीकुर्वतां नवीनानां
मते यत्र सिद्ध्युत्पत्तिकाले धूमादिलिङ्गकानुमितीच्छायास्तद्द्वि-
तीयक्षणे चालोकलिङ्गकानुमितीच्छाया उत्पादस्तत्रालोकलिङ्गका-
नुमित्युपपत्तये तादृशविशेष्यताशालीच्छाविरहवैशिष्ट्यपर्यन्तानु-
सरणम् । लिङ्गविशेषानुपरकानुमितीच्छानामपि निरुक्तोत्तेजक-
तावच्छेदकाक्रान्ततया तादृशेच्छायाः प्रतिबन्धकत्वाप्रसक्तेरन्यलि-
ङ्गकेति सम्पातायातम् । सिद्धिविशिष्टेच्छाभावस्य प्रतिबन्धकत्वे सि-

द्धिविशिष्टघटतदनुमित्यादिगोचरेच्छाकालीनाननुगतेच्छाव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावानां निवेशनीयतया महागौरवमिति तत्साध्य-विशिष्टतत्पक्षविषयकत्वप्रकारकानुमितीच्छात्वेनैव विशेष्यीभूते-च्छानिवेशो वाच्यः।

वस्तुतस्तु तत्साध्यविशिष्टतत्पक्षविषयकत्वप्रकारकत्वमप्यन्य-लिङ्गकानुमित्सायां न निवेश्यं घटादीच्छाकालीनाननुगतेच्छानां भवन्मतेऽपि सिद्धावुत्तेजकतया वक्तव्यतया तन्मते तत्र घटादीच्छा-साधारणरूपेणैवानुमित्साया उत्तेजकत्वोपगमादुक्तस्थले पक्षता-निर्वाहेण तादृशाननुगतेच्छानामन्यलिङ्गकेच्छायामेवोत्तेजकत्वात्।

अत्र चैतादृशगुरुधर्मावच्छिन्नाभावस्य लिङ्गभेदेनानन्तकार-णतानां पक्षताकारणतान्तरस्य च कल्पनामपेक्ष्य लिङ्गभेदेन तत्त-ल्लिङ्गकानुमितीच्छाविरहविशिष्टसिद्धित्वरूपलघुधर्मावच्छिन्नाभा-वहेतुताकल्पनस्यैव साधुत्वेन पूर्वमतस्यैव सम्यक्तया वाकारो-ऽनिर्भरसूचनायेति वदन्ति।

परे तु अन्यलिङ्गकत्वप्रकारकानुगतानुमित्सासमवहित-सिद्धिदशायामननुगतानुमित्साबलात्तल्लिङ्गकानुमित्युपपत्तये सिद्धौ तादृशेच्छाभावकूटवैशिष्ट्यनिवेशेन पूर्वमते गौरवमेतन्मते चान्य-लिङ्गकानुगतानुमित्सारूपोत्तेजकबलादेव तत्रानुमित्युपपत्तेः सिद्धौ तासामभावानिवेशात्।

न चैतन्मतेऽप्यन्यलिङ्गकानुमित्साप्रतिबन्धकतायामेव तासामु-त्तेजकत्वस्यावश्यकतया साम्यमिति वाच्यम्। यतो यत्राननुग-तसाध्यानुमित्सात्मकसमूहालम्बनरूपा एवान्यलिङ्गकानुमितीच्छा-स्तत्रान्यलिङ्गकानुमितीच्छायां तादृशेच्छाव्यक्तिभेदा एव निवेश-नीयाः। सिद्धौ तु सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन तत्तदत्यन्ताभावास्तत्र च तत्कालीनसंयोगाद्यभावानां निवेशमादाय विनिगमनाविर-हेण गौरवम्। न च पूर्वमतेऽपि तत्तत्सिद्धिव्यक्तिभेदा एव सिद्धौ नि-वेशनीया न तु तत्तदिच्छाभावा इति न विनिगमनाविरहावकाश इति वाच्यम्। सिद्धेरनन्तरं यत्र तादृशसमूहालम्बनेच्छाव्यक्तीना-मुत्पत्तिस्तत्र तादृशसिद्धिभेदानां सिद्धौ निवेशे इच्छोत्पत्तिकाले-ऽनुमित्यापत्तेः। ज्ञानेच्छयोर्युगपदुत्पादमते इच्छासामग्र्या ज्ञाना-विरोधित्वात्। यादृशस्थले च सिद्धिजननकाले प्रतिबन्धकोत्तेज-

केच्छयारेकस्या अपरव्यक्तेश्च तत्पूर्वमुत्पत्तिः तत्र द्वितीयक्षणेऽनुमित्युपपत्तये एतन्मतेऽपि तत्तात्सिद्धिभेदा अन्यालिङ्गकेच्छाविशेषणीभूतसिद्ध्यंशे निवेश्या न त्वन्यालिङ्गकेच्छायां तद्विशेषणीभूतसिद्धौ वा तदिच्छात्यन्ताभावा अतो न तत्कालीनसंयोगादिव्यक्त्यभावनिवेशमादाय विनिगमनाविरहप्रसङ्ग इत्याहुः ।

(दी०) साधकमानं, साध्यवत्त्वनिश्चयः । पाषाणमयत्वादिना पर्वते तेजस्त्वादिना च वह्नेः सिद्धावपि पर्वतत्वेन तत्र वह्नित्वेन च तस्य अनुमितेर्धर्मित्वसाध्यत्वयोरवच्छेदकावनुप्रवेशनीयौ ।

(गा०) साधकमानपदस्य सिद्धिकारणपरत्वे पूर्वोक्तदोषप्रसङ्गात् तद्व्याचष्टे । साधकेति । साध्यवत्त्वनिश्चयः । प्रकृतसाध्यपक्षवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयः । पाषाणमयो वह्निमान् पर्वतस्तेजस्वीत्याद्याकारकासमानप्रकारकनिश्चयदशायां पर्वतो वह्निमानित्याद्याकारकानुमितेरानुभविकतया यथाश्रुते तदनुपपत्तेः प्रकारविशेषं निवेशयति । पाषाणमयत्वादिनेति । तत्र । पर्वते । तस्य । वह्नेः । धर्मित्वसाध्यत्वयोः । उद्देश्यत्वविधेयत्वयोः । अनुप्रवेशनीयावित्यस्य पक्षताशरीर इत्यादिः । तथा च पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यतानिरूपितसंयोगादिसंसर्गावच्छिन्नवह्नित्वावच्छिन्नविधेयताकानुमितिं प्रति तद्रूपावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारताशालिनिश्चयत्वावच्छिन्नस्य सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्याभावो हेतुरिति पर्यवसितम् ।

पर्वतो वह्निमानित्यादिसिद्धिदशायां वह्निमान् पर्वतो घटवानित्याद्यनुमित्युदयात् तत्प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ प्रकारतामुपेक्ष्य वेधेयतानिवेशनम् । विधेयता च वह्निमनुमिनोमीत्यनुव्यवसायनियामकः पक्षतावच्छेदकव्यावृत्तो विषयताविशेषः । स्वरूपतः पर्वतत्ववह्नित्वादिप्रकारकसिद्धिदशायां जातिमान् वह्निमान् पर्वतो जातिमत्वानित्याद्यनुमित्युत्पत्तेः शुद्धपर्वतत्ववह्नित्वादिप्रकारकासिद्धदशायां अधिकविषयिण्याः सुन्दरः पर्वतः सुन्दरवह्निमानित्याद्यनुमितेरुत्पत्त्या च प्रतिबध्यदिशि पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नेत्यादिना

किञ्चिद्विशेषितपर्वतत्वादिपर्याप्तावच्छेदकताकत्वमेव विवक्षणीयम्। तदर्थश्च 'पर्वतत्वादिनिष्ठानिरवच्छिन्नावच्छेदकताभिन्नावच्छेदकत्वानिरूपकत्वम्। पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितौ जातिमान् पर्वतो जातिमत्त्वानित्यादिसिद्धेरप्रतिबन्धकतया प्रतिबन्धकादिष्वपि पर्वतत्वावच्छिन्नेत्यादिना किञ्चिदविशेषिततदवच्छिन्नत्वमेव विवक्षणीयम्। तदर्थश्च निरवच्छिन्नतद्वृत्त्यवच्छेदकताकत्वमिति ध्येयम्।

(दी०) यदि च पर्वतत्वसामानाधिकरण्येनैकत्र साध्यसिद्धावपि विनाऽप्यनुमित्सामन्यत्र तादृशानुमितिरानुभविकी तदा धर्म्मिविशेषोऽपि निवेश्यो नान्यथा।

(गा०) ननु पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यताकानुमितौ पर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वे पर्वतत्वेनैकपर्वतविशेष्यकसिद्धिदशायां तेन रूपेणान्यपर्वतेऽपि साध्यानुमित्यनुदयापत्तिरत आह। यदि चेति। पर्वतत्वांशेऽवच्छेदकत्वावगाहिर्यत्किञ्चिद्व्यक्तिविशेष्यकसिद्धिदशायां तेन रूपेण धर्म्यन्तरेऽनुमित्यनुत्पादस्य निर्विवादतया सामानाधिकरण्येनेति। एकत्र। एकधर्म्मिणि, अनुमित्सासत्त्वे विशेषणाभावादेव विशिष्टाभावनिर्वाहात् धर्मिविशेषनिवेशनमफलं अतो विनाऽप्यनुमित्सामिति। अन्यत्र। अन्यधर्म्मिणि, धर्म्मिविशेषानन्तर्भावेऽपि वक्ष्यमाणरीत्या सामानाधिकरण्येन सिद्धदशायां अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ बाधकाभावात् तादृशेति। सामानाधिकरण्यमात्रावगाहीत्यर्थः। धर्मिविशेषोऽपीति। तथा च पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नतत्पर्वतादिनिष्ठविशेष्यताकानुमितौ पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नतत्पर्वतादिविशेष्यकसाध्यवत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वं कल्प्यमिति भावः। अन्यथा। तदानीं तादृशानुमितेरानुभविकत्वविरहे न धर्म्मिविशेषो निविश्य इत्यनुषज्यते। अनुमितिर्द्विविधा पक्षतावच्छेदकसाध्ययोः सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिनी, तयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावावगाहिनी च, अवच्छेद्यावच्छेदकभावोऽपि कश्चित् स्वरूपसम्बन्धविशेषः, यथा मूलावच्छिन्नो वृक्षः संयोगीत्यादौ मूलादिसंयोगाद्योः। अत्र अन्यादृशस्य तस्य दुर्वचत्वात्।

(१)क्वचिच्च व्याप्यव्यापकभावः यथा पृथिवी रूपवतीत्यादौ पृथिवीत्वरूपाद्योः । तत्र साध्यांशे पक्षविशेषणतापन्नस्य पक्षतावच्छेदकस्यावच्छेद्यतासम्बन्धेन प्रकारत्वं पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन तद्विशिष्टसाध्येन वा विशेषितस्य संयोगादेः पक्षांशे साध्यसंसर्गत्वमित्यन्यदेतत् । तादृशी चानुमितिः पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिसिद्धिदशायां जायते, न्यूनविषयकसिद्धिदशायां अनुमितेः सर्वानुभवसिद्धत्वात् । अत एव यत्रावच्छेदकावच्छेदेनानुमितेरुद्देश्या तत्र नांशतः सिद्धसाधनं दोष इत्यतस्तदेवोपपादयति ।

(दी०) पक्षतावच्छेदकस्य सामानाधिकरण्येनैकत्र साध्यसिद्धावपि तदवच्छेदेनानुमितिदर्शनात् पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिं प्रति तदवच्छेदेन सिद्धेस्तत्सामानाधिकरण्यमात्रेणानुमितिं प्रति तु सिद्धिमात्रस्य विरोधित्वम् ।

(गा०) पक्षतावच्छेदकस्येति । सामानाधिकरण्येन । सामानाधिकरण्यमात्रेण । तदवच्छेदेन । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन । सिद्धेः । सिद्धेरेव । सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वमेवकाव्यवच्छेद्यम् ।

अयम्भावः । पर्वतो वह्निमानित्यादिसिद्धिदशायां पर्वतः सुन्दरवह्निमानित्याकारकानुमितेरुत्पत्त्या विधेयतावच्छेदकतायाः पर्याप्तिः प्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीया । एवं संयोगादिना साध्यस्य दण्डोपलक्षितपुरुषादेः सिद्धावपि विशिष्टनिरूपितसंयोगादिना दण्डिपुरुषाद्यनुमित्युत्पत्त्या संसर्गतावच्छेदकताया अपि पर्याप्तिर्निवेशनीया । एवञ्चावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ शुद्धवह्नित्वादौ शुद्धसंयोगत्वादौ वा विधेयतावच्छेदकतायाः संसर्गतावच्छेदकताया वा अपर्याप्ततया तादृशानुमितेर्न सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिसिद्धिप्रतिबध्यत्वमिति ।

प्राञ्चस्तु व्यापकतायाः संसर्गतया भाने मानाभावात् पक्षता-

(१) तदवगाहिन्यामेव चानुमितौ पक्षतावच्छेदकदेशकालावच्छेदेन बाधग्रहस्य विरोधितया बाधस्यासिद्धिव्यभिचारासङ्करं मणिकृद्व्यवस्थापयिष्यति इति क्वाचित्कोऽयं पाठः ।

वच्छेदकाक्रान्तयावद्व्यक्तिविषयकानुमितिरेव पक्षतावच्छेदकावच्छे-
देनानुमितिरिति । (१)तत्र सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिन्याः सिद्धे-
रविरोधितया पक्षतावच्छेदकव्यापकोद्देश्यताकान्यत्वमेव सिद्धि-
सामान्यप्रतिबध्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयम् ।

न च विषयभेदेन विषयताभेदात्पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमि-
तेर्विषयतानामपि नानाव्यक्तिपक्षकस्थले प्रत्येकं पक्षतावच्छेदका-
व्यापकत्वमेवेति तत्र पक्षतावच्छेदकव्यापकोद्देश्यताया अप्रसि-
द्धिरिति वाच्यम् । उद्देश्यतासम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकव्यापकान्य-
त्वस्यैवानुमितिविशेषणत्वोपगमेन निर्वाहादिति वदन्ति ।

दीधितिकारस्य तु अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ अवच्छेद्याव-
च्छेदकभावस्य स्वरूपसम्बन्धात्मकस्यैव व्याप्यव्यापकभावरूप-
स्यापि तस्य भानमनुमतम्भागासिद्धेर्दोषत्वनिर्वाहार्थं पक्षतावच्छे-
दकावच्छेदेनानुमितौ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानकार-
णताया आवश्यकत्वात् । शिखरविशिष्टः पर्वतो वह्निमान् धूमादि-
त्यादौ शिखरे हेतोस्तत्सम्बन्धस्य चावच्छेदकताविरहेण हेत्वसि-
द्धेरावश्यकतेत्याशङ्क्य पक्षतावच्छेदके अनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छे-
दकत्वावगाहिन्यामनुमितौ तदवच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्य हेतुताया
भागासिद्धेर्दोषत्वार्थमुपगमेऽपि स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकत्वाव-
गाहिन्यामनुमितौ पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानापेक्षा नोपे-
यत इति समाधानस्य स्वयं अवच्छेदकन्वयोर्वस्तुनोभेदादित्यनेना-
ग्रे वक्ष्यमाणत्वात् । एवं व्यापकत्वभानस्य तदननुमतत्वे पर्वतत्व-
सामानाधिकरण्येनैकत्रान्यत्र एकत्र साध्यसिद्धावित्यननैवावच्छेद-
कावच्छेदेन या सिद्धिस्तदभावलाभे तल्लाभप्रयोजनकस्य सामा-
नाधिकरण्येनेत्युपादानस्यासार्थक्याच्च ।

युज्यते चैतदेव मतम् । प्राचीनमतेऽपि उक्तयुक्त्या विधेयता-
वच्छेदकत्वादिपर्याप्तिनिवेशस्याऽऽवश्यकत्वात्, तादृशोद्देश्यताका-
न्यत्वस्याधिकस्य निवेशनीयतया गौरवात् । एवं सिद्धिसामान्य-
शून्यतादशायामवच्छेदकावच्छेदेनानुमितावुत्पद्यमानायां सिद्ध्यभा-

---

(१) तन्मते मणिकारोक्तन्यायेनोक्तः सिद्धसाधनस्यानुगत-
रूपावच्छिन्ननानाव्यक्तिपक्षकानुमितावदोषत्वे इति तु पाठान्तरम् ।

बलात् तत्तत्कार्यतावच्छेदकीभूतपक्षतावच्छेदकव्यापकान्यानुमितित्वावच्छिन्नस्यापत्तेः ।

अस्मन्मये च सिद्धिसामान्याभावकालीनायामवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ विशिष्टवह्नित्वे विशिष्टसंयोगे वा पर्याप्तविषयताविशेष इव शुद्धवह्नित्वे शुद्धसंयोगे वा पर्याप्तो विषयताविशेषः स्वीक्रियते । एकज्ञानस्यैकत्र विषये विषयताद्वयोपगमे क्षतिविरहादिति सिद्धिसामान्याभावकार्यतावच्छेदकावच्छिन्नोत्पत्तिरिष्टैव ।

न चावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ व्यापकतायाः संसर्गतया भानोपगमे तादृशानुमितौ अवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानस्य पृथक्कारणताकल्पने गौरवम् । एतन्मते तत्तत्पर्वतोद्देश्यकानुमितौ तत्तत्पर्वतविशेष्यकपरामर्शस्य हेतुतयाऽर्थवशादेव यावत्पर्वतविशेष्यकपरामर्शात्तथाविधानुमितेरुत्पादात्, तादृशानुमितौ परामर्शस्य स्वतन्त्रहेतुत्वाकल्पनात्, व्यापकतायाश्च संसर्गविधया भानस्य क्वचिदप्यनभ्युपगमादिति वाच्यम् । यत्रैकः परामर्शः कतिपयपर्वतविषयकः, अन्यश्च तदितरयावत्पर्वतविषयकस्तत्रापि अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितेरुत्पादापत्तेः । न चेष्टापत्तिः, अवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्ताज्ञानं विनाऽवच्छेदकावच्छेदेनानुमित्यनुत्पादस्य सर्वसम्मतत्वात् । तत्र च कस्यापि परामर्शस्य भवन्मतसिद्धाया अवच्छेदकावच्छेदेन हेतुमत्तावगाहिताया असम्भवः । एवं यत्र पक्षतावच्छेदकताघटकसम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकमवृत्ति तत्र तेन सम्बन्धेन पक्षतावच्छेदकाक्रान्ताप्रसिद्ध्या अनुमितिद्वैविध्यानुपपत्तिश्च । तन्मतेऽपि चावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ अवच्छेद्यावच्छेदकभावरूपाधिकविषयानवगाहने सामानाधिकरण्यमात्रेण सिद्धिदशायां तादृशानुमित्युत्पत्तौ बीजाभावः । सिद्धिविषयीभूतधर्मिविषयकत्वस्य तद्बीजत्वे तथाविधसिद्धिदशायां सिद्धिविषयीभूतकतिपयपर्वतादिविषयकानुमितेरप्युत्पादौचित्यात् ।

अथ मणिकृता पक्षतावच्छेदकैक्येंऽशतः सिद्धसाधनस्यादोषत्वोपगमेऽपि तदितरप्राचीनैरनुमितिमात्र एवांशतः सिद्धसाधनस्यापि दोषत्वमुपेयते, अत एव चैतेषां मतमालम्ब्य मणिकृताऽपि शब्दानित्यत्वाद्यनुमाने ध्वन्यादावंशतः सिद्धसाधनवारणाय वर्णात्मकत्वादिविशेषणं पक्षे निवेशितम् । अत एव गन्धादिपक्षताव-

च्छेदकस्य पृथिवीतरभेदादौ साध्ये हेतुता नाचार्यैरनुमन्यते व्याप्तिग्रह एव हेतुरूपपक्षतावच्छेदकसाध्ययोः सामानाधिकरण्यभानेन सिद्धसाधनात्। सकलपृथिवीविषयकानुमितेरप्ययोगात्। न चांशे साध्यसिद्धावपि अधिकधर्मिविषयतया यावत्पर्वतादिविषयकानुमित्युत्पाद उचितः। अधिकधर्मिविषयकानुमितेः सिद्धिदशायां उत्पादे वाचोऽनित्या इत्यादिसिद्धिदशायां अनित्ये वाङ्मनसी त्यादिसमूहालम्बनानुमित्युत्पादस्याप्यौचित्यात्। न हि तत्र कस्याप्यनुमितिः, नवीनैरपि पक्षतावच्छेदकैक्य एवांशतः सिद्धसाधनस्यादोषत्वस्योपगमात्। एवञ्च नवीनमत एव अवच्छेदकावच्छिन्नत्वावगाहितदनवगाह्यनुमितिभेदेन पक्षताभेदस्य स्वीकरणीयतया गौरवम्।

न च विशिष्टबुद्धौ धर्मितावच्छेदकव्यापकत्वभानानुपगमे पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिबाधदशायां तत्सामानाधिकरण्येन तादृशबाधविषयधर्मिविषयिण्याः कतिपयधर्मिविशेष्यकानुमितेरिव सकलधर्मिविशेष्यकानुमितेरप्युत्पादौचित्यादवच्छेदकावच्छेदेनानुमितावुद्देश्यायामप्यंशतो बाधस्यादोषतापत्तिरिति वाच्यम्। सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिन्यां विशिष्टबुद्धौ समानविषयकतथाविधविपरीतनिश्चयप्रतिबन्धकतायाः प्राचामनुमततयांऽशतो बाधस्य दोषतोपपत्तेः। एवञ्च यावत्पक्षविषयकानुमितौ यावत्पक्षविषयकहेतुमत्ताज्ञानापेक्षया तद्विरोधितया भागासिद्धेरपि दोषतानिर्वाहः। यत्र सकलपर्वतानां नैकपरामर्शविषयता अपि तु परामर्शद्वयविषयता तत्र यावत्पर्वतविषयकानुमितिरूपावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिः प्राचीनमते इष्टैव। नवीनमतेऽपि तत्र तादृशानुमितेरावश्यकत्वादित्यवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ तादृशपरामर्शस्य हेतुत्वाकल्पनेनापि तन्मते लाघवम्। मैवम्। अवच्छेदकावच्छेदेन विशिष्टबुद्धौ व्यापकत्वभानानुपगमे व्यापकत्वभानस्य विपरीतज्ञानप्रतिबन्धकत्वप्रयोजकत्वासम्भवेन तत्प्रयोजकत्वस्य दुर्निर्वचतापत्तेः।

न चैकरूपेण समानधर्मिविषयकत्वमेव विपरीतज्ञानाविरोधित्वे बीजम्। तथा सति पार्थिवगन्धत्वावच्छेदेन जलावृत्तित्वादिनिश्चयस्यापि शुक्लगन्धत्वावच्छेदेन तन्निश्चयस्येव गन्धो जलवृत्तिर्न वे

स्यादौ गन्धत्वादिसामानाधिकरण्यमात्रेण जलवृत्तित्वादिसंशये विरोधिताप्रसङ्गात् । उभयोरेव निश्चययोर्गन्धत्वाश्रययावद्धर्मिणि ग्राह्याभावावगाहितयाऽविशेषात् । विरोधिविषयकत्वाविशेषे धर्मितावच्छेदककोटावधिकभानस्याविरोधिताबीजत्वाभावात् ।

नव्यमते उभयनिश्चयविषयव्यापकतयोर्भेदाद्विशेषसम्भवात् । एतेनावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ व्यापकत्वभानापेक्षया लाघवाद्यावद्धर्मिवृत्त्यखण्डैकविषयत्वाभ्युपगम एवोचितः । तदन्यविषयतैव सिद्धिसामान्यप्रतिबध्यतावच्छेदिका, सिद्धिसामान्याभावकालीनानुमितावेतादृश्यैकैकधर्मिविषयता अपेक्ष्यत इति परास्तम् ।

पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन तदवच्छेदेन च सिद्धिदशायां सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिन्यनुमितिर्न जायते, उभयोरेव सिद्ध्योः पक्षतावच्छेदकवति साध्यसम्बन्धरूपतदुभयसामानाधिकरण्यावगाहितया तादृशानुमितेस्तदतिरिक्तानवगाहित्वात्, अतस्तथाविधानुमितौ उभयविधसिद्ध्योरेव प्रतिबन्धकत्वं दर्शयति। तत्सामानाधिकरण्येनेति । तत्सामानाधिकरण्यमात्रेण । पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रेण । अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितावपि सामानाधिकरण्यावगाहितया तद्व्यावर्त्तनायावच्छेद्यावच्छेदकभावावगाहित्वव्यवच्छेदार्थं मात्रपदम् । अवच्छेद्यावच्छेदकभावानवगाहित्वञ्च न सिद्ध्यभावजन्यतावच्छेदककोटौ निवेशनीयम् । उक्तदिशा आपत्तिसम्भवात्, पर्याप्तिनिवेशादेवोपपत्तेर्वैयर्थ्याच्चेत्यवधेयम् ।

सिद्धिमात्रस्येति । मात्रपदं कृत्स्नार्थकम् । तथा च पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन तदवच्छेदेन च सिद्धेरित्यर्थः । प्रतिबन्धकता चोभयविधसिद्ध्योः संसर्गादीनां पर्याप्तिमनिवेश्यैकरूपेणैव यदुभयसाधारणं निश्चयत्वं शक्यते निर्वक्तुं, अन्यथा पुनः पृथक् पृथगेवेति ध्येयम् ।

यत्तु सामानाधिकरण्येनानुमितौ तथाविधसिद्धेरवच्छेदकावच्छेदेन सिद्धिव्यावृत्तरूपेण प्रतिबन्धकत्वेऽपि तत्रावच्छेदकावच्छेदेन सिद्धेर्न प्रतिबन्धकताधिक्यं अवच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ तस्याः प्रतिबन्धकत्वे कल्पनीये अवच्छिन्नसंयोगादिपर्याप्तसंसर्गताकत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकेऽवश्यं निवेशनीयतया अवच्छिन्नत्वातिरिक्तधर्मानवच्छिन्नसंयोगादिनिष्ठसंसर्गताकत्वस्यैव च तदर्थतया तस्य

शुद्धसंयोगादिसंसर्गकानुमितिसाधारण्येन तादृशप्रतिबन्धकत्वस्यो-
पपत्तेरिति। तदसत्, सामानाधिकरण्येनानुमिनुयामवच्छेदकावच्छे-
देनानुमिनुयामित्याद्याकारकेच्छानां पृथक् पृथगुत्तेजकताया वक्ष्य-
माणतया पृथक् पृथक् प्रतिबन्धकताकल्पनस्याऽऽवश्यकत्वात् ॥

(दी०) इत्थञ्च लिङ्गभेदन्यायोऽनुसरणीयः। साध्य-
विशेष्यकसिद्ध्यनन्तरं पक्षविशेष्यकानुमितेः प्रामाणिकत्वे तां
प्रति पक्षविशेष्यकैव सिद्धिर्विरोधिनी।

(गा०) ननु तादृशसिद्धिदशायां पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमि-
नुयामित्याकारकसिषाधयिषासत्त्वेऽसति चावच्छेदकावच्छेदेन हे-
तुमत्तापरामर्शे सामानाधिकरण्यमात्रावगाहिपरामर्शात्तादृशानुमि-
तेरापत्तिः, तथाविधसिषाधयिषासत्त्वेन पक्षताया अक्षतत्वादित्यत
आह। इत्थञ्चेति। इत्थञ्च। तुल्ययुक्त्या पक्षतावच्छेदकावच्छिन्नत्व-
तत्सामानाधिकरण्यमात्रावगाह्यनुमित्योः सिद्धेः पृथक् पृथक् प्रति-
बन्धकत्वे च। लिङ्गभेदन्याय इति। यथा तत्तल्लिङ्गकानुमितौ सिद्धेः
प्रतिबन्धकतायां तत्तल्लिङ्गकानुमितीच्छैवोत्तेजिका, न त्वन्यलिङ्गका-
नुमितीच्छापि, तथा पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रावगाहि-
नीमनुमितिं प्रति सिद्धेः प्रतिबन्धकतायां तादृशानुमितीच्छैवोत्ते-
जिका न त्वन्यविधानुमितीच्छेति स्वीकरणीयमिति नातिप्रसङ्ग
इत्यर्थः। यदि पर्वते वह्निरित्याद्याकारकसाध्यनिश्चयानन्तरं पर्वतो
वह्निमानित्याद्याकारकानुमितिर्जायते तदा साध्यविशेष्यकानुमितौ
साध्यविशेष्यकसिद्धेरेव प्रतिबन्धकत्वेन सामान्यतः साध्यपक्षवैशि-
ष्ट्यावगाह्यनुमितौ तादृशसिद्धित्वेन नैकं प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम्
अपि तु विशिष्यैव प्रतिबन्धकताद्वयम्, अगत्या गौरवस्यादोषत्वा-
दित्याशयवानाह। साध्यविशेष्यकेति। द्वयोः समानविषयकत्वे वि-
शेष्यविशेषणभाववैपरीत्यमकिञ्चित्करमित्यभिप्रायेण निर्भरसूचनाय
प्रामाणिकत्वे इत्युक्तम्। पक्षविशेष्यकैवेति। तथा च प्रकारताविशे-
ष्यते निवेश्यैव प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः कल्पनीय इति भावः। त-
त्र तादृशानुमित्यभावस्य प्रामाणिकत्वे तु उभयविधानसाधारण-
पक्षसाध्यवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयत्वरूपानतिप्रसक्तस्य गुरुत्वे उ

मयविधसिद्धोरनुगतरूपेणैव प्रतिबन्धकता, प्रतिबध्यतावच्छेदक-
तु पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकानुमितित्वादिकमेव न त्वनुगतम् ।
पक्षविशेष्यकसाध्यप्रकारकानुमितिर्जायतां साध्यविशेष्यकपक्षप्र-
कारकानुमितिर्जायतामित्याकारिकयोरिच्छयोः पृथक् पृथगुत्तेजक-
त्वानुरोधात् ।

(दी०) एवञ्च पक्षविशेष्यकसिद्ध्यनन्तरमपि साध्यवि-
शेष्यकानुमितिर्जायते तुल्यन्यायात्, समानाकारायाः सिद्धेः
प्रतिबन्धकत्वे पर्यवसानात् । तादृशानुमितिं प्रति सिद्धिमात्रं
विरोधि साध्यप्रसिद्धिरेव वा । अत एव प्रसिद्धसाध्यकस्थले
पक्षविशेष्यकैवानुमितिरनुभूयते इति ।

(गा०) एवञ्च । साध्यविशेष्यकसिद्ध्यनन्तरं पक्षविशेष्यकानु-
मित्युत्पत्तेः प्रामाणिकत्वं च । तुल्यन्यायादिति । पर्यवसानादित्य-
न्तस्य हेतुः । समानाकारायाः सिद्धेरिति । अन्यूनाकारसिद्धेरित्य-
र्थः । पर्वतः सुन्दरवह्निमानित्यादिसिद्धिदशायामपि न्यूनविषयिण्याः
पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितेरनुत्पादात् । अधिकविषयकसिद्धेर-
विरोधित्वेऽवच्छेदकावच्छेदेन सिद्धेः सामानाधिकरण्येनानुमितौ
प्रतिबन्धकतालिखनस्यासङ्गतेः । एवं जातिशक्तिवादे गोत्वत्वेन
गोवृत्तित्वानुमानं सिद्धसाधनान्न सम्भवतीति अविशिष्टहेतुना वि-
शिष्टसाध्यसाधन एव सिद्धसाधनानवकाशो न तु विशिष्टेनावि-
शिष्टसाधनेऽपीति जात्या व्यक्त्यनुमानपक्षमाक्षिप्य मिश्रा अर्थाप-
त्त्या वा तत्सिद्धिरिति मूलमवतारयामासुः ।

ननु साध्यविशेष्यकानुमितिस्तावन्न सर्वानुभवसिद्धा पर्वतो
वह्निमानित्याद्याकारिकाया एवानुमितेरनुभवात् किन्त्वप्रसिद्ध-
साध्यकस्थले विशेषणज्ञानादिविरहेण साध्यविशेषणकानुमितेर-
नुपपत्त्या साध्यविशेष्यकानुमितिरुपेयते एवञ्च पक्षविशेष्यकसि-
द्धिदशायामपि तादृशानुमितेरप्रामाणिकतया तदनभ्युपगमे ऽपि
क्षतिविरहात् । तां प्रति साध्यपक्षवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेनोभयवि-
धसिद्धिसाधारणेनापि प्रतिबन्धकत्वं सम्भवतीत्यभिप्रेत्य मतान्तर-
माह । तादृशानुमितिमिति । साध्यविशेष्यकानुमितिमित्यर्थः ।

सिद्धिमात्रम् । पक्षविशेष्यिका साध्यविशेष्यिका च सिद्धिरित्यर्थः।

ननु पक्षोज्ज्वलसाध्यज्ञानदशायामपि साध्यविशेष्यिकाऽनुमितिर-प्रामाणिकी, तत्र साध्यविशेषणकानुमितेरेव सम्भवादिति, तादृशानुमितिप्रतिबन्धकतायां पक्षादिविषयतायाः सिषाधयिषाविरहस्य निश्चयत्वस्य च निवेशनं गौरवायेत्यभिसन्धायाऽऽह । साध्यप्रसिद्धिरिति । साध्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमित्यर्थः । तेनेतरव्यापकीभूताभावप्रतियोगिपृथिवीत्ववती पृथिवीत्यादिपरामर्शादिरत्वादिना साध्यज्ञानसत्त्वेऽपि पृथिव्यामितरभेद इत्याद्याकारकानुमितेर्नानुपपत्तिः । न च तत्र पृथिवी इतरभिन्ना इत्येतादृशानुमितेः सम्भवः, विशेषणतावच्छेदकीभूतेतरभेदत्वादिप्रकारकज्ञानविरहात् ।

अथेतरभेदत्वादिप्रकारकज्ञानस्य यदीतरभेदत्वाद्यवच्छिन्नमुख्यविशेष्यकज्ञानत्वं प्रतिबध्यतावच्छेदकं तदा तथाविधज्ञानदशायां इतरभेदादिपक्षकप्रमेयत्वाद्यनुमितेरनुपपत्तिः । तद्धर्मावच्छिन्नविधेयकत्वस्याधिकस्य निवेशेऽपि इतरभेदः प्रमेयः पृथिवी इतरभिन्नेत्यादिसमूहालम्बनानुमितेर्गोत्वाभावो गोत्वाभाववानित्याद्यनुमितेश्चानुपपत्तिः ।

अत्र केचित् । पृथिवी इतरभिन्नेत्यादिसाध्यविशेषणकानुमितौ तथाविधप्रत्यक्षादिसाधारणी विशेष्यत्वाद्यवच्छेदकताभिन्ना प्रकारतैव विधेयता, साध्यविशेष्यकानुमितौ च ततो ऽन्या, तथा च प्रकारताभिन्नविधेयतैव साध्यप्रसिद्धिप्रतिबध्यतावच्छेदिकेति नानुपपत्तिरित्याहुः । तन्न । प्रकारताविशेषस्य विधेयतात्वोपगमे जलभेदे तेजोभेदः इत्याद्याकारकतेजोभेदादिसाध्यविशेष्यकानुमितेर्जलभेदादिविधेयकत्वापातात् । न चाधेयतासम्बन्धावच्छिन्नप्रकारताव्यावृत्तं तदिति वाच्यम् । तथा सत्याधेयतासम्बन्धेन जलभेदादिसाध्यकतादृशानुमितेरपि तद्विधेयकत्वानुपपत्तेः । यदि चाधेयत्वं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धस्तत्र विधेयत्वमतिरिक्तमिष्यते, तदा तत्सम्बन्धेन जलभेदसाध्यकानुमितौ प्रकारताभिन्नविधेयताशालिन्यां साध्यप्रसिद्ध्यभावव्यभिचारो दुर्वारः ।

वस्तुतस्तु तद्धर्मावच्छिन्नप्रकारकत्वे सति तद्धर्मावच्छिन्नविधेयकानुमितित्वमेव तद्धर्मप्रकारकज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकम् साध्य

सिद्धिस्थले च साध्यप्रकारिका एवानुमितिर्जायते न तु तद्-प्रकारिकेति न तत्र व्यभिचारः । अत एव । साध्यविशेष्यकानु-मितौ साध्यप्रसिद्धेः प्रतिबन्धकत्वादेव । प्रसिद्धसाध्यकस्थले । अ-भावरूपसाध्यप्रसिद्धिस्थले न तु भावसाध्यकस्थले इत्यर्थः । तत्र परामर्शस्य नियमतः साध्यघटितव्याप्तिविषयकतया साध्य-विशेष्यकानुमितेरप्रसिद्ध्या साध्यप्रसिद्धिप्रतिबन्धकतायाः कल्प-यितुमशक्यत्वात् उपष्टम्भकत्वासङ्गतेः, स्वनिरूपितप्रकारतानव-च्छेदकत्वविशिष्टविधेयतावच्छेदकतापर्याप्त्याश्रयत्वसम्बन्धेनानु-मितिं प्रति विषयतावच्छेदकतारूपविषयनिष्ठप्रत्यासत्त्या ज्ञानस्य सर्वसाधारण्येन प्रतिबन्धकताया आपाततः उक्तिसम्भवेऽपि सा-ध्यघटितव्यतिरेकव्याप्तिविषयकपरामर्शघटितसामग्र्या एव साध्य-विशेष्यकानुमित्युत्पादप्रयोजकतायाः क्लृप्तत्वाद्भावसाध्यकस्थले साध्यविशेष्यकानुमितेरप्रसक्त्या अनुमितेः साध्यविशेष्यकत्वे ता-दृशप्रतिबन्धकताया अप्रयोजकत्वात् उपष्टम्भासङ्गतितादवस्थ्यात् ।

यत्तु यत्र महानसीयवह्निमात्रविषयकः परामर्शः तत्र पक्षधर्म-ताबलात् पर्वते पर्वतीयवह्निर्भासमानः विशेषणज्ञानविरहेण विशेष्य-तयैव भासत इति भावसाध्यकस्थलेऽपि साध्यविशेष्यकानुमिति-सम्भव इति तत्तुच्छम् । सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वमते महा-नसीयवह्निविषयकपरामर्शे पर्वतीयवह्न्यभानप्रयोजकस्य दुर्लभ-त्वात् । न च स्मरणात्मकपरामर्शे कदाचिदुद्बोधकविरहात्तद्भान-सम्भव इति वाच्यम् । उद्बोधकस्य फलबलकल्प्यत्वाद्विशिष्टविशे-षणकबुद्धौ विशेषणज्ञानहेतुताया निर्युक्तिकत्वात्, विशेष्यतावच्छे-दकप्रकारकज्ञानस्य चाक्षतत्वात्, पर्वतीयवह्न्यविषयकपरामर्शादपि हेतुत्वेन तद्वह्निविशेषणकानुमितिसम्भवाच्च ।

इदमत्रावधेयम्, साध्यप्रसिद्धिप्रतिबन्धकतायामपि साध्यवि-शेष्यकानुमितित्वप्रकारकेच्छाया उत्तेजकत्वमावश्यकम्, अन्यथा साविशेष्यकसिद्धिदशायां तादृशेच्छासत्त्वे साध्यविशेष्यकानुमित्यनु-त्पादापत्तेः । सिद्ध्यसमवहितसाध्यप्रसिद्धिदशायां साध्यविशेषण-कानुमितेः सम्भवेन तत एव उद्देश्यसंशयनिवृत्त्यादिसम्भवे सा-ध्यविशेष्यकानुमित्यनभ्युपगमोऽपि न क्षतिकरः इत्यभिप्रेत्यैव साध्यप्रसिद्धिविरोधित्वमुपेक्षितं ग्रन्थकृता । प्रकृते च साध्य-

विशेषणकानुमित्यपलापानौचित्यात् । तथा च यत्र सिद्ध्यसमं-हिता साध्यप्रसिद्धिरथ चानुमितिसा तत्र व्यतिरेकिपरामर्शात् सा-ध्यविशेष्यिका तद्विशेषणिका चानुमितिरापद्येत । न ह्येकविधादेव परामर्शादेकदा द्विविधाऽनुमितिरानुभविकी तस्माद्व्यतिरेकिपराम-र्शात् साध्यप्रसिद्धिदशायामपि साध्यविशेष्यिकाया एवानुमितेः स्वीकारः समुचितः । सिद्धिप्रतिबन्धकतापेक्षया साध्यप्रसिद्धिप्रति-बन्धकतायामवच्छेदकलाघवमप्यकिञ्चित्करमेव, व्यतिरेकिपरामर्शा-त् क्वचित्साध्यविशेषणकानुमितिस्वीकारे तादृशानुमितिं प्रति व्य-तिरेकिलिङ्गकत्वान्वयिलिङ्गकत्वप्रकारकानुमितित्वं पृथगुत्तेजकीकृत्य सिद्धेः प्रतिबन्धकताद्वयेनैव गौरवात् ।

परे तु अप्रसिद्धसाध्यकस्थलेऽपि साध्यविशेषणिकैवानुमिति-र्जायते इतरभेदत्वादिरूपविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविरहेऽपि विशेष्ये विशेषणं तत्र च विशेषणान्तरमिति न्यायेनैव पृथिवीतर-भिन्नेत्याद्यनुमितिसम्भवात् ।

न च लाघवानवकाशः तादृशानुमितिं प्रत्येव साध्यप्रसिद्धि-प्रतिबन्धकताया अवश्यकल्पनीयत्वादिति वाच्यम् । तथाविधा-नुमितौ यादृशी विषयता तस्याः साध्यप्रसिद्धिकालीनविशिष्टवै-शिष्ट्यावगाह्यनुमितिसाधारण्योपगमात्, साध्यविशेष्यकानुमित्य-नुपगमेन साध्यप्रसिद्धिप्रतिबन्धकताया एव कल्पनात् ।

न च सिद्धिकाले तथाविधानुमितेर्वारणाय तत्र सिद्धेः प्रति-बन्धकताकल्पनाधिक्यमावश्यकमिति वाच्यम । विशिष्टवैशिष्ट्या-वगाह्यनुमितिस्थलीयसिद्धिप्रतिबन्धकतयैवोपपत्तेः ।। इतरभेदत्वा-दिना इतरभेदादिविधेयकानुमितित्वस्य तत्स्थलीयप्रतिबध्यताव-च्छेदकस्योभयसाधारणत्वादिति ।

यत्तु विशिष्टवैशिष्ट्यावगाह्यनुमितौ विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिनी सिद्धिरेव विरोधिनी न तु केवलं विशेष्ये विशेषणम् तत्र च विशेष-णान्तरमिति रीत्या जायमानापि सा तथा तस्याः संसर्गांशे विशि-ष्टनिरूपितत्वानवगाहितया न्यूनविषयकत्वात् । एवञ्च केवलं विशेष्ये विशेषणमिति न्यायेनानुमितेरुपगमे तादृशसिद्धिदशायां तस्या वा-रणाय तत्र तादृशसिद्धेर्विरोधित्वकल्पनाधिक्यमावश्यकमेवेति कि-मपराद्धं साध्यविशेष्यकानुमितिस्वीकारेण । विशिष्टवैशिष्ट्यान-

वगाहिसाध्यविशेषणकानुमितेरभ्युपगमेन प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावसाम्यादिति । तदपि तुच्छम् । विशिष्टवैशिष्ट्यभानमात्रविरोधिबाधादिकाले केवलं विशेष्ये विशेषणमित्यादिन्यायेनानुमितेः सर्वसंमततया तत्र तादृशसिद्धेः प्रतिबन्धकताया आवश्यकत्वेन साध्यविशेष्यकानुमितिस्वीकर्त्तुराधिकप्रतिबन्धकताकल्पनस्य दुर्वारत्वादिति । यदि च विशिष्टप्रतियोगिकविलक्षणवैशिष्ट्यानवगाहिन्यपि विशिष्टविशेषणज्ञानमपेक्षितं तदा तुल्ययुक्त्या विशिष्टविशेष्यकज्ञानेऽपि विशिष्टविशेष्यज्ञानहेतुतया साध्यतावच्छेदकविशिष्टविशेष्यकानुमितिरप्रसिद्धसाध्यकस्थले न सम्भवति ।

न च विशेष्यज्ञानस्य विशिष्टबुद्धावहेतुतया तद्विशेषस्यापि न तद्विशेषहेतुतेति वाच्यम् । सामान्यप्रत्यासत्तिजन्यज्ञाने विशेष्यज्ञानस्य व्यभिचारेण सामान्यहेतुत्वासम्भवेऽपि तुल्यरूपोभयविशेषणावगाहिज्ञानस्याप्येकविशिष्टापरविशेषणकत्ववारणाय विशेषहेतुताया आवश्यकत्वात्, अन्यथा विशेषणज्ञानस्यापि विशेषहेतुताया उच्छेदात् । अत एव विशिष्टवाक्यार्थविशेष्यकशाब्दबोधे अवान्तरवाक्यार्थज्ञानापेक्षा । न च साध्यविशेष्यकानुमितौ तुल्यरूपयोरेव पक्षविधेयतावच्छेदकयोः साध्यांशे प्रकारता न त्वेकविशिष्टांशेऽपरस्येति न विशिष्टसाध्यज्ञानापेक्षेति वाच्यम् । निर्विशेष्यतावच्छेदकानुमितेरनुभवविरुद्धत्वात् प्रत्यक्षस्य च निर्धर्मितावच्छेदककस्याभ्युपगमात् प्राथमिकाभावप्रत्यक्षे प्रतियोग्यधिकरणयोरभावविशेषणतया भानोपपत्तिः । तथा च साध्यविशेष्यकानुमितिर्निर्युक्तिकैवेति वदन्ति ।

अथ जलव्यापकीभूताभावप्रतियोगिपृथिवीत्ववती पृथिवीत्यादिपरामर्शाद्भेदस्वरूपविशेषणज्ञानं विना स्वरूपतस्तत्प्रकारिका पृथिव्यां जलभेद इत्याद्याकारिका अनुमितिरेव कथमुत्पद्यते इति चेन्न । कथञ्चित्तत्र जलीयत्वादिमात्रपुरस्कारेणैवाभावानुमित्युपगमादिति कृतं पल्लवितेन ।

(दी०) अत्र च व्याप्तिस्मरणादिना पूर्वानुमितिसानाशे परामर्शकाले च सिद्धिसत्त्वेऽनुमितिसान्तरोत्पत्त्यैव अनुमितिस्तथैव कारणीभूतस्य विशिष्टाभावस्य सम्पत्तेरित्युपाध्यायाः ।

(गा०) ननु सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य पक्षतात्वेऽपि सन्देहवत्परामर्शपूर्वमित्यादिग्रन्थेन सिषाधयिषापक्षतापक्षोक्तस्य व्यभिचारस्य सिद्धिकालीनानुमितिस्थले तादवस्थ्यम्। सिषाधयिषानाशे विशिष्टप्रतिबन्धकस्यानुमित्यव्यवहितप्राक्कालेऽक्षतत्वादित्याक्षेपे यन्नपतिसमाधानमाह। अत्र चेति। व्याप्तिस्मरणादीत्या विनाऽनुमित्साद्वितीयक्षणे यत्र पक्षधर्मताज्ञानं तत्स्थलीयतादृशज्ञानपरिग्रहः। पूर्वेति। व्याप्तिस्मरणादिपूर्वकालीनेत्यर्थः। परामर्शदशायामसत्यां सिद्धौ विशेष्याभावादेव विशिष्टाभावनिर्वाहेण नानुमित्यनुपपत्तिरतः परामर्शकाले च सिद्धिसत्त्वे इति। अनुमित्सान्तरेति। परामर्शद्वितीयक्षणे तदव्यवहितप्राक्क्षणे वेत्यादिः, तदुत्पत्तिप्रकारश्चाधस्ताद्दर्शितः। एवञ्च सिषाधयिषापक्षतापक्षः सिषाधयिषाविरहेऽपीत्यादिदोषादेव हेय इति भावः।

ननु सर्वत्र पुनरनुमित्सोत्पत्तौ मानाभाव इत्यत आह। तथैवेति। अनुमित्सान्तरोत्पत्त्यैवेत्यर्थः। कारणीभूतस्येति। तथा च तादृशविशिष्टाभावात्मककारणं विनानुपपत्तिरेव सिद्धिस्थलीयविशिष्टाभावनिर्वाहकानुमित्सान्तरोत्पत्तौ मानमिति भावः। एतन्मते एव दीधितिकृतोऽपि निर्भरः मिश्रादिमतस्य गौरवकवलितत्वादिति ध्येयम्।

(दी०) अन्ये तु द्वित्रिक्षणान्तरितायामपि अनुमित्सायामनुमितिदर्शनात् अनुमित्सायोग्यता वाच्या। सा च न स्वोत्पत्त्यनन्तरं स्वविषयसिद्ध्यनुत्पादः। अनुमित्सानन्तरमन्तराऽनुमित्यनुत्पादे दिवसादिविलम्बेनेन्द्रियादिना निर्णीतेऽपि साध्ये लिङ्गपरामर्शादनुमितिप्रसङ्गात्। किन्तु अनुमित्सानन्तरं लिङ्गदर्शनादिक्रमेण यावता कालेन उत्सर्गतः परामर्शो जायते तावानेव कालः, फलबलेन तथा कल्पनात्।

(गा०) मिश्रमतमाह। अन्ये त्विति। द्वित्रिक्षणान्तरितायामपीति। द्विक्षणव्यवहितायां क्षणत्रयव्यवहितायाञ्चेत्यर्थः। अनुमित्सायाम्। अनुमित्सोत्पत्तौ। तेन एकक्षणान्तरितायामप्यनुमित्सायां यत्रानुमितिस्तत्राप्यनुपपत्तिसत्त्वेन तदनभिधाने न्यूनता। एवं प्रथमकल्पे सिषाधयिषोत्पत्तिक्षणमारभ्य क्षणचतुष्टयात्मककालस्यैव

।विक्षणीयतया त्रिक्षणान्तरानुमित्सास्थलेऽनुमित्यनिर्वाहश्चेति दू-
णद्वयानवकाशः । एवञ्चानुमितिदर्शनादित्यस्यानुमित्सोत्पत्तेश्चतु-
क्षणे पञ्चमक्षणे वा अनुमितिदर्शनादित्यर्थः । वाच्या । सिषाधयि-
।पदेन विवक्षणीया । सा च । योग्यता च । स्वोत्पत्त्यनन्तरमिति ।
स्वप्रागभावोत्तरमित्यर्थः । स्वस्योत्पत्तिर्यस्मादिति व्युत्पत्त्या स्वो-
त्तिपदस्य प्रागभावपरत्वात्, अन्यथा सिषाधयिषोत्पत्तिकाले
ग्यतानुपपत्त्या तद्द्वितीयक्षणे अनुमितेरनिर्वाहात् । सिद्ध्यनुत्पादः ।
ाद्धप्रागभावः । तथा च स्वप्रागभावध्वंसविशिष्टस्वविषयसिद्ध-
गभाव एवानुमित्सायोग्यतेति पर्यवसितम् । अनुमित्सापूर्वं तद्वि-
ग्रीभूतसिद्ध्यनन्तरञ्चानुमितिवारणाय दलद्वयोपादानम् ।

न चानागतानां यावदनुमितीनामेवानुमित्साविषयत्वसम्भ-
त् स्वविषयीभूतैकानुमितावुत्पन्नायामपि भाविव्यक्त्यन्तरप्रा-
भावमादाय योग्यताप्रसङ्ग इति वाच्यम् । स्वविषयसिद्धित्वा-
च्छिन्नप्रागभावस्य विवक्षितत्वात् । अत एव स्वविषयेत्युक्तम्,
तैकांश्चिद्विशेषध्वंसवति काले सामान्यधर्मावच्छिन्नप्रागभावास-
।वेन सिद्धित्वावच्छिन्नप्रागभावस्य कदाऽप्यसत्त्वात् । सामा-
धर्मस्य प्रागभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वानङ्गीकारे पुनः स्व-
षयसिद्ध्यसमानकालीनत्वमेव प्रागभावे विशेषणं देयम् । वह्न्य-
मितिर्घटानुमितिश्च जायतामित्यादीच्छानन्तरं घटानुमित्या-
रूपविषयसिद्धावपि वह्न्याद्यनुमित्युत्पत्त्या सिद्धीति, प्रकृतसा-
पक्षवैशिष्ट्यावगाहिनिश्चयार्थकम् । अनुमित्सोत्तरं दिवसादिवि-
म्बेनाप्यनुमितिप्रसङ्गादित्यन्वयः । अन्तराऽनुमित्युत्पादे स्ववि-
सिद्धित्वावच्छिन्नप्रागभावासत्त्वेन योग्यताक्षतेर्नापत्तिसम्भव
ततोऽन्तराऽनुमित्यनुत्पाद इति । द्वित्रिक्षणादिविलम्बेनानुमिते-
ष्टत्वात्, दिवसादिविलम्बेनेति । सिद्ध्यसत्त्वे अनुमितेरिष्टत्वा-
न्द्रियादिना निर्णीत इति । लिङ्गेन निर्णीते साध्येऽन्तराऽनुमित्य-
ााद एव न सम्भवतीत्यत इन्द्रियादिनेति । आदिना शब्दादि-
ग्रहः । अनुमित्सेति । अनुमित्साधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरक्ष-
क्रमेण पक्षविषयकलिङ्गज्ञानव्याप्तिस्मरणयोरुत्पत्तौ सत्यामुत्स-
। यावता कालेन परामर्शोत्पत्तिः अनुमित्सोत्पत्तिक्षणमारभ्य
क्षणपर्यन्तं यावन्तः क्षणा यो वा तावदधिकक्षणानवस्थायी

स्थूलकालः तत्समुदाय एव सेत्यर्थः। एवञ्च क्षणचतुष्टयं तद्वा
कक्षणानवस्थायिनः स्थूलसमयाश्च योग्यतेति पर्यवसितम्। ता
नुगमश्च स्वप्रागभावानधिकरणत्वस्वनाशाधिकरणसमयध्वंसा
धिकरणत्वोभयसम्बन्धेन सिषाधयिषावत्कालत्वेन न तु अन
गतेन तत्तत्कालत्वेन गौरवात्, तत्तत्कालोत्तेजकत्वापेक्षया त
त्सिद्धिव्यक्तिभेदानामेव निवेशनौचित्यात्। योग्यताया उत्ते
कत्वकल्पनेऽपि वक्ष्यमाणायाः पूर्वानुमित्साबलादनुमित्युत्तरमनु
त्यापत्तेरसङ्गत्यापाताच्च तत्रानुमितिक्षणस्योत्तेजकताकल्पन
भावादिति विभावनीयम्। अनुमित्सोत्तरं यत्र विलम्बेन लिङ्गद
नादिकं ततश्च परामर्शः तत्रानुमित्सोत्पत्तिक्षणमारभ्य परामर्श
त्पत्तिक्षणपर्यन्तस्थायी दण्डादिरपीति तद्वारणाय लिङ्गदर्शनादे
नुमित्साक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वमनुसृतम्। यत्रानुमित्स
त्पत्तिद्वितीयक्षणे पक्षलिङ्गव्याप्तिविषयकमेकं स्मरणम्, तदनन्त
क्षणे परामर्शोत्पत्तिस्तत्र क्षणत्रयमध्ये एव परामर्शोत्पत्त्या तद
तिरिक्तकालमात्रस्य तथात्वभ्रमवारणाय क्रमेणेति। अनुमित्सो
त्तिद्वितीयक्षणतृतीयक्षणयोर्लिङ्गदर्शनव्याप्तिस्मरणयोः क्रमेणोत्प
वपि कुतश्चित्प्रतिबन्धकात् यत्र विलम्बेन परामर्शोत्पत्तिस्तत्रा
कक्षणानामपि तथाविधतया तद्वारणाय उत्सर्गत इति। ताद
व्याप्तिस्मरणानन्तरक्षणं परामर्शोत्पत्त्यावसाति विरोधिनीत्यर्थ
अनुमित्यननुगुणक्षणव्यवधानविरहेण पञ्चमक्षणेऽनुमितिरुत्पद
न तु तदग्रेऽपि तथाविधक्षणव्यवधानादित्येतत्सूचनाय भङ्ग्या त
दृशकालविशेषोपादानमित्यवधेयम्। ननु तथाविधकालस्योत्ते
कत्वे गौरवमित्यत आह। फलबलेनेति। अनुमित्सानाशे अनु
त्यात्मककार्योत्पत्त्यनुरोधेनेत्यर्थः। तथा कल्पात्। तादृशकालस्
त्तेजकत्वकल्पनात्।

(दी०) अथ वा अनुमित्सोत्पत्त्यनन्तरमनुमित्सानाश
ऽपि सिद्धौ सत्यां यावत्कालमध्ये ऽनुमितिर्जायते तावा
व कालोऽनुमित्सया उपलक्षितः। यदि च सिद्ध्यनन्तरं
नाशेऽपि द्वित्रिक्षणमध्ये विना अनुमित्सामनुमित्यनुत्पादोऽ
भवसिद्धस्तदा सिद्ध्याऽपि तावानेव समय उपलक्षणीयः

शिष्य क्षणनियमस्त्ववहितैः करणीय इति वदन्ति ।

(गा०) यत्र तथाविधपरामर्शोत्पत्तिक्षणे अनुमितिप्रतिबन्ध-
बाधादिसमवधानमासीत् , तदपगमश्च तद्द्वितीयक्षणे तत्र सिद्धौ
त्यां तदनन्तरञ्चेदनुमितिः प्रामाणिकी । एवं यत्रानुमित्साद्वितीये
क्षणे लिङ्गदर्शनसामग्रीसमवधानं, तदनन्तरं लिङ्गदर्शनादिक्रमेण
रामर्शोत्पत्तिस्तत्र सिद्धौ सत्यामनन्तरक्षणे अनुमितिर्वा, तदा
क्षापेक्षया अधिकस्य कालस्योत्तेजकत्वमावश्यकमित्याशयेना-
। अनुमित्सोत्पत्त्यनन्तरमिति । अनुमित्सोत्पत्तिक्षणमारभ्य तदुत्त-
मित्यर्थः । यावत्कालमध्ये अनुमितिर्जायते इत्यग्रेतनेनान्वयः ।
नुमित्सोत्तरमनुमित्सान्तरोत्पत्त्या दिवसादिविलम्बेनापि सिद्ध्य-
न्तरमनुमित्युत्पत्त्या तावत्कालस्य चानुत्तेजकत्वादनुमित्सानाशे-
तीति । प्रागनुमित्सायामसत्यामपीत्यर्थः । असत्यां सिद्धौ अनुमि-
रोत्तरं दिवसादिविलम्बेनाप्यनुमित्युदयात् , सिद्धौ सत्यामिति ।
ागित्यादिः । यावत्कालमध्ये । यावत्क्षणानन्तरक्षणे । तावानेव का-
ः । तावत्क्षणाधिकक्षणानवस्थायी स्थूलकालः । अनुमित्सया ।
ानुमित्सार्थकसिषाधयिषापदेन । उपलक्षितः । विवक्षितः ।

अनुमित्सायोग्यतायाः उत्तेजकत्ववत् तुल्ययुक्त्या सिद्धियो-
ग्यताया अपि प्रतिबन्धकत्वमुचितमित्याशयेनाह । यदि चेति ।
त्पत्त्यनन्तरमिवेति शेषः । तेन नास्य वैयर्थ्यम् । द्वित्रिक्षणमध्ये इति ।
क्षणमध्ये त्रिक्षणमध्ये वेत्यर्थः । सिद्धेश्चतुर्थक्षणे पञ्चमक्षणे वेति
ालितम् । सिद्ध्याऽपि । सिद्धिपदेन । तावान् । तन्नाशानन्तरमपि
क्षणस्थायी त्रिक्षणस्थायी वा । उपलक्षणीयः । विवक्षणीयः ।

ननु सिद्ध्युत्तरं कियत्क्षणमध्य अनुमितिर्न जायते कियत्क्षणा-
न्तरं वा जायत इत्यस्य विशिष्य निर्णेतुमशक्यतया कालस्य प्र-
तिबन्धकत्वकल्पनमसम्भवि । एवमुत्तेजककालस्यापि विशिष्य
निर्णेतुमशक्यतया तदुत्तेजकत्वमपि तथेत्यत आह । विशिष्येति ।
अवहितैः । सावधानैः । नियमः । निर्णयः । तथा च येषां विशिष्य
तावत्कालनिर्णयो भवति तेषामेव तत्र विशिष्य प्रतिबन्धकत्वाव-
गमो भविष्यति अन्येषां तु सामान्यत एवेति भावः ।

केचित्तु ननु कालविशेषाणां सिद्धिसिषाधयिषाधिकरण-

कालत्वेन चेत्प्रतिबन्धकोत्तेजकभावः तदा अधिकाधिककालस्थायि तथात्वप्रसङ्गः, अनतिप्रसक्तानुगतधर्मान्तरञ्च दुर्वचमेवेत्यत आह। विशिष्येति। अनतिप्रसक्तानुगतविशेषणविशेषं निवेश्येत्यर्थः। क्षण नियमः। कतिपयक्षणानामेव तथात्वं न त्वधिकाधिकक्षणानामिति नियमनिर्वाहः। अवहितैः। निरुक्तिकुशलैः। सिद्ध्याद्युत्पत्तिक्षण मारभ्य क्षणचतुष्टयादेः स्वप्रागभावानधिकरणत्वस्वनाशाधिकरण समयनाशाधिकरणसमयनाशानधिकरणत्वोभयसम्बन्धेन सिद्ध्यादि मत्त्वमेवानुगमकमनतिप्रसक्तञ्चेति भावः। इति व्याचक्षते।

वदन्तीत्यस्वरससूचनाय। स च उक्तपरम्परायाः सम्बन्धत्वे मानाभावात् तत्तद्व्यक्तित्वेन उत्तेजकत्वाभ्युपगमे च उक्तदोषापा तादिति।

(दी०) अत्र च यत्र साध्यनिर्णयेच्छानन्तरं पूर्वोक्त न्यायेन साध्यतद्व्याप्यविशिष्टपक्षस्य प्रत्यक्षं स्मरणं वा। यत्र वा साध्यतद्व्याप्यधर्मतादृशव्याप्यधर्मान्तरविशिष्टपक्षस्य त त्पक्षकसाध्यतद्व्याप्यवत्त्वानुमित्योरिष्टसाधनतायाश्चैकं स्मरणं, ततस्तयोरनुमित्या, ततः साध्यतद्व्याप्यवत्त्वानुमितिस्तत्र तद नन्तरमनुमितिप्रसङ्गः। योग्यताविलक्षणे तु सुतरामेवेति त दिच्छाविषयसिद्ध्यनुपहितत्वं तद्विशेषणम्।

(गा०) इच्छाया विषयसिद्धौ सत्यां चरितार्थतया नोत्तरका लमनुमितिर्जन्यत इति तद्वारणाय स्वविषयसिद्ध्यनुपहितत्वेने च्छा विशेषणीया। तत्र तद्विषयसिद्धिदशायाम् परामर्शा नुमित्सासमवधानसम्भव एव तद्विशेषणमर्थवद्भवति, तच्च आपाततो न घटते इच्छापरामर्शयोर्युगपदुत्पादासम्भवे नानुमितिकाले एकतरविनाशावश्यकत्वादित्यतस्तद्घटयति। अत्र चेति। सिद्धिप्रतिबन्धकतावच्छेदककोटौ चेत्यर्थः। तदिच्छा विषयसिद्ध्यनुपहितत्वं तद्विशेषणमित्यग्रिमेणान्वयः। निर्णयेच्छा। निर्णयत्वप्रकारकेच्छा। अनुमितित्वप्रकारकेच्छायाः प्रत्यक्षाद्यात्म कसिद्धा अचरितार्थतया तद्दशायामुत्तरमप्यनुमित्युत्प त्तेः सा नोपात्ता। अनुमित्सोत्पत्तिकाले विशेषणज्ञानोत्पत्यसम्भ

ान तत्पूर्वमेव तद्घटितविशिष्टपक्षप्रत्यक्षसामग्रीसमवधानस्य वा-
ग्यतया प्रत्यक्षसामग्र्या बलवत्त्वेनेच्छोत्पत्तिरेव न सम्भवतीत्य-
ाः पूर्वोक्तन्यायेनेति । अनुमित्सापूर्वकालोत्पन्नेत्यादिप्रकारेणेत्यर्थः ।
स्मरणे विशेषणज्ञानापेक्षाविरहादुक्तप्रयासं विनैवेच्छाद्वितीयक्षणे
विशिष्टपक्षस्य स्मरणं निर्वहतीत्यभिसन्धायाऽऽह । स्मरणं वेति ।
अनुमितित्वप्रकारकेच्छायामपि तद्विशेषणदानस्य सप्रयोजनकत्वा-
ाह । यत्र वेति । साध्यव्याप्यविशिष्टपक्षस्य स्मरणानन्तरमनुमि-
तेरेव भविष्यति न त्विच्छेत्यतोऽनुमितिसामग्रीविघटनाय तथा-
विधस्मरणस्य साध्यविशिष्टपक्षविषयकत्वानुसरणम् । तृतीयक्षणे
साध्यस्य तद्व्याप्यस्य च अनुमितेर्द्वितीयक्षणे साध्यतद्व्याप्ययोरनुमि-
त्सायाश्च निर्वाहाय साध्यतद्व्याप्यतदुभयानुमितिनिष्ठसाधनता-
विषयकत्वानुसरणम् । साध्यानुमितेस्तदनन्तरं पुनस्तदनुमित्या-
पत्तेश्च सम्पादनाय साध्यानुमित्सायाः, साध्यव्याप्यस्यापि निश्चित-
तया तदनुमितेः सम्पादनाय च साध्यव्याप्यानुमित्सायास्ततस्तयो-
रित्यादिनाऽनुसरणम् । अनुमित्साद्वितीयक्षणे साध्यस्याननुमितौ
तदनन्तरं तदनुमितिरिष्टैवेति, साध्यव्याप्यस्याननुमितौ च परा-
मर्शाभावान्नापत्तिसम्भव इत्यतस्तदनन्तरमुभयानुमित्यनुसरणम् ।

अनुमित्सोत्पत्तिक्षणावधिकक्षणचतुष्टयादिरूपयोग्यताया उत्ते-
जकत्वमते यत्र पर्वते वह्निमनुमिनुयामितीच्छा ततो वह्निव्याप्यवान्
पर्वत इति परामर्शस्तदनन्तरञ्च पर्वतो वह्निमानित्यनुमितिस्तत्रापि
तादृशानुमित्यापत्तिः सम्भवतीत्याह । योग्यतेति । तदिच्छाविष-
यसिद्ध्यनुपहितत्वं तदिच्छायां विशेषणं देयमिति शेषः । प्रत्यक्षा-
द्यात्मकसिद्धिसमवहितानुमितित्वप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छा-
बलादेवानुमित्युत्पत्त्या तदिच्छाविषयेति सिद्धिविशेषणम्, विशेष्य-
तयाऽभिमता या इच्छा तद्विषयेत्यर्थः ।

अथ तादृशेच्छाया उत्तेजकीभूतसकलेच्छासाधारणेनानुमिति-
गोचरेच्छात्वेन निवेशे प्रत्यक्षाद्यात्मकसिद्धेरपि निर्णयत्वादिप्रकार-
कानुमित्साविषयतया विषयान्तरस्याव्यावर्त्तकतापत्तिः । तत्तद्व्यक्ति-
त्वेन विवेशे च उत्तेजकीभूतेच्छाव्यक्तिसमसंख्याकाभावानां सिद्धौ
विशेषणतया गौरवम् । तत्तदिच्छाविषयसिद्ध्यनुपहिततत्तदिच्छा-
त्वेनोत्तेजकतामपेक्ष्य लाघवात् तत्तत्क्षणावच्छिन्नेच्छात्वेन तथात्व-

कल्पनाप्रसङ्गश्चेति चेन्न। प्रागुक्तयुक्त्या इच्छाविषयतावच्छेदकतायाः प्रकृतसाध्यविशिष्टप्रकृतपक्षविषयकानुमितित्वादिपर्याप्तिनिवेशनस्याऽऽवश्यकतया इच्छाविषयतावच्छेदकतापर्याप्त्यधिकरणरूपभेदेनेच्छायाः पृथक् पृथगुत्तेजकताया आवश्यकत्वात्। तत्तद्धर्मावच्छिन्नानुपहितत्वं तत्तद्धर्मप्रकारकेच्छायां निवेशनीयमित्यत्रैव तात्पर्यात्। अत एव चानुमितिद्वयं जायतामित्येतादृशेच्छाबलात् क्रमिकानुमितिद्वयमुत्पद्यते, एकानुमित्युपधानदशायामपि द्वित्वावच्छिन्नानुपहितत्वस्याक्षतत्वात्।

अथ वा स्वविषयकत्वस्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन प्रकृतपक्षधर्मिकप्रकृतसाध्यनिश्चयविशिष्टान्यत्वमेवानुपहितत्वान्तार्थः। भेदस्याव्याप्यवृत्तितया अनुमितिदशायामिच्छायाः सिद्धिविशिष्टत्वेऽपि तत्पूर्वं विशिष्टान्यत्वमप्यव्याहतं प्रकृतपक्षकप्रकृतसाध्यकानुमितिविषयकसमूहालम्बनेच्छायां यत्रान्यपक्षकानुमितेरन्यसाध्यकानुमितेर्वा विषयता तत्र तद्बलादन्यानुमित्यनन्तरं प्रकृतानुमितिनिर्वाहाय प्रकृतपक्षप्रकृतसाध्यावगाहित्वं निश्चयविशेषणम्। एतद्विशेषणमनन्तर्भाव्य द्वित्वादिप्रकारकेच्छायाः पृथगुत्तेजकत्वाङ्गीकारान्न तादृशेच्छाबलादनुमित्यनन्तरमनुमित्यनुपपत्तिः। द्वित्वप्रकारकेच्छाबलाच्च नानुमितिद्वयानन्तरमनुमित्यन्तरं तावत्पर्यन्तमिच्छाया एवानवस्थानात्। योग्यताया उत्तेजकतामते च द्वित्वादिप्रकारकेच्छायोग्यताया द्वित्वाद्यवच्छिन्नानुपहितत्वेन एव पृथगुत्तेजकता वाच्या इति कृतं विस्तरेण।

(टी०) पक्षसाध्यभेदेन च पक्षताया भेदात् पृथक् पृथगेव कार्यकारणभावः। तथा च यत्र सिद्ध्यनन्तरं कदाऽप्यनुमितिर्न जाता तत्र सिद्ध्यभावमात्रं कारणं न तु तत्र इच्छानिवेशोऽपि गौरवात् प्रयोजनाभावाच्च। तेन यत्पक्षयत्साध्यकानुमितौ कस्यापि इच्छा न जाता तत्र उक्तिसाधारण्यमात्रसम्पादनाय ईश्वरेच्छानिवेशनायासो नोपादेयः।

(गा०) नन्विच्छाया इच्छाघटितनिरुक्तयोग्यताया वा अभावेन विशिष्टायाः सिद्धेरभावस्य पक्षतात्वे यत्साध्यकयत्पक्षकस्थले कदाचिदपि कस्यचिदिच्छा न जाता तत्र पक्षत्वाप्रसिद्धिरित्याशं

ङ्कायां विश्वविषयिणीं भगवदिच्छामादाय केषाञ्चित् समाधानमा-क्षेप्तुं तादृशस्थले इच्छाविरहाविशेषितः सिद्ध्यभाव एव पक्षतेति समाधत्ते । पक्षसाध्येति । पक्षतावच्छेदकसाध्यतावच्छेदकादिभेदेने-त्यर्थः । पक्षताभेदादिति । सिद्धिपदार्थस्य प्रकृतपक्षतावच्छेदका-दिघटितत्वादिति भावः । यत्रेति । यादृशपक्षकयादृशसाध्यकस्थले इत्यर्थः । सिद्ध्यनन्तरं कदाप्यनुमितिर्न जातेति । सिद्धिकाले परा-मर्शादिसत्त्वेऽनुमित्साया असमवधानादिति भावः । सिद्ध्यभावमा-त्रमिति । इच्छाभावाविशेषिताया एव सिद्धेरभाव इत्यर्थः । सिद्धि-कालीनानुमित्यनुरोधेनैव विशिष्टसिद्ध्यभावस्य पक्षतात्वोपगमा-दिति भावः । तेनेति । यत्रानुमित्सोत्पत्तिरप्रसिद्धा प्रसिद्धा-ऽपि वा नानुमित्युत्पादोपयोगिनी तत्र विशिष्टाभावस्य पक्षता-त्वस्वीकारप्रयोजनविरहेणेत्यर्थः । उक्तिसाधारण्येति । सर्वत्रैव पक्षतायाः सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावपदार्थत्वसम्पादनाये-त्यर्थः । नोपादेय इति । शब्दैक्यस्यानुपादेयतया कारणतावच्छे-दकगौरवसहिष्णुताया अन्याय्यत्वादिति भावः ।

(दी०) यत्तु सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्त-रक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्ना या सिद्धिः सिषाधयिषाविरह-विशिष्टायास्तस्या अभावः पक्षता ।

(गा०) परामर्शपूर्वकालोत्पन्नानुमित्सानाशेऽनुमित्सान्तरमक-ल्पयित्वा योग्यतायाश्चोत्तेजकत्वमनादृत्यानुमितिमुपपादयतः सा-र्वभौमस्य मतमाह । यत्त्विति । सिषाधयिषानाशे सति यादृशसि-द्ध्यनन्तरमनुमितिस्तस्याः सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहि-तोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकतया भिन्नान्तर्निवेशात्तदप्रतिबन्धक-त्वोपपत्तिः । सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं स्वक्षणस्य स्वाधिकरण-देशावच्छेदेन बोध्यम् । तेन सिषाधयिषावतोऽपि कालस्य सिषा-धयिषानधिकरणदेशावच्छेदेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टतया यत्र क्रमेण सिषाधयिषासिद्धिपरामर्शानुमितयस्तत्र सिषाधयिषाविर-हविशिष्टत्वविशेषणेनोपपाद्यस्यानुमित्युत्पत्तिक्षणाव्यवधानस्यैवानु-पपत्तितादवस्थ्यं निरस्तम् । स्वपदेनापि भेदप्रतियोगिनी सिद्धिरे-वोपादेया । प्रतियोगिवैयधिकरण्यस्थाभावविशेषणतामादृत्य सिषा-

धयिषाधिकरणक्षणवारणं पुनरनुपादेयम् । प्रतियोगिपदेन सिषाधयिषाविरहप्रतियोगिन एव विवक्षणीयतया सिषाधयिषायाः सिषाधयिषात्वेन निवेशनमुपेक्ष्य सिषाधयिषाविरहप्रतियोगित्वेन निवेशस्य शिरोवेष्टनेन नासिकास्पर्शतुल्यत्वात् । सिषाधयिषानधिकरणत्वनिवेशने च सिषाधयिषाविरहांशवैयर्थ्यांद्वक्ष्यमाणक्षणत्वनिवेशनव्यावृत्त्यसङ्गतेः । सर्वेषामेव क्षणानां सिषाधयिषाविरहविशिष्टपूर्वपूर्वक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणतया तादृशध्वंसानधिकरणत्वरूपाव्यवहितत्वाश्रयक्षणाप्रसिद्धिरतः सिषाधयिषाविरहविशिष्टक्षणे स्वाधिकरणत्वनिवेशः । स्वपदं भेदप्रतियोगितत्तत्सिद्धिव्यक्तिपरम् । सिद्धिसामान्यपरत्वे पूर्वसिद्ध्यधिकरणकालध्वंसानधिकरणकालतया पूर्ववदप्रसिद्ध्यापत्तेः। इच्छाविरहविशिष्टे स्वक्षणाव्यवहितोत्तरत्वनिवेशे ज्ञानेच्छयोर्युगपदुत्पादमते यत्राऽनुमित्सातृतीयक्षणे घटेच्छासिद्ध्यात्मकपरामर्शौ तदुत्तरञ्चानुमितिस्तत्र तादृशसिद्धेरिच्छाविरहविशिष्टस्वाधिकरणक्षणाप्रसिद्ध्या इच्छाविरहविशिष्टस्वाधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नैव सा सिद्धिः, अनुमित्साविरहविशिष्टतदभावस्य परामर्शक्षणेऽसत्वात्तदुत्तरमनुमित्यनुपपत्तिरतः सिषाधयिषापर्यन्तानुसरणम् ।

अथ वा ज्ञानेच्छयोर्यौगपद्यानभ्युपगमे इच्छासामान्यनिवेशे यत्र घटेच्छानन्तरक्षणे सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्तदनन्तरक्षणे सिद्धावप्रामाण्यग्रहस्तदनन्तरमनुमितिः सिद्धेरप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिताया एवानुमितिप्रतिबन्धकत्वात्तत्र तादृशानुमित्युत्पत्तिक्षणस्य सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धिद्वितीयक्षणाव्यवहितोत्तरतया सिद्धेः स्वपदेनोपादानसम्भवेनाविरोधितयाऽप्रामाण्यग्रहकालेऽनुमितिवारणाय सिषाधयिषापदम् । तथा सति अनुमित्युत्पादक्षणस्य सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्युत्पादक्षणव्यवहितत्वात्रापत्तिः ।

ज्ञानेच्छयोर्यौगपद्यानुपगमे यत्रानुमित्साद्वितीयक्षणे सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्तदनन्तरं घटेच्छा तत्र तादृशसिद्ध्यधिकरणस्य कस्यापि क्षणस्येच्छाविरहविशिष्टत्वाभावात् स्वपदेनोपादातुमशक्यतया सिषाधयिषाविरहविशिष्टतदभावो नानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणे इति तत्रानुमितिनिर्वाहाय इच्छासामान्योपेक्षणम् इति तु न साधी-

यः । घटेच्छोत्पत्तिर्यत्र क्षणे दर्शिता तत्पूर्वमनुमितिसामग्रीसत्त्वे तदानीमनुमित्यनुत्पादबीजस्य दुर्घटत्वात् । न चानुमित्सापूर्वकालोत्पन्नापेक्षाबुद्ध्यात्मकबाधादिवशात्तदानीमनुमित्यनुत्पादसम्भवः । अपेक्षाबुद्ध्यनन्तरक्षणे विशेषगुणानुत्पत्तावेव तस्याः क्षणत्रयावस्थानसम्भवात् ।

यत्तु यत्रानुमित्सानन्तरं घटेच्छा तदनन्तरं सिद्ध्यात्मकपरामर्शस्तदनन्तरञ्चानुमितिस्तत्रानुमित्युत्पादक्षणो नेच्छाविरहविशिष्टसिद्ध्यधिकरणक्षणाव्यवहितोत्तर इति तादृशसिद्धेस्तदनुमित्यप्रतिबन्धकत्वाय सिषाधयिषापर्यन्तानुसरणमिति । तदप्यसत् । इच्छाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरत्वशरीरेऽव्यवधानप्रतियोगिस्वक्षण एवेच्छाविरहविशिष्टत्वनिवेशस्य प्रयोजनवत्तया तदुत्तरत्वप्रतियोगिनि स्वक्षणे तद्विशिष्टत्वस्यानिवेशनीयतया उक्तानुमित्युत्पत्तिक्षणस्य इच्छाविरहविशिष्टतात्सिद्ध्यधिकरणक्षणाव्यवहिततया तादृशसिद्ध्युत्पादक्षणोत्तरतया च तादृशसिद्धेरिच्छाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नानुमितिकतया अनुमित्यनिर्वाहविरहात् ।

प्रथमविशिष्टान्तव्यावृत्तिस्थले सिषाधयिषापूर्वस्थायिनः कस्यचित् स्थूलकालस्य परामर्शोत्पत्तिकाल विनाशे पूर्वकालावच्छेदेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यधिकरणतादृशकालध्वंसाधिकरणपरामर्शोत्पत्तिक्षणध्वंसाधिकरणस्यानुमित्युत्पत्तिक्षणस्य सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यधिकरणकालाव्यवहितोत्तरत्वानुपपत्तिरतः कालपदमुपेक्ष्य क्षणपदोपादानम् ।

न च सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वनिरूपिताधिकरणत्वनिवेशेऽपि उक्तस्थूलकालस्य विभिन्नक्षणावच्छेदेन सिषाधयिषाविरहसिद्ध्युभयाधिकरणत्वेऽपि सर्वदैव विशेष्याभावविशेषणाभावान्यतरप्रयुक्तविशिष्टाभाववत्तया विशिष्टाधिकरणत्वासम्भवात् क्षणत्वनिवेशमन्तरेणैव व्यावृत्तिः सम्भवतीति वाच्यम् । सिषाधयिषापूर्वक्षणादेः सिद्धिक्षणादेश्च प्रत्येकं विशिष्टाभावावच्छेदकत्वेऽपि तदुभयानुगमकान्यतरत्वावच्छिन्नस्य एकक्षणावच्छिन्नत्वाविशेषितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टायाः सिद्धेरधिकरणतावच्छेदकत्वे बाधकाभावात् । एकरूपावच्छिन्नस्यैव

विरुद्धरूपावच्छेदकत्वविरहात् ।

न च सिद्ध्यनधिकरणस्य स्थूलकाले सिद्धिवृत्तौ नावच्छेदकतासम्भवः। देशे वृत्तौ कालस्येव काले वृत्ताववान्तरकालस्याप्यधिकरणीभूतस्यैवावच्छेदकत्वात् । तथा च विशेष्यीभूतसिद्ध्यनवच्छेदकस्य विशिष्टसिद्ध्यनवच्छेदकतया तत्साधारणरूपावच्छिन्नावच्छेदेन स्थूलकालस्य विशिष्टाधिकरणत्वं न सम्भवतीति वाच्यम्। एवं सति विभिन्नावच्छेदेन उभयवति काले उभयत्वविशिष्टवत्ताया अपि दुर्घटत्वापत्तेः । प्रत्येकाधिकरणक्षणस्य उभयत्वविशिष्टानधिकरणत्वेन उभयत्वविशिष्टावच्छेदकत्वासम्भवात्, प्रत्येकाधिकरणक्षणयोरनुगतरूपेणाप्यवच्छेदकत्वानुपपत्तेः । न हि एकरूपावच्छिन्नस्य तस्याधिकरणं रूपान्तरावच्छिन्नस्य तस्यानधिकरणमप्यवच्छेदकं भवितुमर्हति, दण्डाद्यनधिकरणपुरुषाद्यधिकरणदिवसाद्यवच्छेदेन मासादौ दण्डविशिष्टपुरुषत्वाद्यवच्छिन्नस्यावृत्तित्वात् । यदि चागत्या उभयत्वविशिष्टानधिकरणयोरपि प्रत्येकाधिकरणयोरनुगतरूपेण उभयत्वविशिष्टावच्छेदकत्वमुपेयते तदा उक्तस्थले सिषाधयिषाविरहक्षणसिद्धक्षणोभयान्यतरावच्छेदेन सिषाधयिषाविरहसिद्ध्युभयाधिकरणतावतः स्थूलकालस्य तदवच्छेदेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यधिकरणत्वमनपवादमेव, उभयाधिकरणत्वस्यैव लाघवेन एकविशिष्टापराधिकरणतारूपत्वोपगमात् । अत्र विभिन्नकालावच्छेदेन उभयाधिकरणे विशेष्यमात्रसत्त्व एव न केवलसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन एकविशिष्टापराभावोऽपि तु एकक्षणावच्छिन्नसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन एकविशिष्टापराभावः, अत एकक्षणावच्छिन्नैकात्मवृत्तित्वं सिषाधयिषाभावस्य सिद्धौ वैशिष्ट्यमित्यग्रिमदीधितिकारोक्तिरपि सङ्गच्छते। एकक्षणावच्छिन्नत्वनिवेशेनैव सिषाधयिषाकाले सिद्धिसत्त्वे सिषाधयिषाभावविशिष्टसिद्ध्यभावनिर्वाहात् ।

न चैवं विशिष्टाभावस्यानतिरिक्ततामते केवलसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन एकविशिष्टापराभावस्य विशेषणाभावसत्त्वेऽप्यसत्त्वादसौ विशेष्याभावरूप एव वाच्यः । तथा च तादृशसम्बन्धेन रूपादिविशिष्टद्रव्यत्वाद्यभावः, पवनादौ मा वर्तिष्ट विशेष्याभावासत्त्वादिति वाच्यम् । तादृशद्रव्यत्वाभावस्यानतिरिक्तत्वमतेऽपि तस्य के

पादिमभिन्नद्रव्यत्वाद्यधिकरणत्वाभावरूपतायां एवोपगमेन नीरूप-द्रव्यादौ तत्सत्त्वनिर्वाहात् । एवञ्च उक्तस्थूलकाले केवलसामाना-धिकरण्यसम्बन्धेन सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावासत्त्वात्, विशिष्टसिद्धिसत्त्वमव्याहतमेव । एकक्षणावच्छिन्नसामानाधिकर-ण्यसम्बन्धेन विशिष्टस्याधिकरणत्वनिवेशापेक्षया च सिषाधयिषा-विरहविशिष्टे सिद्ध्यधिकरणकाले क्षणत्वनिवेशनमेव सम्यगित्यपि प्रतिभाति ।

यद्यपि सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यावच्छेदेन स्वाधिकरणत्वनि-वेशेऽपि तादृशकाले कालान्तरीणसिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यस्य त-न्निष्ठसिद्ध्यधिकरणतानवच्छेदकत्वादितादृशकालमादाय उक्तदूषण-स्यानवकाशस्तथाऽपि सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्योपलक्षिते सिद्ध्य-धिकरणत्वनिवेशाभिप्रायेण क्षणत्वोपादानम् ।

यद्यपि क्रियादिरूपतादृशस्थूलकालस्याप्यन्त्यक्षणावच्छिन्नस्य क्षणतया क्षणत्वनिवेशेऽपि तद्दोषतादवस्थ्यम् । तथाऽपि स्ववृत्ति-यावद्धर्मविशिष्टत्वरूपक्षणत्वावच्छेदेन सिषाधयिषाविरहविशि-ष्टत्वनिवेशनान्न दोषः । सिषाधयिषाविरहविशिष्टक्षणे स्वाधिकरण-त्वमवश्यं सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यावच्छिन्नम्, स्थूलकाले स्वा-धिकरणत्वस्य च न तदवच्छिन्नत्वनियम इति सिषाविरहवैशिष्ट्या-वच्छेदेन स्वाधिकरणत्वलाभायैव क्षणपदोपादानं न तु क्षणत्व-मपि निविष्टमिति तु तत्त्वम् ।

अव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिः स्वाधिकरणावच्छेदेन बोध्या । अ-नुमितिपदं वा स्वसमानाधिकरणानुमितिपरम् । तेन महाप्रलयान-भ्युपगमे सकलसिद्धीनामुत्तरमेवासंख्यानामात्मनां कस्मिंश्चिद-वश्यमनुमित्युत्पत्त्या सिषाधयिषाविरहविशिष्टतादृशक्षणानन्तर-क्षणोत्पन्नानुमितिकभिन्ना सिषाधयिषाद्वयोत्पत्तिमध्यमक्षणोत्पन्ना ईश्वरीया च सिद्धिरेव, सिषाधयिषाविरहविशिष्टतदधिकरणक्ष-णाप्रसिद्ध्या स्वपदेन तस्या एवोपादातुमशक्यत्वात्तस्याश्च सिषा-धयिषाविरहविशिष्टत्वाभावात्, सिषाधयिषाविरहविशिष्टानिरुक्त-सिद्धिभिन्नसिद्धेरप्रसिद्धेः महाप्रलयस्य प्रामाणिकत्वे तु यदुत्तरम-नुमितिः क्वचिदपि नोत्पत्स्यते । तादृश्याश्चरमसिद्धेरेव प्रतिबन्धक-त्वं न त्वन्यस्या इत्यनुपपत्तेर्नावकाशः ।

अव्यवधानांशनिवेशात् प्रतिबन्धकसिद्धिनाशोत्तरं तदधिकरणे अनुमित्युत्पत्तावपि न तस्याः प्रतिबन्धकत्वानुपपत्तिः। स्वपूर्वसकलक्षणानामेव स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणक्षणध्वंसानधिकरणत्वरूपस्वक्षणाव्यवहितत्वाक्रान्ततया अनादौ संसारे सर्वासामेव सिद्धीनां पूर्वं कदाचित् स्वाधिकरणेऽनुमित्युत्पत्त्या सिषाधयिषयोरन्तरोत्पन्नसिद्धिरेव सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणाव्यवहितक्षणोत्पन्नानुमितिकाभिन्ना, तस्याश्च सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वाभावादप्रसिद्धिरत उक्तेति, स्वाधिकरणक्षणध्वंसाधिकरणार्थकम्।

सकलसिद्धीनामेव स्वक्षणाव्यवहितोत्तरत्वाक्रान्तस्वतृतीयक्षणविनष्टानुमित्युत्पत्तिक्षणपर्यन्तस्वपूर्वस्थायिस्थूलकालोत्पन्नानुमितिकतया पूर्ववदप्रसिद्धिरिति द्वितीयक्षणपदम्। अनुमित्यात्मकसिद्धीनां स्वाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वात्मकानुमितिकतया अप्रतिबन्धकत्वापत्तिरत उत्पत्तिनिवेशः।

यद्यपि स्वान्यत्वस्यानुमितिविशेषणत्वेऽप्येतद्दोषवारणसम्भवः। तथाऽप्यपेक्षाबुद्धेः क्षणत्रयावस्थायित्वस्य तदुत्तरं समानाधिकरणविशेषगुणान्तरोत्पादस्य चोपगमे यत्रापेक्षाबुद्ध्यात्मकानुमितिद्वितीयक्षणे तादृशी प्रत्यक्षादिरूपासिद्धिस्तस्याश्चतुर्थक्षणेऽनुमित्युत्पादवारकं तत्प्रतिबन्धकत्वं नोपपद्येतेति गुरुशरीरायाप्युत्पत्तेर्निवेशनम्।

अथानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिसिद्धिभिन्नत्वं निरुक्तक्षणोत्पत्तिकानुमितिकसिद्धिभिन्नत्वापेक्षया लघीयः कथमुपेक्षितमिति चेत्? तथा सति यत्र क्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितयस्तत्र इच्छाजनकसामग्र्या अनुमितिप्रतिबन्धकत्वेनैव इच्छोत्पत्तिक्षणेऽनुमितिवारणसम्भवादव्यवहितपूर्वत्वघटकानुमित्युत्पत्तिक्षणे तदव्यवहितप्राक्क्षणे वा सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वस्य तद्वारणानुरोधेन निवेशवैयर्थ्यात्। तादृशस्थलीयासिद्धेस्तृतीयक्षणेऽनुमित्युत्पत्त्यविरोधितायाः सिद्धौ सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यानिवेशनमन्तरेणैवोपपत्तेः मूलोपात्तं सिद्धिविशेषणं सहकृतान्तं निष्प्रयोजनकं स्यादिति मूलविरोधः। तथा चेच्छाजनकसामग्र्या अनुमितिप्रतिबन्धकत्वमतेऽपि मूलाविरोधोपपादनायोक्तगुरुशरीरेऽतादरः। अत्र क-

त्वे वक्ष्यमाणानुपपत्तिः तृतीयक्षणसाधारणाव्यवहितोत्तरत्वं विनि-
वेश्योद्धर्तुकामस्त्वगत्या इच्छासामग्र्या अनुमित्यप्रतिबन्धकत्वम-
तमाश्रित्यैव मूलोपात्तं सहकृतान्तं सार्थकयिष्यतीत्यत्र ध्येयम् ।

अनुमितेरव्यवहितपूर्वोत्पन्नस्याव्यवहितपूर्वस्थायिनो घटज्ञानादे-
रविरोधित्वोपपत्तये सिद्धिपदम् ।

(दी०) अथ तृतीयक्षणव्यवधायकाद्द्वितीयक्षण एव अव्यव-
हितत्वपर्यवसानाद् यत्र अविरलक्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमि-
तयस्तत्र द्वितीयक्षणे पक्षतासम्पत्तये द्वितीयः सिषाधयिषाविरहो
विशेषणमस्तु सिद्धेः, प्राथमिकस्तु स्वक्षणस्य किमर्थमिति चेत् ?
यत्र क्रमेण सिषाधयिषाप्रात्यक्षिकासिद्धिपरामर्शानुमितयस्तत्र
तृतीयक्षणे पक्षतासम्पत्त्यर्थमिति । तन्न । यत्र अनुमित्सानाश-
काले प्रात्यक्षिकी सिद्धिरथ च परामर्शानुमिती तत्र पक्षतावि-
रहप्रसङ्गात् ।

(गा०) अवगतद्वितीयसिषाधयिषाविरहविशेषणप्रयोजनं तत्र
सप्रतिपत्तिं प्रदर्शयन् प्रथमसिषाधयिषाविरहविशेषणप्रयोजनं पृ-
च्छति । अथेति । तृतीयक्षणे स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणका-
लध्वंसाधिकरणत्वसामान्याभावरूपाव्यवधानाभावस्फुटीकरणाय
तृतीयक्षणव्यवधायकत्वं द्वितीयक्षणस्याभिहितम् । तृतीयक्षण-
व्यवधायकत्वम् । तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वे सति स्वा-
धिकरणक्षणध्वंसाधिकरणत्वम् । सिद्धिनाशक्षणे सिषाधयिषो प-
त्तौ सिद्ध्युत्तरसिषाधयिषानाशक्षणेऽनुमित्युत्पत्तौ वा विशेष्या-
भावादेवानुमितेः पूर्वं पक्षता निर्वहति अतोऽविरलेति । पक्षतास-
म्पत्तये इति । सिद्धौ सिषाधयिषाविरहस्याविशेषणत्वे उक्तस्थले
सिद्धेर्द्वितीयक्षणेऽनुमित्यनुत्पत्त्या तस्याः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्ष-
णोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नत्वेन सिषाधयिषोत्पत्तिक्षणेऽपि च तादृश-
सिद्धिसत्त्वेन तदभावरूपपक्षताया अनिर्वाहादिति भावः । प्राथ-
मिकस्त्विति । सिषाधयिषाविरह इत्यनुषज्यते । स्वक्षणस्येति ।
विशेषणमित्यनुषज्यते । उत्तरयति । यत्रेति । ज्ञानेच्छयोर्युगपदुत्पा-

क्षणे सिषाधयिषोत्पत्तिकाले सिद्ध्युत्पादे सिद्धेर्वा परामर्शरूपत्वे परामर्शोत्पत्तिकाले सिषाधयिषासत्त्वादेव विशिष्टाभावो निर्वहतीति क्रमेणेति । अविरलक्रमेणेत्यर्थः । सिषाधयिषासिद्ध्योरन्तरा क्षणैकाविलम्बे सिषाधयिषाविरहेण क्षणं विशिष्यापि पक्षतानिर्वाहस्य वक्ष्यमाणत्वात् । सिद्धिपरामर्शयोः परामर्शानुमित्योर्वा कालव्यवधानेनोत्पत्तौ विशेष्याभावादेव विशिष्टाभावसम्पत्तेश्च । सिषाधयिषा । अनुमितित्वप्रकारिकेच्छा । अनुमित्यात्मकसिद्धाविच्छायाः स्वविषयसिद्ध्युपहितत्वात् तदुत्तरमनुमित्यन्तरोत्पत्तिरेव न सम्भवतीति प्रात्यक्षिकेति । पक्षतासम्पत्त्यर्थमिति । सिषाधयिषाविरहस्य क्षणविशेषणस्यानुपादाने तत्रानुमित्युत्पादक्षणस्य सिद्धिक्षणध्वंसाधिकरणपरामर्शोत्पत्तिक्षणध्वंसाधिकरणत्वेन सिद्धिक्षणाव्यवहितत्वविरहात्तादृशसिद्धेरपि प्रतिबन्धकतापत्त्या पक्षतानुपपत्तिः । तद्विशेषणोपादाने च सिद्ध्युत्पत्तिक्षणस्य सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्वक्षणः परामर्शोत्पत्तिक्षण एव, तद्ध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वरूपमव्यवधानमनुमित्युत्पादक्षणस्याक्षतमेवेति पक्षतोपपत्तिरिति भावः । यत्र परामर्शात्मकसिद्ध्यनन्तरं घटेच्छा तत्रानुमितिवारणाय इच्छासामान्यमुपेक्ष्य द्वितीयसिषाधयिषाया उपादानम् । पक्षताविरहेति । सिद्ध्युत्पादक्षणस्यापि सिषाधयिषाविरहविशिष्टतयाऽनुमित्युत्पादक्षणस्य तादृशक्षणध्वंसाधिकरणकालध्वंसाधिकरणतया तत्सामान्याभावात्मकतादृशक्षणाव्यवधानविरहादिति भावः ।

यद्यपि सिषाधयिषाविरहविशिष्टानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तिसिद्धिभिन्नत्वविशिष्टसिद्ध्यभावस्य पक्षतात्वमङ्गीकृत्याप्युक्तानुपपत्तिः शक्यते वारयितुं तथाऽपि अव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिघटितपक्षतापक्षस्याक्षिप्तत्वात्तत्रैव दोषोद्धारः ।

(दी०) अथ प्रथमक्षणमपेक्ष्य द्वितीयस्येव द्वितीयमपेक्ष्य तृतीयस्यापि अव्यवहितोत्तरत्वम् । स्वध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणत्वं वा तादृशाव्यवहितोत्तरत्वं वाच्यम् । तथा च यत्र क्रमेण सिद्धिसि-

षाधयिषानुमितयस्तत्र प्रथमक्षणे पक्षतावारणाय उत्तरक्षणस्य विशेषणं प्रथमं विशिष्टान्तं । द्वितीयन्तु सिद्धेस्तत्रैव द्वितीयक्षणे पक्षतासम्पत्तये । यदि पुनरिच्छाजनिका सामग्री प्रतिबध्नात्यनुमितिं तदाऽनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्त्तिसिद्धिभिन्नासिद्ध्यभावमात्रं पक्षतेति चेत् ? ।

(गा०) तृतीयक्षणसाधारणमव्यवधानं निवेश्य शङ्कते । अथेति । तृतीयस्यापि क्षणस्याव्यवहितोत्तरत्वमिति क्षणत्रयानुगमकस्वक्षणत्वेन स्वक्षणमनन्तर्भाव्य प्रातिस्विकरूपेण स्वक्षणस्याव्यवधानशरीरे निवेशनीयत्वात् । तृतीयक्षणे च स्वोत्पत्तिक्षणध्वंसाधिकरणद्वितीयक्षणध्वंसाधिकरणत्वेऽपि स्वाधिकरणद्वितीयक्षणध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वेन स्वक्षणाव्यवधानस्याक्षतत्वमिति भावः । द्वितीयतृतीयक्षणसाधारणस्वक्षणध्वंसाधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वरूपानुगताव्यवधाननिवेशनं न सम्भवति । अपेक्षाबुद्ध्यात्मकसिद्धिचतुर्थक्षणसिषाधयिषापञ्चमक्षणोत्पन्नानुमितौ (१)व्यभिचारतादवस्थ्यात् । चतुर्थक्षणसाधारणानुगताव्यवहितोत्तरत्वस्य कथञ्चिन्निवेशे चतुर्थक्षणोत्पन्नानुमितिकापेक्षाबुद्ध्यात्मकसिद्धेरप्रतिबन्धकत्वापत्तेरिति ध्येयम् ।

अपेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणावधिकक्षणत्रयतदितरबुद्धिद्वितीयतृतीयक्षणसाधारणमनुगताव्यवहितोत्तरत्वं प्रकारान्तरेण निर्वक्ति । स्वध्वंसेति । उभयत्र कालपदं कालिकसम्बन्धेन स्वध्वंसवत्त्वलाभाय । तेन सर्वस्यैव क्षणस्य स्वनाशाविषयकपूर्वपूर्वज्ञाननाशवत्त्वेऽपि न सत्यन्ताप्रसिद्धिः । न वा स्वपूर्वकालस्य तत्पूर्वकालीनस्वविषयकज्ञाननाशवत्त्वेऽप्युत्तरत्वस्य तत्साधारण्यप्रसङ्गः । एवं सति यत्र सिषाधयिषासिद्धिपरामर्शानुमितीनां क्रमेणोत्पादस्तत्रत्यसिद्धेस्तत्क्षणे सिषाधयिषाविरहविशेषणमन्तरेणापि अव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नानुमितिकत्वनिर्वाहादुक्तप्रथमविशिष्टान्तव्यावृत्त्यसङ्गतेः स्थलान्तरे तद्व्यावृत्तिमाह । तथा चेति । प्रथमक्षणे पक्षतावारणायेति । ता-

---

(१) तृतीयक्षणसाधारणाव्यवहितोत्तरत्वकल्पे सिषाधयिषाविरह उत्तरक्षणस्यैव विशेषणमिति ध्येयम् ।

दृशसिद्धेस्तृतीयक्षणोत्पन्नानुमितिकतया निरुक्तसिद्धिभिन्नत्ववि रहेण पक्षताप्रसक्तेरिति भावः। प्रथमक्षणे पूर्ववत् सिषाधयिषाविर हविशेषणसत्त्वेऽपि स्वनाशाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वघटि ताव्यवहितोत्तरत्वनिवेशकल्पे नोक्तातिप्रसङ्गवारणसम्भवः। अ नुमित्युत्पत्तिक्षणे तत्सिद्धिनाशाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वस्य सिषाधयिषाविरहविशिष्टतत्सिद्ध्यधिकरणप्रथमक्षणध्वंसाधिकरण- त्वस्य च सत्त्वादतोऽव्यवहितोत्तरक्षणे तस्य विशेषणतामाह। उत्तरे ति। तथा च उक्तस्थले सिद्ध्यव्यवहितोत्तरतृतीयक्षणेऽपि सिषाध यिषासत्त्वात् सिषाधयिषाविरहविशिष्टतादृशक्षणोत्पत्तिकत्वं नानु मितेरिति तादृशसिद्धेरनुमितिप्रतिबन्धकत्वनिर्वाहः।

द्वितीयविशिष्टान्तस्य यद्विशेषणत्वं यत्प्रयोजनकत्वं वा प्राग भिहितम् इदानीमपि तस्य तद्विशेषणत्वं तत्प्रयोजनकत्वं न तु प्रथ मविशिष्टान्तवदन्यादृशमिति दर्शयितुं पूर्वोक्तमप्यनुवदति। द्विती यन्त्विति। सिद्धेर्विशेषणमित्यनुषज्यते। तत्रैवेति। यत्र क्रमेण सि द्धिसिषाधयिषानुमितयः तत्रैवेत्यर्थः। द्वितीयक्षण इति। तृतीयक्ष णेऽनुमितिनिर्वाहार्थमित्यादिः। पक्षतासम्पत्तय इति। विशेषणा भावेन विशिष्टाभावरूपपक्षतानिर्वाहायेत्यर्थः। अन्यथा उक्तक्रमेण तादृशसिद्धेर्निरुक्तसिद्धिभिन्नतया विशेष्यसत्त्वेन पक्षतानुप पत्तेरिति भावः।

ननु दर्शितस्थले प्रथमक्षणे पक्षतासत्त्वेऽपि न क्षतिः। सिषा धयिषाकालेऽनुमित्युत्पादस्य इच्छासामग्र्याः प्रतिबन्धेनाप्यसम्भ वात्। इत्थञ्च निष्प्रयोजनकतया प्रथमविशिष्टान्तानुपादाने द्विती यमपि निष्प्रयोजनकं, तादृशसिद्धेः स्वाव्यवहितोत्तरतृतीयक्षणोत्प न्नानुमितिकतयैवाप्रतिबन्धकत्वेन तृतीयक्षणोत्पन्नानुमितिनिर्वाहा दित्याशयेन इच्छासामग्र्या अनुमितिप्रतिबन्धकत्वमते तदुभय परित्यजति। यदि चेति। इच्छासामग्र्यपेक्षयाऽनुमितिसामग्र्य हीनबलत्वेऽपि अनुमित्साविशिष्टाया अनुमितिसामग्र्या इच्छां प्र ति प्रतिबन्धकताकल्पनस्याऽऽवश्यकतया तस्या एव बलवत्त्वकल्पन मुचितम्, अन्यथा इच्छासामग्र्यपेक्षया बाधादिरूपानेकप्रतिबन्ध काभावघटिततया गुरुशरीरायाः अपि अनुमितिसामग्र्याः प्रतिब न्धकतायामिच्छानिवेशेन गौरवादिति युक्त्या अनेकयोर्योग

धस्वीकारसम्भवेन च इच्छासामग्र्या अनुमितिविरोधिताव्यवस्थापनं न सम्भवतीत्याशयेन यदि चेत्युक्तम् । सिषाधयिषाविरहविशेषणसार्थक्यस्याशक्यत्वेऽनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्त्तित्वं परित्यज्याव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकत्वरूपगुरुविशेषणोपादानमनुचितमित्याशयेनाह । अनुमित्यव्यवहितेति । अनुमितिपदं स्वसमानाधिकरणानुमितिपरमतो व्यधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्ववर्त्तिसिद्धेराश्रयेऽनुमित्यनुत्पादोपपादकतानिर्वाहः । यत्राशानन्तरमनुमितिरुत्पत्स्यते तादृशसिद्धेरप्रतिबन्धकतावारणाय अव्यवहितत्वोपादानम् । तच्चानुमितिपूर्वकालीनध्वंसाप्रतियोगित्वरूपं पूर्वक्षणे सिद्धावेव वा विशेषणम् । पूर्वकालीनत्वञ्च कालिकसम्बन्धेन प्रागभाववत्त्वमेव । ध्वंसस्य कालोपाधितया तदुपपत्तिः । सर्वासामेव सिद्धीनां पूर्वजातकिञ्चिदनुमितिनिरूपितनिरुक्ताव्यवधानवत्तयाऽनुमित्यव्यवहितसिद्धिभिन्नासिद्ध्यप्रसिद्धिरतः पूर्वक्षणवृत्तित्वं विशेषणम् । पूर्वत्वं प्रागभाववत्त्वम् । अनुमित्यादिपर्यन्तावस्थायिस्थूलकालमहाकालसाधारणमित्युक्तदोषतादवस्थ्यमतः क्षणत्वपर्यन्तनिवेशः । प्रागभावावच्छिन्नवृत्तित्वनिवेशे च क्षणत्वमनुपादेयमेव । जन्यमात्रस्य कालोपाधित्वे तु कालिकसम्बन्धेन प्रागभाववत्त्वं सिद्धेरेव विशेषणं देयम् । प्रागभावानभ्युपगमे वक्ष्यमाणं तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वरूपमव्यवहितपूर्वत्वमेव, क्षणविशेषणम्, तद्घटकदलानां व्यावृत्तिरग्रे व्यक्तीभविष्यति । अनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्त्तिनो मनोयोगादेस्तादृशसिद्धिभिन्नतया प्रसक्तप्रतिबन्धकतावारकाद्वितीयसिद्धिपदसार्थक्याय प्रथमसिद्धिपदम् ।

न च प्रक्षालनाद्धीत्यादिन्यायेन उभयपरित्याग उचित इति वाच्यम् । तथा सति बाधबुद्ध्यादेरपि निरुक्तरूपेणैव प्रतिबन्धकतया स्वतन्त्रतत्प्रतिबन्धकताव्याघातात् ।

न च व्याहन्यतां प्रतिबन्धकत्वान्तरं न हि तत् क्षतिमावहति, किन्तु तावता लाघवमेवेति वैयर्थ्यदोषो दुर्वार एवेति वाच्यम् । एतद्दोषस्य वैयर्थ्याच्च सिद्धेरित्यनेन स्वयं दर्शनीयत्वात् ।

यद्यप्येवं प्रथमसिद्ध्यनुपादानेऽपि बाधादेश्च स्वतन्त्रप्रतिबन्धकताविलोपभीरूणां द्वितीयसिद्धिपदोपादानं न विरुध्यते, अखण्डाभावसम्पादकत्वेन लक्षणदोषासंस्पर्शादिति प्रथमतदुपादानमनु-

चितम्। तथाऽपि अनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्त्तिनां स्वत्वघटितत्वे निरुक्तरूपेणानुगमासम्भवेन तत्तद्व्यक्तित्वेन भेदकूटस्य निवेशनीय तया सिद्धौ सिद्ध्यतिरिक्ततादृशपदार्थभेदानामव्यावर्त्तकानां निवेशे गौरवात्। सिद्धिव्यक्तीनामेव भेदा निवेशनीया इत्येतत्सूचनाय प्रथमसिद्धिपदोपादानम्। अत एव तत्तद्व्यक्तित्वेन सिद्धिव्यक्तीनां भेदनिवेशे च भेदानां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण महागौरवात् फलानुत्पादनियतसिद्धिव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकतापक्ष एव साधीयान्, सिषाधयिषाविरहविशेषणपरित्यागश्चानुचितः। सिषाधयिषाकालीनसिद्धिव्यक्तीनां अनन्तानां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदकूटनिवेशापेक्षया तद्विशेषणदानस्यैव युक्तत्वादिति कथञ्चिदनुगमप्रकारः परिचिन्तनीय इति।

(दी०) तादृशसिद्धीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनाभावः कारणम्, निरुक्तरूपविशिष्टत्वेन वा? नाद्यः, अनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गात्। तादृशसकलसिद्धौ अनुमित्साविरहविशेषणदानस्य वैयर्थ्यात्। तत्तत्समयसम्बन्धव्यक्तीनां तत्तत्समयावच्छिन्नतत्तन्मनोयोगादीनां वा प्रतिबन्धकत्वप्रसङ्गाच्च।

(गा०) सिद्धेर्वैयर्थ्यमित्याशयेन वैयर्थ्याच्च सिद्धेरिति वक्ष्यति तादृशसिद्धीनाम्। भिन्नान्तपरिचेयसिद्धिव्यक्तीनाम्। निरूक्तरूपेति। निरुक्तसिद्धिभिन्नत्वविशिष्टसिद्धित्वेनेत्यर्थः। अगत्या कार्यकारणभावानन्त्यमदोषायेत्यत आह। तादृशेति। तत्तद्व्यक्तित्वेन कल्प्यमानप्रतिबन्धकताकेत्यर्थः। यादृशसिद्ध्युत्तरं सिषाधयिषोत्पत्तावनुमितिः सिषाधयिषोत्पत्तिक्षणेऽनुमितिवारणाय कल्पनीयप्रतिबन्धकताकतादृशव्यक्तौ सिषाधयिषाविरहवैशिष्ट्यानिवेशस्याऽऽवश्यकतया सकलेति।

ननु कचित् सिषाधयिषाविरहविशेषणस्याऽऽवश्यकतया तदभिप्रायेणैव मूलोक्ततदुपादानसङ्गतिरतो दूषणान्तरमाह। तत्तत्समयेति तत्तदात्मनिष्ठा याः सिद्ध्यभावातिरिक्तसकलकारणसमवधानाधिकरणीभूतक्षणसम्बन्धव्यक्तयः तासां विनिगमनाविरहेण क्रमिकासिद्धिसिषाधयिषानुमित्युत्पत्तिस्थले सिषाधयिषोत्पत्तिक्षणेऽनुमिति

वारणाय सिद्धेः सिषाधयिषाविरहविशिष्टतद्व्यक्तित्वेन प्रतिबन्धकत्वापेक्षया लाघवेन च प्रतिबन्धकतापत्तेरित्यर्थः । तथा च मूलोक्तस्य सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य पक्षतात्वव्याघात इति भावः ।

ननु तत्तत्समयैः समं तत्तदात्मनां सम्बन्धाः स्वरूपानातिरिक्ताः तथा च तत्तदात्मस्वरूपस्य तत्तत्समयस्वरूपस्य वा सम्बन्धस्य प्रतिबन्धकत्वे तत्तदात्मन्यन्यदा तत्तत्समये चान्यत्रात्मनि अनुमित्यनुपपत्तिरतोऽन्यस्य प्रतिबन्धकतां प्रसञ्जयति । तत्तत्समयेति । सिद्ध्यनन्तरं सिषाधयिषाद्वितीयक्षणेऽनुमितिस्थले इत्यादिः । सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्ध्यभावेतरसकलकारणाधिकरणतत्तत्क्षणावच्छिन्नानां तत्तदात्मनिष्ठतत्तन्मनोयोगादिव्यक्तीनामित्यर्थः । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सिषाधयिषाविरहावच्छिन्नायास्तत्तत्सिद्धिव्यक्तेः प्रतिबन्धकत्वापेक्षया लाघवादिति भावः ।

(दी०) नान्त्यः, सत्यपि परामर्शादौ कस्याश्चित्सिद्धेरनन्तरमनुमितिः कस्याश्चिन्नेत्यत्र नियामकाभावात् । न वा कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसमाजाधीनकार्योत्पादादिकं कारणतावच्छेदककोटौ निविशते । तथा सति उत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वाविशेषितेन स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकस्वसमानाधिकरणानुमितिकसविषयकत्वेन, स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणोत्पन्नसविषयकत्वेन, स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणानुत्पत्तिकस्वसमानाधिकरणानुमितिकभिन्नसविषयकत्वेन वा । किं वा स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टज्ञानत्वादिना कारणत्वं स्यात् । अव्यवहितोत्तरश्च तृतीयक्षण एवेति नातिप्रसङ्गः ।

(गा०) नियामकाभावात् । नियामकाभावप्रसङ्गात् । सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धिसत्त्वे द्वितीयक्षणेऽनुमित्युत्पत्तिनिर्वाहाय निरुक्तसिद्धिभिन्नसिद्ध्यभावरूपपक्षताया अनुमित्यनुत्पादनिर्वाहतदभावस्य चान्योन्याश्रयभियाऽनुमित्युत्पादानुत्पादप्रयोजकत्वासम्भवादिति भावः । इदञ्चान्योन्याश्रयस्यादोषतावादिनं प्रतिब-

न्यथा निरस्यति । न वेत्यादिना । एवार्थे वा । कार्योत्पत्तेः कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसमवधानाधीनत्वकथनेन तस्याः कारणतावच्छेदककुक्षिनिवेशोऽन्योन्याश्रयः सूचितः । तथा सति प्रायशः कारणतावच्छेदकावच्छिन्नसमवधानस्याप्यग्रेतनकार्योत्पत्त्यधीनत्वापातात् । निविशते । निविशमानमदूषणावहम् ।

अथ वा उक्तपक्षतायाः कार्योत्पत्तिनियामकत्वमेव न वेत्यादिना निराकृतम् । कारणतावच्छेदककोटावित्यादेः कार्योत्पत्तिनियामकतावच्छेदकघटकमित्यर्थः ।

यद्यपि स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकत्वं स्वत्वघटितत्वेन तत्तद्व्यक्तिविश्रान्तमिति भेदप्रतियोगितावच्छेदकगर्भे तन्निवेशानर्थक्यात्, तत्परिचेयव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनैव भेदाः सिद्धौ निवेशनीयाः । तथा च कारणतावच्छेदकस्य नोत्पत्तिघटितत्वम् । तथाऽपि भेदकूटनिवेशे विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहेण कारणतानन्त्यं दुष्परिहरमेवेति भावः । कार्योत्पादादिकमित्यादिपदेन ईदृशगौरवप्रयोजकभेदकूटस्यापि सङ्ग्रहः । तस्य कारणतावच्छेदकत्व एव तृतीयप्रतिबन्धः सङ्गतेः । अत्रान्योन्याश्रयदोषं प्रतिबन्द्या स्वीकारयति । तथा सतीति । अनुमित्यव्यवहितपूर्वोत्पन्नपरामर्शादितोऽनुमित्युत्तरमनुमित्यापत्तेर्वारणाय उत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वविशेषितेनेति । स्वाधिकरणसमयध्वंसवदन्यकालसम्बन्धविशेषितेनेत्यर्थः । तादृशध्वंसवत्त्वं कालिकसम्बन्धेन । तेन उत्पत्तिक्षणस्यापि प्रतियोगित्वादिसम्बन्धेन स्वाधिकरणकालध्वंसावच्छिन्नत्वेऽपि न क्षतिः । एवञ्च कालिकसम्बन्धेन तादृशध्वंसवदन्यात्मसम्बन्धविशिष्टस्य ज्ञानादेर्द्वितीयादिक्षणे सत्त्वादुक्तातिप्रसङ्गतादवस्थ्यमतः कालपदम् । ईदृशकालसम्बन्धस्य उपलक्षणविधयाऽवच्छेदकत्वे स एव दोष इत्यतो विशेषणविधया तथात्वलाभाय उत्तरत्रानुषङ्गाय चावच्छिन्नान्तस्य कर्मधारयमध्ये प्रक्षेपमुपेक्ष्यावच्छिन्नत्वविशेषितेनेत्युक्तम् । विशेषणत्वञ्चास्य सामानाधिकरण्यसम्बन्धेन बोध्यम् । धर्मिणो विशेष्यत्वात् । कालान्तरीणानुमितिसमानाधिकरणघटज्ञानादितोऽनुमित्यापत्तिवारणाय स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नत्वमनुमितिविशेषणम् । तदर्थश्च स्वाधिकरणकालध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वे सति स्वाधि-

करणकालध्वंसाधिकरणं यः क्षणस्तदुत्पन्नत्वम् । सत्यन्तनिवेशात् स्वोत्तरदिवसाद्यन्तरितक्षणोत्पन्नानुमितिकज्ञानादितस्तद्द्वितीयक्षणे नातिप्रसङ्गः । तादृशानुमितिकसंस्कारद्वितीयक्षणेऽनुमितिवारणाय स्वाधकरणत्वे सतीत्युपेक्षितं तृतीयादिक्षणस्य ज्ञानाद्यनधिकरणत्वेऽपि संस्काराद्यधिकरणत्वाक्षतेः । तादृशापेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणेऽनुमितिवारणानुरोधस्तु न तदुपेक्षाबीजम् । तदानीं समानाधिकरणविशेषगुणान्तरस्याप्यनुत्पत्त्या तत्प्रयोजकादेवानुमित्यनुत्पादोपपत्तेः । अपेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणे समानाधिकरणविशेषगुणोत्पादोपगमे त्वपेक्षाबुद्धेस्तृतीयक्षणावस्थायितया एवानुपपत्तेः।

वस्तुतस्त्वपेक्षाबुद्धेर्द्वितीयक्षणावस्थायितामत एवैतत्प्रतिबन्दिप्रदर्शनम् । अन्यथा सिद्ध्यादिद्वितीयक्षणोत्पन्नापेक्षाबुद्ध्यात्मकपरामर्शात्तृतीयक्षणेऽनुमित्यनुपपत्तेः । तस्यास्तृतीयक्षणपर्यन्तावस्थानमते तद्द्वितीयक्षणे विशेषगुणानुत्पत्त्या तदानीमुत्पत्तिकालावच्छिन्नसविषयकत्वस्य दुर्घटत्वादित्यवधेयम् ।

अनुमितेः स्वसमानाधिकरणानुमित्युत्तरोत्पन्नज्ञानान्तराद्याऽनुमितिप्रसङ्गवारणायाधिकरणान्तं क्षणविशेषणम् । स्वपूर्वकालोत्पन्नानुमितेरपि स्वाव्यवहितोत्तरत्वाक्रान्तस्वद्वितीयक्षणपर्यन्तस्थायिस्थूलकालोत्पन्नतया तद्दोषतादवस्थ्यमतः क्षणत्वनिवेशः । अनुमितेः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वसमानाधिकरणस्वात्मकानुमितिकतया तद्वारणायोत्पत्तिनिवेशः ।

वस्तुतस्त्वपेक्षाबुद्धिद्वितीयक्षणे विशेषगुणानुत्पादेन अनुमितौ स्वान्यत्वस्य निवेशादपि उत्पत्तिनिवेशप्रयोजननिर्वाहो बोध्यः । तथा सति अपेक्षाबुद्ध्यात्मकानुमित्यनन्तरोत्पन्नज्ञानादनुमित्यापत्तेरसम्भवात् । पुरुषान्तरीयानुमित्यव्यवहितपूर्वोत्पन्नज्ञानात्तद्वतः पुंसोऽनुमितेर्वारणाय स्वसामानाधिकरण्यमनुमितिविशेषणम्, एकपुरुषीयानुमित्यव्यवहितपूर्वोत्पन्नाद्धित्वादितस्तद्वतः पुरुषान्तरस्यानुमितेर्वारणाय सविषयकत्वनिवेशनम् । अनुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणे ज्ञानोत्पत्त्यनियमाशङ्कया ज्ञानत्वमुपेक्षितम् । व्यक्तीभविष्यति चेदमुपरिष्टात् ।

बहुव्रीहिप्रतिपाद्यसम्बन्धांशस्याधिकस्यात्र निवेशाद्बहुव्रीहिं परित्यज्य लघुरूपान्तरमाह । स्वसमानाधिकरणेति । अत्राप्युत्पत्ति-

कालावच्छिन्नत्वविशेषितेनेत्यनुषज्यते । अन्यथाऽनुमित्यव्यवहित-पूर्वोत्पन्नज्ञानादेरनुमित्युत्पत्त्यधिकरणक्षणेऽपि सत्त्वात् तदनन्तर-मप्यनुमित्यन्तरापत्तेः ।

न चानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणोत्पत्तेर्विशेषणतयैव सामञ्जस्ये उ-त्पत्तिकालावच्छिन्नत्वस्य पृथग्विशेषणत्वमनुपयुक्तमिति वाच्यम्। अव्यवहितपूर्वक्षणोत्पत्तेर्विशेषणत्वे तदघटकचरमांशस्य विशेषणत-यैव सामञ्जस्ये लक्षणे स्वाधिकरणकालध्वंसानधिकरणरूपस्य उत्प-त्तिघटकांशस्य वैयर्थ्यापातात्प्रक्षालनाद्धीति न्यायेन तदंशमपि परि-त्यज्य स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टज्ञा-नत्वेन कारणताप्रसङ्गोऽग्रे प्रदर्शयिष्यत एव । तदनुमितौ सामाना-धिकरण्यविशेषणप्रयोजनं पूर्ववत् । अनुमित्यव्यवहितपूर्वत्वं प्राग-भावसत्त्वे तत्प्रागभावाधिकरणकालप्रागभावानधिकरणत्वे सति त-त्प्रागभाववत्त्वम् । अनुमितिपूर्वविनष्टस्य तदुत्तरोत्पन्नस्य च घटज्ञा-नादेर्वारणाय दलद्वयम् । अव्यवहितोत्तरत्वघटकस्वाधिकरणकाल-ध्वंसाधिकरणकालध्वंसानधिकरणत्वरूपसत्यन्तादेतदीयसत्यन्तस्य लघुत्वादप्येतत्कल्पे लाघवं बोध्यम् ।

प्रागभावानङ्गीकारे तदघटितवक्ष्यमाणाव्यवहितपूर्वत्वमेव निवे-श्यम, अनुमित्यव्यवहितपूर्वोत्पन्नतदुत्तरस्थायिस्थूलकाले अनुमित्यु-त्तरमुत्पन्नस्य घटादिज्ञानस्य वारणाय क्षणत्वनिवेशनम् । अनुमिति-प्रागभावविशिष्टोत्पत्तिकत्वविवक्षणे क्षणपदं कालपरमेव । अनुमित्य-व्यवहितपूर्वक्षणपर्यन्तस्थायिनस्तत्पूर्वजातघटज्ञानादितो ऽनुमिति-पूर्वमनुमितेर्वारणाय उत्पन्नत्वनिवेशनम् । पूर्ववद् ज्ञित्वादिवारणाय-सविषयकत्वनिवेशनम् । ज्ञानत्वापेक्षाबीजमपि पूर्ववद्बोध्यम् ।

अत्रोभयत्र स्वत्वघटितत्वेन तत्तद्व्यक्तिविश्रामादननुगम इति प्र-तियोगिनि स्वत्वमन्तर्भाव्यानुगतभेदकूटघटितधर्मेण कारणतां प्रस-ञ्जयति । स्वक्षणेति । स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणानुत्पत्तिकस्वसमा-नाधिकरणानुमितिकं स्वं अनुमितिसामग्र्यसमवधानक्षणोत्पन्नं घटा-दिज्ञानादिकमेव तदन्यसविषयकोऽनुमित्यव्यवहितपूर्वोत्पन्नतत्समा-नाधिकरणपरामर्शादिस्ततोऽनुमित्युपपत्तिः । तादृशादेव परामर्शा-दनुमित्यनन्तरमनुमित्यन्तरवारणाय।आन्युत्पत्तिकालावच्छिन्नत्ववि-शेषितेनेत्यनुषज्यते ।

न चैवं स्वोत्पत्तिक्षणावच्छिन्नत्वस्यानुयोगिनि निवेशेनाननुगमस्याऽऽवश्यकतया प्रयासोऽयमफल इति वाच्यम् । तत्तद्वस्तुनिष्ठतत्तदधिकरणसमयध्वंसाधिकरणसमयसम्बन्धानामभावकूटविशिष्टत्वस्यैवात्र उत्पत्तिकालावच्छिन्नत्वार्थकत्वात्, तादृशस्य चानुगतत्वात् । स्वसमानाधिकरणानुमितित्वावच्छेदेन स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणानुत्पत्तिकत्वं विवक्षणीयमतोऽनुमित्युत्पादकपरामर्शाद्यधिकरणक्षणानुत्पत्तिकत्वस्य तत्परामर्शसमानाधिकरणकालान्तरीणानुमितौ सत्त्वेऽपि न जन्यसविषयके भेदकूटाप्रसिद्धिः । स्वक्षणाव्यवहितोत्तरत्वं पूर्वनिरुक्तं ग्राह्यम् । तत्पुरुषीययादृशघटज्ञानाद्युत्तरं तदीयानुमितावनुत्पन्नायामेव तस्य पुंसो मुक्तिस्तादृशघटज्ञानादिकं स्वाधिकरणसमयोत्तरक्षणानुत्पत्तिकस्वसमानाधिकरणानुमितिसामान्यकमिति परामर्शाद्यसमवहितात्तदन्यघटज्ञानादितोऽनुमित्यापत्तिः, तस्य स्वपदेनोपादानासम्भवादतोऽव्यवधाननिवेशः । निरुक्ताव्यवधानस्यानुमित्यनुत्पादकघटज्ञानादेः पूर्वं कदाचिदुत्पन्नाया अप्यनुमितेरुत्पत्त्यधिकरणक्षणे अव्यवहितोत्तरत्वस्य च तादृशानुमित्युत्पत्तिमति तादृशघटज्ञानादिद्वितीयक्षणपर्यन्तस्थायिस्थूलकाले सत्त्वात् तादृशं स्वमप्रसिद्धमेव स्यादत उत्तरत्वक्षणत्वयोर्निवेशनम् । अनुमितेः स्वाव्यवहितोत्तरक्षणवृत्तिस्वात्मकानुमितिकतया स्वपदेन उपादानासम्भवात् ततोऽनुमित्यन्तरापत्तिरत उत्पत्तिनिवेशः । व्यधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणोत्पन्नघटज्ञानादिवारणाय सामानाधिकरण्यमनुमितिविशेषणम् । द्वितीयकल्पेऽनुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणोत्पत्तिमुपलक्षणीकृत्य पृथगुत्पत्तिकालस्य विशेषणतया निवेशापेक्षया तादृशक्षणोत्पत्तिघटकतादृशक्षणवृत्तित्वस्य विशेषणतया निवेशनमेवोचितम्, तावतैवातिप्रसङ्गभङ्गादित्याशयेनाह । किं चेति । पदव्यावृत्तिः स्फुटैव । यादृशपरामर्शद्वितीयक्षणे किमपि ज्ञानं नोत्पन्नं तृतीयक्षणेऽप्यनुमितिर्जाता तत्र परामर्शरूपज्ञानस्यैवानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टस्यानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणे सत्त्वात् ज्ञानत्वमुपेक्ष्य सविषयकत्वनिवेशनमफलमित्यतो ज्ञानत्वमेवात्र निवेशितम् । तत्रानुयोगिनि स्वत्वान्तर्भावेनाननुगमस्तु नाशङ्कनीयः । पूर्वकल्पद्वयेऽपि तत्सत्त्वात् गौरवस्य चाधिक्यात् । अननुगमासहिष्णुतायाञ्च तत्तद्वस्तुनिष्ठतत्तद्वस्तुसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहि-

तपूर्वत्वानधिकरणक्षणसम्बन्धानामभावकूटविशिष्टज्ञानत्वेन कार-णत्वप्रसक्तिर्बोध्या ।

न चापदर्शितसकलरूपापेक्षया लिङ्गपरामर्शत्वस्य लघुतया ते-नैव रूपेण परामर्शहेतुत्वमुचितमिति न प्रतिबन्ध्यवकाश इति वा-च्यम् । उक्तरूपेण हेतुत्वे कारणान्तरविरहदशायाम् उक्तरूपावच्छि-न्नत्वविरहेणानुमितिवारणसम्भवात् कारणान्तरस्याकल्पनीयतया लिङ्गपरामर्शत्वापेक्षया तत्तच्छरीरगौरवस्याकिञ्चित्करत्वात् ।

ननु यत्र घटज्ञानादिद्वितीयक्षणे लिङ्गपरामर्शस्तदुत्तरमनु-मितिस्तत्र परामर्शोत्पत्तिक्षणेऽप्यनुमितिप्रसङ्गः । प्रथमक्षणमपेक्ष्य द्वितीयस्यैव द्वितीयक्षणमपेक्ष्य तृतीयस्यापि क्षणस्याव्यवहितोत्तर-त्वेन तादृशघटज्ञानादेः स्वक्षणाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्नानुमितिक-त्वादित्यत आह । अव्यवहितोत्तरश्चेति । द्वितीयक्षण एवेति । अ-व्यवहितोत्तरत्वमध्ये स्वक्षणस्य न प्रातिस्विकरूपेण निवेशः किन्तु स्वाधिकरणकालत्वेन, तथा च स्वाधिकरणकालध्वंसाधिक-रणत्वसामान्याभावस्य स्वतृतीयक्षणेऽसत्त्वान्न तस्याव्यवहितोत्तर-त्वमिति भावः ।

(दी०) न च आदिमेषु परामर्शस्थितिक्षणे यत्र विरो-धिसिद्ध्यादिविनाशस्तत्र उत्तरक्षणेऽनुमितिर्न स्यात् परामर्श-स्य अन्यथात्वादिति वाच्यम् । अनुमितिसामग्र्या विरोधिन्या विरहेण तदानीमुत्पन्नादनुव्यवसायादेरन्ततः संस्काराद्वा त-त्सम्भवात् । संस्कारजन्यत्वेन स्मृतित्वस्य प्रागेव निरासात् ।

(गा०) पूर्वकल्पत्रये ज्ञानत्वमुपेक्ष्य सविषयकत्वनिवेशनप्रयो-जनं स्फुटयितुमाशङ्कते । न चादिमेष्विति । शेषकल्पे विनश्यदव-स्थपरामर्शजन्यानुमितिस्थलेऽव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टपरा-मर्शस्यैवानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणे सत्त्वान्नानुपपत्तिरित्यत आदि-मेष्वित्युक्तम् । अन्यथात्वादिति । द्वितीयक्षणेऽनुमित्यनुत्पत्त्या तत्का-रणतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादनुत्पत्तिक्षणावच्छिन्नस्यानुमित्यव्यवहि-तप्राक्क्षणेऽसत्त्वादित्यर्थः । अनुमित्युत्पत्तिक्षण इव दर्शितस्थलेऽनु-मितिपूर्वमपि परामर्शेन प्रतिबन्धादनुव्यवसायादिर्नोत्पत्तुमर्हतीति

ङ्कानिरासायानुमितिसामग्र्या विरोधिन्या विरहेणेति । परामर्श-
मात्रं न प्रतिबन्धकम् अपि त्वनुमितिसामग्र्येव, तदानीन्तु न त-
त्सामग्री तस्याः फलाव्यवहितप्राक्क्षण एव सत्त्वादिति । तदानीम् ।
तादृशपरामर्शद्वितीयक्षणे । अनुव्यवसायादित्यादिना सन्निकृष्टव-
स्त्वन्तरज्ञानपरिग्रहः ।

ननु यत्र परामर्शोत्पत्तिकाले समानविषये लौकिकचाक्षुषादिप्र-
त्यक्षस्य भिन्नविषये च शाब्दबोधस्य सामग्र्यासीत्तत्र द्वितीयक्षणे
विनिगमनाविरहेण किमपि ज्ञानं न जायते सकलज्ञानसामग्रीषु
प्रतिबन्धकसमवधानस्य तुल्यत्वादतस्तद्द्वितीयक्षणे प्रत्यक्षादिसाम-
ग्रीविगमेऽपि तृतीयक्षणे नानुमितिः स्यात् । उक्तकारणतावच्छेद-
काक्रान्तज्ञानाभावादित्यत आह । अन्तत इति । कथञ्चिज् ज्ञाना-
नुत्पादेऽपीत्यर्थः । संस्कारादिति । तस्यापि सविषयकत्वघटिततत्स-
त्कारणतावच्छेदकाक्रान्तत्वादिति भावः ।

न च यत्र परामर्शादिरुपेक्षात्मकस्तत्र का गतिरिति वाच्यम् ।
फलानुरोधेन तत्र संस्कारकल्पनाया आवश्यकत्वेन परामर्शादेरुपे-
क्षात्वस्यैवासिद्धेः ।

नन्वनुमितेः संस्कारजन्यत्वोपगमे तस्याः स्मृतित्वापत्तिः, सं-
स्कारजन्यज्ञानत्वस्य स्मृतित्वप्रयोजकत्वादत आह । संस्कारजन्य-
त्वेनेति । निरासादिति । संस्कारत्वेन संस्कारजन्यत्वस्यैव स्मृतित्व-
प्रयोजकत्वात्, अन्यथा कालोपाधिविधया ज्ञानान्तरेऽपि, ज्ञायमा-
नलिङ्गकरणतामते संस्कारलिङ्गकानुमितौ च संस्कारस्य जनकत्वे-
नातिप्रसङ्गादिति भावः ।

(दी०) स्याद्वा स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्व-
क्षणवृत्तिभिन्नत्वेन, स्वसमानाधिकरणानुमित्यव्यवहितपूर्वत्वा-
नधिकरणक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वेन वा स्वसमानाधिकरणानुमि-
त्युत्पत्त्यनधिकरणसमयाव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वेन वा
प्रतिबन्धकत्वम् । तदव्यवहितपूर्वत्वञ्च तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वं-
सप्रतियोगित्वम् ।

(गा०) प्रकृतसाध्याय कार्यानुत्पत्तिनिर्वाहतावच्छेदकरूपे-

न प्रतिबन्धकत्वमेव प्रसज्यति । स्वसमानाधिकरणेति । परामर्शा-
वृत्तिरनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तिसिद्धिभिन्नसिद्ध्यभावपक्षतावच्छेदक्या ।

सिद्ध्यात्मकपरामर्शानन्तरासिषाधयिषोत्पत्तिकाले सर्वत्र तत्-
द्वात्मसमवेतधर्मनाशस्याप्रामाणिकत्वं यत्र न तन्नाशस्तत्र प्रथम-
क्षणेऽप्युक्तप्रतिबन्धकतावच्छेदकावच्छिन्नस्यासत्त्वेनातिप्रसङ्गसम्भ-
वात् कल्पान्तरमाह । स्वसमानाधिकरणेति । उक्तस्थले परामर्शा-
देरनुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणवृत्तित्वेऽपि तदुत्पादक्षणस्यानुमित्यव्य-
वहितपूर्वत्वानाधिकरणतया तद्वृत्तित्वविशिष्टत्वेन परामर्शादेरेव
प्रतिबन्धकत्वादत्र कल्पे तादृशस्थले सिषाधयिषोत्पादकालेऽनु-
मितिप्रसङ्ग इति भावः ।

अत्रानुमितेरव्यवहितपूर्वत्वं वक्ष्यमाणतदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वं-
सप्रतियोगित्वम् । तत्र क्षणत्वानिवेशेऽनुमित्युत्पत्त्यधिकरणमहाका-
लाद्युत्पत्तिकध्वंसमादायातिप्रसक्तमिति क्षणत्वनिवेशनमावश्यकम् ।
एवञ्च एतदपेक्षया तादृशानुमित्युत्पत्त्यनधिकरणसमयोत्पत्तिकध्वं-
सप्रतियोगिक्षणवृत्तित्वविशिष्टत्वेन प्रतिबन्धकत्वमेवोचितम्, अनु-
मित्युत्पत्त्यनधिकरणसमयस्य क्षणत्वेनानिवेशेऽपि क्षतिविरहात् ।
अनुमित्युत्पत्त्यनधिकरणस्थूलकालोत्पन्नध्वंसप्रतियोगित्वस्यानुमि-
त्यव्यवहितपूर्वक्षणाभिन्नक्षण एव सत्त्वात् । चरमक्षणत्वनिवेशनञ्च
उभयत्रैवावश्यकम् ।

अनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणेऽपि तदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रति-
योगित्वानाधिकरणमहाकालादिवृत्तित्वविशिष्टसत्त्वेनानुमित्युत्पत्त्यन-
धिकरणसमयोत्पन्नध्वंसप्रतियोगिस्थूलकालविशेषवृत्तित्वविशिष्टस-
त्त्वेन चानुमितिमात्रानुत्पत्तेरित्याशयेनाह । स्वसमानाधिकरणेति ।
यदि च पूर्वकल्पे क्षणत्वानिवेशेऽनुमित्युत्पत्त्युपलक्षितकालोत्पत्ति-
कत्वनिवेशनेनैवान्यकालावच्छेदेनानुमित्युत्पत्त्यधिकरणमहाकाला-
द्युत्पत्तिकध्वंसमादायातिप्रसङ्गः, न तु तदुत्पत्तिविशिष्टसमयोत्प-
त्तिकत्वनिवेशे, तथा च क्षणत्वमुत्पत्त्यधिकरणकाले न निवेश्यमेवे-
त्युच्यते तथाऽपि उपलक्षितोत्पत्तिकत्वापेक्षया तदुत्पत्तिकत्ववि-
शिष्टोत्पत्तिकत्वस्य गुरुशरीरतयैव कल्पान्तरानुसरणसङ्गतिः ।

न चैतत्कल्पेऽप्यनुमित्युत्पत्त्यभावविशिष्टसमयोत्पत्तिकत्वमेव ध्वं-
से निवेश्यम्, अनुमित्युत्पत्त्यधिकरणभिन्नोत्पत्तिकत्वनिवेशे वगादु

मित्यात्मकपरामर्शानन्तरजातानुमित्यनन्तरेच्छाबलात् पुनरनुमितिः तत्रानुमित्सोत्पादकालस्य तत्पूर्वं परतो वाऽवस्थानावश्यकतयाऽनुमित्युत्पत्त्यधिकरणत्वनियमेन प्रथमानुमित्युत्पत्तिक्षणस्यानुमित्युत्पत्त्यनधिकरणसमयोत्पन्नध्वंसप्रतियोगिताया दुर्घटतयाऽनुमित्सोत्पत्तिकालेऽनुमित्यापत्तेः । अनुमित्युत्पत्त्यभावोपलक्षितसमयोत्पत्तिकत्वनिवेशोऽनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणस्यापि तदुत्पत्त्यभावाधिकरणस्थूलकालोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगितया तद्व्याप्तिपरामर्शादेरनुमितिविरोधितापत्तेः, तथा च साम्यमिति वाच्यम् । क्षणिकक्षणाभ्युपगमेऽनुमित्युत्पत्त्यनधिकरणत्वोपलक्षितसमयोत्पत्तिकत्वनिवेशेऽपि दर्शितस्थलेऽनुमित्सोत्पत्तिक्षणस्यानुमित्युत्पादानधिकरणतयोक्तदोषानवकाशेन तत्कल्पे लाघवसम्भवात् । अनुमित्यनधिकरणत्वस्य समयविशेषणत्वेऽनुमित्युत्पत्तिक्षणस्याप्यनुमित्यधिकरणसमयविशेषं प्रत्येवाव्यवहितपूर्वतया तदुत्तरमनुमित्यापत्तिरतस्तदुत्पत्त्यनधिकरणत्वपर्यन्तनिवेशः ।

समयाव्यवहितपूर्वत्वं समयोत्पत्तिध्वंसप्रतियोगित्वमेव न तु वक्ष्यमाणतदुत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वम्, तदुत्पत्तिक्षणनिवेशे प्रयोजनाभावात् । प्रागभावानभ्युपगन्तृनये तदुत्पत्तिकालीनध्वंसप्रतियोगित्वं तत्पूर्वत्वम् । तथा च तदुत्पत्तिकालीनध्वंसप्रतियोगिकालवृत्तिध्वंसाप्रतियोगित्वरूपाव्यवहितत्वस्य स्वातन्त्र्येण निवेशनमफलम्, तदुत्पत्तिकालीनत्वस्थले तदुत्पत्तिकालोत्पत्तिकत्वनिवेशन एव व्यवहितपूर्वकालवारणसम्भवादित्याशयेनानुमित्यव्यवहितपूर्वत्वमनुमित्युत्पत्तिक्षणोत्पत्तिकध्वंसप्रतियोगित्वरूपमेव वाच्यमित्याह । तदव्यवहितेति । अनुमितिस्थितिकालोत्पन्नध्वंसप्रतियोगित्वमनुमित्युत्पत्तिक्षणसाधारणमतस्तद्वृत्तित्वविशिष्टस्य विरोधित्वोपपत्तये प्रथमोत्पत्तिनिवेशः । उत्पत्तिविशिष्टोत्पत्तिकत्वनिवेशो तल्लाभायैव क्षणपदम् ।

(दी०) न चात्र प्रथमे यत्र सिद्ध्यात्मकपरामर्शानन्तरं सिषाधयिषाया उत्पत्तिकाले तत्पुरुषीयस्य कस्यापि धर्मस्य न विनाशोऽनन्तरं पुनरनुमितिः, तत्र तदुत्पत्तिसमयेऽपि सा स्यात्, तत्पूर्वकालीनानां सर्वेषां तादृशपूर्ववर्तित्वेन अविरोधि-

त्वादिति वाच्यम् । अनवरतपरिस्पन्दमानापरिमितपवनादि-परमाणुचेतनसंयोगसन्तानान्तःपातिव्यक्तीनामविरतमेवोपरमात्, फलानुत्पादबलेनापि तादृशकल्पनासम्भवात्, कारणान्तरकल्पने गौरवाच्च अन्वयव्यभिचारसन्देहस्य च कारणत्वग्रहाविरोधित्वात् ।

(गा०) द्वितीयकल्पानुसरणबीजीभूतप्रथमकल्पदोषं कथञ्चिदुद्धर्तुमाशङ्कते । न चात्रेति । सिषाधयिषोत्पत्तिकाले कस्यचिदात्मधर्मस्य नाशे तस्यैवानुमितिपूर्ववर्त्तिभिन्नत्वेन विरोधितया न सिषाधयिषोत्पादकालेऽनुमित्यापत्तिसम्भव इति तदविनाशस्थलानुधावनम् । अन्यदीयधर्मनाशेऽपि तेन धर्मेणाप्रत्यासन्नतया अन्यदीयानुमितिप्रतिबन्धासम्भवात्तत्पुरुषीयस्येत्युक्तम् ।

यद्यपि परामर्शानन्तरं सिषाधयिषोत्पादस्थले परामर्शाव्यवहितक्षणे फलेच्छा अवश्यमेव स्वीकार्या, तथा च तस्या एव सिषाधयिषोत्पत्तिकाले अवश्यं विनाशस्तथाप्यपेक्षाबुद्ध्यात्मकफलज्ञानात् यदि परामर्शोत्पत्तिकाले फलेच्छा स्वीक्रियते. तदा परामर्शोत्पत्तिद्वितीयक्षणे न आत्मधर्मविनाशः सम्भवतीत्यभिप्रायेणेदम् । अनुमितौ सुखत्वभ्रमदशायां फलान्तरेच्छामन्तरेणैव सुखत्वप्रकारेणानुमित्सा सम्भवतीत्यभिप्रायेण वा ।

सिषाधयिषानन्तरमनुमित्यनुत्पादे तत्पूर्वोत्पन्नपरामर्शादेरेवानुमित्यव्यवहितपूर्ववर्त्तिभिन्नतया विरोधित्वेनापत्त्यसम्भव इत्यतोऽनन्तरमनुमितिरित्युक्तम् । अनवरतेति । अनवरतपरिस्पन्दमानानामपरिमितपवनादिपरमाणूनां चेतनेनात्मना सह यः संयोगसन्तानः संयोगधारा, तदन्तर्गतव्यक्तीनां प्रतिक्षणमेव नाशादित्यर्थः । अपरिमितानामपि घटादीनामिव स्थिरत्वे, सदागतिस्वभावानामपि एकद्व्यादिरूपत्वे प्रतिक्षणं न संयोगोत्पादविनाशसम्भव इत्यपरिमितान्तम् । प्रतिक्षणमात्मसमवेतसंयोगादिनाशस्य सम्भवेऽपि न प्रामाणिकतेत्याशङ्क्याह । फलानुत्पादेति । कल्पनासम्भवादिति । अनुमित्युत्पत्तेरुक्तकारणस्वस्याावश्यकतया तदनुत्पादस्य तादृशसंयोगादिनाशमन्तरेणानुपपद्यमानत्वादिति भावः ।

ननु तत्रानुमित्यनुत्पादनिर्वाहाय सिद्ध्यभावादिरूपकारणान्तरमेव कल्प्यतां तद्विरहेणापि तत्र तदुपपत्तेरित्यत आह । कारणान्तरेति ।

ननु अनुमितिपूर्ववर्त्तिभिन्नत्वावच्छिन्नाभावस्य कारणतासिद्धौ उक्तस्थलेऽनुमित्यनुत्पादनिर्वाहाय तादृशकारणाभावोपपादकसंयोगादिविनाशः कल्पनीयः । प्रथमञ्च तादृशग्रह एव न सम्भवति उक्तस्थले तदानीं तादृशाभावरूपकारणसत्त्वस्य सन्दिग्धतया अन्वयव्यभिचारसन्देहादित्यत आह । अन्वयव्यभिचारेति । कारणत्वग्रहाविरोधित्वादिति । कारणतायाः कार्यव्यापकतागर्भाया ग्रहे ग्राह्याभावावगाहितया व्यतिरेकव्यभिचारग्रहस्यैव विरोधित्वात्, सामग्रीनिष्ठकार्यव्याप्तेश्च कार्यकारणभावाघटकतया तादृशव्याप्तिविरोध्यन्वयव्यभिचारग्रहस्य कार्यकारणभावग्रहविरोधित्वे मानाभावादिति भावः ।

(दी०) उपादीयन्तां वा तत्तदात्मसमयविशेषसम्बन्धा एव तादृशपूर्ववर्त्तिभिन्नाः । भवेद्वा तत्तत्पुरुषीयानुमितिं प्रति तत्तदीयानुमित्यव्यवहितपूर्वक्षणत्वादिना तादृशक्षणवर्त्तित्वविशिष्टत्वादिना वा कारणत्वम् । तथा च उपमानादेः प्रमाणान्तरत्वं भज्येत सर्वत्र अनुमितिसामग्रीसम्भवात् । विलीयेत च परामर्शत्वादिना कारणत्वम् बाधत्वादिना च प्रतिबन्धकत्वम् । अनयैव रीत्या कार्यान्तरेष्वपि क्लृप्तानां कारणानां प्रतिबन्धकानाञ्च अतथात्वमक्लृप्तानाञ्च तथात्वं प्रसज्येत । अत एव न न द्वितीयोऽपि प्रकारः वैयर्थ्याच्च सिद्धेः ।

(गा०) ननु प्रतिक्षणमात्मनि संयोगादिविनाशेऽपि यत्र दर्शितस्थले सिद्धिरनुमितिरूपा तत्र तद्वितीयक्षणविनष्टसंयोगादेरनुमितिपूर्वमपि सत्त्वेनाविरोधितया उक्तापत्तिस्तदवस्थैवेत्यत आह । उपादीयन्तामिति । प्रतिबन्धकतया स्वीक्रियन्तामित्यर्थः । समयविशेषः । यदा तत्रात्मनि अनुमितिर्नोत्पद्यते तत्क्षणाव्यवहितपूर्वक्षणरूपः । तत्सम्बन्धस्यानुमित्यव्यवहितपूर्वमभावात् । एवं सति प्र-

तिबन्धकता स्वरूपसम्बन्धेनैव वाच्या ।* सर्वत्र क्षणविशेषसम्बन्धस्यैव प्रतिबन्धकतासम्भवेन सिद्ध्यादिसाधारण्यविरहेऽपि क्षतिविरहात् । क्षणसम्बन्धस्य स्वरूपातिरिक्तत्वमभ्युपेत्येदम् । अनतिरिक्तत्वाभिप्रायेणानुगतेन भेदकूटाघटितलघुरूपान्तरेण कारणतां प्रसञ्जयति । भवेद्धेति । एकपुरुषीयानुमित्युत्पादक्षणे सर्वात्मन्यनुमित्यापत्तेर्वारणाय तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशः । क्षणस्य कारणता च यदा तादृशक्षणः तदुत्तरं कार्यमिति कालिकप्रत्यासत्त्या बोध्या । परामर्शसाधारण्यानुरोधेनाह । तादृशेति । तदीयानुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तीत्यर्थः ।

यद्यप्यत्र पूर्वोपदर्शितस्वसामानाधिकरण्यस्यानुमितिविशेषणतयाप्यतिप्रसङ्गः शक्यवारणस्तथापि तत्र स्वत्वान्तर्भावेनाननुगममाशङ्क्य तत्पुरुषीयत्वघटितैतत्कल्पानुसरणं बोध्यम् ।

न चैवं पुरुषभेदेन कारणताभेदात् सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या लिङ्गपरामर्शत्वासिद्ध्यभावत्वादिना कारणताकल्पनमेवोचितमिति वाच्यम् । लिङ्गपरामर्शादेरपि लिङ्गादिभेदेन कारणताभेदस्याऽऽवश्यकत्वात् पुरुषापेक्षया लिङ्गादीनामेव भूयस्त्वात् ।

उक्तरूपेण कारणतास्वीकारे अनिष्टं प्रदर्शयति । तथा चेति । उपमानादेरित्यादिना शब्दपरिग्रहः । प्रमाणान्तरत्वम् । अनुमितिबहिर्भूतप्रमाणत्वम् । सर्वत्रैवेति । उपमानादिस्थले लिङ्गपरामर्शादिघटितानुमितिसामग्र्यनियमात् तत्र प्रमित्यन्तरमुपपद्यते अत उपमानादेः प्रमाणान्तरता अनुमित्युत्पत्तिमात्रनिर्वाह्यस्य उक्तकारणस्यानुमितिसामग्रीत्वे तु तस्याः सर्वत्रैव सम्भवेनोपमित्यादिरूपविलक्षणप्रमितेरेवासिद्ध्यापत्तेरिति भावः ।

ननु सर्वत्रैकजातीयप्रमितिसामग्रीसम्भवेऽपि उपमिनोमि शाब्दयामि अनुमिनोमीत्यनुभवसाक्षिकं प्रमितिवैलक्षण्यं दुरपह्नवमेवेति नोपमानादेः प्रमाणान्तरताभङ्ग इत्यतोऽन्यदोषमाह । विलीयेतेति । उक्तरूपेण परामर्शादेरपि कारणत्वात् परामर्शत्वादिनेति । अनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्तिभिन्नत्वादिना बाधादेरपि प्रतिबन्धकत्वात् बाधत्वादिनेति । कार्यान्तरेषु । प्रत्यक्षादिषु । कारणानाम् । सर्ववादिसिद्धकारणतावच्छेदकेन्द्रियसन्निकर्षत्वाद्यवच्छिन्नानाम् । प्रतिबन्धकानाम् । सर्वसम्मतप्रतिबन्धकतावच्छेदकदोषविशेषत्वाद्यवच्छि-

ज्ञानाम् । अतथात्वम् । अकारणत्वमप्रतिबन्धकत्वञ्च । अक्लृप्तानाम् । अकारणत्वादिना सर्वानुमतानां कार्याव्यवहितपूर्ववर्त्तितद्भिन्नाना-मुदासीनवस्तूनाम् । तथात्वम् । कारणत्वादिकम् । प्रसज्येत । ते-षामप्युक्तकारणतावच्छेदकादिरूपाक्रान्तत्वादिति भावः ।

अत एवेति । अनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्त्तिसिद्धिभिन्नसिद्धीनां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावस्य हेतुत्वेऽनन्तकारणताप्रसङ्गात्,तादृश-सिद्धिभिन्नसिद्धित्वावच्छिन्नाभावहेतुत्वे तस्यानुमित्युत्पत्त्यधीनतया अन्योन्याश्रयात्, तत्तत्सिद्धिभेदकूटवत्सिद्धित्वावच्छिन्नाभावहेतु-त्वे भेदानां विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहादेवेत्यर्थः । एत-न्मते अधिकदूषणमाह । वैयर्थ्यञ्चेति । अनुमित्यव्यवहितपूर्ववर्त्तिभि-न्नत्वावच्छिन्नाभावस्यैव कारणत्वसम्भवात्, बाधबुद्ध्यादेरभावस्य परामर्शादेश्च कारणतान्तरताविलयप्रसङ्गस्येष्टत्वादिति भावः । एत-न्मते इव दर्शिततृतीयक्षणसाधारणाव्यवहितोत्तरत्वघटितस्वक्षणा-व्यवहितोत्तरक्षणोत्पत्तिकानुमितिकभिन्नसिद्ध्यभावरूपपक्षतापक्षेऽपि पूर्वोक्तसिद्धिपदव्यावृत्त्यसङ्गतेस्तद्वैयर्थ्यं बोध्यम् ।

न च ज्ञानेच्छयोर्यौगपद्ये सिषाधयिषाकालोत्पन्नानुमितिपूर्ववर्त्तिपरामर्शादेः सिषाधयिषाविरहविशिष्टाव्यवहितोत्तरक्षणोत्पन्ना-नुमितिकभिन्नतया पूर्वं सिषाधयिषाविरहविशिष्टतया चानुमितिवि-रोधिता स्यादिति तत्सार्थकता इति वाच्यम् । ज्ञानेच्छयोर्यौगपद्ये सिद्ध्युपादानेऽपि यत्र पूर्वोत्पन्नसिषाधयिषाचतुर्थक्षणे सिद्ध्यनन्तरं पुनः सिषाधयिषा अनुमितिश्च युगपत्तत्र सिद्धिविरोधितापत्तेर्दु-र्वारत्वात् ।

न च तत्र सिद्ध्यनुपादाने सिषाधयिषाविरहविशेषणस्यापि वै-यर्थ्यमापातितं यत्र क्रमेण सिद्धिसिषाधयिषानुमितयस्तत्र सिद्धेर-नुमित्यविरोधित्वेऽपि सिषाधयिषोत्पत्तिकालविनष्टफलेच्छादीनां विरोधितयैव सिषाधयिषोत्पत्तिक्षणेऽनुमितिवारणसम्भवादिति वा-च्यम् । सिद्धेरनुमितिरूपत्वे इच्छाकालाविनष्टफलेच्छादेरनुमित्यव्य-वहितपूर्ववर्त्तितया विरोधित्वासम्भवादिति ।

(दी०) सिषाधयिषाविरहविशिष्टस्य सिद्ध्यनुमानाति-रिक्तसाधकमानयोरन्यतरस्याभावः कारणमिति तु केचित्तन्न ।

साधकं हि मानं सिद्धिस्वरूपयोग्यं तदुपहितं तत्सामग्री वा ? नाद्यः, चक्षुरादिसत्त्वे विनाऽनुमित्सामनुमित्यभावप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, सिद्धेः पूर्वं तदुपहितत्वाभावेन प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वेऽप्यनुमित्यापत्तेः, अनुमानातिरिक्तेत्यस्य वैयर्थ्याच्च । न तृतीयः, अनुमितिसामग्र्यभावत्वेन प्रत्यक्षकारणत्वम् अनुमित्साविरहविशिष्टप्रत्यक्षसामग्र्यभावत्वेन चानुमितिकारणत्वमित्यन्योन्याश्रयात् । स्थाणुत्वाभावव्याप्यदर्शनक्षणे प्रतियोग्यारोपविरहेणाभावप्रत्यक्षसामग्रीविरहात् पक्षतासत्त्वे स्थाणुत्वारोपक्षणे तदभावानुमित्यापत्तेरित्यपि कश्चित् ।

(गा०) समानविषयकप्रत्यक्षसामग्रीकाले पक्षताविरहेणानुमितिं वारयतो मूलस्थसाधकमानपदं सिद्धिसाधकमानविशेषान्यतरपरतया वर्णयत उपाध्यायस्य मतमाह । सिषाधयिषेति ।

सिद्धाविव साधकमानेऽपि अनुमित्साया उत्तेजकत्वात् प्रत्येकं तदभावविशेषणत्वे गौरवमित्यन्यतरत्वावच्छिन्ने सङ्क्षिप्तविशेषणतालाभाय समास उपेक्षितः । अनुमितिपूर्वमनुमानरूपस्यैव साधकमानस्य नियमेन सत्त्वात् सिषाधयिषां विना कदाऽप्यनुमितिर्न स्यादित्यनुमानातिरिक्तत्वं साधकमानविशेषणम्, साधकमानपदार्थघटकसिद्धावनुमित्यन्यत्वविशेषणं पर्यवसितम्, इदञ्च लाघवमाशङ्क्याग्रे निराकार्यम् । साधकमानपदार्थं वितर्क्य दूषयति । साधकं हीति । तदुपहितम् । स्वजन्यसिद्धिविशिष्टम् । तत्सामग्री । सिद्धेः कारणसमुदायः । अनुमित्सासत्त्वे तदभावविशिष्टसाधकमानाभावस्याक्षतत्वाद्विनाऽनुमित्सामिति । अनुमित्यभावप्रसङ्गादिति । कालिकप्रत्यासत्त्या प्रतिबन्धकत्वाभिप्रायेण । समवायेन प्रतिबन्धकत्वे आत्मनि सर्वदैव चक्षुरादिप्रमाणाभावादतिप्रसङ्गो बोध्यः । प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे अनुत्पन्ने प्रत्यक्ष इति शेषः ।

ननु तत्रानुमितिवारणायान्यदेव प्रतिबन्धकमास्थेयं सिद्ध्यभावपक्षतामतेऽपि तदावश्यकत्वादित्यत आह । अनुमानातिरिक्तेति । तथा सति पक्षताशरीरेऽनुमानातिरिक्तसाधकमानाभावस्य निष्फल-

त्वादित्यर्थः । सिषाधयिषाविरहसहकृतसिद्ध्यभाववद्धेतुसत्ताविरहदशायां अनुमिति-वारणस्यैव तत्फलत्वात्, साधकमानपदेन सिद्ध्युपहितविवक्षणे च तदनिर्वाहादिति भावः ।

केचित्तु यथाश्रुतानुरोधेनानुमानातिरिक्तेति तन्मात्रपरमेव ।

न च सामग्र्याः पृथक् प्रतिबन्धकत्वे साधकमानपदार्थस्य सिद्ध्युपहितस्यापि निवेशनमफलमेवेति वाच्यम् । यत्र विषये प्रत्यक्षाद्युपहितसन्निकर्षादिघटितप्रत्यक्षादिसामग्रीदशायामेव परामर्शादिसमवधानं तत्रानुमितिवारणाय तादृशसाधकमानस्यैव पक्षतायां निवेशयितुमुचितत्वात् ।

न च तत्रापि सिद्धिप्रतिबन्धकतयैव उपपत्तौ सिद्ध्युपहितनिवेशनमफलमिति वाच्यम् । शाब्दसिद्धिकाले अशाब्दं ज्ञानं जायतामितीच्छाबलादनुमित्युपपत्तये सिद्धौ तादृशेच्छाया अवश्यमुत्तेजकत्वोपगमात् । तथाविधेच्छाबलादुपदर्शितप्रत्यक्षसामग्र्यनन्तरमनुमितेर्वारणाय साधकमानान्तर्भावसार्थक्यात् ।

न च सिद्ध्युपहितचक्षुःसंयोगादिसत्त्वे आलोकसमवधानासत्त्वे तादृशेच्छाबलात् अनुमित्युत्पत्त्या साधकमानेऽपि तादृशेच्छाया उत्तेजकताया आवश्यकत्वात् पक्षतायां तदन्तर्भावेऽपि उक्तापत्तिवारणासम्भव इति वाच्यम् । यत्र प्रत्यक्षोपहितचक्षुःसंयोगादिसत्त्वे इतरकारणसमुदायसत्त्वे परामर्शात् शाब्दं ज्ञानं जायतामितीच्छा न तु इतरकारणाभावविशिष्टचक्षुःसंयोगादिसत्त्वे तत्र तादृशेच्छाभावस्य प्रत्यक्षोपहितचक्षुःसंयोगादिरूपसाधकमानविशेषणत्वानुपगमात् तादृशविषयविशेषीयपक्षतायामेव तथाविधसाधकमानान्तर्भावस्य सार्थकत्वादित्याहुः ।

अनुमितिसामग्र्यभावत्वेन प्रत्यक्षकारणत्वमिति । अन्यथा अनुमित्साधीनानुमित्युत्पत्तिकाले प्रत्यक्षापत्तेरिति भावः । प्रत्यक्षसामग्र्यभावत्वेन । सिद्धिप्रत्यक्षसामग्र्यन्यतराभावत्वेन । अन्योन्याश्रयादिति । अनुमितिसामग्र्यभावं प्रत्यक्षकारणकलापान्तर्गतमज्ञात्वा प्रत्यक्षसामग्र्या अज्ञानात् तदज्ञाने च तदभावघटितानुमितिसामग्र्या अज्ञानात् तदभावादिज्ञानाभावादिति भावः ।

अथ वा कारणसमुदायत्वेन सामग्र्या निवेशे समुदायभेदस्य प्रत्येकं सकलकारणेष्वेव सत्त्वात् व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानुयो-

गिताकाभावानुपगमे सामग्र्यां(१) सामग्रीभिन्नभिन्नत्वं दुर्घटमिति कार्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नत्वेनैव सा निवेश्या, अव्याप्यवृत्तिध‍र्मावच्छिन्नभेदस्याव्याप्यवृत्तितामभ्युपेत्य अन्यदा कार्याव्यवहितपूर्वक्षणावच्छिन्नभेदवत्त्वं, कार्याव्यवहितप्राक्क्षणे च तादृशभेदावच्छिन्नभेदवत्त्वं फलोपधायकस्योपपादनीयम्। तथा च परामर्शसत्त्वे प्रत्यक्षोत्पत्तिकालेऽनुमित्यनुत्पादः प्रत्यक्षोत्पादनिर्वाह्यः उक्तानुमितिप्रतिबन्धकत्वस्य प्रत्यक्षोत्पत्तिमन्तरेणानिर्वाहात् प्रत्यक्षोत्पत्तिरपि अनुमित्यनुत्पादमपेक्षते, तदुत्पादे अनुमित्यव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नस्य प्रत्यक्षप्रतिबन्धकस्यावश्यं सत्त्वादित्यन्योन्याश्रय इति भावः।

अत्रैव कल्पे अन्येषां दूषणमुपन्यस्यति स्थाणुत्वाभावेति।

स्वोक्तदोषस्याप्येतदनुमततया चकारमकृतिः (२) यत्र विशेषदर्शनानन्तरक्षणजातप्रतियोग्यारोपात् स्थाणुत्वाद्यभावप्रत्यक्षं तत्रेत्यादिः। तदभावानुमित्यापत्तेः। स्थाणुत्वाभावानुमित्यापत्तेः। तथा चानुमित्यन्यासिद्धिसामग्र्यभावस्य कार्यकालवृत्तितया पृथगेव कारणत्वमावश्यकमिति भावः।

न च प्रतियोग्यारोपस्याभावप्रत्यक्षकारणतामते यत्र विशेषदर्शनकाले तत्पूर्वं वा प्रतियोग्यारोपस्तत्रैव विशेषदर्शनाधीनमभावप्रत्यक्षं न तु विशेषदर्शनोत्तरप्रतियोग्यारोपानन्तरमिति वाच्यम्। प्रतियोग्यारोपस्याहेतुतामते विशेषदर्शनपर्यन्तं प्रतियोग्यारोपानुत्पादस्थले विशेषदर्शनोत्तरमभावप्रत्यक्षोत्पत्त्या फलसाम्याय तद्धेतुतामतेऽपि क्षणैकव्याजेनाभावप्रत्यक्षस्वीकारस्याऽऽवश्यकतेत्याशयात्।

न च विशेषदर्शनानन्तरमाहार्य एव प्रतियोग्यारोपो भविष्यति तत्सामग्र्यामिच्छाघटिताया बलवत्त्वान्नोक्तस्थलेऽनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम्। धर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्यमात्रावगाहिविशेषदर्शनोत्तरमिच्छां विनैव प्रतियोग्यारोपसम्भवात्(३)। प्रतियो-

---

(१) "सामग्र्या" मिति पाठोऽन्यस्मिन् पुस्तके नास्ति।

(२) दीधितौ "इत्यपि" इत्यत्र "इति च" इति पाठः क्वचित् पुस्तके स्यादिति भाति।

(३) "न च प्रतियोग्यारोपस्य" इत्यादिः "प्रतियोग्यारोपसम्भवा" दित्यन्तः पाठस्तु सर्वस्मिन् पुस्तके न लभ्यते।

स्यादे[illegible]तया "केचिदित्यादि (१)"।

(दी०) वस्तुतस्तु स्वतन्त्रान्वयव्यतिरेकशालित्वाभिप्राये-न प्रथमोपस्थितत्वाल्लाघवाच्च प्रत्येकमेव तथात्वमन्यथा बाधा-देरपि अत्रैवान्तर्भावप्रसङ्गात्, न चानुमित्साविरहस्य प्रत्येक-विशेषणत्वे गौरवं शाब्दसिद्धौ सत्यामशाब्दं ज्ञानं जायतामि-तीच्छायामनुमितेरुत्पादात् सिद्धावनुमितिविषयकेच्छाविरहस्य, प्रत्यक्षसामग्रीसत्त्वे च तादृशेच्छायामप्यनुमित्यनुत्पादात् सा-धकमाने अनुमितित्वादिप्रकारकेच्छाविरहस्य पृथगेव विशेषण-तायास्त्वयाऽपि वाच्यत्वात् ।

(गा०) ननु पक्षताघटकप्रत्यक्षसामग्री नानुमितिसामग्र्यभा-वघटितकारणसमुदायरूपा, अपि तु तदतिरिक्ता प्रत्यक्षासाधारण-कारणसमुदायरूपैव वाच्या, अनुमित्साविशिष्टसमानविषयकानु-मितिसामग्रीदशायां सिषाधयिषारूपोत्तेजकबलादेवानुमित्युपपत्तेः। एवं प्रत्यक्षं प्रत्यनुमितिसामग्रीप्रतिबन्धकतायामपि निरुक्तपक्षता न निवेश्यते, अपि तु लाघवादनुमित्साविशिष्टयमेव, असत्यामनुमि-त्सायां समानविषये प्रत्यक्षोत्पत्तेरावश्यकत्वात्तत्सत्त्वे च पक्षताया अपि आवश्यकत्वात् । तथा च न प्रथमोक्तान्योन्याश्रयावकाशः, एवं सामग्र्याः कार्याव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नत्वेन प्रतिबन्धक-त्वेऽपि समानविषयकप्रत्यक्षं प्रति प्रतिबन्धकतायामनुमित्सावै-शिष्ट्यं निवेश्यते । तथा चोक्तस्थले प्रत्यक्षोत्पत्तिर्नानुमित्यनुत्पाद-मुपजीवति अनुमित्युत्पादेऽप्यनुमित्साविरहेण प्रत्यक्षप्रतिबन्ध-कासत्त्वात्, अपि तु अनुमित्साविरहमेवेति नापरोऽप्यन्योन्याश्र-यः। अन्यथा सामग्र्याः पक्षतायामनन्तर्भावेऽपि पृथक् प्रतिबन्ध-कताया [illegible]रादित्यत आह । वस्तुतस्त्विति ।

[illegible] व्यतिरेकशालित्वं सिषाधयिषादिरूपप्रत्येक[illegible] [illegible] व्यतिरेकानुविधायित्वम् ।

[illegible] ऽपि [illegible]

(१) [illegible]

[illegible]

न्नस्य कार्यानुत्पादान्वयनियतत्वं तदवच्छिन्नव्यतिरेकस्य च कार-
णान्तरपरामर्शादिसहितस्य कार्योत्पादनियतत्वं सम्भवति इति न
तावता सिद्धित्वादिना प्रतिबन्धकतासिद्धिरित्यतो हेत्वन्तरमाह।
नियमेनेति। प्रथमोपस्थितत्वात्। प्रत्येकरूपावच्छिन्नस्य तदव-
च्छिन्नान्यतरत्वापेक्षया प्रथममुपस्थितत्वात्। उपस्थितिलाघवमु-
क्त्वा शरीरलाघवमाह। लाघवादिति। उक्तरूपद्वयमपेक्ष्य गुरुभयघ-
टितस्याधिकभेदादिघटिततया गुरुत्वादिति भावः। प्रत्येकम्।
सिद्धित्वादिना। तथात्वम्। प्रतिबन्धकत्वम्। अन्यथा। प्रतिबन्ध-
कत्वैक्यानुरोधेन नानाधर्मावच्छिन्नानां तदवच्छिन्नान्यतम-
त्वेन प्रतिबन्धकत्वे। बाधादेरित्यादिना सत्प्रतिपक्षादिपरिग्र-
हः। (१) अत्र। पक्षतायामेव। अन्तर्भावप्रसङ्गात्। घटकताप्रसङ्गा-
त्। सिद्धिबाधसामग्रीविशेषान्यतमत्वावच्छिन्नाभावस्य पक्षता-
त्वप्रसङ्गादिति समुदायार्थः। अन्यथा बाधबुद्ध्यभावस्य कारण-
तान्तरकल्पनापत्तेरिति भावः।

न च वह्न्यादिनिश्चयप्रतिबन्धतायामपि वह्निमान् पर्वतो घट-
वानित्याद्यनुमितौ वह्न्यभावादिनिश्चयस्य प्रतिबन्धकतया वह्न्यादि-
प्रकारताघटितरूपावच्छिन्नं प्रति वह्न्यभावादिनिश्चयस्य प्रतिब-
न्धकतान्तरकल्पनमावश्यकमिति कथं साध्यतदभावादिनिश्चया-
नामेकरूपेण प्रतिबन्धकताङ्गीकार इति वाच्यम्। वह्न्यादिप्रकार-
कानुमितौ वह्न्यभावादिनिश्चयस्य पृथक् प्रतिबन्धकत्वेऽपि वह्नि-
मान् पर्वतो घटवान् इत्याद्यनुमितिहेतुपक्षतायामाश्रयासिद्ध्यादिनि-
श्चयान्तर्भावेणैव तादृशनिश्चयदशायां तथाविधानुमितिवारणस-
म्भवात्, अवच्छेदकगौरवस्य तावतैवाप्रयोजकीकृतत्वात्।

न च तथाऽपि बाधकाले प्रत्यक्षादेरप्यनुत्पत्त्या विशिष्टबुद्धि-
सामान्यं प्रति बाधबुद्धेः प्रतिबन्धकतान्तरकल्पनमावश्यकमिति
पक्षतायां तदन्तर्भावो निरर्थक इति वाच्यम्। तत्रापि भिन्नविषय-
कानुमितिसामग्र्यादीनामवश्यकल्पनीयप्रतिबन्धकतायां बाधसा-
धारणान्यतरत्वावच्छेदकतयैवोपपत्तेः [illegible] सामान्यप्रतिब-
न्धकत्वासिद्धेः। प्रत्यक्षस्थले [illegible] तथापि तदसिद्धेः।

---

(१) स प्रतिपक्षादिपरिग्रह इत्यधिकः [illegible] पाठः।

केचित्तु । अत्रैव । ईदृशप्रतिबन्धकतायामेव । प्रतिबन्धकान्तरसाधारणान्यतरत्वावच्छिन्नप्रतिबन्धकतायामेवेति यावत् । अन्तर्भावप्रसङ्गात् । अवच्छेदकघटकताप्रसङ्गात् । तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानादिसाधारणान्यतरत्वेनैव बाधादेः प्रतिबन्धकताप्रसङ्गादिति समुदायार्थः । तथा च पक्षतायां बाधान्तर्भावपरत्वाभावान्नोक्तासङ्गतिरिति व्याचक्रुः ।

केचित्तु तदभावनिश्चयदशायां यादृशाङ्कुरविशेषधर्मितावच्छेदककाद्यनुमितेः कारणान्तरविरहादेव नियमतोऽनुत्पादस्तत्साधकस्थलाभिप्रायकोऽयं ग्रन्थ इत्याहुः ।

ननु सिद्धिसामग्रीविशेषयोरुभयोरेवानुमित्सायाः उत्तेजकतया तयोरनुगतरूपेण प्रतिबन्धकत्वे अनुमित्साविरहस्यान्यतरत्वावच्छिन्ने सकृद्विशेषणतया लाघवम्, अनुमित्साविरहविशिष्टसिद्धिसामग्र्यन्यतरत्वापेक्षया तद्विशिष्टसिद्धित्वतद्विशिष्टसामग्रीत्वयोरेकस्यापि विशेषणस्य द्विधा निवेशेन गौरवात्, अन्यतरत्वघटकांशापेक्षया सिषाधयिषाविरहांशस्य गुरुतायाः स्फुटत्वात् । अत एव बाधाद्यन्तर्भावप्रतिबन्धेरपि नावकाशः । बाधसिद्धितद्विशेषसामग्र्यन्यतमत्वेन प्रतिबन्धकत्वे अनुगतरूपावच्छिन्नांशे सिषाधयिषाविरहविशेषणतायां सिद्ध्यादिकाल इव बाधकालेऽपि अनुमित्साबलादनुमित्यापत्तेः, सिद्धित्वाद्यवच्छिन्न एव पृथक् तद्विशेषणतया उक्तलाघवानवकाशात् । विशिष्टबुद्धिसामान्ये बाधतदभावव्याप्यवत्ताज्ञानादीनामेकरूपेण प्रतिबन्धकत्वे उक्तदिशा लाघवासम्भवेनावच्छेदकगौरवस्य दुष्परिहरत्वात् ।

न च प्रत्यक्षस्थले बाधबुद्धौ तदभावव्याप्यवत्ताबुद्धौ च इच्छाया उत्तेजकतया तत्रानुगतरूपेण तयोः प्रतिबन्धकत्वे इच्छाविरहस्य सकृद्विशेषणतया लाघवमक्षुण्णमेवेति वाच्यम् । बाधादौ प्रत्यक्षेच्छाया उत्तेजकत्वे नानाप्रतिबन्धकताप्रसङ्गेन तदनभ्युपगमात्, अनाहार्यत्वस्य प्रतिबध्यतावच्छेदकत्वमङ्गीकृत्यैव बाधादिसमये आहार्यप्रत्यक्षस्योपपादनीयत्वादित्याशङ्कां निरस्यति । न चेत्यादिना । गौरवमित्यन्तेनाशङ्का । अनुमितेरुत्पादादिति । प्रत्यक्षसामग्र्यसत्त्वेऽनुमित्युत्पत्त्यैव तादृशेच्छाविपर्यासङ्केरिति भाव. । अनुमितिविषयकेच्छाविरहस्य । अनुमितित्वाप्रकारकतादृशेच्छा-

साधारणानुगतरूपावच्छिन्नविरहस्य । तादृशञ्च रूपं प्रागेवावेदि-तम् । अनुमित्यनुत्पादादिति । प्रत्यक्षोत्पत्त्या तादृशेच्छाविषयसि-द्धेरिति भावः । अनुमितित्वादिप्रकारकेच्छाविरहस्य । अनुमिति-त्वप्रत्यक्षान्यज्ञानत्वादिप्रकारकेच्छाविरहस्य । पृथगेव । यथायोगं सिद्धित्वप्रत्यक्षसामग्रीत्वाद्यवच्छिन्न एव ।

(दी०) स्वनिवर्त्तकप्रत्यक्षादिसामग्रीसमवहितान्यत्वादि-ना च तादृशेच्छयोरनुगमेऽतीव गौरवम्, अन्यतरत्वघटकयो-रन्योन्याभावयोर्मिथोविशेषणविशेष्यभावे विनिगमकाभावश्च। आत्मनिष्ठश्च समवायेन सिद्धेरभावः कारणम्, भिन्नभिन्नेन च सम्बन्धेन तत्तदसाधारणकारणरूपायास्तत्सामग्र्याः, मणिवि-शिष्टस्य वह्नेरिव इतरविशिष्टस्य मनोयोगादेः प्रतिबन्धकत्वायो-गात् । तथा च कथमनुगतरूपेण तयोरभावः कारणम् ।

(गा०) ननु अनुमितित्वादिप्रकारकेच्छातद्प्रकारकेच्छानाम-नुगतरूपावच्छिन्नाभाव एवान्यतरत्वावच्छिन्ने विशेषणं वाच्यम्, प्रत्यक्षादिसामग्रीदशायामुक्तेच्छाबलादनुमितेर्वारणाय चानुमिति-भिन्नालौकिकप्रत्यक्षान्यस्वविषयतावच्छेदकावच्छिन्नसामग्रीसमव-हितान्यत्वेनेच्छा विशेषणीया । अनुमितिसामग्र्या, उपनीतभानसा-मग्र्या च समवहिताया इच्छायाः सङ्ग्रहाय भेदद्वयमवच्छिन्नान्त-विशेषणम् । अनुमितित्वादिप्रकारिकायाः प्रत्यक्षादिसामग्रीसमवहि-तेच्छायाः संग्रहायावच्छिन्नान्तम् , एवञ्चोक्तलाघवमक्षुण्णमेवेत्यत आह । स्वनिवर्त्तकेति ।

निवर्त्तकत्वं विषयतया बोध्यम् । अतीव गौरवमिति । अतिगु-रुशरीरतादृशेच्छाविशेषणस्याधिकस्य निवेशादिति भावः ।

नन्वेवमपि प्रतिबन्धकतैक्यनिबन्धनं लाघवं दुर्वारमेव, प्रति-बन्धकत्वान्तराकल्पने एकत्रावच्छेदकगौरवस्याकिञ्चित्करत्वात् । अ-नेकत्र पक्षताहेतुतायाम् एकैकविधवह्न्यभावादिनिश्चयानामन्तर्भा-वेऽनन्तस्थले अवच्छेदकगौरवात् स्वातन्त्र्येण एकैकप्रतिबन्धकता-कल्पनस्योचिततया बाधादेः पक्षतान्तर्भावप्रतिबन्ध्यनवकाशात् । प्रतिबन्धेरनुत्तरत्वाश्रयाशयेनान्यतरत्वेन प्रतिबन्धकत्वमतेऽपि

विनिगमनाविरहेण प्रतिबन्धताद्वयमापादयति । अन्यतरत्वेति । अन्योन्याभावयोः । सिद्धिभेदसामग्रीभेदयोः । तथा च सिद्धिभेदविशिष्टसामग्रीभेदावच्छिन्नभेदः सामग्रीभेदविशिष्टसिद्धिभेदावच्छिन्नभेदश्च विनिगमनाविरहात् प्रतिबन्धकतावच्छेदक इत्यवच्छेदकभेदात् प्रतिबन्धकताभेद आवश्यकः ।

न च तादृशभेदयोः समनियतयोरभेदान्नावच्छेदकभेद इति वाच्यम् । तादृशभेदाभेदेऽपि तस्य सिद्धिभेदविशिष्टसामग्रीभेदावच्छिन्नभेदत्वेन सामग्रीभेदविशिष्टसिद्धिभेदावच्छिन्नभेदत्वेन च विनिगमनाविरहेणावच्छेदकतायाः स्वीकरणीयतया विशिष्टस्यावच्छेदकस्यावश्यं भेदात् ।

न चाखण्डस्य तस्य स्वरूपत एवावच्छेदकतासम्भवात्तुकाविशेषणपुरस्कारेण नावच्छेदकत्वमिति कथं विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । अभावस्याखण्डत्वेऽपि स्वरूपतोऽवच्छेदकतायाः सिद्धान्तविरुद्धत्वात्, यस्य स्वरूपतो भानं तस्यैव तथाऽवच्छेदकतायाः सिद्धान्तसिद्धत्वात्, विशेषणपुरस्कारेणोपस्थितेऽवच्छेदकत्वग्रहस्य विशेषणावच्छिन्ने अवच्छेदकतावगाहित्वनियमात् स्वरूपतो (१)ऽभासमाने स्वरूपतोऽवच्छेदकत्वस्य प्रमाणेनास्पर्शाच्च ।

न च तद्व्यक्तित्वेनैव भेदस्यावच्छेदकत्वं स्वीकरणीयं न तु स्वरूपतः, तथा च नोपदर्शितविनिगमनाविरहावकाश इति वाच्यम् । भेदनिष्ठतद्व्यक्तित्वस्य भेदस्वरूपातिरिक्तस्य दुर्वचत्वात्, भेदरूपस्य च तस्य स्वरूपतो विशेषणत्वासम्भवात् ।

एतेनाखण्डस्यान्यतरत्वावच्छिन्नाभावस्य तद्व्यक्तित्वेनैव हेतुत्वमित्यपि परास्तम् ।

यत्तु सिद्धिभेदसामग्रीभेदयोः सामानाधिकरण्येन मिथो विशेष्यविशेषणभावापन्नयोर्न भेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वं येन विनिगमनाविरहः स्यात्, अपि तु धर्मिविशेषणतापन्नयोरेव व्यासज्यवृत्त्यवच्छेदकत्वं तथाविधयोरप्यवच्छेदकतापर्याप्तिर्महानसीयवह्निर्नास्तीति प्रतीत्याऽवगाहनादिति, तदपि न । महानसीयवह्निर्नास्तीत्यादिबुद्धौ वह्नित्वाद्येकधर्मितावच्छेदकावच्छिन्न एव महानसीयत्वाद्यपरविशेषणभाननियम इत्येकत्रानेकेषामवच्छेदकत्वे प्रामाण्ये प्र-

(१) किञ्चिद्रूपेण भासमान इत्यपि पुस्तकान्तरे पाठः ।

र्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणतापन्नस्यैवावच्छेदकत्वग्रहो न तु धर्मितावच्छेदकावच्छिन्नविशेषणतानापन्नस्यावच्छेदकताग्रह इति नियमेन प्रकृते कस्य धर्मितावच्छेदकतापन्नस्य कस्य वा तदवच्छिन्नविशेषणतापन्नस्यावच्छेदकत्वमित्यत्र विनिगमनाविरहेणावच्छेदकताभेदस्याऽऽवश्यकत्वादवच्छेदकविषयतावैलक्षण्यस्यावच्छेदकतावैलक्षण्यनियतत्वादित्यन्यत्र विस्तरः। अन्यतरत्वेन उभयोरनुगमेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धाननुगमान्न तयोरेकाभावस्य कारणतासम्भव इत्याह। आत्मनिष्ठेति। समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकःसिद्ध्यभाव आत्मप्रत्यासन्नतया कारणम्, प्रत्यक्षासाधारणकारणचक्षुःसंयोगादिरूपसामग्र्यास्तु स्वाश्रयसंयुक्तमनःसंयोगादिरूपपरम्परात्मकाभिन्नाभिन्नसम्बन्धावच्छिन्नाभाव आत्मप्रत्यासन्नतया कारणं वाच्यमित्यर्थः। विषयचक्षुःसंयोगादेः समवायेनाभावस्य सर्वदैवात्मनि सत्त्वात्। तादृशाभावकारणताया अतिप्रसङ्गावारकत्वादिति(१) भावः।

ननु विषयचक्षुःसंयोगादेर्न प्रतिबन्धकत्वं स्वीक्रियते येन सम्बन्धाननुगमः स्यात्, किन्तु चक्षुःसंयोगादिविशिष्टस्य मनोयोगस्यैव समवायेन प्रतिबन्धकत्वं वाच्यमित्यत आह। मणीति। वह्नेरित्यनन्तरं प्रकृते इति, पूरणीयम्। प्रतिबन्धकत्वायोगादिति। मनोयोगस्यानुमितावपि हेतुत्वात् कारणस्य प्रतिबन्धकत्वायोगादिति भावः।

यद्यपि कारणस्यापि रूपान्तरेण प्रतिबन्धकत्वे क्षतिविरहः, दाहप्रतिबन्धकत्वे वह्नेः प्रयोजनविरहादेवानिवेशः, प्रकृते तु सम्बन्धैक्यानुरोधादेव मनोयोगादेरनुप्रवेश इत्यकिञ्चित्करमेतत्, तथाऽपि मनोयोगस्याधिकस्य निवेशनीयतया गौरवमेव बाधकं बोध्यम्।

न च सामग्र्याः स्वतन्त्रप्रतिबन्धकतामतेऽप्यात्मनिष्ठतासम्पत्तये चक्षुःसंयोगादेः सम्बन्धतया मनोयोगादिप्रवेशस्याऽऽवश्यकत्वादाधिक्यमेतन्मतेऽपि, कालनिष्ठतया सामग्र्यभावहेतुत्वे तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशस्यावश्यकतया गौरवादिति वाच्यम्। तथाऽपि मनोयोगादिसम्बन्धस्याधिकस्य निवेशनीयतया गौरवस्य दुर्वारत्वात्, विषयभेदेन प्रतिबन्धकताभेदाविरहानुरोधेन विषयप्रत्या-

(१) अतिप्रसङ्गबोधकत्वादित्यपि पुस्तकान्तरे पाठः।

सत्त्वतया चक्षुःसंयोगादिप्रतिबन्धकतापक्षस्यैव स्वतन्त्रसामग्रीप्रतिबन्धकतावादिभिराश्रयणीयतया तत्र मनोयोगादेर्निवेशाभावाच्च । तथा चेति । एवं रीत्या प्रतिबन्धकतावच्छेदकसम्बन्धभेदस्याऽऽवश्यकत्वे च इत्यर्थः ।

(दी०) एवं सिद्धेः सिषाधयिषाविरहेण वैशिष्ट्यमेककालावच्छेदेनैकात्मवृत्तित्वं प्रत्यक्षादिकारणचक्षुःसंयोगादेस्त्वन्यादृशमिति सामग्रीविशेषाभावस्य हेतुत्वेऽपि लाघवात् सिद्ध्यभाव एव पक्षव्यवहारनिमित्तम् , एतदेवाभिसन्धाय प्रवृत्तिनिमित्तमुक्तमिति वक्ष्यति ।

(गा०) पूर्वं प्रतियोगितावच्छेदकभेदेन सिद्धिसामग्रीविशेषणयोः सिषाधयिषाविरहपदार्थयोर्भेदात्तद्विशेषणप्रवेशप्रयोजनमुपपादितम् इदानीं सम्बन्धभेदेन तद्विशेषणताभेदं व्यवस्थापयति । एककालेति । एकक्षणावच्छिन्नमेकात्मसमवेतत्वमित्यर्थः ।

यद्यपि सम्बन्धमध्ये एकक्षणावच्छिन्नत्वानन्तर्भावेऽपि सिषाधयिषाकाले तद्विरहरूपविशेषणाभावाद्विशिष्टाभावोऽक्षत एव ।

न च तत्र कालानन्तर्भावे सिषाधयिषाकालेऽपि सिद्धौ कालान्तरावच्छिन्नतद्विरहवत्यात्मनि वृत्तित्वरूपवैशिष्ट्यं वर्तते, अन्यात्मनि घटादौ च तादृशविशेषणसत्त्वे विशिष्टसिद्धिसत्त्वमव्याहतमिति कथं विशिष्टाभावेन वर्तितव्यं कालान्तर्भावे तु तादृशकालाभावाच्च तदानीं तद्घटितवैशिष्ट्यमिति विशिष्टाभावोऽक्षत इति वाच्यम् । सिषाधयिषाकालस्य तदधिकरणनिष्ठतदभावाधिकरणतानवच्छेदकतया तादृशाधिकरणताघटितसामानाधिकरण्यरूपतदिच्छासमानाधिकरणसिद्धिनिष्ठवैशिष्ट्येऽप्यनवच्छेदकत्वात् तत्तत्कालावच्छेदेन सिद्धिमत्यपि तदिच्छाधिकरणे इच्छाविरहविशिष्टसिद्धिसत्त्वानुपपत्तेः । अन्यथा स्वाधिकरणकालावच्छिन्नत्वस्य स्वाधिकरणवृत्तिताविशेषणत्वेऽपि तत्कालस्याप्यन्याधिकरणावच्छिन्नस्वाधिकरणतया कालविरहप्रयुक्तवैशिष्ट्यविरहस्यानिर्वाहात् । विशेष्यीभूततत्सिद्ध्यधिकरणावच्छिन्नस्वाधिकरणकालत्वेन कालस्य सम्बन्धघटकत्वे चाननुगमादिति । तथापि विभिन्नकाले विशे-

षणविशेष्ययोः सामानाधिकरण्यसत्त्वेऽपि एकक्षणावच्छेदेन सामानाधिकरण्यस्यैव विशिष्टसत्त्वनिर्वाहकत्वमित्येतत्सूचनायैव एककालावच्छिन्नत्वकथनम् ।

केचित्तु कालस्य विशिष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वघटकसम्बन्धाघटकत्वे तदुपलक्षिताभावात्तद्विशिष्टाभाववैलक्षण्यानिर्वाहः, प्रतियोगितावच्छेदकादवैलक्षण्यात् सर्वदा दण्डरहितपुरुषाधिकरणक्षणे दण्डोपलक्षितपुरुषाभावस्य सत्त्वेन पुरुषत्वादिमात्रस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वासम्भवात् तादृशपुरुषान्तरव्यावर्त्तकानुगतधर्मान्तरविरहेण, सत्त्वे वा प्रतियोगिकोटौ तस्याभानेन, प्रतियोगितावच्छेदके तदन्तर्भावासम्भवादित्याहुः । तच्चिन्त्यम् ।

अन्यादृशमिति । स्वाश्रयीभूतात्मन्युक्तपरम्परासम्बन्धेन सम्बद्धत्वरूपमित्यर्थः ।

ननु पक्षताशरीरे प्रत्यक्षादिसामग्र्यन्तर्भावे तदभावस्यानुमितौ स्वतन्त्रहेतुताकल्पनमावश्यकं, तथा च तस्यैव पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तता स्वीक्रियतां न तु सिद्ध्यभावस्य, तथा च पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तमिदमिति मूलविरोध इत्यत आह । सामग्रीति । हेतुत्वेऽपि । अनुमित्यसाधारणकारणत्वेऽपि । लाघवात् । लघुशरीरत्वात् ।

(दी०) फलानुपहितसिद्धीच्छाविरहाविशिष्टसिद्ध्यभावापेक्षया बाधाभावस्य लघुत्वेऽपि सिद्धसाधनस्थले पक्षव्यवहारविरहेण तादृशसिद्ध्यभावस्याऽऽवश्यकत्वे बाधाभावो न निविशते गौरवात् । विशिष्टसिद्ध्यभावस्य चाऽऽत्मनिष्ठस्यैवानुमितिहेतुत्वेऽपि तस्य परम्परासम्बन्धादेव पर्वतादौ पक्षव्यवहार इति ध्येयम् ।

(गा०) ननु लाघवस्य पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्ततोपष्टम्भकत्वे बाधाभावस्यैव तथात्वमुचितं तत्र सिषाधयिषाविरहाप्रवेशात्, यदि च सिद्धसाधनस्थले पक्षव्यवहारो नास्तीति सिद्ध्यभावस्य तथात्वमुच्यते, तदा बाधदशायामपि तद्विरहात् सोऽपि निविशतामित्यत आह । फलानुपहितेति । स्वविषयसिद्ध्यनुपहितेत्यर्थः । एतच्चाति-

गौरवसूचनाय । सिद्धसाधनस्थले । साध्यनिश्चयदशायाम् । पक्ष-व्यवहारविरहेण । पक्षव्यवहारविरहस्य सर्ववादिसिद्धत्वेन(१) । गौरवादिति । बाधस्थले पक्षव्यवहारस्य सविवादतया गौरवसहिष्णुताया अन्याय्यत्वादिति भावः ।

ननु समवायसम्बन्धावच्छिन्नसिद्ध्यभावस्यात्मप्रत्यासत्तयैवानुमितिहेतुतया तस्य पक्षपदप्रवृत्तिनिमित्तत्वे आत्मन्येव पक्षव्यवहारप्रसङ्ग इत्यत आह । विशिष्टेति । सिषाधयिषाविरहविशिष्टेत्यर्थः । एतदभिधानञ्च सिद्धेः पक्षनिष्ठाया उद्देश्यतासम्बन्धेनानुमितिं प्रति प्रतिबन्धकत्वासम्भवप्रदर्शनाय, पर्वते वह्निमनुमिनुयां महानसे वह्निमनुमिनुयामित्याकारिकाणामनुमित्सानामेकत्रोत्तेजकत्वेऽतिप्रसङ्गेन पृथगवोत्तेजकतया पक्षभेदेन कारणताभेदस्याऽऽवश्यकतया आत्मनिष्ठप्रत्यासत्तेरेवोचितत्वात् । अन्यथा पुरुषविशेषाणामन्तर्भावनीयतापत्त्या गौरवात् समानप्रकारिकाया असमानविशेष्यकसिद्धेरनुमितिप्रतिबन्धकतयाऽपि पक्षनिष्ठप्रत्यासत्त्यसम्भवो बोध्यः (२) । परम्परासम्बन्धादिति । स्वप्रतियोगितावच्छेदककोटिप्रविष्टविशेष्यतावच्छेदकवत्त्वरूपादित्यादिः ।

न च सिद्धिकालेऽपि एतादृशसम्बन्धेन पक्षे सिद्ध्यभावो वर्त्ततेऽत्यन्ताभावस्य नित्यत्वादित्यतिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । तत्तदात्मवृत्तित्वविशिष्टस्यैव सिद्ध्यभावस्य तादृशसम्बन्धेन तत्पुरुषं प्रति पक्षव्यवहारनियामकत्वात् ।

(दी०) एकस्य पुंसोऽनुमित्सासत्त्वेऽपि अन्यस्य तद्विरहिणः प्रत्यक्षादिसामग्रीसत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादात् तत्पुरुषीयानुमितिं प्रति तत्पुरुषीयानुमित्साविरहकालीनतत्पुरुषीयसिद्धिसामग्रीविशेषविरहोऽनन्यगतिकत्वेन *हेतुरुपेतव्य इति वदन्ति ।

(गा०) ननु विषयचक्षुःसंयोगादिरूपायाः प्रत्यक्षसामग्र्या आत्मनिष्ठप्रत्यासत्त्या न प्रतिबन्धकतासम्भव उक्तपरम्पराया अति-

(१) पक्षव्यवहारस्य सर्ववाद्यसिद्धत्वेनेत्यपि पुस्तकान्तरे पाठः ।
(२) सामानाधिकरण्येनानुमितौ धर्म्यन्तरविशेष्यकसिद्धेरपि प्रतिबन्धकत्वादिति भावः ।

प्रसक्तत्वात् सम्बन्धत्वे मानाभावाच्च, तथा च यदा तादृशसामग्री तदुत्तरक्षणं नानुमितिरिति कालिकप्रत्यासत्त्यैव प्रतिबन्धकत्वं कल्पनीयम्, तथा च पुरुषान्तरीयप्रत्यक्षसामग्र्यामपि पुरुषान्तरीयानुमितिप्रतिबन्धः स्यात्, एवं कालिकसम्बन्धावच्छिन्नानुमित्साविरहस्यैव दैशिकसम्बन्धघटितसामानाधिकरण्यसम्बन्धेन सामग्र्यां विशेषणत्वं स्वीकार्यम्, तथा च पुरुषान्तरीयानुमित्साकालीनाया अपि पुरुषान्तरीयप्रत्यक्षसामग्र्यास्तदीयानुमित्यप्रतिबन्धकत्वापत्तिरित्याशङ्क्य चक्षुःसंयोगादौ तत्पुरुषीयत्वमन्तर्भाव्य निराकरोति । एकस्येति ।

अनुमित्यनुत्पादादिस्थलमुपलक्षणम्, अन्यस्य प्रत्यक्षसामग्रीसत्वेऽन्यस्य तद्विरहिणोऽनुमित्युत्पादाच्चेत्यपि द्रष्टव्यम् (१)। तत्पुरुषीयानुमित्सायाः कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य दैशिकसम्बन्धेनाधिकरणं यः कालस्तत्र कालिकसम्बन्धेन वर्तमानत्वं कालीनान्तार्थः सामग्रीविशेषणम् ।

अथ वा समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकतदात्मवृत्तित्वविशिष्टाभावावच्छेदकक्षणे कालिकसम्बन्धेन वृत्तित्वमेव तदर्थः । तेन तत्पुरुषीयानुमित्साक्षणस्यापि अन्यदेशावच्छेदेन दैशिकसम्बन्धेन कालिकसम्बन्धावच्छिन्नतदिच्छाभाववत्वेऽपि न क्षतिः । तत्पुरुषीयसिद्धिसामग्रीविशेषविरहेति । कालिकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः पक्षनिष्ठतदीयेन्द्रियसन्निकर्षादिविशिष्टसाध्यनिष्ठतदीयेन्द्रियसन्निकर्षादिविरह इत्यर्थः । वैशिष्ट्यमेककालीनत्वमेव । विशेष्यविशेषणभावे विनिगमनाविरहान्नानाकारणताकल्पनमगत्या न दोषाय । यावत्त्वेन तदसाधारणकारणसमुदायस्य प्रतिबन्धकत्वं पुनरनुपादेयमेव यावत्त्वस्य दुर्वचत्वात् । पर्वतो वह्निमानित्याद्यनुमितिसमानविषयचाक्षुषादिसामग्र्याः प्रतिबन्धकतायां रूपादिकं नान्तर्भावनीयं तत्र साध्यपक्षयो रूपादिमत्त्वानियमेन तन्निवेशे प्रयोजनाभावात्, किन्तु पर्वतो द्रव्यवान्, द्रव्यं वह्निमत्, द्रव्यं द्रव्यवदित्याद्यनुमितौ वाय्वादीन्द्रियसन्निकर्षस्यावि-

(१) "अन्यथा प्रत्यक्षसामग्रीसत्वे अन्यस्य तद्विरहेणानुमित्युत्पादाच्चेत्यपि द्रष्टव्य"मिति पुस्तकान्तरे पाठः ।

शोधितोपपत्तये यथायोग्यं साध्यपक्षादौ रूपादिसत्त्वं निवेशनीयम् ।

अथ प्रतिबन्धकसामग्रीमत्यपि काले तदनधिकरणदेशावच्छेदेन तदभावस्य सौलभ्यादनुमित्यापत्तिः ? न च प्रतिबन्धकसत्तायाः कार्यानुत्पादप्रयोजकत्वात् तत्सत्त्वे कथं कार्यापत्ति(१)रिति वाच्यम् । सामग्र्याः कार्योत्पत्तिप्रयोजिकायाः प्रतिबन्धकसत्त्वेऽपि तदभावसत्त्वेनाक्षतत्वे कार्योत्पत्तेर्दुर्वारत्वादिति चेन्न । यादृशकारणताघटकनियमे देशान्तरावच्छेदेन कार्यसमानाधिकरणकारणाभावव्यावर्त्तकं देशभेदानवच्छिन्नत्वमन्यत्रा विशेषणमभावे निविशते यथा समवायादिसम्बन्धावच्छिन्नसंयोगज्ञानादिनिष्ठकारणताघटकनियमे तदन्यकारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्य देशभेदानवच्छिन्नवृत्तिरेवाधिकरणे कार्योत्पत्तिप्रयोजिका उक्तप्रतिबन्धकाभावस्य च कारणता न तादृशी, किञ्चिदवच्छेदेन तत्प्रतिबन्धकसत्त्व एव तत्र कार्यानुत्पत्त्या तादृशाभावे विशेषणप्रवेशे प्रयोजनाभावात्, तथा च देशभेदावच्छिन्नप्रतिबन्धकाभावबलान्नानुमित्यापत्तिः ।

एतेनात्मनि शरीरविशेषावच्छेदेन सिद्ध्यादिरूपप्रतिबन्धकसत्त्वे घटाद्यवच्छिन्नतदभावबलादनुमित्यापत्तिरपि निरस्ता ।

न च सिद्ध्यादिमत्यात्मनि तत्काले घटाद्यवच्छिन्ना या तदभाववृत्तिस्तदन्यदेशभेदानवच्छिन्नतद्वृत्तेरप्रामाणिकतया सिद्ध्यादिसत्त्वेऽप्यनुमित्यनुपपत्तिरिति वाच्यम् । तादृशवृत्त्यनभ्युपगमे सिद्ध्याद्यसत्त्वदशायां तदभावस्यात्मनि दैशिकव्याप्यवृत्तितायाः सर्वानुभवासिद्धाया अनुपपत्तेः ।

यदि च कायव्यूहस्थले एकत्रात्मनि शरीरान्तरावच्छेदेन सिद्ध्यभावाद्यभावस्य सिद्ध्यादेः सत्त्वेऽपि अन्यशरीरावच्छेदेनानुमित्याद्युत्पत्तिः प्रामाणिकी तदा सिद्ध्याद्यभावनिष्ठकारणताघटकनियमशरीरेऽभावांशे उक्तविशेषणप्रवेशस्याऽऽवश्यकत्वात् घटाद्यवच्छिन्नसिद्ध्यभावबलात् सिद्ध्यादिदशायामनुमित्यापत्तेर्वारणाय गत्यन्तरमेवानुसरणीयमिति दिक् ।

(दी०) अथ सिद्ध्युत्तरानुमितौ सिषाधयिषा हेतुरस्तु ? न चैवं मण्यादिस्थलीयदाहं प्रति उत्तेजकस्य हेतुत्वापत्तिः, उत्ते-

(१) कार्योत्पत्तिरित्यपि पुस्तकान्तरे पाठः ।

जकानामननुगतत्वात्, तावदभावविशिष्टमण्याद्यभावस्य चानुगतत्वादिति चेत् ? इहापि दर्शितोऽननुगमः सिषाधयिषायाः।

(गा०) उत्तेजकत्वा(१)भिमतसिषाधयिषाकारणतां स्वीकृत्य सिद्ध्यभावस्य कारणतामाक्षिपति अथेत्यादिना, चेदित्यन्तेन।

एतावतैव विना सिषाधयिषां सिद्ध्यनन्तरमनुमितिवारणसम्भवादिति भावः। प्रतिबन्धिमाशङ्कते। न चैवमिति। उत्तेजकस्य। मन्त्रौषधिविशेषादेः। प्रतिबन्धिमुद्धरति। उत्तेजकानामिति। प्रत्यादिस्थलीयोत्तेजकमन्त्रौषधिविशेषादीनामित्यर्थः। अननुगतत्वादिति। तथा चानुगतकार्यं प्रति व्यभिचारेण कारणत्वासम्भवादिति भावः। इहापि। सिद्धिस्थलेऽपि। दर्शित इति। यादृशयादृशेच्छासत्त्व इत्यादिनेत्यादिः। सिषाधयिषाया इति। उत्तेजकीभूताया इत्यादिः। तथा च तुल्ययुक्त्या उत्तेजकाभावकूटविशिष्टायाः सिद्धेरभाव एव दाहादौ मण्याद्यभाववद्धेतुर्भविष्यतीति भावः।

(दी०) सिद्ध्युत्तरानुमितित्वञ्च अनुगतानतिप्रसक्तं दुर्वचम्, सिद्धिस्थितिकालीनां स्वेतरसिद्धिकालीनां वाऽनुमितिं प्रति हेतुत्वकल्पने च विनाऽपि सिषाधयिषां सिद्धिनाशकालेऽनुमित्युत्पादो दुर्वारः, एकस्य च पुंसः सिद्धिसत्त्वेऽन्यस्य सिषाधयिषाशून्यस्यानुमित्यनुत्पादप्रसङ्गः, तत्तत्पुरुषीयतादृशानुमितिं प्रति तत्तत्पुरुषीयसिषाधयिषाया हेतुत्वेऽनन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गः। अपि च सिद्धौ सत्यां विनाऽपि सिषाधयिषां सामान्यसामग्रीतोऽनुमितिसामान्योत्पत्तिप्रसङ्गात्।

(गा०) ननु तावदभावकूटाविशिष्टसाध्यनिश्चयाभावत्वापेक्षया लघीयसा अन्यतरत्तावदन्यतमत्वेनैवा(२)नुगमः सम्भवति सिषाधयिषाणामित्यत आह। सिद्ध्युत्तरानुमितित्वञ्चेति।

अनुगतस्य तस्य सिद्धिसमानकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वरूप-

---

(१) प्रतिबन्धकतावच्छेदकीभूताभावप्रतियोगित्वम् उत्तेजकत्वम्।

(२) तावदन्यत्वेनैवेत्यपि क्वचित् पाठः।

स्यानतिप्रसक्तस्य च तत्तत्सिद्धिनाशकालीनप्रागभावाप्रतियोगित्वे सति तत्तत्सिद्धिसमानकालीनप्रागभावप्रतियोगित्वात्मकस्यैव सम्भवादनुगतानतिप्रसक्तेत्युभयमुपात्तम् । तथा च प्रथमधर्मस्य कार्यतावच्छेदकत्वे सिषाधयिषामन्तरेण सिद्धिनाशोत्तरकाले जायमानायामनुमितौ सिषाधयिषाव्यभिचारः, उत्तरस्य तथात्वे चानन्तकार्यकारणभावप्रसङ्ग इति भावः । सिद्धिस्थितिकालीनामिति । स्वक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वस्वक्षणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन सिद्ध्यवच्छिन्नामित्यर्थः । लाघवादाह । स्वेतरेति । स्वभिन्नत्वस्वक्षणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन सिद्ध्यवच्छिन्नामित्यर्थः । दलद्वयव्यावृत्तिस्तु स्फुटैव । सम्बन्धविधया स्वक्षणवृत्तित्वादीनां निवेशाच्च स्वाननुगमनिबन्धनो दोषः, सम्बन्धमध्ये स्वपदार्थानिवेशोऽप्यन्याधिकरणवृत्तित्वादेरन्यसम्बन्धत्वाभावेनातिप्रसङ्गविरहात्(१) । यदि च उत्पत्तिमध्ये स्वपदार्थविशेषणान्तर्भावस्याप्रसिद्धिवारणायावश्यकतया अननुगमः शङ्क्यते, तदा स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वस्वक्षणवृत्तित्वोभयसम्बन्धेन सिद्धिविशिष्टत्वम् अनुमितौ प्रवेश्यम्(२) । नाशकाले । नाशोत्पत्तिक्षणे । अनुमित्युत्पादो दुर्वार इति । सिद्धिनाशसमयोत्पन्नाया अनुमितेः उक्तसिषाधयिषाकार्यतावच्छेदकानाक्रान्तत्वादिति भावः ।

ननु स्वक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वस्वनाशक्षणवृत्तिप्रागभावाप्रतियोगित्वोभयसम्बन्धेन सिद्ध्यवच्छिन्नानुमितित्वमेव सिषाधयिषाजन्यतावच्छेदकं वाच्यम् ? एतच्च सिद्धिनाशकालोत्पन्नानुमितिसाधारणमेवेति नातिप्रसङ्गः ।

न च सामान्यतो नाशक्षणवृत्तिप्रागभावाप्रतियोगित्वं अप्रसिद्धस्यैव न सम्भवतीति यदधिकरणक्षणवृत्तिप्रागभावप्रतियोगित्वं तद्व्यक्तिनाश एव विशिष्य निवेश्य इत्यननुगमतादवस्थ्यमिति वाच्यम् । सम्बन्धाननुगमस्यादोषत्वात्, स्ववृत्तिप्रागभावप्रतियोगि-

(१) अन्यसम्बन्धत्वाभावेनातिप्रसङ्गविरहादित्यपि पुस्तकान्तरे पाठः ।

(२) यदि चेत्यादिः प्रवेश्यमित्यन्तः पाठस्तु सर्वेषु पुस्तकेषु न दृश्यते ।

त्वस्यवृत्तिकृतिमत्त्वोभयसम्बन्धेन सिद्धिविशिष्टत्वेन कथञ्चिदनुगमस्यापि सम्भवाच्चेत्यतो दोषान्तरमाह । एकस्येति । सिद्धिसत्त्व इति । अव्यवहितपूर्वकाले इत्यादिः । अनुमित्यनुत्पादप्रसङ्ग इति । पुरुषान्तरीयसिद्ध्यव्यवहितोत्तरोत्पन्नपुरुषान्तरीयानुमितेरप्युक्तसिषाधयिषाजन्यतावच्छेदकधर्माक्रान्तत्वादिति भावः । सामानाधिकरण्यस्याधिकस्य दर्शितकार्यतावच्छेदकताघटकसम्बन्धमध्ये निवेशेन पुरुषान्तरीयसिद्ध्यनन्तरोत्पन्नानुमितौ सिषाधयिषाया व्यभिचारवारणसम्भवात् दोषान्तरमाह । अपि चेति । सामान्यसामग्रीतः । अनुमितिसामान्यहेतुभूतपरामर्शादितः ।

(दी०) न हि इहविशेषसामग्रीं विना सामान्यसामग्र्या अनुमितिजनकत्वं नास्ति, न चान्यत्रापि विशेषसामग्र्यन्तरमस्ति तत्कल्पने चातिगौरवम् । इह जायमाना सा सिषाधयिषोत्तरैव स्यात्, सा च न जायते कारणाभावादिति चेत् ? सा मा जनिष्ट अनुमितिसामान्यन्तु स्यादेव, कार्यानुत्पादस्य विना कारणविरहमसम्भवात् ।

(गा०) ननु विशेषसामग्रीसहिताया एव सामान्यसामग्र्याः कार्योत्पादकत्वान्नापत्तिसम्भव इत्याशङ्कायामाह । न हीति । इहेति । सिषाधयिषारूपेत्यर्थः । जनकत्वम् । उपधायकत्वम् । नास्तीति । न हीत्यन्वयः । सिद्धिसत्त्वे सिषाधयिषां विनापि परामर्शादेरनुमित्युत्पादकत्वादिति भावः । तथा च तत्रैव सिद्धिदशायामपि परामर्शादिसत्त्वे सिषाधयिषाविरहो नानुमित्यनुत्पादप्रयोजको भवेदिति पर्यवसितम् ।

ननु विशेषसामग्रीविरहकूट एव सामान्यसामग्रीदशायां सामान्यकार्यानुत्पादप्रयोजकः, सिद्ध्यसत्त्वस्थलीयविशेषसामग्रीविरहघटितस्य कूटस्य च सिषाधयिषाविरहसहकृतसिद्धिस्थल एव सत्त्वं न तु सिद्ध्यसत्त्वस्थले इति न दोष इत्यत आह । न चेति । अन्यत्रापि । सिद्ध्यसत्त्वस्थलेऽपि । विशेषसामग्र्यन्तरमिति । सिद्ध्यभावस्यैतन्मतेऽहेतुत्वादिति भावः । तत्तदनुमितिव्यक्त्युत्पादकतत्तत्परामर्शव्यक्तीनां विशेषसामग्रीत्वेऽपि अनुमित्युत्पत्तिकालेऽपि

सत्त्वेन तदनन्तरमनुमित्यनुत्पादे प्रयोजकविरहः, तत्तद्व्यक्तिविर-
हाणामनन्तानां सामान्यकार्यानुत्पादप्रयोजकत्वे गौरवञ्च, अन्य-
था बहुतरसामान्यकारणताया उच्छेदप्रसङ्ग इत्याशयः ।

अत्राहुः, सिद्ध्यनुत्तरानुमितौ सिद्ध्यभावस्य हेतुत्वान्तरकल्पन-
यैव ईदृशातिप्रसङ्गवारणसम्भवात् विशिष्टसिद्ध्यभावहेतुत्वमयुक्तम्,
सिद्धिसिषाधयिषाविरहयोर्विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहेण
प्रतिबन्धकताद्वयस्य तन्मतेऽप्यावश्यकत्वात्, प्रतिबन्धकतावच्छे-
दकगौरवस्याऽऽधिक्यात् ।

न च सिषाधयिषाहेतुतापक्षेऽपि कार्यतावच्छेदककोटौ अव्य-
वहितोत्तरत्वादिनिवेशाधिक्येन गौरवमित्याशङ्क्यम् । तल्लिङ्गकेच्छा-
विरहविशिष्टसिद्ध्यभावस्य पूर्वोपदर्शितसमूहालम्बनजन्यानुमितौ
व्यभिचारवारणायाव्यवहितोत्तरत्वसम्बन्धेन तादृशसिद्ध्यनवच्छि-
न्नानुमितिं प्रत्येव हेतुताया भवताऽपि वाच्यत्वादिति सिद्धिस्थले
विनापि सिषाधयिषां सामान्यकार्योत्पत्तावपि तादृशकार्यस्योक्तवि-
शेषसामग्रीकार्यतावच्छेदकाक्रान्तता स्यात् तथा च विशेषसामग्रीं
विना तदुत्पत्तौ तस्याव्यभिचारात् कारणतैव व्याहन्येत इति न
तत्र तदुत्पत्त्यापत्तिरिति शङ्कते । ईदृशेति । कार्योत्पादप्रयोजकसामग्री-
सत्त्वे प्रयोजनक्षतिर्न कार्योत्पत्तिं विरुणद्धि, तथा च प्रकृते सिषा-
धयिषाऽघटितायाः सामान्यकार्यप्रयोजकसामग्र्याः सिद्धिकाले-
ऽपि सत्त्वं विशेषसामग्रीविरहेण तत्कार्यतावच्छेदकावच्छिन्नापत्त्य-
सम्भवेऽपि सामान्यधर्मावच्छिन्नापत्तिर्दुर्वारैवेत्यत आह । सा मा
जनिष्टेति । सा । सिद्ध्युत्तरानुमितिः । कार्यानुत्पादस्य । तद्धर्माव-
च्छिन्नानुत्पादस्य । विना कारणविरहम् । तद्धर्मावच्छिन्नोत्पाद-
प्रयोजकसामग्रीविरहं विना ।

(दी०) करणव्यापारत्वेनावश्यककारणभावस्य पराम-
र्शस्य कारणतावच्छेदिका पक्षता न कारणमिति तु भ्रमः, प्रति-
बन्धकान्तराभाववदन्वयव्यतिरेकशालित्वेन हेतुत्वात् । अन्य-
था यथासम्भवं निमित्तकारणस्य समवायिकारणत्वाद्यवच्छे-
दकत्वप्रसङ्गात् ।

(गा०) अनुमितिं प्रति पक्षतासाहितपरामर्शत्वेन हेतुता, न तु पक्षतापरामर्शयोः पृथक्कारणताद्वयं गौरवात् ।

न च विशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाविरहः । परामर्शस्याहेतुत्वे तस्य व्याप्तिज्ञानरूपकरणव्यापारत्वासम्भवात्, व्यापारतायाः फलजनकतागर्भत्वात् इत्यस्यैव विनिगमकस्य सम्भवादिति केषाञ्चिन्मतं दूषयति । करणेत्यादिना ।

परामर्शस्येति षष्ठ्यर्थो वृत्तिस्तस्याः कारणतायामन्वयः । निमित्तकारणस्य दण्डादेः । समवायिकारणत्वात् । कपालादिनिष्ठघटत्वाद्यवच्छिन्नकारणतेत्यर्थः । समवायनियमाय तत्कारणताया आवश्यकत्वादिति भावः । अन्यसम्बन्धावच्छिन्ननिरूपितायाश्च समवायिकारणतायां दण्डादेर्व्यभिचारेण प्रवेशासम्भवाद्यथासम्भवमित्युक्तम् । कारणतातदवच्छेदकत्वयारुक्तविनिगमकत्वेन नियतत्वेऽपि सिद्ध्यभावसाहित्यपरामर्शत्वयोरेकविशिष्टस्यैव एकविशेष्यतावच्छेदकतापन्नस्यैव वाऽपरस्यावच्छेदकत्वं वाच्यम्, तत्र विनिगमनाविरहो दुर्वार इति तु तत्त्वम् ।

(दी०) अथानुमितिसाधारणसिद्धेः प्रतिबन्धत्वे तदभावस्य मण्याद्यभाववत् प्रतिबन्धकाभावत्वेन कार्यकालवृत्तेरेव हेतुत्वात् अनुमितिकाले च तदसम्भवात् सा नोत्पद्येतेति चेत् ? न, यस्य मण्याद्यभावादेः कार्यसमकालतया अन्वयव्यतिरेकित्वं तस्यैव तथात्वेन हेतुत्वं न तु सर्वस्य गौरवात् । अन्यथा समवायिकारणस्य कार्यसहभूतस्यैव हेतुत्वात् कारणतामात्रस्य तथात्वप्रसक्तौ प्राभाकरा एव विजयेरन्निति ।

(गा०) ननु सिद्ध्यभावस्यानुमितिहेतुत्वेऽनुमितेस्तां विना कदाप्यनुमितिर्नोपपद्येत मणिसमवधानोत्पत्तिकाले दाहानुत्पत्त्या प्रतिबन्धकाभावस्य कार्यकालसत्तायाः फलोपधानप्रयोजकत्वात्, अनुमितिकाले च सिद्ध्यभावासत्त्वादित्यगत्या तस्य कारणतावच्छेदकत्वमेव, न तु कारणत्वमिति शङ्कते । अथेति ।

कार्योत्पत्तिक्षणावच्छेदेनापि कार्याधिकरणे नियतसत्त्वं यत्कारणताघटकं तत्कारणताश्रयस्यैव कार्योत्पत्तिक्षणसत्त्वं कार्योत्पत्ति-

प्रयोजकं यथा मण्यभावादेः सिद्ध्यभावस्य च प्रतिबन्धकाभावरूपत्वेऽपि नियतप्राक्सत्त्वमेव कारणताघटकं न तूभयमपीति तस्य स्वप्राक्सत्त्वमात्रं फलोत्पत्तौ तन्त्रमिति नानुपपत्तिरिति समाधत्ते । यस्येति । अन्यथेति । सहचारदर्शनमात्रेणैव प्रतिबन्धकाभावे कार्यसहभावेन हेतुतासिद्धौ इत्यर्थः । प्राभाकरा इति । सहवर्त्तिन एव कारणतावादिन इत्यादिः ।

यत्तु अनुमितौ प्रत्यक्षसामग्र्याः प्रतिबन्धकान्तरकल्पने गौरवात् तत्सामग्रीदशायाम् अनुमित्यापत्तिवारणायानुमित्यन्यसिद्ध्यभावस्य कार्यकालवृत्तितया हेतुत्वमेव युक्तम् अनुमित्यभावस्य प्राक्सत्त्वमात्रेण हेतुत्वान्तरं कल्प्यताम् इति, तदसत्, सिषाधयिषानन्तरजातासिद्धिद्वितीयक्षणेऽनुमित्यनुत्पादप्रसङ्गात्,' कार्यकालेऽनुमित्सानाशेन तदभावविशिष्टसिद्धिसत्त्वात् । प्रत्यक्षादिसिद्धिसत्त्वेऽसत्याञ्च तत्सामग्र्यां वह्निज्ञानान्तरं जायतामितीच्छाबलादनुमित्युत्पत्त्या अनुमित्यन्यसिद्धौ तादृशेच्छाया उत्तेजकत्वात् तादृशेच्छाबलात् प्रत्यक्षसामग्र्यनन्तरं प्रत्यक्षानुत्पादसमयेऽप्यनुमित्यापत्तेः, सिद्धावप्रामाण्यग्रहसत्त्वे प्रत्यक्षानुत्पादसमयेऽनुमित्यापत्तेश्च इति ।

(दी०) प्राभाकारास्तु विनाप्यनुमित्सां क्वचित् परामर्शानुमितिप्रवाहस्याविरललग्नस्याऽऽनुभविकत्वात् कालभेदकल्पनायाश्च मानाभावात् मानाभावाच्च पक्षता नानुमितिहेतुः । परार्थानुमाने तु सिद्धसाधनमर्थान्तरविधया दूषणमित्याहुः ॥

इत्यनुमानचिन्तामणिदीधितौ पक्षतानिरूपणं समाप्तम् ॥

(गा०) पक्षताया अनुमितिहेतुतामनङ्गीकुर्वतां गुरूणां मतमाह । प्राभाकरास्त्विति ।

अनुमित्सायोग्यतायां उत्तेजकत्वे द्वित्वत्रित्वादिप्रकारकेच्छाबलात् अनुमितिद्वितीयक्षणोत्पन्नपरामर्शात् तृतीयक्षणेऽनुमित्यन्तरोत्पादस्य पक्षतामतेऽप्युपपत्तेर्विनाऽनुमित्सामिति । क्वचित् । प्रतिबन्धकान्तरासत्त्वस्थले । परामर्शानुमितिप्रवाहस्य । क्रमोत्पन्नपरामर्शानुमितिप्रवाहस्य । अपलापनिराकरणाय समनुभवसिद्धतामुत्तर-

णम् । पूर्वपूर्वानुमितिनाशे द्वितीयादिपरामर्शादनुमित्यन्तरोत्पत्तौ बाधकाभावादाह । अविरलग्नस्येति ।

ननु तत्रागत्या एकैकक्षणविलम्बेनैवानुमितिः स्वीकार्या इत्यत आह । कालभेदेति । मानाभावात् । पक्षताया हेतुत्वस्यासिद्ध्या गत्यन्तरविरहस्यैवासिद्धेरिति भावः ।

नन्वेवं सिद्धसाधनस्यादूषणतया परार्थस्थले तदुद्भावनानुपपत्तिरित्यत आह । परार्थेति । अर्थान्तरेति । सिद्धेऽर्थे आकाङ्क्षाविरहादिति भावः ।

न च पक्षताया अनुमित्यहेतुत्वेऽनुमित्यनन्तरं जातव्यक्तिरेव कथं नोत्पद्यते ? तद्वारणाय तत्तद्व्यक्तौ तत्तत्प्रागभावव्यक्तीनां विशिष्यानन्तहेतुताकल्पने गौरवमिति वाच्यम् । तत्तदनुमितिव्यक्तेः पूर्वं तन्नाशात् परतो वा कदाचित् तत्समानविषयकानुमित्यन्तरोत्पादसमये तद्व्यक्त्यापत्तिवारणाय तत्र परामर्शव्यक्तीनां विशिष्य हेतुताया आवश्यकत्वात्, तत एव तद्व्यक्तीनां पुनरुत्पादवारणसम्भवात् ।

न च परामर्शानां तत्तद्व्यक्तित्वेन तत्तदनुमितिव्यक्तिहेतुत्वेऽपि विनश्यदवस्थात्तदनुमित्यव्यवहितपूर्वोत्पन्नपरामर्शात् पुनस्तदनुमितिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । एतन्मते कार्यासहवर्तिनः फलाजनकत्वात् अनुमितित्वावच्छिन्नाभावहेतुतयाऽपि तादृशापत्तिवारणसम्भवात् तदनुरोधेन गुरूणां प्रत्यक्षादिसाधारणनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकत्वासिद्धेः ।

अत्र केचित् पक्षताया अनुमित्यहेतुत्वमते विनापि वह्न्यादिलिङ्गकवह्न्याद्यनुमित्सां तादृशानुमित्युत्पत्त्या तादृशानुमितौ तादृशानुमित्साविरहविशिष्टप्रत्यक्षादिसामग्र्यभावस्य कारणताधिक्यात् गौरवं पक्षताहेतुत्वमते तादृशानुमितेरिच्छानियततया तत्रेच्छाया लघीयस्या हेतुतयैवोपपत्तेः पक्षतापि तत्रेच्छैवेत्याहुः ॥

इति श्रीगदाधरभट्टाचार्यचक्रवर्तिविरचितायामनुमानचिन्तामणिदीधितिगादाधर्यां पक्षतानिरूपणं समाप्तम् ॥

परामर्शप्रकरणम् ।

(चि०) पक्षधर्मस्य व्याप्तिविशिष्टज्ञानमनुमितिहेतुः । ननु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारेण व्याप्तिस्मरणं पक्षधर्मताज्ञानं तथा, लाघवात्, परामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वाच्च ।

(दी०) लक्षणोपोद्घातेन विशिष्टज्ञानस्य कारणत्वं व्यवस्थापयति । पक्षेत्यादि । व्याप्तिस्मरणमिति । स्मरणत्वमविवक्षितमव्यापकत्वात् । लाघवात् । प्रथमोपस्थितत्वलाघवात् । कल्पनालाघवमाह । परामर्शेति । परामर्शहेतुत्ववादिनाऽप्यनुमितेः पूर्वं तादृशज्ञानमवश्यं मन्तव्यम् । तथा चातिरिक्तधर्मिणस्तत्रानन्यथासिद्धत्वनियतपूर्ववर्त्तित्वयोः कल्पनामपेक्ष्य उभयवादिसिद्धनियतपूर्ववर्त्तिनोऽनन्यथासिद्धत्वमात्रकल्पना लघीयसीति भावः ।

(गा०) पक्षतां निरूप्य विशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुता ज्ञानद्वयकारणतावादिमीमांसकविप्रतिपत्तिं निरस्य मणिकारेण व्यवस्थापिता तत्र सङ्गतिं दर्शयति । लक्षणोपोद्घातेनेति । विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नकारणताघटितानुमितिलक्षणोपपादकतयेत्यर्थः । विशिष्टज्ञानस्य । विशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नस्य । कारणत्वं व्यवस्थापयति । अनुमितिकारणत्वे युक्तिमभिधातुं प्रतिजानीते । तादृशयुक्तेरनुमितिलक्षणघटककारणतानिष्ठविशिष्टपरामर्शत्वावच्छिन्नत्वसाधकतया लक्षणोपपादकत्वं बोध्यम् । इदानीमपि विशिष्टपरामर्शत्वस्यानुमितिकारणतावच्छेदकत्वे मीमांसकविप्रतिपत्त्यवतारणेनाप्रामाणिकत्वशङ्कया(१) तदुपपादकप्रमाणाकाङ्क्षासम्भवेन तदुपपा-

---

(१) अवतारवशेनाप्रामाणिकत्वशङ्कया इति पाठोऽप्यस्ति ।

दकत्वस्य लक्षणनिरूपितसङ्गतित्वम् ।

मूले । पक्षधर्मस्येति । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन पक्षविशेषणतापन्नस्येत्यर्थः । व्याप्यविशेष्यकपरामर्शस्य सङ्ग्राहकत्वे विशेषणतेत्यत्र विशेष्यताऽप्यन्तर्भाव्या । व्याप्तिविशिष्टज्ञानं व्याप्तिप्रकारकज्ञानम् । तथा च पक्षविशेषणतापन्नहेतुविषयकत्वावच्छेदेन व्याप्तिप्रकारकत्ववज्ज्ञानत्वस्य पक्षतावच्छेदकत्वलाभः, उद्देश्यतावच्छेदकविधेयभावमहिम्ना तादृशहेतुविषयकत्वव्याप्तिप्रकारकत्वयोरवच्छेद्यावच्छेदकभावलाभात् । पक्षतावच्छेदकतादृशज्ञानत्वांशे कारणत्वरूपसाध्यस्य स्वरूपसम्बन्धरूपावच्छेदकतासिद्धिरप्युद्देश्या, अतो व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वादिना विशिष्टपरामर्शस्याप्यनुमितिहेतुताया मीमांसकसंमतत्वेऽपि न सिद्धसानावकाशः ।

व्याप्तिस्मरणमित्यत्र स्मृतित्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वाभिमानं निराकरोति । स्मरणत्वमिति । अविवक्षितमिति । हेतुतावच्छेदकत्वेनेत्यादिः । अविवक्षाबीजमाह । अव्यापकत्वादिति । हेतुत्वाव्यापकत्वादित्यर्थः । व्याप्त्यनुभवस्यापि हेतुत्वादिति भावः । अवच्छेदकलाघवस्य नैयायिकमत एव सत्त्वात् कल्पनालाघवस्याग्रे वाच्यत्वाल्लाघवादिति ग्रन्थस्य तत्परत्वायोगात्तमन्यथा व्याचष्टे । लाघवादिति । प्रथमोपस्थितत्वेति । ज्ञानद्वयस्य विशिष्टपरामर्शापेक्षया प्रथममुत्पन्नतया स्वप्रकाशवादिनां गुरूणां ज्ञानद्वयस्यैव ज्ञानद्वयोपस्थितिरूपतया तस्य प्रथमोपस्थितत्वमिति भावः ।

ननु परामर्शहेतुतया ज्ञानद्वयस्याऽऽवश्यकत्वमनुमितिहेतुताकल्पनेऽनुपयुक्तमित्याशङ्कां निराचिकीर्षुराह । कल्पनालाघवमिति । परामर्शहेतुत्वेनाऽऽवश्यकत्वाच्चेति मूले परामर्शहेतुत्वेनेत्यनन्तरं तवापीति पूरणीयमित्याशयेन तदर्थमाह । परामर्शहेतुत्वेति । तादृशज्ञानम् । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्त्यादिज्ञानम् । मन्तव्यमिति । अन्यथा कारणविरहेण परामर्शस्यैवानुत्पत्तेरिति शेषः ।

यद्यपि धूमवान् पर्वत इति ज्ञानं विनापि धूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञानेन पर्वतत्वरूपविशेषणज्ञानसहकृतेन वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधजननसम्भवात् परामर्शहेतुतया पक्षधर्मताज्ञानस्य नाऽऽवश्यकता, तथाऽपि पर्वते धूमदर्शनात्मकोद्बोधकाद्

धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरणं ततः परामर्श इति क्रमद्वयोत्सर्गिकतया इदानीं तादृशरीत्यैव परामर्शोत्पत्तिः सर्वत्रेत्यभिमानेन ज्ञानद्वयस्य परामर्शहेतुताया आवश्यकत्वं मूलकृताभिहितम्, एतदभिमानेनैवा-नुमितिपूर्वं विशिष्टपरामर्शस्यासिद्धिः । परामर्शार्थं ज्ञानद्वयोपगमे अनुमितिसामग्रीसत्त्वेन परामर्शोत्पत्त्यसम्भवादित्यभिधायाग्रे प-रामर्शहेतुतायामवच्छेदकलाघवमप्रयोजकीकरिष्यते । एतादृशा-भिमानश्च नैयायिकमतमालम्ब्य । अथ वह्निव्याप्यो धूम इत्यादिना निराकृत्यानुमितिपूर्वं विशिष्टपरामर्शसिद्धिरुपपादनीया, तावता च परामर्शहेतुतया ज्ञानद्वयस्यावश्यकत्वनिराकरणेऽपि वह्निव्या-प्यधूमवान् पर्वत इति परामर्शस्यैव व्याप्यतावच्छेदकप्रकारक-व्याप्तिज्ञानत्वतत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वाक्रान्ततया तत्तद्रूपाव-च्छिन्नस्य नियतपूर्ववर्त्तिताया उभयसिद्धत्वेन कल्पनालाघवमक्षु-ण्णमेव । अत एव तदुत्तरं व्याप्यतावच्छेदकानवगाहिशाब्दपराम-र्शादनुमित्युत्पादाभिधानमेव दीधितिकृता एतादृशकल्पनाला-घवनिराकरणपरतया व्याख्यास्यते ।

केचित्तु परामर्शहेतुतयेति मूलस्य परामर्शस्यानुमितिहेतुतया-ऽपि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नस्य न्यायम-तसिद्धनियतपूर्ववर्त्तितावत्त्वादित्यर्थः । परामर्शेन स्वार्थे व्याप्यता-वच्छेदकप्रकारकव्याप्त्यादिविषयकज्ञानान्तरमंवक्ष्यतां मा वा प-रामर्श एव तादृशज्ञानात्मक इत्यतोऽपि परामर्शस्य नियतपूर्ववर्त्ति-तावादिनाऽपि तत्तद्रूपावच्छिन्नस्य नियतपूर्ववर्त्तित्वमनुमतमेवेति भाव इत्यप्याहुः ।

तदसत् । यत्र धूमत्वसामानाधिकरण्येन वह्निव्याप्त्यवगाहिविशि-ष्टपरामर्शस्तत्र व्यभिचारेण मीमांसकमतसिद्धकारणतावच्छेदक-द्वयस्य विशिष्टपरामर्शत्वव्यापकत्वाभावात्, द्रव्यत्वादिसामाना-धिकरण्यमात्रेण वह्न्यादिव्याप्तिज्ञानात् द्रव्यत्वादिना च अलाकु-हेतुतावच्छेदकज्ञानादन्यथाख्यात्यापत्तिभयेन धूमत्वावच्छेदेन व्याप्ति-प्रकारकज्ञानस्यैव तन्मते हेतुत्वादिति ।

न चैतत्समशीलदोषस्य व्याप्यतावच्छेदकानवगाहिशाब्दप-रामर्शस्थले मणिकृतैव दास्यमानत्वान्न दोष इति वाच्यम् । एवं स-त्येतद्ग्रन्थापक्षेऽपि मीमांसकमतसिद्धकारणतावच्छेदकद्वयस्य वि-

शिष्टपरामर्शत्वव्यापकत्वमित्यभिमानस्यानुसरणीयतया तादृशज्ञानद्वयस्य विशिष्टपरामर्शहेतुत्वमित्यभिमानमूलकत्वमेव सम्यक्।

केचित्तु निश्चयत्वानिवेशप्रयुक्तलाघवानुरोधेन वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वतवानित्यादिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानमेव नैयायिकमतेऽनुमितिकारणम्, तत्र च धूमवान् पर्वत इति ज्ञानस्य विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानविधया हेतुत्वम्। पक्षमुख्यविशेष्यकज्ञानस्यैव हेतुत्वे वह्निव्याप्यधूमवत्पर्वताभिन्नः पर्वत इत्याकारज्ञानस्यैव हेतुत्वमित्यभिप्रायकतया परामर्शहेतुत्वेनावश्यकत्वादिति मूलं वर्णयन्ति।

परे तु मानसत्वव्याप्यपरामर्शत्वमते उपनीतभानात्मकपरामर्श एवानुमितिहेतुः, यो यत्र पूर्वमवगत इति नियमोऽप्यस्ति तादृशनियमबलात् वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञाने धूमवान् पर्वत इति ज्ञानस्यापि हेतुत्वमित्यभिप्रायकतया परामर्शहेतुत्वेनेत्यादिकं वर्णयन्ति।

तदसत्, तादृशनियमवादिमते धूमवान् पर्वत इति ज्ञानस्य यदा कदाचिदपेक्षितत्वेऽप्यव्यवहितप्राक्कालेऽनपेक्षणात्।

न च तादृशनियमनिर्वाहाय तत्प्रकारकतद्विशेष्यकज्ञानस्य संस्कारद्वारा हेतुत्वं तादृशसंस्कारस्य वा हेतुत्वं कल्पनीयं, तत्प्रकारकोपनीतभाने तद्विषयकज्ञानस्य साक्षाद्धेतुत्वं कल्पनीयमिति गौरवम्, तथा च लाघवात्तत्प्रकारकतद्विशेष्यकोपनीतभाने तत्प्रकारकज्ञानस्य साक्षादेव हेतुत्वं तादृशनियमनिर्वाहाय कल्पयितुमुचितमिति वाच्यम्। तादृशनियमवादिमते यदा कदाचित् तत्प्रकारकतद्विशेष्यकज्ञानसत्त्वैव तत्प्रकारकतद्विशेष्यकोपनीतभाननिर्वाह इत्यनुभवमपलप्य लाघवानुसरणे गतं तादृशनियमेन, तत्प्रकारकोपनीतभाने तद्विषयकज्ञानत्वेनैव हेतुत्वस्यौचित्यात्, तादृशनियमस्यापूर्वधर्मिकसंशयान्यथानुपपत्त्या दीधितिकृता दूषितत्वाच्चेति। कारणतायाः स्वरूपसम्बन्धातिरिक्तत्वे कल्पनालाघवासम्भवादनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्तित्वं कारणत्वम् इत्यभिप्रायकतया कल्पनालाघवमुपपादयितुं भावमाह। तथा चेति। अतिरिक्तधर्मिणः ज्ञानद्वयानन्तरमुभयबाधसिद्धविशिष्टपरामर्शस्य कल्पनामित्यनेनान्वयः। तत्र। विशिष्टपरामर्शत्वावच्छेदे।

(चि०) एवं धूमो वह्निव्याप्यो धूमवांश्चायमिति ज्ञानद्वयादेवानुमितिरस्तु ? न चानुमितिं प्रति व्याप्यत्वज्ञानमेव हेतुर्लाघवादावश्यकत्वाच्चेति वाच्यम् । तस्यानुमितेः पूर्वमसिद्धौ युगपदुपस्थित्यभावात् ।

(दी०) ननु धूमत्वावच्छेदेन व्याप्तेरालोकत्वेन च पक्षधर्मताया ग्रहेऽप्यनुमितिः स्यादित्यत आह । एवमिति । यद्धर्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तेन रूपेण पक्षधर्मताज्ञानं हेतुरिति नातिप्रसङ्गः । ज्ञानद्वयादिति । द्वित्वमविवक्षितम् । लाघवात् । अवच्छेदकलाघवात् । आवश्यकत्वात् । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वे व्याप्तिज्ञानहेतुताया आवश्यकत्वात् । क्वचिदुपजीव्यत्वादिति पाठः । उपजीव्यत्वञ्च व्याप्तिज्ञानं विना यद्धर्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्यासम्भवात् । एवञ्च सिद्धे व्याप्तिज्ञाने हेतावतिप्रसङ्गभङ्गाय पक्षधर्मताविषयकत्वमवच्छेदकं कल्प्यते लाघवात् न तु करणान्तरं गौरवादिति भावः । सिद्धस्य व्याप्तिज्ञानस्य न पक्षधर्मताविषयकत्वमित्याशयेनाह । तस्येति ।

(गा०) व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेन सामान्यतो हेतुत्वे विभिन्नव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानाभ्यामनुमितिप्रसङ्ग इत्याशङ्कानुद्धारे मूलस्य न्यूनतेति तन्निराकरणपरतया एवमित्यादिमूलमुत्थापयति । नन्विति । अनुमितिः स्यादिति । तत्रापि ज्ञानद्वयघटितसामग्रीसत्त्वादिति भावः । एवञ्चेवमित्यादिमूलस्य धूमत्वाद्यवच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तत्प्रकारकपक्षधर्मताज्ञानञ्च मिलितमनुमित्युत्पादप्रयोजकसामग्री, न तूक्तं ज्ञानद्वयं तथेत्यर्थः । सामान्यरूपेण हेतुत्वे विशेषरूपेण सामग्रीप्रवेशो न सम्भवति कारणतावच्छेदकावच्छिन्नस्तोमस्यैव सामग्रीत्वादित्याशङ्क्य विशेषरूपेण हेतुतामाह । यद्धर्मावच्छेदेनेति । व्याप्तिज्ञानं यत्रानुमितौ हेतुस्तत्रेति, विद्यत इति वा, पूरणीयम् । द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्येन

वह्न्यादिव्याप्तिज्ञानात् द्रव्यत्वादिना च जलादिह्रदादिवृत्तिताज्ञाना-
दन्यथाख्यात्यात्मकानुमित्यापत्तेर्वारणाय यद्धर्मप्रकारेणेत्युपेक्ष्य य-
द्धर्मावच्छेदेनेत्यभिहितम्। अन्यथाख्यातिमनङ्गीकुर्वतां द्रव्यत्वाद्य-
वच्छेदेन व्याप्तिज्ञानाप्रसिद्ध्या नोक्तापत्तिसम्भवः। द्वित्वस्य फलो-
पधायकतावच्छेदकत्वे उभयविषयकैकज्ञानादनुमित्यनिर्वाहः, स-
र्वत्र भेदाभेदसाधारणं कारणस्य मेलनमेव कार्योत्पत्तिप्रयोजकं न
तु भेदनियतं तद्द्वित्वमपि क्वचित्तथेति, द्वित्वस्य तथात्वमसम्भ-
वदुक्तिकञ्च, (१)इत्यभिसन्धाय ज्ञानद्वयादित्यत्र द्वयपदं व्याप्तिपक्ष-
धर्मताज्ञानयोरभेदानपेक्षामात्रसूचकतया व्याचष्टे। ज्ञानद्वयादितीति।
कल्पनालाघवस्याऽऽवश्यकत्वादित्यनेन वाच्यतया पौनरुक्त्यं निरा-
चिकीर्षुर्व्याचष्टे। लाघवादिति। अवच्छेदकलाघवादिति। व्याप्यता-
वच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानत्वापेक्षया व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वरूपाव-
च्छेदकस्य लघुशरीरत्वादिति भावः। व्याप्तिज्ञानस्येति धर्मपरम्।
हेतुत्वे। कारणतावच्छेदकत्वे। व्याप्तिज्ञानहेतुतायाः। व्याप्तिज्ञानत्व-
स्य कारणतावच्छेदकतायाः। आवश्यकत्वादिति। उभयसिद्धत्वा-
दित्यर्थः। तस्य तदन्तर्गतत्वादिति भावः। व्याप्यतावच्छेदकप्रका-
रकव्याप्तिज्ञानादेर्व्याप्तिप्रकारकज्ञानानुपजीवकत्वात्।

क्वाचित्के उपजीव्यत्वादिति पाठे असङ्गतिरिति उपजीव्यपदं
विशिष्टसत्तानिर्वाहकपरमित्याशयेन विशिष्टसत्तानिर्वाहकत्वमुपपा-
दयति। उपजीव्यत्वञ्चेति। असम्भवात्। सत्तानुपपत्तेः। विशिष्टस-
त्ताया विशेषणव्याप्तिज्ञानसत्त्वनियतत्वादिति भावः। एतावतापि
कल्पनालाघवमित्यवधेयम्।

ननु व्याप्तिप्रकारकज्ञानत्वेन हेतुत्वे सिद्धेऽपि व्याप्तिप्रकारक-
पक्षधर्मताज्ञानत्वरूपपरामर्शत्वस्य हेतुतावच्छेदकत्वासिद्ध्या नैया-
यिकानां नाभिमतसिद्धिरित्यत आशयं पूरयति। एवञ्चेति। व्याप्ति-
ज्ञाने। व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्ने। अतिप्रसङ्गभङ्गाय। पक्षधर्मताधीशून्य-
काले अनुमितिवारणाय। व्याप्तिज्ञानकारणतायामेव पक्षधर्मतावि-
षयकत्वमवच्छेदकम् अन्यथानुपपत्त्या कल्प्यते।

यद्यपि व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नहेतुतायां पक्षधर्मताविषयकत्व-

(१) व्यासज्यवृत्तिधर्मस्य कारणतावच्छेदकत्वादिति भावः।

स्यावच्छेदकत्वोपगम प्रस्थितमवच्छेदकाघवादिना, तथाऽप्यतिप्रसङ्गानवतारदशायां व्याप्तिज्ञानत्वस्य लाघवात् प्रथमतोऽवच्छेदकत्वासिद्धिरुत्तरकालमवच्छेदकाभिवृद्धिश्च निष्प्रत्यूहैवेति भावः ।

ननु पक्षधर्मताधीत्वेन कारणत्वान्तरकल्पनयाऽप्यतिप्रसङ्गभङ्गनान्यथाऽनुपपत्त्या अवच्छेदकाभिवृद्धिकल्पनं कथमित्यत आह । लाघवादिति । कारणतान्तरकल्पनापेक्षया लाघवादित्यर्थः । अनतिप्रसङ्गोपपादकत्वाविशेषेऽपि गौरवादेव न कारणत्वान्तरसिद्धिरित्याह । नन्विति । व्याप्तिज्ञानत्वावच्छिन्नमनुमितेः पूर्वमुभयवादिसिद्धमेवेति तस्यानुमितेः पूर्वमसिद्धावित्यग्रिममूलासङ्गतिरतस्तदाशयं व्याचष्टे । सिद्धस्येति । न पक्षधर्मताविषयकत्वामिति । तथा च कलमहेतुतायां तदवृत्तेः पक्षधर्मताविषयकत्वस्यावच्छेदकत्वमग्रेऽपि कल्पयितुमशक्यमिति भावः ।

(दी०) यद्वा व्याप्यत्वज्ञानं व्याप्यत्वप्रकारकं पक्षधर्मताज्ञानमित्यर्थः । ननु विशिष्टज्ञानान्यथानुपपत्त्या ज्ञानद्वयस्यावश्यं वाच्यतया तस्यैव हेतुत्वं युक्तं तदिदमुक्तमावश्यकत्वादित्यत आह । उपजीव्यत्वादिति । विशिष्टज्ञानस्यान्यथानुपपत्त्या तत्कल्पने विशिष्टज्ञानस्योपजीव्यत्वादित्यर्थः । स्वसंवेदनासिद्धमेव ज्ञानद्वयम् आवश्यकत्वञ्च तस्योभयवादिसिद्धत्वमित्याशयेनाह । तस्येति ।

(गा०) आशयमपूरयित्वाऽपि व्याप्यत्वज्ञानमित्यादिमूलं व्याकरोति । यद्वेति । एतन्मतेऽपि लाघवादित्यस्यावच्छेदकलाघवादित्यर्थः । धूमत्वादौ व्याप्तेरनतिरिक्तवृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वावगाहितायां मीमांसकैः कारणतावच्छेदके निवेशनीयतया तन्मते ऽवच्छेदकगौरवादिति भावः ।

अवच्छेदकगौरवेऽपि मीमांसकमते दर्शितकल्पनालाघवमक्षुण्णमिति शङ्कायामुपजीव्यत्वादिति मूलमवतारयति । नन्विति । विशिष्टज्ञानान्यथानुपपत्त्येति । तथा च ज्ञानद्वयकल्पकतया विशिष्टज्ञानमप्यनुमितेः पूर्वं मीमांसकमतसिद्धमिति न नैयायिकमते कल्पनागौरवमिति भावः ।

ननु मूलकृता अनुमितिपूर्वं विशिष्टज्ञानस्यासिद्धिमुक्त्वाऽथ यद् वच्छेदकलाघवमप्रयोजकीकृतं तन्न सङ्गच्छते विशिष्टपरामर्शासिद्धौ कल्पकविरहेण ज्ञानद्वयस्याप्यसिद्धिप्रसङ्गादतस्तदाशयं प्रकाशयति। स्वेति। स्वात्मकं यत् संवेदनं प्रत्यक्षं (१)तत्सिद्धमित्यर्थं, तथा च न तत्कल्पकतया विशिष्टपरामर्शस्य तदभ्युपगतत्वमिति भावः।

नन्वेवं तेषां ज्ञानद्वयस्यावश्यकत्वाभिधानविरोधः ? विशिष्टज्ञानान्यथानुपपत्त्या अवश्यकल्पनीयत्वस्यैवावश्यकत्वपदार्थत्वादित्यत आह। आवश्यकत्वञ्चेति। उभयवादिसिद्धत्वमिति। तथा च नोक्तरूपमावश्यकत्वमिति न तदभिधानविरोध इति भावः।

(चि०) अथ यथा तत्ताविशिष्टस्मरणे सतीन्द्रियसन्निकृष्टे स एवायमित्यभेदप्रत्ययो भवति तथेन्द्रियसन्निकृष्टे धूमे वह्निव्याप्यधूमस्मरणे धूमत्वसाधारणधर्मदर्शनात् व्याप्योऽयमित्यभेदप्रत्ययः स्यात् सामग्र्या वृत्तत्वादिति स एवानुमितिहेतुरिति चेन्न। प्रत्यक्षसामग्रीतोऽनुमितिसामग्र्या बलवत्त्वादनुमितिरेवोत्पद्यते न तु व्याप्याभेदप्रत्यक्षम्, (२)अन्यथा तत्रापि परामर्शानन्तरं तदनुव्यवसायो वा भवेन्न त्वनुमितिरेव।

(दी०) असिद्धिं परिजिहीर्षुराशङ्कते अथेति। अयम्। पक्षवृत्तिः। हेतुरिति। लाघवादिति शेषः। अनुमितिसामग्र्या इति। स्मृतिहेतुतावादिनां नये दूषणमिदं, न तु संस्कारकारणतावादिनां प्राचामिति।

(गा०) अथ यथेत्यादिना मूलकृतो विशिष्टपरामर्शसामग्रीप्रदर्शनस्य प्रकृतोपयोगितां दर्शयति। असिद्धिमिति। मीमांसकाद्भावितां विशिष्टपरामर्शस्यासिद्धिमित्यर्थः। व्याप्योऽयमित्यभेदप्रत्यय

---

(१) प्रत्यक्षमिति पाठः क्वचिन्न दृश्यते।

(२) व्याप्याभेदप्रत्ययमिति मथुरानाथसम्मतपाठोऽप्यत्रास्ति।

स्य विशिष्टपरामर्शत्वं स्फुटीचिकीर्षुरयामित्यस्यार्थं व्याचक्षाणः पक्षवृत्तितावगाहितां स्पष्टयति। अयमिति। स एवानुमितिहेतुरित्यत्र न्यूनताभङ्गाय हेतुं पूरयति। लाघवादितीति। संस्कारसाधारणेन स्वविषयकत्वेनोपनायकतामते व्याप्त्युपनये तत्स्मरणपर्यन्तस्यानपेक्षिततया न विशिष्टपरामर्शपूर्वमनुमितिसामग्रीनियत्यं संस्कारस्यानुमितावहेतुत्वादिति ज्ञानत्वेनोपनायकत्ववादिनयेऽनुमितिसामग्रीनिबन्धनपरामर्शासम्भवरूपदूषणं सङ्गमयति। स्मृतीति। स्मृतिहेतुतावादिनाम्। संस्कारस्यानुपनायकतया उपनयानुरोधेन स्मृतिं कल्पयताम्(१)।

(चि०) अथ वह्निव्याप्यो धूम इति स्मरतः पर्वतीयधूमेन्द्रियसन्निकर्षेण प्रथमत एव व्याप्तिधूमत्वयोर्वैशिष्ट्यं यत्र भासते विशेषणज्ञानस्य पूर्वं वृत्तत्वात् तत्र, यत्र वाऽऽप्तवाक्याद्वह्निव्याप्यवानयमिति ज्ञानं तत्रोभयत्रापि लाघवात् पक्षधर्मव्याप्यत्वज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनादन्यत्रापि तथेति चेन्न। इन्द्रियासन्निकृष्टेऽतीन्द्रिये च लिङ्गे प्रत्यक्षविशिष्टज्ञानसामग्रीविरहात्, तेन विना अनुमित्यनुत्पादापत्तेः, अस्मदुक्तसामग्र्याश्च तत्रापि सत्त्वात्। न चानुमानादिना तत्र परामर्शः, अनवस्थानात्।

(दी०) अथेत्यादि। अत्र यत्र प्रथमं पक्षाग्रहे गृहीतधूमे स्मृतव्याप्तिवैशिष्ट्यभानमनन्तरञ्च गृहीते पक्षे तादृशविशिष्टधीस्तत्रेत्यपि द्रष्टव्यम्। प्रथमत इति। विशिष्टज्ञानात् पूर्वमनुमितिसामग्रीविरहदर्शनाय। एवञ्च सिद्धे पूर्ववर्तिनि विशिष्टज्ञानत्वेन हेतुत्वं गुरुधर्मद्वयानवच्छेदेनानन्यथासिद्धत्वकल्पनापे-

(१) तद्धेतुतया कल्पयतामित्यपि क्वचित्कः पाठः। उपनयहेतुतया कल्पयतामिति तदर्थः।

ष्य लघ्वेकरूपावच्छेदेन नियमानन्यथासिद्धत्वकल्पनाया एव न्याय्यत्वात्, गृह्यमाणव्याप्त्यवच्छेदकताकधर्मप्रकारकपक्षधर्मता- ज्ञानत्वेन पक्षधर्मताग्रहप्रकारीभवद्धर्मावच्छिन्नव्याप्तिज्ञानत्वेन वा एकरूपेण कारणत्वे चातिगौरवात्, विनिगमकाभावाच्च । तथा- पि च नियतपूर्ववर्त्तित्वं कल्प्यमित्याह । यत्र वेति । तेन वि- नेति । तथा च व्यभिचारात् कारणत्वं बाधितमिति भावः । स्वतो व्यभिचारं निरस्यति । अस्मदुक्तेति । अनवस्थानादिति । न च धूमान्तरसन्निकर्षे तत्तद्व्यक्तिवृत्तिधूमत्वं वह्निव्याप्तिव्या- प्यमिति लिङ्गविशेष्यकपरामर्शाद्व्याप्त्यनुमितिसम्भवः, धूममा- त्रासन्निकर्षेऽपि तत्र वह्न्यनुमानात् तद्व्यक्तिवृत्तित्वधूमत्ववै- शिष्ट्यग्राहकविरहाच्च ।

(गा०) यत्र पक्षीयधूमदर्शनात् प्रागेव उद्बोधकान्तराद्व्याप्ति- स्मरणं तत्र तदुत्तरं पक्षधर्मताग्रहस्यैव विशिष्टपरामर्शरूपता मूल- कृतोक्ता, तत्र न्यूनताभङ्गाय पक्षधर्मत्वाविषयकपक्षीयहेतुदर्शनो- द्बोधितव्याप्तिस्मृतिस्थलेऽपि विशिष्टपरामर्शमुपपादयति । अत्रेति । तत्रेत्यपि द्रष्टव्यमित्यन्वयः । प्रथमं पक्षग्रहे पक्षधर्मताग्रहोत्पत्त्या विशिष्टपरामर्शपूर्वमनुमितिसामग्री सम्भवतीति पक्षाग्रह इत्युक्तम् । सामान्यलक्षणानुपगमे व्याप्तिस्मरणस्य पक्षीयधूमाविषयकतया विशेषणतावच्छेदकविशिष्टविशेषणज्ञानविरहेण विशेषणतावच्छे- दकविशिष्टधूमवैशिष्ट्यज्ञानं पक्षे न सम्भवतीति अन्तरास्मृतव्या- प्तेः पक्षीयधूमे विशिष्टज्ञानस्वीकारः । पक्षविशेष्यकेऽपि परामर्शे प- क्षग्रहस्य पक्षतावच्छेदकरूपविशेषणविषयतया विशिष्टविशेष्य- कज्ञाने विशेष्यतावच्छेदकप्रकारकधीहेतुत्वे तत्त्वेन वा उपयो- गात् गृहीते पक्ष इत्युक्तम् । तादृशविशिष्टधीरिति । तादृशस्य व्या- प्तिविशिष्टस्य हेतोर्विशिष्टधीरित्यर्थः । मूले प्रथमत इत्यनन्तरं प- क्षधर्मतया भासमान इति पूरणीयम् ।

ननु उक्तरीत्या जायमानस्य विशिष्टपरामर्शस्य व्याप्तिस्मरण- पक्षधर्मताज्ञानापेक्षया प्राथम्याभावात् प्रथमत एवेत्युक्तमसङ्गतम्-

त आह । प्रथमत इतीति । विशिष्टज्ञानात् पूर्वमिति । तथा च प्रथमत एवेत्यस्यानुमितिसामग्र्यामसम्पन्नायामेवेत्यर्थ इति भावः ।

नन्वेवं क्वचिद्विशिष्टपरामर्शसिद्धावपि विशिष्टपरामर्शत्वरूपावच्छेदकस्य लघुत्वेऽपि च तेन रूपेण हेतुतामते तद्रूपावच्छिन्नस्य नियमकल्पनाया आधिक्येन गौरवं दुर्वारमेवेत्यत आह । एवञ्चेति । गुरुधर्मद्वयावच्छेदेनेति ।

यद्यपि व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वापेक्षया धूमत्वाद्यंशे अवच्छेदकत्वावगाहिव्याप्तिनिश्चयत्वस्य गुरुत्वेऽपि धूमत्वादिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वस्यानथात्वाद्धर्मद्वयस्य गौरवाभिधानमसङ्गतम्, तथापि गुरुधर्मद्वयेत्यस्य गुरुधर्मघटितद्वयेत्यर्थकत्वान्न दोषः ।

न्याय्यत्वादिति । न्यायमते कल्पनीयस्य द्वित्वं परमते कल्पनाधर्मिणांद्वित्वमिति कल्पनासाम्येऽपि न्यायमतेऽवच्छेदकलाघवादिति भावः । परमते एकमेव ज्ञानं कारणमन्यदवच्छेदकमिति न धर्मद्वयावच्छेदेन कारणताकल्पनमिति शङ्कां निराकरोति । गृह्यमाणेति । गृह्यमाणव्याप्यत्ववच्छेदकताकत्वञ्च वर्त्तमानव्याप्यत्ववच्छेदकत्वग्रहविषयत्वम् । पक्षधर्मताग्रहप्रकारीभवदिति विद्यमानपक्षधर्मताग्रहप्रकारार्थकम् । अतिगौरवादिति । तत्तत्कालाविद्यमानत्वप्रवेशेन कालभेदेनानन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गादिति भावः ।

ननु कारणतावच्छेदकविशिष्टकारणस्य प्राक्सत्तायाः प्रकृते फलोपधानप्रयोजकत्वोपगमे विद्यमानत्वनिवेशं विनाप्यतिप्रसङ्गः शक्यवारणः ।

न चैवमपि समानप्रकारकपुरुषान्तरीयव्याप्तिज्ञानकालीनपक्षधर्मताज्ञानादितोऽनुमित्यापत्तिवारणाय तत्तत्पुरुषीयानुमितिजनकतायां तत्तत्पुरुषीयज्ञानमेवावच्छेदकं वाच्यमिति पुरुषभेदेन कारणताभेदो दुर्वार एवेति वाच्यम् । स्वसामानाधिकरण्यस्वविषयधर्मप्रकारकत्वोभयसम्बन्धेन व्याप्त्यवच्छेदकताग्रहविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानत्वेन, स्वसामानाधिकरण्यस्वप्रकारधर्मविषयकत्वोभयसम्बन्धेन पक्षधर्मताग्रहविशिष्टव्याप्त्यवच्छेदकत्वग्रहत्वेन वा हेतुत्वोपगमे व्यधिकरणज्ञानद्वयादनुमितिवारणस्य तत्तत्पुरुषीयत्वनिवेशमन्तरेणैव सम्भवादित्यत आह । विनिगमकाभावाच्चेति । दर्शितरूपयोरेकतरस्य हेतुतावच्छेदकत्व इत्यादिः । तथा च वि-

निगमनाविरहात्त्वमेवव्यावच्छेदेनानन्यथासिद्धत्वकल्पनमावश्यकम्चेति भावः। वह्निव्याप्यवानयमिति शाब्दपरामर्शस्थले व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताद्विग्रहविरहेण परमतेऽनुमित्यनुत्पादान्नानुमितिपूर्वं विशिष्टपरामर्शस्योभयवादिसिद्धतास्थलामिति व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिपक्षधर्मताग्रहस्यानुमितिनियतपूर्ववर्त्तितायाः कथितोभयसिद्धत्वासम्भवप्रदर्शनपरतया यत्र वेत्यादिमूलं सङ्गमयति। तथापि चेति। तव। मीमांसकस्य। मूले तेन विनेति। विशिष्टपरामर्शाभावेनेत्यर्थः। विशिष्टपरामर्शशून्यकालेऽनुमित्यनुत्पादापत्तिर्विशिष्टपरामर्शहेतुतायां किंविधया बाधिकेत्याकाङ्क्षायामाह दीधितौ। तथा चेति। अनुमित्यनुत्पादापत्तौ चेत्यर्थः। व्यभिचारादिति। अनुमित्यनुत्पादापत्तिकथनादर्थतोऽनुमित्युत्पादलाभेन मूलग्रन्थाद्व्यतिरेकव्यभिचारलाभः। स्वमतसिद्धानुमितिसामग्रीसत्त्वकथनप्रयोजनं स्फुटयति। स्वत इति। स्वतः स्वमते। यदा चातीन्द्रियादिहेतुके शब्दादिजन्यज्ञानद्वयघटितसामग्र्यपि नास्ति तदाऽनुमितिर्न केनाप्यनुमन्यते इति न मीमांसकमते व्यभिचारावकाश इत्यवधेयम्।

मूले अनवस्थानादिति। अनुमित्यात्मकपरामर्शार्थमपि प्रत्यक्षसामग्रीविरहेणानुमानादेव परामर्शान्तरस्याभ्युपगन्तव्यत्वादिति भावः।

पक्षतद्वृत्तिहेतोरसन्निकर्षेऽपि तद्वृत्तिधूमो वह्निव्याप्य इति व्याप्तिसाध्यकानुमित्यात्मकविशिष्टपरामर्शं प्रत्यक्षात्मकपरामर्शमुपपाद्य अनवस्थापरीहारशङ्कां निरस्यति दीधितौ। न चेति। विशेष्यसन्निकर्षविरहेण पक्षीयधूमरूपपक्षविशेष्यकव्याप्तिव्याप्यवत्तापरामर्शासम्भवाद्व्याप्यविशेष्यकपरामर्शानुधावनम्। धूममात्रासन्निकर्षेऽपीति। तथा च तदानीं धूमत्वासन्निकर्षेण तद्विशेष्यकोक्तपरामर्शस्याप्यसम्भव इति भावः। विशेष्यसन्निकर्षवद्विशेषणसन्निकर्षोऽपि विशिष्टप्रत्यक्षे हेतुरित्याशयेन धूमान्तरसन्निकर्षस्थलेऽपि पर्वतीयधूमरूपविशेषणसन्निकर्षविरहेण धूमत्वे तद्वृत्तित्वावगाहिदर्शितपरामर्शासम्भवमाह। तद्व्यक्तीति।

यद्यपि विशेषणसन्निकर्षस्य प्रत्यक्षहेतुत्वेऽपि पक्षीयधूमादिसन्निकर्षस्थलेऽपि साध्यासन्निकर्षे ज्ञानप्रत्यासत्तिं विना विशिष्टपरामर्शासम्भवादसन्निकृष्टहेतुकस्थलानुधावनमफलं ज्ञानप्रत्यासत्ति-

सत्त्वे तु तत्रापि विशिष्टपरामर्शसम्भवस्तथापि चाक्षुषादिज्ञाने उपनीतस्य भानोपगमे मनोभिन्नप्रमाणासहकारित्वघटितापादककवक्ष्यमाणप्रमाणान्तरतापत्तेः । प्रत्यक्षप्रमासामग्रीविरहकालीनप्रमोत्पादकत्वापादककप्रत्यक्षविजातीयप्रमोपधायकतापत्तेश्चानवकाशात् । यत्र मानसान्योपनीतभानासम्भवस्तादृशस्थलानुधावनमित्यवधेयम् ।

(चि०) अथ यथा स देवदत्तो गौरो न वा परमाणुर्गुरुत्वाधिकरणं(१) न वेति संशयो बहिरस्वातन्त्र्येणापि मनसा कोटिस्मरणाविशेषादर्शनादिसहकारिवशाज्जन्यते, यथा वा निद्रासहकारेण बाह्यस्वप्नानुभवस्तथेहापि ज्ञानान्तरोपनीतविशेष्ये व्याप्तिस्मरणसहकृतेन मनसा परामर्शो जन्यते, तदनन्तरमनुमितिदर्शनादिति चेन्न । व्याप्तिस्मरणादेः प्रमाणान्तरतापत्तेः । तदेव हि प्रमाणान्तरं यदसाधारणं सहकार्यासाद्य मनोबहिर्गोचरप्रमां जनयति, यथेन्द्रियादि ।

(दी०) असाधारणमिति शरीरादिव्युदासाय । आलोकादिवारणाय प्रमाणान्तरासहकारीति वाच्यम् । तदपि प्रमाणान्तरं भवत्येव प्रत्यक्षादिप्रमाकरणत्वेन विभागाच्च तद्व्याघात इत्यपि कश्चित् । यद्वा असाधारणमसमवहितं, तथा च यज्जातीयप्रमाया मनोन्यकरणेनासमवहितं सत् यद्बहिर्विषयकप्रमोत्पादकं, यज्जातीयप्रमासामग्रीविरहे वा यत्प्रमोत्पादकं, तद्विजातीयप्रमाहेतुरित्येव व्याप्तिस्ततः सिद्धायां विलक्षणप्रमायां विलक्षणे च तत्करणे कल्पनीये आवश्यकत्वात् बाधकाभावाच्च तस्यैव तथात्वं पर्यवस्यतीति ।

(गा०) मूले यदसाधारणमिति । मनसा बहिर्गोचरप्रमाजनने

(१) परमाणू रूपाधिकरणमिति पाठोऽन्यत्रास्ति ।

यदसाधारणं सहकारि भवतीत्यर्थः । तेन बहिर्गोचरप्रमायामसा-धारणकारणत्वमापदकामिति फलितम् । सुखादिगोचरप्रमाजनके सुखादिनिष्ठमनःसन्निकर्षे व्यभिचारवारणाय बहिर्गोचरेति । ब-हिष्ट्वञ्च लौकिकमानसाविषयत्वम् । स्मृतिजनकसंस्कारादौ व्यभि-चारवारणायानुभवार्थकं प्रमापदम् । असाधारणपदप्रयोजनमाह । दीधितावसाधारणमितीति ।

शरीरादीत्यादिपदात् आत्ममनोयोगादिपरिग्रहः । शरीरादेर्ब-हिर्गोचरप्रमाजनकत्वेऽपि जन्यज्ञानसामान्यं प्रत्येव तेषां हेतुतया तादृशप्रमां प्रत्यसाधारणकारणत्वविरहादिति भावः । अत्र तादृश-प्रमाऽसाधारणकारणत्वं यदि स्मरणावृत्तितादृशप्रमावृत्तिकार्यता-निरूपकत्वं तदा स्मृतिजनकसंस्कारादिवारकप्रमात्वनिवेशवैफल्यम्, विशिष्टवैशिष्ट्यानुभवत्वावच्छिन्नहेतुभूतविशेषणतावच्छेदकप्रकार-कज्ञानादौ व्यभिचारश्च । अत एव जन्यज्ञानत्वानवच्छिन्नतादृशप्र-मावृत्तिकार्यतानिरूपकत्वं तदित्यपि निरस्तम् ।

यदि चानुभवत्वव्यापकजातिघटितधर्मावच्छिन्नकार्यत्वानिरू-पकत्वे सति तादृशप्रमाजनकत्वं तत्, तदाऽनुभवत्वस्याप्यनुभवत्व-व्यापकतया तदवच्छिन्नजनकविशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञाने व्य-भिचारवारणसम्भवेऽपि जन्यसत्त्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वेन हेतौ चक्षुरादावापादकासत्त्वेन इन्द्रियादिवदिति दृष्टान्तासङ्गतिः । रूपा-वृत्तित्वेन सत्त्वान्यत्वेन वा तादृशजातिं विशिष्यैतद्दोषोद्धारेऽपि व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यानुभवत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति विशेषणतावच्छेद-कप्रकारकज्ञानमुद्रया व्याप्तिस्मरणादेर्हेतुतायाः सर्वमतसिद्धतया तत्रापादकासिद्धिर्दुर्वारैवेति अनुभवत्वव्याप्यजातिघटितधर्मावच्छि-न्ना या तादृशप्रमावृत्तिकार्यता तन्निरूपकत्वमेव तादृशप्रमाऽसाधा-रणकारणत्वं वाच्यम् । अनुभवत्वव्याप्यत्वञ्च अनुभववृत्तिभेदप्रति-योगितावच्छेदकत्वं, तच्च ज्ञानत्वादेरिवानुभवत्वादेरपि व्यावृत्तम-तो न विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञाने व्यभिचारः । एवं तादृशध-र्मस्य स्मृतित्वेऽव्याप्यतया तदवच्छिन्नहेतुभूतसंस्कारादौ व्यभिचा-रवारणाय प्रमात्वनिवेशस्याप्यावश्यकता । व्याप्तिस्मरणादेर्विशिष्ट-वैशिष्ट्यानुभवत्वावच्छिन्नजनकत्वेऽपि नैयायिकैः सन्निकर्षविधया अलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तस्य कारणतान्तरोपगमाच्च तत्रा-

पादकासिद्धिः, तन्निरूपितायाः अलौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नकार्यताया एवानुभवत्वव्याप्यजातिघटितधर्मावच्छिन्नत्वात्सामान्याद्यैवापादकसत्तायास्तत्रोपपादनीयत्वात् । अलौकिकप्रत्यक्षत्वस्योपाधितया तदवच्छिन्नजन्यताया जात्यवच्छिन्नत्वविरहादापादकासिद्धिः स्यादतो जातिघटितेत्युक्तम् । तादृशजातावच्छेदकतापर्याप्त्यनिवेशस्फारकमेवात्र घटितपदं न तु विवक्षितार्थकमित्यवधेयम् ।

आलोकादेरपि अनुभवत्वव्याप्यचाक्षुषत्वादिजातिघटितधर्मावच्छिन्नजनकतया निर्वाच्यप्रमाणान्तरत्वरूपापाद्यविरहेण च व्यभिचार इति तद्वारणायापादककोटौ विशेषणान्तरं पूरयति । आलोकादीति । आदिना सन्निकर्षादिपरिग्रहः । प्रमाणान्तरासहकारित्वमिति । मनोभिन्नप्रमाणासहकारित्वमित्यर्थः । स्वभिन्नतज्जन्यजनकत्वमेव तत्सहकारितापदार्थ इति चक्षुरादेः स्वात्मकप्रमाणजन्यजनकत्वसत्त्वेऽपि न दृष्टान्तासिद्धिः ।

न च चक्षुरादेः स्वभिन्नचक्षुरादिव्यक्त्यन्तरजन्यतावच्छेदकचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नजनकत्वसत्त्वात् स्वभिन्नत्वविशेषणदानेऽप्यनिस्तार इति वाच्यम् । स्वभिन्नत्वरूपप्रमाणविशेषणं परित्यज्य प्रमाणजन्यतायां स्वानिरूपितत्वस्य विशेषणतयैव तद्दोषानवकाशात् । उपनायकज्ञानस्य मनोरूपप्रमाणसहकारितया आपादकासिद्धिरतो मनोभिन्नेति ।

अथ सहकारित्वमत्र न तज्जन्यजनकत्वं, तथा सति चक्षुरादेरपि त्वगादिजन्यचक्षुष्ट्वगाद्युभयवृत्तिद्वित्वादिजनकतया दृष्टान्तासिद्धेः । नापि तज्जन्यज्ञानजनकत्वम्, चक्षुरादेरपि इन्द्रियत्वेन त्वगादिजन्यप्रत्यक्षादिस्वरूपयोग्यतया तद्दोषतादवस्थ्यात् । फलोपहिततज्जनकत्वादीनां तद्धर्मनिवेशनेनैतद्दोषोद्धारेऽपि शरीरादेरपि निरुक्तप्रमाणान्तरसहकारित्वसत्त्वेन तद्वारकमूलोक्तासाधारणपदवैयर्थ्यमतस्तज्जन्यतावच्छेदकजातिघटितधर्मावच्छिन्नजन्यतानिरूपकत्वमेव तत्सहकारित्वं वाच्यम् । तथा च मनोभिन्नत्वरूपप्रमाणविशेषणवैयर्थ्यम्, उपनायकज्ञानजन्यताया मनोजन्यतावच्छेदकमानसत्वघटितधर्मानवच्छिन्नत्वात्, नैयायिकैर्बहिरिन्द्रियजन्योपनीतमानसाधारणालौकिकप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव उपनायकज्ञानहेतुत्वोपगमात् ।

न च प्रत्यक्षत्वजातिरपि मनोजन्यतावच्छेदिका प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति इन्द्रियत्वेन सामान्यकारणतासत्त्वादिति वाच्यम्। तादृशसामान्यकार्यकारणभावस्य प्रामाणिकत्वे (१)मनोभिन्नत्वविशेषणोपादानेऽपि तथाविधचक्षुरादिप्रमाणजन्यतावच्छेदकप्रत्यक्षत्वमादायैतद्दोषप्रसङ्ग इति निरुक्तसहकारिताघटकजातौ प्रत्यक्षनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वनिवेशनस्याऽऽवश्यकतया मनोभिन्नत्वानिवेशेऽप्युक्तदोषाभावात्।

न च न देयमेव मनोभिन्नत्वरूपं प्रमाणविशेषणं दीधितिस्थान्तरपदस्य स्वभिन्नपरतयैव सार्थकत्वादिति वाच्यम्। मनोभिन्नत्वानुपादाने मनःसहकारिसुखादिमनःसन्निकर्षे व्यभिचाराप्रसक्तेः मूलस्थबहिःपदवैयर्थ्यापत्तेरिति।

मैवम्, उपनायकज्ञानस्य जन्यतावच्छेदकं मानसत्वमेव बहिरिन्द्रियजन्यज्ञाने उपनीतस्य विशेषणतया तत्र विशेषणज्ञानविधयैवोपनायकज्ञानस्य हेतुत्वात्तत्साधारणधर्मस्य तज्जन्यतानवच्छेदकत्वेऽपि क्षतिविरहात्, तथा च निरुक्तमनःसहकारित्वमुपनायकज्ञानस्याक्षतमेवेति मनोभिन्नत्वरूपप्रमाणविशेषणमावश्यकम्।

अथ वा मनोभिन्नत्वेन न प्रमाणं विशेषणीयमपि तु इन्द्रियत्वावच्छिन्ननिरूपिततज्जन्यतामादायोक्तदोषस्य वारणाय निरुक्तजातिविशेषणं परित्यज्य प्रमाणजन्यतायां मनोऽनिरूपितत्वमेव निवेश्यम्, तावतैव बहिःपदसार्थक्यादिति। आलोकादिसहकारितया चक्षुरादावसिद्धिरतः प्रमाणेति। प्रमाणत्वञ्चात्रानुभववृत्तिजातिपर्याप्तकार्यतावच्छेदकताकत्वम्। चक्षुरादेश्चक्षुष्ट्वादिना शुद्धचाक्षुषत्वाद्यवच्छिन्नं प्रत्येव सामान्यतो हेतुतासत्त्वात्तत्रेदमक्षतमेवेति। आलोकस्य च भावचाक्षुषत्वं द्रव्यचाक्षुषत्वादिकं वा जन्यतावच्छेदकम्, चक्षुःसंयोगादिरूपविषयेन्द्रियसन्निकर्षस्यापि द्रव्यचाक्षुषत्वादिकमेव तथा, न तु शुद्धचाक्षुषत्वादिकमिति न तत्सहकारितामादाय चक्षुरादावसिद्धिः। न चैवमपि चक्षुर्मनोयोगादिजन्यतावच्छेदककोटौ विषयादिनिवेशे प्रयोजनविरहेण शुद्धचाक्षुषत्वादिकमेव तज्जन्यतावच्छेदकमुपेयते एवञ्च तत्रापि निरुक्तप्रमाणत्वशालित्वेन तत्सहकारितामादाय इन्द्रियेष्वसिद्धिरिति वाच्यम्। संयोगा-

(१) प्रमापकत्वे इत्यपि क्वचित् पाठः।

न्यत्वस्यापि प्रमाणत्वशरीरेऽन्तर्भावनीयत्वात् ।

न चोक्तप्रमाणान्तरासहकारित्वनिवेशेऽपि उद्भूतरूपे व्यभिचारस्तस्य मूर्त्तप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रत्येव जनकतया चक्षुरादिजन्यतावच्छेदकावच्छिन्नजन्यताकत्वरूपतत्सहकारित्वाभावादिति वाच्यम् । मीमांसकैर्वायोः प्रत्यक्षत्वाभ्युपगमेन मूर्त्तचाक्षुषत्वस्यैव तज्जन्यतावच्छेदकत्वोपगमे तस्य चक्षुःसहकारितया अक्षतत्वात् । एवं महत्त्वस्यापि द्रव्यचाक्षुषत्वमेव जन्यतावच्छेदकं न तु द्रव्यप्रत्यक्षत्वमतो न व्यभिचारः । त्रुटेरस्पार्शनत्वोपपत्तये द्रव्यस्पार्शनं प्रति त्रुटिमहत्त्वव्यावृत्तविजातीयमहत्त्वत्वेन हेतुत्वान्तरस्याऽऽवश्यकतया चाक्षुषत्वस्य महत्त्वजन्यतावच्छेदकत्वेऽपि न परमाणुद्व्यणुकस्पार्शनापत्तिः, विषयस्य च हेतुत्वमप्रामाणिकमेवेति न तत्र व्यभिचारः ।

अथ व्याप्तिस्मरणस्यापि योग्यताज्ञानविधया शाब्दप्रमाणसहकारितया तत्रापादकासिद्धिरिति चेन्न । सहकारिताशरीरे चरमजन्यतायाः फलोपधानरूपाया एव विवक्षणीयत्वात्, शाब्दफलानुपधायकव्याप्तिज्ञानस्यैव पक्षत्वेन आपादकासिद्ध्यनवकाशात् ।

इदन्त्ववधेयम् । प्रमाणान्तरासहकारित्वस्य निरुक्तस्य स्वातन्त्र्येणापादककोटौ न निवेशो गौरवात् अपि त्वनुभवत्वव्याप्यजातिघटितधर्मावच्छिन्नबहिर्गोचरप्रमानिष्ठकार्यतानिरूपकत्वात्मकतादृशप्रमासाधारणकारणताघटकजातावेव प्रमाणान्तरजन्यतानवच्छेदकत्वं निवेशनीयं, तच्च स्वानिरूपिता मनोऽनिरूपिता च या जन्यता तदवच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणत्वम् । पर्याप्तिनिवेशात् चाक्षुषत्वादेरालोकादिजन्यतावच्छेदकघटकत्वेऽपि न दृष्टान्तासिद्धिः । मनोऽनिरूपितेत्यस्य मनस्त्वघटितधर्मावच्छिन्नानिरूपितार्थकतया मनस्त्वघटितचक्षुर्मनोयोगत्वाद्यवच्छिन्नजन्यतामादायोक्तदोषस्यानवकाशः । एवञ्च स्वानिरूपिता मनस्त्वघटितधर्मावच्छिन्नानिरूपिता च या जन्यता तदवच्छेदकतापर्याप्त्यनधिकरणं या अनुभवनिष्ठभेदप्रतियोगितावच्छेदकजातिस्तद्घटितधर्मावच्छिन्ना या बहिर्विषयकानुभवनिष्ठकार्यता तन्निरूपकत्वमापादकदलसमुदायार्थः । आपाद्यं प्रमाणत्वं प्रमाया असाधारणकरणत्वम् । असाधारणकरणत्वञ्च व्यापारवदसाधारणफलोपहितकारणत्वम् । व्यापारनिवेशात् प्रतीकान्तरवत्युपनायकज्ञाने

आपाद्यविरहनिर्वाहः । असाधारण्यप्रवेशादापादके शरीरा
वारकासाधारण्यविशेषणसार्थक्यम् । फलोपधाननिवेशाद्यासिद्ध
नस्यानुमित्यात्मकप्रमास्वरूपयोग्यतामादाय नेष्टापत्तिः अनुमित
नुपधायकस्य तस्य पक्षत्वात् ।

वस्तुतः प्रमाणव्यवहारविषयत्वमेवापाद्यं दीधितिकृतोऽभिप्रे
म्, अन्यथा आलोकेऽप्युक्तापाद्यसत्त्वेन आलोकादिवारणायेत्या
तद्ग्रन्थासङ्गतिः । प्रमाणव्यवहारविषयतावच्छेदकञ्च प्रमाणान्तर
सहकारित्वगर्भम्, आलोकादौ व्यापारवत्यपि प्रमाणव्यवहारवि
हात, अतो व्यवहारापादनपक्षे आलोकस्य वारणीयत्वाभिधा
सङ्गतिः । वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यादिविशिष्टपरामर्शात्मक
हिर्विषयकप्रमायां व्याप्तिज्ञानस्य कारणत्वे तत्पञ्चममेव प्रमाणं स्य
त्, तादृशप्रमायां साक्षात्त्वाग्रहेण तदसिद्ध्या तत्करणस्य प्रत्यक्ष
प्रमाणान्तर्भावाद् अत इष्टापत्तिर्न सम्भवतीति सूचनाय अन्तर
पदं न तु तदर्थस्यापाद्यकोटिप्रवेशः ।

एतेन प्रमाणान्तरत्वं यदि क्लृप्तप्रमाणभिन्नप्रमाणत्वं तदा अ
पाद्याप्रसिद्धिः, यदि प्रत्यक्षप्रमाणभिन्नप्रमाणत्वं तदापि चक्षुरादे
र्दृष्टान्ततयोपन्यासविरोधः, यदि च मानसान्यप्रमाकरणत्वं तदा
पि मानसान्यत्वस्य वैयर्थ्यम् इति परास्तम् । प्रमाणव्यवहारविष
यत्वस्यैवानिष्टतया तन्मात्रापादनेनैवोद्देश्यसिद्धेः ।

न च मानसजनके उपनायकज्ञाने मानसप्रमाकरणत्वं तत्कर
णव्यवहारश्चेष्ट इति इष्टापत्तिवारकतया तत्सार्थक्यम्, करणत्व
स्य व्यापारगर्भतया इष्टापत्तेरनवकाशात् ।

न चास्तु करणत्वं व्यापारगर्भं तथापि प्रकृते तमनन्तर्भाव्य
मानसान्यप्रमाऽसाधारणफलोपहितकरणत्वस्यापादनसम्भवेन त
देव मूलाभिप्रेतमस्त्विति वाच्यम् । तथा सति सिद्धान्ते व्यापा-
राभावेन प्रमाया करणत्वाभिधानस्य मूलकृतोऽलग्नकतापत्तेः ।
आलोकादौ व्यवहारमभ्युपगम्य प्रमाणान्तरासहकारित्वविशेषण-
मन्तरेणैव तत्र व्यभिचारं वारयतः कस्यचिन्मतमाह । तदपीति ।

ननु प्रमाणव्यवहारविषयस्यालोकादेः प्रत्यक्षानुमानेत्यादिसूत्रे
ऽपरिगणनात्तद्विरोध इत्यत आह । प्रत्यक्षेति । विभागात् । आलोका-
दीनामपि विभक्तत्वात् । तद्व्याघातः । विभाजकसूत्रविरोधः ।

अत्रेदमरुचिबीजम्, आलोकस्य सव्यापारस्य प्रमाकरणत्वोपगमसम्भवेऽपि निर्व्यापारस्य तत्संयोगादेस्तदुपगमासम्भवेन उक्तविशेषणप्रक्षेप आवश्यकः, अन्यथा शरीरादेरपि प्रमाणत्वोपगमसम्भवेनासाधारण्यविशेषणस्यापि परित्यागापत्तेः । तान्त्रिकाणां प्रमाणव्यवहारश्च तुल्य एवेति प्रमाणान्तरासहकारित्वाविशेषणपूरणं विनैव निर्वाहाय प्रकारान्तरेण व्याप्तिं व्याचष्टे । यद्वेत्यादि । यज्जातीयेति । यज्जात्यवच्छिन्नेत्यर्थः । तद्विजातीयेति । तज्जातिमदवृत्तिजातिमदित्यर्थः । ईदृशव्याप्तिबलाच्चानुमित्याद्यनुपधायकव्याप्तिज्ञानादौ प्रत्यक्षत्वविरुद्धजातिमत्प्रमाहेतुत्वमापादनीयम् । यत्प्रमाया मनोन्यकरणेनासमवहितं सत् यद्बहिर्विषयप्रमोत्पादकं तत्तदवृत्तिजातिमत्प्रमाहेतुरित्युक्तौ मानसप्रमाया मनोन्यकरणाप्रसिद्ध्या यत्पदेन चाक्षुषादिप्रमाया एवोपादेयतया मानसप्रमाहेतावुपनये तदवृत्तिजातिमद्धेतुत्वमेवापाद्यम्, मानसप्रमायाः तदवृत्तिजातिमत्त्वात्तत्रेष्टापत्तिरिति यत्त्वतत्त्वेन जातरुपादानम्, तथा च सति यत्पदेन प्रत्यक्षत्वजातिमादाय तद्विरुद्धजातिमत्प्रमाहेतुत्वापादनेन नेष्टापत्त्यवसरः । प्रकृते प्रमानिष्ठजातिमादायैवापादनमित्येतत्सूचनाय प्रमाया इति । तज्जातीयप्रमाविजातीयप्रमाहेतुत्वमेवापाद्यं, एवञ्च यज्जातीयेत्यनेन स्मृतित्वाद्युपादाने तत्तत्प्रमाया असिद्ध्या सामान्यव्याप्तिभङ्ग इत्यतः प्रमाया इति इति केचित् ।

प्रत्यक्षकरणमनःसहकारेणैवोपनयस्य प्रमोत्पादकत्वोपगमापादकासिद्धिवारणाय मनोन्येति । मनोभिन्नप्रत्यक्षकारणमनोयोगादिसमवधानस्यावश्यकत्वादसिद्धिरिति करणेनेति । तदसमवहितं सत्प्रमोत्पादकम्, । तदजन्यप्रमोत्पादकम् । बहिर्विषयकत्वनिवेशव्यावृत्तिः पूर्ववत्, मनोन्यकरणेनासमवहितस्याप्युपनयस्य मनःसहकारेण बाह्यविषयकप्रत्यक्षजनकत्वे बाधकाभावादप्रयोजकत्वशङ्का स्यादित्याशङ्कया कल्पान्तरमाह । यज्जातीयेति । तज्जातीयसामग्रीविरहे तज्जातीयोत्पत्तेरप्रसक्त्या प्रमायां अन्यमानायां विजातीयैव सा जनयितुं शक्येति नात्राप्रयोजकत्वशङ्का ।

न च नैयायिकैरुपनीतभानस्थले उपनयघटितायाः प्रत्यक्षसामग्र्या उपगमादापादकासिद्धिरिति वाच्यम् । उपनीतविषयोपरा-

तेन (१)साक्षात्त्वस्याग्रहात्तदभावग्रहात् तादृशविषये द्रव्यादिप्रत्यक्षहेतुभूतेन्द्रियसंयोगादिविरहाच्चोपनयजन्यज्ञाने प्रत्यक्षत्वासम्भवेनापादकस्य प्रसाध्यत्वात्।

अत्र च बाह्याभ्यन्तरप्रत्यभिज्ञादौ (२)लौकिकसन्निकर्षवद्विषयोपरागेण साक्षात्त्वस्य उपनीतविषयोपरागेण च तदभावस्य ग्रहात् साक्षात्त्वं विषयताविशेष एव न तु प्रत्यक्षत्वजातिः, स एव लौकिकसन्निकर्षजन्यतावच्छेदकः, एवञ्चोपनीतभानस्य प्रत्यक्षत्वे न किञ्चिद्बाधकं बाधकविरहेऽपि साधकविरहान्न सर्वांशोपनीतज्ञाने प्रत्यक्षत्वजातिरिति नाशङ्कनीयम् । लौकिकान्यप्रत्यक्षत्वस्यैवोपनायकज्ञानजन्यतावच्छेदकतया तत्र तत्सिद्धेः, लौकिकान्यज्ञानत्वस्य तथात्वे अप्रसिद्धसाध्यकानुमितौ स्मृतौ च व्यभिचारप्रसङ्गात् ।

न च प्रत्यक्षत्वविरुद्धं जात्यन्तरमेव तथाऽस्त्विति वाच्यम् । आंशिकोपनीतभानासङ्ग्रहात्, तत्र तादृशजातिस्वीकारे तस्याः प्रत्यक्षत्वसामानाधिकरण्येन व्याप्यव्यापकभावस्यावश्यकत्वात्, आंशिकोपनीतभाने च चाक्षुषत्वमानसत्वादीनां प्रत्यक्षत्वसाधकत्वात्, इत्यादयो नैयायिकसिद्धान्तप्रकाराः अग्रे ग्रन्थकारेणैव स्फुटीकरणीयाः ।

नन्वायातृकव्याप्तिबलात् विजातीयप्रमा, तत्करणमन्यदेवास्तां कुतो व्याप्तिस्मरणादेः प्रमाणान्तरतेत्यत आह । तत इति । ततः । उक्तव्याप्त्यनुरोधतः । सिद्धायाम् । स्वीकृतायाम् । आवश्यकत्वात् । अवश्योपेयकारणताकत्वात् । बाधकाभावादिति । अकरणत्व इत्यादिः । तस्यैव । व्याप्तिस्मणादेरेव । तथात्वम् । तादृशप्रमाकरणत्वम् ।

(चि०) संशयस्वप्नौ तु न प्रमे इति न निद्रादेः प्रमाणान्तरत्वम् । न च कथं तत्रापि स धूमो वह्नि-

---

(१) उपनीतविषयोपधानेन- इति पाठान्तरमप्यत्रास्ति।

(२)सोऽयं चैत्र इति बाह्यप्रत्यभिज्ञा, आभ्यन्तरप्रत्यभिज्ञा तु सुखी सोऽहमधुना दुःखीत्याकारिका ।

व्याप्य इति व्यवहारस्तदानीं तद्व्याप्यत्वानुभावका-भावादिति वाच्यम् । तत्र स्मृतधूमे धूमत्वेन वह्नि-व्याप्यत्वानुमानात् । न च त्वन्मते धूमत्वेन व्याप्य-त्वानुभवः सम्भवति । अत एव यो वह्निव्याप्यवान् सोऽवश्यं वह्निमानिति व्याप्तिज्ञानवतोऽनुमितिर्ना-न्यथा ।

(दी०) संशयस्वप्नौ च न विशिष्टानुभवरूपौ येनोपन-यादिवशाद्बहिर्विषयानुभवजनने क्लृप्तशक्तिकेन मनसा दोषवशा-दप्रमेव तदभावादिवशात् प्रमाऽपि जनयितव्येत्याशङ्क्येत, कि-न्तु धर्मिज्ञानकोटिस्मरणादिरूपौ, धर्मिज्ञानं पुनरनुभवरूपं यथासम्भवमक्ष्यादेः, स्मरणञ्च संस्कारादित्याशयेनाह संशयेति । व्याप्यत्वानुमानादिति । धूमत्वादौ वह्निव्या-प्तिव्याप्यत्वं जानतो धूमवत्त्वादिना तद्वत्तानिश्चयदशायां अ-न्यदा त्वसंसर्गाग्रहादेवेति अतीन्द्रियादौ लिङ्गे व्याप्यत्वप्रकार-कज्ञानस्य सम्भवेऽप्यनुमितेः सर्वानुभवसिद्धतया तस्य कारण-त्वे बाधिते परिशेषाद् गुरोरपि व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञान-स्य हेतुत्वे सिद्धे शाब्दव्याप्यवत्ताबोधस्थलेऽपि कल्प्यते, कार-णं विना कार्योत्पत्तेरसम्भवात् । तेन विना तत्रानुमितेरप्रसिद्ध-त्वात् न तस्यापि हेतुताबाधः । तवातीन्द्रियलिङ्गादौ सर्वानुभ-वसिद्धाया अप्यनुमितेः सर्वथैवापलापः, मम क्वचित् कालविल-म्बादिमात्रकल्पनमित्याशयेनाह । अत एवेति ।

(गा०) ननु संशयस्वप्नौ तु न प्रमे इति मूलमसङ्गतम् ? तयो-रप्यबाधितविषये प्रमात्वात् । अथ सर्वांशे प्रमात्वमत्र विवक्षितम्, स्वप्नस्य किञ्चिदंशे भ्रमत्वं नियमतः स्वीक्रियत इति, चेत् ? मा भूत् सर्वांशे तयोः प्रमात्वं, तथाऽपि तत्र इन्द्रियसंयोगादिरूपप्रत्या-

सत्तिशून्यविषयेभानार्थे ज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वमावश्यकमिति तस्य प्रमाणत्वं दुर्वारमेवेत्यतो मूलस्याऽऽशयं व्याचष्टे । संशयेति ।

न विशिष्टानुभवरूपौ । न योग्यतासहितेन्द्रियसंयोगादिशून्यव स्तुसंसर्गविषयकप्रत्यक्षरूपौ । तथात्वे किमनिष्टमित्याकाङ्क्षायामा ह । येनेति । येन इत्याशङ्कनेनेत्यन्वयः । तदभावादीत्यादिपदाद्विष याबाधपरिग्रहः । प्रमापि जनयितव्येति । अप्रमाया अप्यबाधित विषये प्रमात्वस्यावर्जनीयत्वादिति शेषः । तथा च तस्य (१)प्र माणत्वापत्तिदुर्वारैवेति भावः । धर्मिज्ञानकोटिस्मरणादिरूपा विति । धर्मिणि लौकिकसन्निकर्षादिसत्त्वेऽनुभवात्मके अन्यदा च स्मरणरूपेण तज्ज्ञानेन सहितं यत् तदगृहीतासंसर्ग स्य पूर्ववत् कदाचित् स्मरणरूपं कदाचिच्चानुभवात्मकं ज्ञा नं तद्रूपावित्यर्थः । धर्मिज्ञानमित्यत्र धर्मिपदं धर्मस्याप्युपलक्ष णम्(२) । अक्षादेः । लौकिकप्रत्यासत्तिसहकृतेन्द्रियादेः । आदि अनुमानादिपरिग्रहः । संस्कारादिति । अतो नोपनयोपयोग इ शेषः । असन्निकृष्टे धूमे धूमत्वेन हेतुना व्याप्त्यनुमानं धूमत्वत् व्याप्तिव्याप्यत्व-पक्षधर्मताज्ञानं विना न सम्भवतीति अनुमान विशिष्टव्यवहारोपपादनं मूलकृतस्तादृशज्ञानदशाभिप्रायकतयो पादयन् न्यूनताभङ्गायान्यदा व्यवहारमन्यथोपपादयति । धू त्वादावित्यादिना ।

असंसर्गाग्रहादेवेत्येवकारेण विशिष्टज्ञानव्यवच्छेदः । यद्य तन्मते विशिष्टज्ञानस्थलेऽप्यसंसर्गाग्रह एव विशिष्टव्यवहारहे तु विशिष्टज्ञानं, तथाऽपि विशिष्टज्ञानस्यापि विशिष्टविषयकत्व रस्कृत्य तत्तत्पदार्थविषयकत्वेनासंसर्गाग्रहनिष्ठकारणतायामव दकत्वाद्विशिष्टविषयकानुमानस्य व्यवहारप्रयोजकत्वोक्तेर्नासङ्गा

अत एवेत्यादिमूलेन व्याप्यतावच्छेदकधूमत्वाद्यनवगाहि त्वादिपरामर्शस्थले तादृशपरापर्शप्रकारीभवद्व्याप्यत्वावच्छे व्याप्त्यग्रहदशायामनुमितिर्न भवतीत्यभिहितम् । तत्र च नैय कानामप्यतीन्द्रियादिहेतुकस्थलेऽनुमितिर्न भवतीत्युक्तिसम्भ

---

(१) व्याप्तिस्मरणादेरित्यर्थः ।

(२) स्वप्रतिपादकत्वे सति स्वेतरप्रतिपादकत्वमुपलक्षणत

तुल्यत्वशङ्कां परिजिहीर्षुराशयं व्याचष्टे । अतीन्द्रियेति । व्याप्यत्व-प्रकारकज्ञानस्य । व्याप्यत्वप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानस्य । सर्वानुभवसिद्धतया इत्यनेन दुरपह्नवत्वं दर्शितम् । बाधित इत्यस्य व्यभिचारनिश्चयेनेत्यादिः । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिपक्षधर्मताज्ञानत्वावच्छिन्नस्य । तद्व्याप्यवच्छेदेन व्याप्तिप्रकारकज्ञानं कल्पनीयं, कल्पनाबीजमाह । कारणं विनेति ।

ननु तत्र तदभावेऽप्यनुमित्युत्पत्त्या तस्य हेतुतैव किं न बाध्यइत्यत आह । तेन विनेति । तत्र । शाब्दव्याप्यवत्ताज्ञानस्थले । ेवं फलापलापोऽविशिष्ट इत्यत आह । तर्वेति । सर्वथैवापलापते । कालविलम्बेनापि विशिष्टपरामर्शासम्भवादिति भावः । काविलम्बादीति । व्याप्यवच्छेदेन व्याप्तिज्ञानोत्पत्त्या कालविलनानुमितिसम्भवादिति भावः । उपनीतभानानङ्गीकर्तॄणां व्याप्यवच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तत्रानुमितिरूपं स्मृतिरूपं वेति द्रष्टव्यम् ।

(चि०) अथ पर्वतीयधूमे धूमत्वेन ज्ञाते वह्निव्याप्योऽयं न वेति संशयेऽप्यनुमितिः स्यादिति न्न । धूमो वह्निव्याप्य इति स्मरणे विद्यमाने धूमत्वज्ञानस्य विशेषदर्शनत्वेन संशयाभावात् । अन्यथा परामर्शोऽपि कुतो न स्यात्? संशयेन प्रतिबन्धादिति चेत्? तुल्यम् । न च सामान्यनिश्चयस्य सामान्यसंशयनिवर्त्तकत्वात् धूमसामान्ये संशयो मा भूत् विशेषसंशयस्तु विशेषनिश्चयनिवर्त्तनीय इति धूमविशेषे संशयनिरासार्थं पृथग् व्याप्तिनिश्चयो वाच्य इति वाच्यम् । यत्र हि यद्व्यावर्त्तकधर्मदर्शनं तत्र न तत्संशयः तच्च सामान्ये विशेषे वेति । वस्तुतस्तु धूमत्वपुरस्कारेण व्याप्तिस्मरणे पक्षधर्मताज्ञाने चानुमितिर्भवत्येव ।

(दी०) तुल्यमित्यभ्युपगमवादः । यत्र । यद्वच्छिन्ने । यथा हि तदभावेन तदभावव्याप्यतया गृहीतेन वा विशिष्टे न तत्संशयः, तथा, यदवच्छेदेन तद्व्यावर्त्तकधर्मदर्शनं तद्विशिष्टेऽपि अनुभवबलात् । व्यावर्त्तकश्च तदभावो यदवच्छेदेन वा तदभावोऽवगतः, यो वा तदभावव्याप्यत्वेन गृहीतः । यथा स्थाणुत्वाभावस्य पुरुषत्वावच्छेदेन ग्रहे पुरुषत्वस्य स्थाणुत्वाभावव्याप्यत्वेन गृहीतस्य करादेर्वा इदन्त्वावच्छेदेन ग्रहे पुरुषोऽयं स्थाणुर्न वेति न संशयः । तदभावादिवच्च तद्वदन्योन्याभावादिः, तादात्म्येन तत्संशये च तदन्योन्याभावादिरपि द्रष्टव्यः । एवं तद्भ्रमोऽपि न, विशेषदर्शनस्य विपरीतज्ञानमात्रविरोधित्वादित्यग्रे स्फुटीभविष्यति ।

(गा०) तुल्यमित्यनेन मूले पक्षधर्मे व्याप्तिसंशयस्य प्रतिबन्धकत्वमुक्तं(१), तन्न युक्तं, विशेषदर्शनेन ज्ञानद्वयानन्तरं संशयानुत्पादेन तत्प्रतिबन्धकतायां मानाभावादित्यत आह । तुल्यमितीति ।

अभ्युपगमवादः । ज्ञानद्वयानन्तरं संशयोत्पादाभ्युपगमेनोक्तिः । तथा च संशयस्यानुमितिप्रतिबन्धकतायां न निर्भरः किन्तु विशेषदर्शनात् संशयानुत्पत्तावेव । अत एवाग्रे संशयोत्पत्त्या शङ्कापि सङ्गच्छत इति भावः ।

मूले सामान्यनिश्चयस्येति । सामान्यधर्मपुरस्कारेण विरोधिनिश्चयस्येत्यर्थः । धूमसामान्ये संशयः, शुद्धधूमत्वपुरस्कारेण व्याप्यत्वसंशयः । मा भूदिति । तत्प्रकारेण व्याप्तिनिश्चयसत्त्वादिति भावः । विशेषसंशयः । विशेषधर्मावच्छेदेन तद्वत्तासंशयः । विशेषनिश्चयनिवर्त्तनीयः । विशेषधर्मपुरस्कारेण विरोधिनिश्चयमात्रनिवर्त्तनीयः । धूमविशेषे संशयनिरासार्थम्, पर्तीयधूमत्वपुरस्कारेणाव्याप्यत्वसंशयस्थलेऽनुमितिनिरासार्थम्

(१) अनुमिति प्रतीत्यादिः ।

